

George Johnson

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ
ДНЕВНИК
Књига прва

Издавачи
Историјски архив у Пироту
Породица Драгољуба Јовановића

За издавача
Предраг М. Видановић
Срђан Јовановић

Рецензенти
Проф. др Милан Лазић
Проф. др Ђура Стевановић
Др Милан Пиљак

Лектура
Грозда Пејчић

Превод са француског и коректура
Татјана Шотра

Припрема за штампу
Димитрије Јаничић

Штампа
Графо Авала, Београд

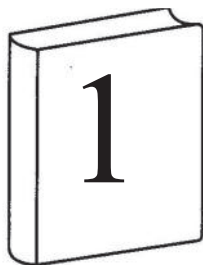
Тираж
100

ISBN-978-86-80412-12-2

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ

ДНЕВНИК

Приредио
МОМЧИЛО ИСИЋ

ПРЕДГОВОР

У српској и југословенској историографији Драгољуб Јовановић је, због улоге коју је имао у политичком животу Краљевине СХС / Југославије и социјалистичке Југославије, и то у време њеног успостављања, био значајна тема већ од тренутка његовог хапшења 1947. године. У почетку су то углавном биле критике његовог држања за време окупације и иступања у скупштинским дебатама, када је критиковао постојећи режим, а најчешће је, у ствари, на делу било пуко преузимање политичких осуда, без било каквог проверавања њихове истинитости.

Појединачни објективнији приступи почели су да се појављују током шездесетих година 20. века – прво у радовима о напредном покрету у Краљевини Југославији, да би, крајем шесте деценије, Јовановићев политички рад све чешће постајао предмет изучавања у оквиру ширег комплекса најважнијих политичких збивања времена у којем је деловао, уз дистанцирање од партијских оцена и судског материјала са суђења 1947. – што је, нема сумње, омогућило објективније сагледавање улоге Драгољуба Јовановића у политичком животу за време Краљевине СХС / Југославије и у социјалистичкој Југославији. Истовремено, и његов научни и публицистички рад постаје интересантан за истраживаче различитих научних дисциплина: историчаре, социологе, економисте, правнике и др.

У складу са све већим интересовањем за живот и дело Драгољуба Јовановића, у последњој деценији 20. века објављују се засебна издања његових текстова, али и све више радова о њему. Институт за новију историју Србије организовао је 1993. и научни скуп посвећен Драгољубу Јовановићу. Коначно, круну српске историографије о Драгољубу Јовановићу представља дело др Надежде Јовановић *Живот за слободу без страха. Студија о животној и делу др Драгољуба Јовановића*, објављено 2000. године у издању Института за новију историју Србије.

После вишедеценијског студиозног истраживања, десетине мањих радова о Драгољубу Јовановићу, и неколико приређених зборника његових

радова, др Надежда Јовановић поклонила је српској историографији дело монументалне вредности, у коме је, на основу обимне архивске грађе, похрањене у неколико архива, али и у породичној архиви његових наследника, зналачки реконструисала животни пут Драгољуба Јовановића, објективно представљајући његове идеолошке ставове, исправљајући грешке и једностраности у постојећим тумачењима, разоткривајући њихово порекло и циљ.

Иако је дело др Надежде Јовановић изузетне вредности и, до сада, најпотпуније и најобјективније сагледавање личности и дела Драгољуба Јовановића – несвакидашње појаве на политичкој, али и научној сцени Србије у првој половини 20. века, то не значи да Драгољуб Јовановић више не треба да буде предмет научних истраживања. Његов импозантан стваралачки опус, који, још увек, није у потпуности ни објављен, као и веома обимна преписка са бројним личностима, дуго ће, сигурни смо, изазивати знатижељу истраживача, чему ће, верујемо, свакако допринети и рукопис Дневника Драгољуба Јовановића за период 1915–1918, 1932/33. и 1962–1973, посебно због тога што дневник од 1962. до 1973. др Надежда Јовановић није користила приликом израде свога дела, а он је утолико значајнији јер се односи на период који није обухваћен *Политичким усјоменама* Драгољуба Јовановића, које представљају основни извор за изучавање његовог живота и дела.

Кћерке Драгољуба Јовановића, Бојка и Дафина, срећујући његову заоставштину, посебну пажњу поклониле су *Дневнику* свога оца. Дафина је прва прочитала цео рукопис, дајући и осталим члановима породице да читају поједине делове. На првој свесци, написала је, на једној цедуљи: „*Евентуално штампајте 50 година после Драгољубове смрти*“. Наследници Драгољуба Јовановића сматрали су, међутим, да Дневник употпуњује слику о Драгољубу Јовановићу, и да ће значајно користити истраживачима његовог живота и дела, као и онима који се баве истраживањем историје Србије и Југославије. Такође, нису желели да Дневник изгуби на актуелности, односно да многи догађаји и процеси, о којима Драгољуб Јовановић изриче судове и прориче њихов будући развој, неће више имати својих савременика, чиме би, у одређеној мери, Јовановићева критичност била умањена. Сматрали су и да ће истраживачи, читајући Дневник, моћи да се увере у доследност ставова Драгољуба Јовановића, у то да он од 1916. до 1973. године не мења мишљење о одређеним феноменима, поготово не о моралним вредностима. Због тога су 2014. године одлучили да не чекају 2027. годину, већ да приступе раду на припреми Дневника за објављивање.

Рукопис *Дневника* презентује се јавности у интегралном облику, без икаквих интервенција у основном тексту – задржава се и оновремени правопис. С обзиром на то да Дневник садржи више хиљада имена личности из различитих области друштвеног живота Југославије, али и света, поготово из Француске, у којој се Јовановић школовао и за коју су га везивале најлепше успомене, у фуснотама сам за поједине личности дао и основне биографске податке. Настојао сам да то учиним приликом њиховог првог појављивања у рукопису, наводећи извор из кога сам податке преузео, изузев када сам преузимање вршио са интернета. Одређена разјашњења, углавном имена и презимена појединих личности, означио сам, у основном тексту, угластим заградама. Исто то сам учинио и са преводима са француског језика, ако су били мањег обима, док сам обимније текстове превода ставио у фусноте. У угласте заграде ставио сам и назначење да нисам могао да прочитам мање делове оригиналног рукописа, који је, услед неусловног чувања, уништени од влаге. То се односи углавном на дневничке белешке из 1932. и 1933. године. Такође, за сваку дневничку белешку навео сам дан, датум и годину, што у оригиналу није увек био случај, док сам римске ознаке за месеце заменио њиховим називом.

Због обимности, рукопис *Дневника*, представљен је у четири књиге, по хронолошком принципу. Прва књига садржи дневничке белешке из времена Првог светског рата и са издржавања затворске казне 1932/33; у другој су белешке од 15. априла 1962. до 30. јуна 1963, у трећој од трећег јула 1963. до 30. септембра 1968, и у четвртој од 1. октобра 1968. до 4. марта 1973. године.

Да би се читаоци додатно заинтересовали да што више упознају личност и дело Драгољуба Јовановића, у уводном тексту, насловљеном „Драгољуб Јовановић и његов дневник“, представио сам – првенствено на основу књиге др Надежде Јовановић – животни пут Драгољуба Јовановића, а затим указао и на садржај његовог дневника, дајући своје виђење за шта је све он, као историјски извор, значајан, и шта нам ново доноси, илуструјући то мањим или већим изводима из појединих дневничких белешки.

У припреми *Дневника* за објављивање корисним саветима помогли су ми рецензенти: проф. др Милан Лазић, проф. др Ђура Стевановић и др Милан Пиљак, на чему им искрено захваљујем. Такође, захвалан сам и госпођи Грозди Пејчић на брижљиво урађеној лектури и коректури уводне белешке и научног апарата, као и госпођи Татјани Шотри која је предано

вршила коректуру рукописа дневника и преводила његове делове писане на француском језику.

У припреми *Дневника* за објављивање посебан допринос дали су: госпођа Добрила Михајловић, успевши да проникне у тешко читљив рукопис Драгољуба Јовановића; госпођа Татјана Шотра, која је вршила коректуру већег дела рукописа дневника и преводила његове делове писане на француском језику; рецензенти: проф. др Милан Лазић, проф. др Ђура Стевановић и др Милан Пиљак, корисним саветима и сугестијама приређивачу; госпођа Гроза Пејчић брижљивом лектуром и коректуром уводне белешке и научног апарата. Свима њима породица Драгољуба Јовановића и приређивач дугују посебну захвалност, госпођи Добрили Михајловић посхумно.

За појављивање *Дневника* пред јавношћу највеће заслуге припадају Срђану Јовановићу и Стели Дамњановић Ђирић, унуцима Драгољуба Јовановића. Осим што су сачували дневник и обезбедили његово прекуцавање, они су ми непрестано били на услузи ради разрешавања бројних нејасноћа, како у самом тексту тако и оних везаних за поједине детаље из живота њиховог деде. Заједно са Историјским архивом у Пироту Срђан Јовановић је омогућио и објављивање *Дневника*. Он је, иначе, помогао објављивање и *Полиџичких усјомена* и *Медаљона*, књиге др Надежде Јовановић *Живот за слободу без страха*, као и реализацију пројекта: *Драгољуб Јовановић – професор, ђолиџичар и ђозиционар (1895–1977)*, у овину којега је приређена изложба, урађен каталог и DVD.

Постављен је такође и сајт <http://www.drdragoljubjovanovic.com/>

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ И ЊЕГОВ ДНЕВНИК

Драгољуб Јовановић рођен је 8. априла 1895. године у Пироту, у сиромашној ћилимарској породици Ставре и Таске Јовановић. Оскудица је нарочито била изражена после смрти оца Ставре, 1911, када су издржавање породице преузеле мајка и најстарија сестра Зорка. О томе је Драгољуб, много година касније, записао: „Живели смо свих седморо од 30 динара месечне кирије и од Зоркиног шивења. Мајка је ткала ћилиме, често заједно с њом, али то је ишло споро и мало доносило. Нешто лакше је било кад сам ја, у гим назији, почео да добијам благодјејање (најпре 3 динара месечно) и одело за сваког Светог Саву, и кад сам у другом разреду почео да 'спремам' ђаке, за 5 динара. Затим за све веће суме, и за ручак у овој или оној господској или газдинској кући.“¹

Мада у материјалној оскудици, Драгољуб Јовановић растао је и стасавао у атмосфери живог друштвеног и политичког живота на размеђу двају векова. „Сусрети и разговори у родној кући, посете разним социјалистичким манифестацијама, упознавање са верском и националном толеранцијом Пироћанаца утицали су на формирање дечака и младића, који се живо интересовао за све што се дешавало око њега.“²

У трећем разреду основне школе већ је присуствовао окупљањима тамошњих социјалиста, док је на радничким скуповима рецитовао револуционарне и шаливе песме. У четвртном разреду побегао је из школе да би учествовао у прослави Првог маја. Рано је напамет научио текстове „Марсељезе“ и „Интернационале“.

¹ Надежда Јовановић, *Животи за слободу без страха. Студија о животи и делу др Драгољуба Јовановића*, Београд 2000, 27; Дневничка белешка од 24. априла 1966.

² Н. Јовановић, *н. д.*, 33, 34.

Активан друштвени живот, инспирисан радом пиротских социјалиста, отпочео је уписом у гимназију, у којој је од 1906. постојала група ђака социјалиста који су тежили сопственом политичком изграђивању кроз припреме различитих предавања, цкроз дискусије и агитацију међу средњошколцима. Врло брзо изборио се за средишње место у свим радничким акцијама, а када се пред младе социјалисте поставило питање одређења према положају Србије и Срба, након анексије Босне и Херцеговине од Аустроугарске, 1908. године, најоштрије је осуђивао национализам и сваки покушај да се ситуација разреши ратом. Свој антиратни став изнео је у реферату „Национализам, патриотизам и социјална демократија“, саопштеном 25. априла 1910. године на једном од састанака пиротских ђака социјалиста. Када је поново изложио тај реферат, на конференцији 21. новембра 1910, подвукао је „да конкуренција између капиталиста разних земаља и мржња изазивају ратове и да је нужно подржати интернационални патриотизам пролетаријата“.

У предавању одржаном 16. јануара 1911. критички је говорио о школству у Србији, истичући да је оно „на погрешној основи“, да носи жиг класног карактера и да у њему, као и у целом друштву, влада „хаос буржоаског друштва“. Подвлачио је да се социјална демократија бори за укидање приватне својине и увођење друштвене, и да само она „има један велики идеал остварење социјалистичког друштва“.

У јесен 1912. Драгољуб Јовановић наставља школовање у Другој београдској гимназији, где се такође издвајао интелектуалним потенцијалом. Блистао је „бриљантним знањем“ из свих предмета, остављајући „у сенци и дивљењу“ своје другове, којима је, осим помагања у савладавању школских обавеза, говорио и о социјализму. Чак 60 година касније, Милутин Пламенац писао му је да се сећа како му је он „једног дана, идући кући, говорио о социјализму“, и да му је то била „управо прва лекција у животу из те области“.³

Преносећи сопствено знање о социјализму својим школским друговима, Драгољуб Јовановић је у Београду и сам много о њему учио. Упознавао је истакнуте српске социјалистичке прваке, слушао је њихова предавања, изучавао њихове списе и анализирао њихове ставове о појединим питањима. Нарочито га је импресионирао Јован Скерлић, и постао му „узор научника, писца и политичара“.

³ Дневничка белешка од 6. маја 1972.

Елитну Другу београдску гимназију завршио је у јуну 1914. године. Положивши писмени испит зрелости с одличним успехом из свих предмета, изузев математике, из које је добио врло добру оцену, био је ослобођен усменог дела испита.⁴

У тренутку објаве Првог светског рата Драгољуб Јовановић налазио се на распусту у Пироту, у који је тада дошла и његова сестра, са сином. Како је старији брат Петар био мобилисан, седмочлана породица остала је без икаквих прихода, па Драгољуб одлучује да оде за учитеља у Македонију, у Лесново. Ослобођен војне обавезе, у јануару 1915. године он се, да би, као „учитељ на граници одржавао морал код становника“, вратио у Лесново и од 1. септембра 1915. почео да ради као учитељ у Радовишту, а истовремено и као магационер у тамошњој војној болници. Када је, почетком октобра 1915, отпочело повлачење српске војске са српско-бугарске границе, и евакуација болнице ка албанској граници, послат је за преводиоца у 122. француску дивизију, смештену у селу Топсин, а почетком фебруара 1916. био је додељен српском делегату у Солуну пуковнику Лешјанину, као преводаца. Радио је и у листу *Српски гласник*, као преводаца за француски, и као писац ауторских чланака, од којих су неки штампани као уводници, попут чланка „Морал балканских народа“. Из њих се видела његова жеља „да се рат што пре заврши“, његова вера у будућност „са праведним решењем балканских проблема уз помоћ великих савезничких држава“.⁵

Пошто није примљен у војну јединицу, Краљевина Србија је Драгољуба Јовановића послала на школовање у иностранство. Са групом српских младића он је тако, 7. августа 1916, кренуо у Француску, у чији је главни град стигао 19. септембра, да би одатле био упућен на студије у Клермон.

Вредно учећи, студије је завршио за годину дана и 8. новембра 1917. стекао *диплому лисансијеа књижевности, серије историје и географије*. По свршеним студијама у Клермону, на Сорбони се уписао на студије права, највише због обећања да ће бити примљен на Правни факултет у Београду.⁶

Упоредо са студијама права, Драгољуб Јовановић похађао је и Слободну школу политичких наука. По повратку Селестена Буглеа са фронта, који је наследио Емила Диркема, посећивао је и његова предавања и течај,

⁴ Јовица Трукуља, *Драгољуб Јовановић. Професор, политичар и опозиционар (1895–1977)*, Београд 2012, 11.

⁵ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 1, Београд 1998, 54–70.

⁶ *Истио*, 71–84; Надежда Јовановић, *н. г.*, 48–72.

али и предавања истакнутих српских професора Светислава Петровића и Николе Вулића о Србији и њеној голготи.

Уза све то, помно је пратио француску и српску штампу и активно учествовао у животу јужнословенских студената – био је и потпредседник Комитета за помагање заробљеним студентима, а неким је чак и лично слао пакете. Организовао је и нестудентско удружење „Југославија“, за исхрану српских избеглица, а један је и од иницијатора оснивања српског париског студентског удружења, у октобру 1917, и творац његовог политичког програма, у коме је истицао да је првенствени задатак југословенске омладине у домовини „довршење националног јединства, уједињење народа са три имена у једну независну целину, слободну и демократску“.⁷

Драгољуб Јовановић значајно је допринео и стварању Средишњег удружења југословенских студената, за које је, уз сарадњу Војислава Вујовића и Веље Косановића, израдио и предлог програма рада, који је био прожет његовим идејним и политичким ставовима, као што су: „доследна приврженост демократији и слободи мишљења и политичког деловања, одбацивање старих кадрова и њихова замена младим школованим људима са добрим научним знањима и неоптерећених националистичким и застарелим погледима, озбиљан прилаз потреби друштвених и привредних преображаја уз коришћење савремених метода управљања и организације у свим областима државног живота, подвлачење улоге интелигенције, културног развоја и слободног изражавања мишљења у јавној речи и штампи, равноправности свих народа и споразума међу њима, пре свега међу Србима, Хрватима и Словенцима као већинским народима, о свим проблемима државног и јавног живота“.⁸

Од новембра 1918. је, као орган Удружења југословенских студената, почео да излази и лист *Гласник југословенске омладине*, чији је уредник, али и главни сарадник био управо Драгољуб Јовановић, и који је, осим у руководству Средишњег одбора Удружења, био и потпредседник Међународног студентског удружења. У листу је он писао о припремама омладине за рад у домовини, о својим погледима на улогу и значај демократије и социјалног васпитања, о задацима новостворене државе, што је подразумевало: национално уједињење, Балканску федерацију, Друштво народа, решење аграрног питања, увођење општег права гласа и „остварење социјализма“. Истичући да за то треба мењати не само установе, већ и људе, подвлачио је да је за праву демократију и прави

---

⁷ Исто.

⁸ Исто.

социјализам потребан „нов дух“ са „новим људима“ у новој средини, како република не би остала без републиканаца, а у социјализму не би владали неспособност и беда.⁹

Друштвено ангажовање Драгољуба Јовановића у студентском животу у Француској завршило се одржавањем Конгреса југословенских студената у Француској 25–27. априла 1919. Приклонивши се већини социјалиста са комунистичком оријентацијом, и изјаснивши се за демократски социјализам, дао је отказ на положај председника Средишњег одбора Удружења, као и на место уредника листа. Задржао је само место председника Комитета за помагање заробљеним студентима¹⁰

Зато што се, са групом студената, оградио од захтева југословенске делегације на Мировној конференцији – да Краљевини СХС припадну бугарски срезови Цариброд, Белограшчик и Босиљград, у априлу 1919. остао је без стипендије, а Министарство просвете тражило је да се врати у земљу. Ситуација је додатно отежана зато што се он управо тада, тј. 21. априла 1919, верио Београђанком Даном Милошевић, студенткињом енглеског језика.

Казна државе није, ипак, дуго трајала. Када је у лето 1919. положио све испите за другу годину студија, југословенско посланство у Паризу пружио му је помоћ: 23. септембра примило га је у своју службу и поставило за тумача на француско-швајцарској граници за повратнике из Америке, а затим за чиновника Краљевског посланства у Паризу, са задатком да се „стара о повраћају у домовину југословенских исељеника који долазе из Америке“. Залагањем министра финансија Краљевине СХС Косте Куманудија, убрзо је премештен за писара у Генералну дирекцију Државног рачуноводства при париском Просветном одељењу Министарства финансија Краљевине СХС, са платом од 1.500 франака. На овој дужности остао је све до повратка у Београд.

У том периоду завршио је студије права, оженио се – 21. новембра 1919. године – својом вереницом, добио кћерку Бојку 10. марта 1921, а 8. маја 1923. код професора Селестена Буглеа одбранио и докторску тезу из области социологије: *Оптимальни принос од радничког рада*. Исте године успео је да своју тезу и објави. Дело се састоји из две целине: „Оптимальни принос од радничког рада“ и „Модерни стимуланси радничког рада“. Две године касније, за докторат је добио и награду од 1.000 франака – од француске Академије наука, морала и политике.¹¹

---

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

У домовину се Драгољуб Јовановић, са женом и дететом, вратио у септембру 1923. године. Захваљујући, поново, подршци др Косте Куманудија он је пре повратка у земљу, тј. већ 1. августа 1923, добио посао у Министарству финансија, као чиновник Дирекције Државног рачуноводства.

Упоредо с послом у Министарству, он успева да пише и објављује бројне текстове, држи јавна предавања. На позив проф. Николе Вулића, оснивача Народног универзитета у Београду, одржао је, крајем 1923. године, предавање на тему „Социјална акција“, којом приликом је говорио о потреби школовања, социјалне одбране појединца и колектива њиховим организовањем, потреби формирања заједница за борбу против беде народних слојева. У предавањима која су уследила, како у Београду тако и у унутрашњости, посебно је истицао достигнућа европске и светске социолошке мисли указујући на значај социологије као науке о друштвеном прогресу. Сва та предавања, која су привукла велику пажњу јавности, представљала су, заправо, његову практичну припрему за наставнички рад на факултету.¹²

За доцента Правног факултета, умногоме захваљујући проф. Слободану Јовановићу и проф. др Кости Куманудију, Драгољуб Јовановић потврђен је 7. фебруара 1924. године, а 25. марта 1924. одржао је приступно предавање: „О социјалном духу у економији“. На факултету је предавао предмет Економска политика, који је обухватао индустријску и аграрну област. Захваљујући преданом научном раду и огромној посвећености наставничком позиву, већ 5. маја 1926. унапређен је у звање ванредног професора, а реферат су написали професори Слободан Јовановић и Коста Кумануди.¹³

Уз рад на факултету, наставио је са јавним предавањима у Београду и другим градовима. Крајем 1924. и 1925. држао је, на пример, предавања на тему „Модерни учитељи енергије“, која је распоредио у десет циклуса. Говорио је о појединим социолозима, представницима модерних метода индустријализације, о социологији као научној дисциплини. Истовремено, објављивао је и научно-публицистичке текстове из области социологије, економије, финансија и др. У његовом фокусу било је и питање морала, као и пропаганда култа рада. Подвлачио је да је од многих криза

¹² *Исџо*, 73, 74.

¹³ *Исџо*, 75.

савременог доба „најтежа можда морална криза“, а да је рад најважнији облик, и потреба, људског постојања.

Као присталица модернизације економије писао је о различитим страним искуствима у вези са производним процесом. Анализирао је и конкретне методе организације производње и делатности сваког појединца у њој, при чему се углавном служио социолошким методом јер је у економији видео не само индустријски развој и технички напредак, већ, пре свега, „унапређење производње ради побољшања услова за рад, његово претварање у извор задовољства најелементарнијих људских потреба“.¹⁴

У центру многобројних текстова Драгољуба Јовановића, не само у почетку, већ и током целе његове научне каријере, било је питање развоја и унапређења демократије. Основу демократског система видео је у парламенту, начину његовог избора и саставу. Подвлачио је значај синдикалног и других видова удруживања на демократским начелима. Промовисао је идеју „тзв. радне, а касније сељачке демократије“, тврдећи да радна демократија „обезбеђује правну, доследну и потпуну владавину народа“. Истицао је да су носиоци новог поретка „сељаци, градски радници, независни привредници, умни радници, удружени у савез умног и телесног рада, који ће представљати организациони оквир за стварање 'државе реда'“.¹⁵

Анализирајући парламентарне системе и указујући на узроке њихове кризе, Јовановић се посебно бавио кризом парламентаризма у Краљевини СХС / Југославији, из које је излаз видео у „спровођењу државне реформе, подели земље на покрајине које чине посебне економске целине и имају 'најширу аутономију у административном, просветном, саобраћајном и социјално-политичком погледу', у смањењу буџета укидањем централизма и партијског парламента“. Да би се то остварило, сматрао је неопходним решавање српско-хрватских односа као најважнијег унутрашњег политичког питања. Иначе, он сам био је одлучан заговорник зближавања и споразумевања свих народа у држави, и бескомпромисан критичар централистичког државног уређења и политике националне неравноправности, шовинизма, на српској страни, и екстремних захтева Хрвата и Словенаца.¹⁶

¹⁴ *Истио*, 75–77.

¹⁵ *Истио*, 78–80.

¹⁶ *Истио*, 80–83.

Да би се упознао са стварним захтевима Хрвата, успео је да се у Загребу, приликом одржавања конгреса југословенских правника, у септембру 1924, састане и са Стјепаном Радићем, вођом Хрватске сељачке странке. Сазнавши од њега да су он и страначко вођство најпре спремни да жртвују републику, јер је то било „само форма“, а хрватство „оквир“, „суштина“ и „бит“ њихове идеологије, постало му је јасно да је Радићево признавање монархије само питање времена. Радићеве идеје о сељаштву, које су му биле блиске, подстакле су га да размишља о улози српског сељаштва и потреби да се српски и хрватски сељачки покрет уједине у југословенски. Истовремено, у њему се учврстило уверење о потреби борбе против оних који разбуктавају сукобе између српског и хрватског политичког вођства „у циљу постизања српско-хрватског споразума, за поштовање захтева хрватског народа без притисака и принуде, уз постепено одстрањење постојећих разлика“. Не одустајући од идеје народног јединства, а подвлачећи да су уједињење извршили политичари, а не народ, истицао је потребу замене старих политичара новим људима, неоптерећеним превазиђеним партијским схватањима и партијским назорима и дисциплином, а да је народно јединство могуће само када га створе широки народни слојеви из свих покрајина.¹⁷

Кривце за разбуктавање српско-хрватских сукоба, осим у Народној радикалној странци, Драгољуб Јовановић видео је и у Светозару Прибићевићу, кога је сматрао представником великосрпског шовинизма и једним од стубова државног централистичког уређења. О томе је писао у текстовима: „Нове методе нови људи“, „Истинско народно јединство“, „Беспуће“, „Шовинизам на делу“, „Нови правци“ и др.¹⁸

Умногome подстакнут књигом Августа Бебела о жени у социјализму, Драгољуб Јовановић посебно се интересовао за друштвени положај жена. У феминистичким и разним другим покретима и организацијама „тражио је основу за ослобођење жена од подређеног положаја у породици и друштву“. С тим у вези написао је и чланак „Социјална организација женског покрета“. О теми „Криза феминизма и нови феминизам“ држао је, у јануару 1925, предавање у Удружењу студенткиња Београдског универзитета, а 15. фебруара и студенткињама Загребачког свеучилишта. (То предавање објавио је у билтену – нешто касније те године основане – Групе за социјалну и културну акцију.) Жени, посебно сељанки и радници, посветио је Јовановић неколико текстова: „Сељанка“, „Сељанка и адница“,

¹⁷ *Истио*, 83–85,

¹⁸ *Истио*, 85–89.

„О женској странци“, „Социјална и културна улога жена“. Женско питање треба решавати залагањем „за проширење делокруга женских организација и покрета у правцу потпуног ослобађања жена од експлоатације и понижавања у породици и друштву“.¹⁹

Посебну пажњу поклањао је анализи васпитања и самоваспитања омладине, њеној оријентацији према друштвеним проблемима. Томе је посветио низ тзв. *йисама млађем друју*, објављених у часопису *Раскрсница*. Неколико текстова посветио је и борби против алкохолизма, поготово код младих.

Не задовољавајући се само предавањима и писањем текстова, тражио је веће ангажовање у друштвеном животу, већу практичну акцију, окупљање истомишљеника и агитацију у народу. Зато је био један од оснивача Друштва социјалних радника 1924, а како се оно није учврстило, следеће године основана је, како је напред наведено, Група за социјалну и културну акцију – СКА, чију декларацију је он осмислио.

У декларацији се, уз прокламовање начела социјалности, подвлачи тежња ка новом друштву у коме ће се остварити све пунија социјалност „органичним развијањем установа и људи“, и истиче потреба тесне везе између града и села ради што бржег увођења села у социјални и културни развој, и његово извлачење из „анархичне учмалости“. Садржина активности Групе наведена је у шест тачака: корените реформе економских, социјалних и интелектуалних вредности; подизање социјалног и културног нивоа села; паралелно организовање радника у граду и на селу за борбу против економске експлоатације оснивањем и оспособљавањем кооператива, стручних синдиката, радничког и сељачког осигурања и др.; допуна начела солидарности нарочитом пажњом према женама; посвећивање нарочите пажње запостављеним или пасивним крајевима у културним и социјалним напорима.²⁰

У складу са Јовановићевим ставом да нема моралне и интелектуалне реформе без економских и социјалних организација, и да је социјално-економски моменат важнији од културно-моралног, Група СКА била је замишљена као организација на „широкој отвореној основи“, чији се оснивачи нису задовољавали само културним радом, већ су се опредељивали према свим актуелним проблемима друштва. Истичано је и да Група „не сме бити само политичка организација и национална ствар, без економског и социјалног програма“.²¹

¹⁹ *Истио*, 89–91.

²⁰ *Истио*, 91, 92.

²¹ *Истио*, 93–95.

Од јуна 1924. до децембра 1926. Група СКА одржала је, о најразличитијим темама, 356 предавања у варошима и 31 у селима београдског округа. У Београду су предавања држана сваког петка, увек уз живу дискусију. Драгољуб Јовановић био је међу најагилнијим предавачима. Обилазио је села по целој Србији, стичући тако бројна познанства, објављујући о томе чланке у скоро свим београдским листовима. На предавањима је говорио о парламентаризму, диктатури, социјалној дисциплини, узроцима пасивности интелигенције кад је о раду на селу реч и др. Да би што више популарисала своју активност, Група СКА издавала је билтен-алманах под насловом *Генерација пред стварањем*, и брошуре у којима су објављивана бројна одржана предавања.²²

Активност Групе СКА врло брзо је дошла и под удар критике – и слева и здесна. Јаша Продановић је, на пример, Групи, заправо Драгољубу Јовановићу замерао на претенциозности и сталном понављању мисије „нових људи“ који треба да замене старе, истичући да Група СКА не пружа „ништа ново“, да одбацује „све старо“ и да критикује све који не припадају „њиховом полу“. Уредник *Полишичкої тласника*, критикујући чланак „Организација демократије“, Јовановића квалификује као обновитеља „радикалне демагогије осамдесетих година“, борца за федеративно уређење земље и класног и професионалног државног представништва, који „гура у позадину“ државно-правна питања. На све нападе Јовановић је одговарао аргументовано, разобличујући све инсинуације критичара. Да би ставове Групе СКА што више приближио широким масама, сопственим средствима и средствима пријатеља покренуо је, 1. маја 1926, лист *Раг*, који је излазио до фебруара 1929. године, када се појавио 74. број. У првом броју објавио је свој чланак „Наше мерило рада“, у коме је детаљно образложио програм Групе СКА. Популаран код народа, али не и код власти, коју је критиковао, лист је често бивао забрањиван, а Драгољуб Јовановић привођен, саслушаван и кажњаван. Револтиран свим тиме он је, у броју од 1. августа 1927, објавио „Отворено писмо“ председнику владе и министру унутрашњих послова Вељи Вукићевићу, свом професору биологије. Писмо је иронично завршио: „Ја немам никаквих илузија о Вашој симпатији за нас који критикујемо режим. Али ипак има ствари пред којима највећи реакционар застане. Можда ћете Ви осетити ту потребу.“²³

Енергичан, предузимљив и са огромном радном енергијом, Драгољуб Јовановић интензивно је сарађивао и са разним часописима у Београду,

²² *Истио*, 95–97.

Загребу, Новом Саду, Сарајеву. Посебно плодотворну сарадњу имао је са Миланом Ђурчином, уредником *Нове Европје*, у Загребу.

Следећи пример „старијих научника“ – да се мора „радити више практично него теоретски“, он је, упоредо са залагањем за демократијацију друштвеног и политичког живота и борбом против реакције и терора, учествовао у формирању Лиге за заштиту права грађанина, и пружање помоћи жртвама реакције – у другој половини 1926, када је режим појачао нападе на све своје противнике.²⁴

Не припадајући ниједној политичкој партији, Драгољуб Јовановић и Група СКА временом су се све више окретали анализи положаја сељаштва као најбројнијег друштвеног слоја у држави. Писали су о сељачким дуговима, нерешавању суштинских питања земљорадничког задругарства, аграрном питању, потреби интензивирања пољопривредне производње, потреби да се интелигенција окрене селу ради његовог просвећивања и културног уздицања. Драгољуб Јовановић је земљорадничком задругарству посвећивао посебну пажњу, уверен да без удруживања у земљорадничке задруге нема напретка пољопривреде и благостања на селу. Тражио је да се сељаци заједнички боре против експлоатације, да у задружном, или у било којем другом облику, уједињују своје снаге и модернизују своју производњу (текстови: „Социјални рад на селу“, „Тежња села и града после рата“, „Продирање сељаштва“), да би у брошури *Социјализам и сељаштво* изнео своје погледе на симбиозу социјализма и сељаштва. Проповедао је режим правде и слободе, расподеле богатства према личним способностима и заслуги, и омогућавање сваком да развије своје способности. Залагао се за социјализам као нови економски поредак, заснован на мерилу рада, а не капитала, за задружно друштво са руралном културом.

Уместо пролетерског социјализма, на прво место стављао је сељачки социјализам, чије је основе изложио у тексту „Наш аграрни социјализам“. Борио се против монопола радничке класе на револуционарност, и против социјалдемократа – због презривог односа према сељаштву и непризнавања његове улоге у савезништву са радницима. Тврдио је да сељаци и радници морају бити равноправан фактор у изградњи новог друштвеног поретка у коме неће бити експлоатације.²⁵

Осим рада на Правном факултету и бављења, првенствено, положајем сељаштва, Драгољуб Јовановић је, у првим годинама по повратку из

²³ *Истио*, 99–104.

²⁴ *Истио*, 107–109.

²⁵ *Истио*, 111–117.

Француске, оштро критиковао и државну спољну политику. Тражио је да се успоставе дипломатски односи са СССР-ом, а сматрао је и да без уједињења с Бугарском нема Југославије. Са својом Групом залагао се за самоопредељење народа и поштовање права народних мањина, за економску сарадњу са свима, нарочито са суседима. Све је то значило да Група СКА са филантропског рада прелази на политичко деловање, са циљем оснивања посебне политичке странке, тим пре што је сам Драгољуб Јовановић имао политичке амбиције, и то је не само јавно износио, већ је чак и отворено писао: или ће се неке од постојећих партија преобразити у духу програма Групе СКА, „или ће се створити нова партија на економским и социјалним основама“.²⁶

Прелазак на поље политичке борбе Групе СКА није, међутим, довело ни до преображаја неке постојеће странке, ни до стварања нове партије, већ до њеног укључења, 22. фебруара 1927, у Савез земљорадника, странку која јој је, по свом програму и бризи за сељаштво, била најближа. Овим потезом је група око Драгољуба Јовановића показала да јој је циљ сузбијање утицаја конзервативног страначког вођства и извођење Савеза земљорадника из летаргије и пасивности у раду – не само међу сељаштвом, већ и у укупном политичком животу у држави. Тиме је, већ на почетку, Драгољуб Јовановић дошао у сукоб са вођством странке, које није прихватало његов „аграрни социјализам“.

Али, како тај сукоб није одмах ескалирао, Драгољуб Јовановић је најпре одговарао на нападе Светозара Прибићевића и прорезимске штампе. У низу текстова објашњавао је своје погледе на земљораднички покрет и однос према странци којој је приступио. За то је најчешће користио форму *џисма земљорадника са села*, што показује чланак „Дом и тврђава сељакова“, у коме је истакао да Савез земљорадника није партија него „радионица“, „њива“ на којој се ради.

Понављајући улогу интелигенције у томе покрету, а сам спреман да на тој њиви заиста ради, Драгољуб Јовановић је већ крајем маја 1927. кренуо у обилазак Шумадије, да би у јуну присуствовао конгресу трезвењака у Словенији, што је искористио да обиђе и део Словеније. У току пред-изборне кампање за парламентарне изборе 11. септембра 1927, као члан страначког Агитационог одбора, ишао је на бројне зборове по Србији, али и у Славонији. Резултат овакве кампање било је 30.000 гласова више за Савез земљорадника него на изборима од 8. фебруара 1925.²⁷

²⁶ *Истио*, 117–120.

²⁷ *Истио*, 123–130.

И поред изузетне предизборне активности, неуморни Драгољуб Јовановић успео је да припреми и, крајем 1927. године, објави збирку својих ранијих текстова са новонаписаним уводом, под насловом „Култ рада“, коју је проф. др Ђорђе Тасић оценио „изузетно важном због напора да се стварност сагледа без илузија и лажи, као и због тежње да се пробуди социјална свест код људи“.²⁸

Крај ове 1927. године за Драгољуба Јовановића важан је не само зато што је у децембру добио кћерку Дафину, већ и што је, преко Отокара Кершованија, добио позив да са осморицом сељака присуствује, у Москви, обележавању десетогодишњице Октобарске револуције. У страху да због овога не изгуби посао на факултету, он у СССР ипак није отишао, а као велики пријатељ руског народа, а поводом десетогодишњице Октобарске револуције, написао је чланак „Десет година“, као уводник у *Рагу*, а затим и обиман текст „Наслон на Русију“. У уводнику је похвалио остварење социјализма у Русији, примећујући да је у томе понекад било и неуспеха, разочарања и одустајања, док је суштина текста „Наслон на Русију“ у критици југословенског режима због непризнавања Совјетске Русије. Крајем децембра 1927. Јовановић, међутим, наслућује могућност успостављања диктаторског режима, чланком „Сумрак слободе“, истичући, међутим, да ће се у сенци диктатуре родити „слобода и благостање за оне који раде“. Призивајући диктатуру и нудећи се за предводника демократских снага, 1. јануара 1928. у опширном тексту „Симбол слободе“, подвукао је да је држава тако „рђаво склопљена, да нема личности, ма како она иначе снажна била, која би могла задовољити, одушевити и повести читав један ред људи на целој ширини територије, која би била наша заједничка величина“.²⁹

Насупрот постојећем политичком расулу у држави, Драгољуб Јовановић истиче основу идеологије будуће Земљорадничке левице: у унутрашњој политици – укидање националне и племенске хегемоније, обарање личног режима, сузбијање милитаризма и клерикализма, једнакост свих покрајина, народа и грађана; у економској области – предаја земље земљорадницима, фабрика радницима, јавних предузећа организованим произвођачима и потрошачима; у културној политици – доступност културе и просвете свим радним слојевима; у спољној политици – верност миру међу народима и објављивање рата рату, уједињење са Бугарском, успостављање Федерације балканских и подунавских народа

²⁸ *Истио*, 130.

²⁹ *Истио*, 130–133.

и наслон на Русију. Пречански фронт, односно Сељачко-демократску коалицију (ХСС и СДС) оценио је као „последњу одбрамбену линију ради експлоатације незадовољства пречанских сиромашних крајева против централизма“, али неспособну да каналише очај маса и револт против колонизаторског капитала, обесног милитаризма и „неспособног личног режима“.³⁰

Активност Групе СКА, посебно текстови Драгољуба Јовановића, изазивали су узнемиреност и незадовољство у вођству Савеза земљорадника, које је је увиђало да та група, и њен вођа, постепено заузимају независан став у странци, слабећи је и усмеравајући владајући режим против ње. Да би умирио страначко вођство, Драгољуб Јовановић објавио је текст „Земљорадничка застава“, у коме је изражавао приврженост земљорадничком покрету.

Као осведочени борац за побољшање економског положаја сељаштва, није могао да остане изван масовног сељачког покрета у Србији и Војводини, против презадужености, током маја и јуна 1928. године. Присуствовао је многим сељачким зборовима, а на појединима је и сам износио сељачке захтеве, чиме је додатно изазивао нетрпељивост режима. Народни посланик Милоје Ж. Јовановић, члан Демократске странке и бивши министар, тражио је од министра унутрашњих послова судско гоњење овог професора универзитета, окривљујући га да у српском народу проповеда бољшевизам. У посебној интерпелацији захтевао је да Драгољуб Јовановић буде кажњен по Закону о заштити државе, и удаљен са Универзитета.

Осим што је дошао у сукоб с режимским људима, Драгољуб Јовановић је, због наступа на сељачким зборовима, изазвао и неповерење појединих првака сопствене странке.

У тежини и озбиљности политичке ситуације у држави, у време појаве масовног сељачког покрета, Драгољуб Јовановић је видео разлоге могућој краљевој диктатури. Зато је, у отвореном писму Милану Гавриловићу подвукао, између осталог, да ће „један од чинилаца“ – краљ „учинити нешто одлучујуће, да се Југославија не би распала од трулежи или била плен напада споља“. И док су њега и власт и опозиција, па и поједини лидери сопствене странке, оптуживали да призива диктатуру и да се одриче демократских принципа, уследили су, 20. јуна 1928, пуцњи у Народној скупштини, који су довели до прекида рада парламента, а затим и до немира у Загребу.

³⁰ *Истио*, 134, 135.

У данима жалости за погинулим представницима хрватског народа, унутар вођства Савеза земљорадника додатно су ојачали противници Драгољуба Јовановића. Сукоб се распламсао и поводом питања учешћа Савеза земљорадника у раду Народне скупштине. Драгољуб Јовановић и његова група захтевали су напуштање парламента и расписивање нових избора под чиновничком или коалиционом владом састављеном од различитих политичких странака, док је званично вођство било на становишту да Народна скупштина треба да настави рад. Јовановић се противио и одласку Јоце Јовановића, шефа странке, на конференцију Међународне интерпарламентарне уније.

Све ово учинило је да на страницама листа *Село*, органа странке, напади на Драгољуба Јовановића постану све чешћи и директнији. Он и његова група називани су комунистима и пријатељима КПЈ, тројанским коњем који разбија Савез земљорадника за рачун Треће интернационале. Бранећи се од тих напада Јовановић је, у *Рагу*, објавио текст „Земља и рад“, у коме је објаснио основне идеолошке постулате левих земљорадника, групе која ће ускоро и формално бити створена унутар Савеза земљорадника.³¹

Сукоби између Драгољуба Јовановића и дела страначког вођства додатно су се заострили уочи и за време Осмог конгреса Савеза земљорадника у Чачку, који је почео 29. септембра 1928. Није Јовановићу било дозвољено да иступа на Конгресу, зато је он говорио на збору уочи конгреса. Окупљеним сељацима и грађанима изнео је своју визију миротворне и задружне сељачке државе, завршивши говор речима: „Може бити да је потребно по вишој потреби напустити данашњу Скупштину и вратити метак Пуниши Рачићу, али можда неко од нас треба да замени Стјепана Радића.“³²

Обострано незадовољство између две страначке струје дошло је до пуног изражаја на састанку Главног одбора странке, на коме се расправљало о конгресу у Чачку. Истицано је да је Драгољуб Јовановић „убачени московски човек“ и непријатељ земљорадничког покрета, те да га одмах треба, као комунисту, искључити из странке. И на седници београдског Градског одбора Савеза земљорадника Драгољуб Јовановић изложен је клеветам. Члан Извршног одбора странке, адвокат Драгиша Здравковић назвао га је большевичким агентом и плаћеником Москве.³³

³¹ *Истио*, 141–145.

³² *Истио*, 146–147.

³³ *Истио*, 147.

Наговештавајући могућу диктатуру, Драгољуб Јовановић постао је и прва њена жртва – када је она постала стварност. Прво је био забрањен лист *Раг*, чији је последњи број изашао 28. јануара 1929, а 3. априла Драгољуб Јовановић је ухапшен, што је било прво хапшење неког грађанског политичара. Повод је била анонимна пријава да је он на предавању о раздужењу сељака и пољопривредном кредиту, на позив студентског удружења Прогрес, која је садржала истргнуте речи и наводну реченицу из предавања „глупост о националној револуцији која треба да решава социјалне проблеме“. Ово предавање означило је и почетак напада на Драгољуба Јовановића „с лева“, јер је, у дискусији после предавања, комуниста Рајко Јовановић критиковао његово мишљење да је излаз једино у промени имовинских и класних односа и самог друштвеног система, а не у револуционарним променама тога система.³⁴

На судском процесу, 5. априла 1929, Драгољуб Јовановић био је толико убедљив у својој одбрани да је пуштен из затвора, да се брани са слободе.

Настављајући рад на факултету припремио је и текст „Појава, развијање и неуспеси Савеза земљорадника“. У њему је, после навођења узрока неуспеха Савеза земљорадника, оценио да су за његово обнављање и претварање у борбени, реформистички и ослободилачки покрет потребни нови људи, напредни сељаци, да он буде идејно везан са радницима у градовима, да сарађује са интелектуалцима, ситним трговцима и занатлијама. Сматрајући централу странке „тромом и тесногрудом“, неспособном да руководи сељаштвом, одлучио је да сâм одржава везу са истомишљеницима и сељацима, да спрема „јаче људе“ за отворену критику страначког вођства – а чим се стекну услови, да припреми политички програм и привуче интелектуалце. Подвлачио је нарочити значај идејног изграђивања младих земљорадника, којима се не сме допустити да се учлањују у буржоаске милитаристичке организације. Предлагао је организацију странке на федералистичкој основи, како би у покрајинама покрет био што аутономнији.³⁵

Овај Јовановићев текст представљао је, заправо, правац акције Земљорадничке левице у условима диктатуре. Припремајући се за акцију против режима, на мини састанку вођа, крајем јуна 1929, одлучено је да се почне са штампањем и растурањем летака. Али, да би се спасли хапшења, одлучено је да летке, које је састављао Драгољуб Јовановић, потписује Савез земљорадника. Најчешће пароле на лецима биле су:

³⁴ *Истио*, 153.

³⁵ *Истио*, 154, 155.

„Чувајте свој образ“, „Не ступајте у општинске одборе“, „Не прилазите и не старајте се да заслужите режимска одликовања“.³⁶

Помно праћен од власти, Драгољуб Јовановић је 18. новембра 1929. поново ухапшен, због „антидржавне активности“, и изведен пред суд. Како је, међутим, суд 22. новембра 1929. године донео ослобађајућу пресуду, он је наставио и да ради на факултету и да објављује своје текстове у бројним часописима и листовима. Ипак, због торте, коју је Мачеку однео у затвор, умало није удаљен са факултета; прошао је без казне захваљујући подршци професорâ Слободана Јовановића и Живојина Перића.³⁷

Избегавши казну, али не напуштајући своје политичко деловање, Драгољуб Јовановић се још више посвећује научном раду и писању. На препоруку Јована Цвијића он је, 1930. године, за едицију *Економска и друштвена историја Светског рата*, коју је уређивао Џејмс Т. Шотвел са Колумбија универзитета, написао, на француском језику, књигу *Економске и друштвене последице рата у Србији*. Исте године објавио је и своју *Аграрну историју*, једно од његових најважнијих научних дела.³⁸

Током лета 1930, приликом одласка на одмор у Фужине, Драгољуб Јовановић се у Загребу сусрео са Мачеком и с њим разменио мишљења о политичкој ситуацији и стању у сељачком покрету у Србији и у Хрватској. Мачек му је тада тврдио да Хрвати остају присталице заједничке југословенске државе, наспрот франковцима, али да заједништво условљавају равноправношћу и захтевом да треба да добију више од онога што су имали у Аустроугарској, као и да Хрвати признају монархију, али и да се они морају споразумевати само с краљем, јер у Србији нема друге „одговарајуће силе“.³⁹

После повратка са одмора, у септембру 1930, Драгољуб Јовановић је поново дошао у сукоб с влашћу. На годишњој скупштини Главног савеза земљорадничких задруга, 27. септембра, истицао је да су чиновничке плате превисоке с обзиром на цену пољопривредних производа, а министру пољопривреде препоручио да утиче на министре војне да војска жито набавља у земљи, а не у иностранству, како сељаци не би морали да своје производе продају по изузетно ниској цени; критиковао је и финансијску политику и пораст општинских пореза. Због тог говора ухапшен је 1. октобра, и у затвору одлежао до 20. октобра. По изласку из затвора био је суочен и са тужбом Министарства војске и морнарице за „клевету“. Такође,

³⁶ *Истио*, 157.

³⁷ *Истио*, 159.

³⁸ *Истио*, 159, 160.

³⁹ *Истио*, 163.

морао је да достави и изјашњење универзитетским властима. На седници универзитетског Савета подржао га је, поново, проф. др Живојин Перић, истичући да Јовановић „спасавача част Универзитета“, и да би оно што је урадио Јовановић требало да чине сви они.⁴⁰

Ишчекујући политичке промене Драгољуб Јовановић предао се научном раду и писању. Наставио је рад на књизи о социјалној политици, а објавио је и већи број чланака, попут текста „Циљ у животу“, у коме је подвукао да сваки млад човек мора да има животни циљ, али и да онај који то има, мора да носи „упаљену свећу“, да буди „успаване“, да храбри „посрнуле“, опомиње „залутале“ и поправља „заблуделе“. Свој кредо изразио је речима: „Мртвила се не бојим“, „пасивност не волим“, опасна је „оскудица воље“, док је своју веру у будућност означио са: „живети“, „радити“, „штети“.⁴¹

Када је Рокфелерова задужбина прихватила да финансира студијски боравак Драгољуба Јовановића на Харварду, да тамо ради на књизи у којој би поредио САД и Србију, као земље насељене досељеницима, судбина се с њиме поново поиграла: због отворене критике диктаторског режима у бројним текстовима, предавањима и лекцијама, попут оног: „Оборили смо Перу Живковића, сад идемо даље“, ухапшен је 2. маја 1932. у Крагујевцу, на збору трезвењака, а 6. октобра 1932. осуђен на годину дана строгог затвора и губитак државне службе, што је зачило и отпуштање са Универзитета.⁴²

Отпуштањем са факултета и одласком у затвор Драгољуб Јовановић је супругу Дану, кћерку Бојку, од једанаест, и кћерку Дафину, од само пет година, оставио без икаквих материјалних средстава, па чак и са неотплаћеним кредитом, узетим 1926. године за изградњу куће у Професорској колонији,⁴³ уз обавезу плаћања и животног осигурања.

⁴⁰ *Истио*, 165.

⁴¹ *Истио*.

⁴² *Истио*, 178–186.

⁴³ Професорска колонија, као просторна културно-историјска целина са заштићеном околином, обухвата простор од улице митрополита Петра, преко улица Чарлија Чаплина, Браће Грим, Љубомира Стојановића (а, у оквиру блока, и објекте уз улица Љубомира Стојановића и Јаше Продановића), све до Цвијићеве. Наставља се Ђушином улицом, до улице Драже Павловића, затим Таковском до укрштања са улицом Чарлија Чаплина, а затим Булеваром деспота Стефана до укрштања са Стеријином. Основ за реализацију урбанистичког концепта и изградњу Професорске колоније био је Генерални урбанистички план Београда из 1923. године. Међу оснивачима тога насеља била су 23 доктора наука и 15 академика. Држава је на том простору откупљивала њиве и воћњаке, па затим, у складу са теоријом и праксом изградње вртних градова, направила планове за изградњу насеља за професоре Београдског универзитета, који су подизали кредите и градили куће за становање. – *Полиџика*, 4. август 2020, 9.

Препуштајући издржавање породице родбини и пријатељима, он је у затвору будно пратио и анализирао политичке прилике у држави. Поручивао је својим истомишљеницима да није време за њихово издвајање из Савеза земљорадника, истичући да сељаштво не воли расколе. Текстом „Истина о Загребачкој револуцији“ позитивно је оценио тзв. Загребачке пунктације, али их је сматрао „млаким“, уз замерке што се о србијанској хегемонији говори без иједне речи „поштеде“ за српски народ, што се, приликом залагања за повратак на стање од 1918. године, не признаје акт уједињења, што се не спомиње опозиција у Србији. Апеловао је на вођство сељачко-демократске коалиције да „верује у сељаштво Србије“. На крају текста наздравио је слободној сељачкој федеративној Југославији, потписавши га са: Земљорадници Србије.⁴⁴

У затвору га је посебно обрадовала вест да је постао члан Међународног института за социологију у Женеви, поред професора Живојина Перића и др Иве Пилара. Одмах је, међутим, Институт обавестио да неће моћи да плаћа чланарину у швајцарским францима јер је од октобра 1932. без државне службе.

После изласка из затвора, 4. маја 1933. године, Драгољуб Јовановић се, да би побољшао материјални положај своје породице, уписао у регистар Адвокатске коморе у Београду, а да би могао да отплаћује хипотекарни кредит узет за кућу, морао је 1937. да горњи спрат изда Радославу Шојићу, инжењеру, који је ту остао наредних скоро тридесет година.⁴⁵ И док је киријом за издати спрат углавном подмириван месечни ануитет Хипотекарној банци, од Драгољубове адвокатуре његова породица није имала значајније користи јер је, због својих јавних предавања и опозиционог деловања, поново био приведен већ 23. маја 1933, да би 14. јуна био интерниран у Тутин, где је остао до 16. октобра.⁴⁶

Мада је по повратку из интернације, да би издржавао породицу, морао да ради као адвокат, Драгољуб Јовановић није престао да се бави научним радом и да пише. Између припрема за одбрану, прво је написао опширан приказ биографије Карла Маркса из пера Ота Рилкеа – који, међутим, није био обичан приказ књиге, већ приказивање Маркса „у правом светлу“, налазећи основу његове теорије у томе да „свет треба разматрати критички и подвргавати увек новом испитивању“. Затим је приредио и објавио

⁴⁴ Н. Јовановић, *н. г.*, 188.

⁴⁵ Драгољуб Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, Београд 2008, 393; *Дневничка белешка* од 31. јануара 1966.

⁴⁶ Н. Јовановић, *н. г.*, 193.

Алманах нових генерација за економско, социјално и културно унапређење села, и брошуру *Нови Анџеј*, замишљену као прву књигу у серији Социјално-културна библиотека, где би требало да се нађу и *Рурална и задружна култура*, започета у интернацији у Тутину, и *Сељачки социјализам* – књиге на којима је интензивно радио. Нажалост, овај рад прекинут је 10. марта 1934. када је ухапшен и, без много истраживања, поново интерниран у Тутин.⁴⁷

У Тутину је Драгољуб Јовановић наставио је да пише *Руралну и задружну културу*, а написао је и приказ књиге Бранка Чубриловића о Петру Кочићу. Када се из штампе појавио *Нови Анџеј*, аутор је био изложен оштрој критици комунисте Благоја Паровића, који је, из страха да Јовановић не поведе за собом сељаке, настојао да га одвоји од чланства, од његове групе, и да подрије његов ауторитет међу сељаштвом. Тврдио је да он преко сељаштва „намигује радништву“, а да идејама о аграрном социјализму и аграрној демократији жели „упрегнути“ раднике, сељаке и интелигенцију у „спашавање“ капиталистичког друштва.⁴⁸

Сем оштрих комунистичких напада, Драгољуба Јовановића је, у интернацији, посебно погодила интрига у јавности да кредит за његову кућу отплаћује Воја Ђорђевић, како би се међу омладинцима Земљорадничке левице пласирао став да он служи десници у Савезу земљорадника. Ни то, као ни премештај у Сјеницу, због појаве тифуса у Тутину, није га спречило да напише текст о руралној и задружној култури. Исписао је ту 282 стране о породици, домовини и Савезу рада. Писао је да ће сељаци остати „привржени родној груди“ и да су они „последњи домобранци“, као и да је пре благостања и остварења социјализма неопходан услов за слободу – обезбеђење мира.

Знајући да економски развој утиче и на односе у породици, Јовановић се, као социолог, плашио разарања породице под утицајем и технолошког напретка. Својину и право на њу изводио је из породице, која треба да се преображава, али која не ишчезава. Питање капиталистичког дохотка изложио је у делу текста који је назвао „Радни дан буржоазије“, а објавио под насловом „Право име злупаразитизам“. Сељаштву је давао предност у односу на радништво, с тим што је понављао ставове о фронту рада, истицао потребу да сељаци формирају своју политичку организацију, па и синдикате посебне врсте, али да треба да буду упућени на придобијање савезника у демократски расположеним радничким струјама. Обиман

⁴⁷ Драгољуб Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 3, Београд 1997, 51, 52.

⁴⁸ Н. Јовановић, *н. г.*, 196–198.

рукопис завршио је мишљу да треба „хрлити ка светлости и ка цивилизацији“, а „не бежати са земље у вароши“.

Из Сјенице је Драгољуб Јовановић пуштен на слободу 9. јануара 1935. године. Одмах је уследила његова активност како би србијанска опозиција на будуће парламентарне изборе изашла заједно са Хрватском сељачком странком, и да носилац те земаљске листе буде Владимир Мачек. Када је то, коначно, успео, сматрао је да и он треба да се укључи у изборну борбу. Као посланички кандидат за нишавски срез, за петوماјске парламентарне изборе 1935. године предизборну агитацију започео је у родном Пироту, чак и пре него што је Главни одбор Савеза земљорадника одлучио о учешћу на изборима. На зборовима је сељаке позивао да гласају за Мачекову листу, оптужујући режим за политичко и морално расуло, да упропашћује привреду и доводи у опасност сам опстанак државе. Поновивши акцију из 1927. године одлазио је у сељачке домове, на њиве, у кафане, свугде где је било сељака. Резултат такве акције био је освојених 62,05% гласова у срезу, па тиме и посланички мандат.⁴⁹

Одмах после избора кренуо је по Србији, држао конференције и зборове на којима је истицао потребу државног преуређења и решавања хрватског питања, критикујући унутрашњу политику свих дотадашњих влада. Уследило је, међутим, његово брзо разочарање: Удружена опозиција се, одлуком од 2. јуна 1935, определила да бојкотује рад Народне скупштине. Незадовољство таквом одлуком Д. Јовановић је јавно износио, због чега је дошао у сукоб са појединим опозиционим првацима – који су, уплашени његовим левичарским паролама, чак одбијали да га уопште сматрају чланом Удружене опозиције. Он је онда, да би доказао своју лојалност опозицији, прихватио бојкот Народне скупштине, и одлучио се за политичку борбу ван парламента.⁵⁰

Однос Драгољуба Јовановића са вођством Савеза земљорадника и осталим лидерима србијанске опозиције заоштрио се и због његовог залагања да се и у Србији створи јак сељачки покрет, или пак посебна сељачка странка, као пандан хрватском сељачком покрету и Хрватској сељачкој странци. Инсистирајући на сељачком покрету у Србији и на његовом уједињењу са хрватским, некритички је хвалио Мачека, иако се и сам уверио у његов одбојан став према сарадњи са српском опозицијом. Не мирећи се са неуспехом своје „мисије“ непрестано је путовао по унутрашњости, и то не само по Србији, залажући се за „широки

⁴⁹ *Истио*, 202–206.

⁵⁰ *Истио*, 206.

земљораднички покрет“ и решење хрватског питања „по замисли Мачека“. Са тиме се вођство србијанске опозиције није слагало, истичући да Мачек не прихвата заједничку странку са Србијанцима, нити са Драгољубом Јовановићем.⁵¹

На збору Удружене опозиције у Крагујевцу, 25. августа 1935, дошло је до отвореног сукоба присталица Драгољуба Јовановића с десним крилом Савеза земљорадника и присталицама Љубе Давидовића, који су се успротивили његовом иступању. Када је он ипак добио реч, они су напустили збор. У говору који је тада одржао Драгољуб Јовановић је тражио корените реформе ради обезбеђења слобода за сељацима и радницима, и пуштање из затвора и казамата свих политичких криваца, уз хапшење и осуду лопова и корупционаша. Свој антифашизам изразио је речима: „Нећемо фашизам, нећемо да водимо рат због империјалистичких прохтева капиталистичких земаља.“⁵²

И после крагујевачког збора Драгољуб Јовановић је наставио да иступа на сличан начин, што је за последицу имало непрестано погоршавање односа са делом вођства Савеза земљорадника. Посебно оштар сукоб избио је 29. октобра 1935, на седници Главног одбора Савеза српских земљорадничких задруга, када је он оштро критиковао рад Главног одбора и тражио његов финансијски извештај, чему се нарочито супротставио председник одбора др Драгутин Јанковић. Како га је, међутим, тада подржао само Димитрије Љотић, вођа фашистичке организације Збор, у јавности је јачала сумња у његова демократска убеђења и утисак о фирерским амбицијама и скретању удесно. Истовремено, осудили су га и Јоца Јовановића и Љуба Давидовић – због нарушавања јединства Удружене опозиције.

Он, међутим, нападачима није остајао дужан. Не прозивајући лично Јоцу Јовановића и Љубу Давидовићу, изражавао је незадовољство вођством србијанске опозиције, тражио чврсту организацију и окупљање свих пријатеља слободе, без обзира на политичку или идеолошку опредељеност. Друга страна га је, пак, оптуживала за подривање њеног јединства. Ипак, он није одустајао од идеје стварања сељачког покрета, чак је тежио да га искористи и за стварање Народног антифашистичког фронта, у сарадњи са свима који су били демократски и антифашистички расположени.⁵³

⁵¹ *Истио*, 207, 208.

⁵² *Истио*, 210.

⁵³ *Истио*, 211.

Због залагања за Народни фронт Драгољуба Јовановића нападали су представници Хрватске сељачке странке и хрватски клерикалци, у спречи са шефовима србијанске опозиције, али и комунисти – с циљем да од њега отргну најборбеније истомишљенике и сељаке. Упркос свему томе он није одустајао од инсистирања да ХСС активно учествује у решавању српско-хрватских односа и преуређењу државе, како, у противном, она не би сарађивала са владајућом Југословенском радикалном заједницом. А пошто је сматрао да КПЈ без легализације може поново да оде у дубоку илегалност, оцењивао је да је његов задатак, и задатак левих земљорадника, да буду мост између између хрватских националиста и комуниста.⁵⁴

Прва народнофронтска конференција одржана је у стану Драгољуба Јовановића 13. јуна 1936. године. У име Земљорадничке левице он је анализирао разједињеност Удружене опозиције, и њен однос према њему, оцењујући да она не иде укорак с народним расположењем и да је зато треба проширити другим групама. Упознао је присутне да је управо пре неколико дана био код Мачека, да му је овај рекао да није нарочити присталица опозиционог Народног фронта – у коме би били и комунисти и социјалисти – али да то ипак сматра успехом, и да би „такав фронт свакако помогао“. На конференцији није усвојен никакав документ. Договорено је једино да се вођству Удружене опозиције упути захтев за сарадњу свих политичких група на основи јединственог програма, с тим да, ако оно то одбије, учесници конференције сами приступе стварању Народног фронта. Схватајући да Народни фронт не може да се оствари „као делатна и политичка снага“ због различитих ставова о његовој суштини и циљевима опозиционих политичара, као и отпора од стране Мачека, Јовановић је и сам почео да се колеба, али је учествовао на још две народно фронтске конференције – 6. јула и крајем августа 1936, које су, ипак, остале без конкретног резултата. Иако није усвојен заједнички програм, његов нацрт, који су припремили Драгољуб Јовановић и Миодраг Милетић у име Земљорадничке левице, вође опозиције није уверио у народнофронтску оријентацију Драгољуба Јовановића, због чега је међу њима преовладало уверење да њега треба уклонити као земљорадничког представника, што је практично значило и његово избацивање из Савеза земљорадника.⁵⁵

На Драгољуба Јовановића оштро се обрушило и руководство КПЈ окривљујући га за подривање напора на стварању Фронта. На то су леви

⁵⁴ *Истѿо*, 218–222.

⁵⁵ *Истѿо*, 223.

земљорадници одговорили зборником *Истиок*, штампаним у Новом Саду у августу 1936, са уводником и песмом „Завет“, чији је аутор био Драгољуб Јовановић, који је, затим, у октобру, у загребачком листу *Искра* објавио текст „Сељаци против фашизма“, у коме је упозоравао да је опасност од фашизма „много већа него што верују његови највећи противници“, јер се исказује у покрету маса, кроз који фашизам води грађански рат. Подвлачио је да фашизам није имао успеха код сељаштва, које је под њим изгубило слободу, а није добило ни земљу ни могућност да заради за живот. Сматрао је и да се у Југославији прави фашистички покрет не може развити из неколико разлога: вишенародност и нерешено хрватско питање; чиновнички карактер средње класе у градовима и тесна веза града са селом и са државом; „дубока приврженост“ сељаштва демократији.⁵⁶

Пропагирајући идеју Народног фронта Драгољуб Јовановић је користио и сваку прилику да критикује владу Милана Стојадиновића, поготово у периоду предизборних активности за општинске изборе 1936. године – које је, иначе, он видео као политичку битку против режима, за разлику од демократа и руководства Савеза земљорадника, који општинским изборима нису придавали политички карактер. У кампањи пред изборе неуморно је крстарио по варошима и селима широм целе државе, држао предавања, зборове и конференције, и свуда понављао позив за окупљање опозиционих снага, као и за уједињење свих фракција у Савезу земљорадника. Нарочито је наглашавао да „не треба дати изговор ни Намесништву, ни др Мачеку, ни иностранству да сматрају како г. Стојадиновић има неког међу Србима“. Сељацима је посебно говорио о потреби брисања сељачких дугова и поништењу Уредбе о раздужењу сељака. Тражио је јефтине кредите, изједначење цена аграрних и индустријских производа, обарање вредности динара, смањење бројних пореских намета и онемогућавање корупције.⁵⁷

Да би спречила, или бар смањила активност Драгољуба Јовановића и његове групе, власт их је оптужила за спрегу с комунистима. То исто чинили су и десни земљорадници, па и студенти Београдског универзитета. На такве оптужбе, у листовима *Словенец*, *Самоуправа*, *Обзор* и *Време*, Драгољуб Јовановић одговорио је у јануару 1937, у *истиом писму пријатељима*, оптужујући власт за терор у време општинских избора, посебно у Вардарској и Дунавској бановини, и за бројна хапшења по целој држави. На оптужбу да сарађује с комунистима, одговарао је да „нормалан и

⁵⁶ *Истио*, 226–229.

⁵⁷ *Истио*, 230–232.

частан човек не може бити истовремено у двама странкама и служити два различита покрета”.⁵⁸

Незадовољан одуговлачењем решења српско-хрватског односа и државног преуређења, али и настојањем да се све то реши у врховима, а не путем договора два народа и њихових легитимних представника, Драгољуб Јовановић је, у тексту спремљеном за француску штампу, истакао „да Југославија скреће удесно, да влада лавира између генерала Живковића и левице, уцењује Мачека и Удружену опозицију тиме да, ако им не ваља она, добиће генерала, централисту и реакционара“. Иако је схватао да вођство ХСС на челу са Мачеком не подржава акције левих земљорадника, иако их је сматрао за „најсигурније савезнике“, он се, у циљу очувања јединства државе и њене способности да се одупре спољним притисцима и могућој агресиви, упорно залагао за споразум с Мачеком као јединим представником хрватског народа који има политичку снагу и способност да подржи захтев за државним преуређењем у корист и хрватског и српског народа.⁵⁹

Сем унутрашњеполитичким приликама, Драгољуб Јовановић се посебно бавио и питањем фашизма. Пишући о њему имао је на уму крајност у левичарским покретима – комунистичку идеологију и практичан рад комуниста у разним друштвеним системима. У тексту „Нови носиоци прогреса“ подвукао је да је фашизам родила диктатура, „из страха од диктатуре најсиромашнијих“. Борећи се, пак, за демократију и социјализам, инсистирао је на борби за средње слојеве, пре свега за сељаштво. Идеји или алтернативи „фашизам или комунизам“ супротставио је алтернативу „фашизам или демократија“, подразумевајући под тим успостављање тзв. „радне демократије“.⁶⁰

Због текстова и иступања са изношењем антифашистичких, демократских и антирежимских ставова, Драгољуб Јовановић био је изложен сталним нападима у режимским листовима. Бранећи се, тврдио је да је, пре свега, присталица демократије, а не комуниста. Бескомпромисно је иступао против фашизма, његове идеологије и метода деловања, али и против било какве форме диктаторског режима.⁶¹

У жижи догађаја у бројним кризним моментима, Драгољуб Јовановић и његова група су, зачуђујуће, остали по страни током конкордатске кризе. Правдао је он то различитим разлозима: није му се свиђало „друштво

⁵⁸ *Истио*, 233–235.

⁵⁹ *Истио*, 234–236.

⁶⁰ *Истио*, 241–243.

⁶¹ *Истио*, 244.

правих и лажних попова (врсте Воје Јањића) и ловаца на сензације“; рушење Конкордата је, по њему, „у ствари било уперено против Хрвата као таквих, а не само против католичких клерикалаца“; страх да не поквари односе са Мачеком; „стид“ левих земљорадника да се мешају са влади-кама и поповима, бившим ратницима, разним националистичким и патриотским организацијама.⁶²

Мада је био у немилости србијанске опозиције, а са Мачеком није успео да се договори, Драгољуб Јовановић и његова група поздравили су Споразум између вођства Удружене опозиције и Сељачко-демократске коалиције, потписан 8. октобра 1937. године. На састанку са најближим сарадницима, одржаном 28. новембра, Јовановић је подвукао потребу да се у народу поведе акција за прихватање Споразума и ојача борба против режима. Усвојена је тада и декларација коју је, под насловом „Наш став и наше место у Блоку народног споразума“, саставио Драгољуб Јовановић. У њој се каже да Споразум Хрватима пружа гаранцију да у српском народу имају најбољег савезника за остварење својих оправданих захтева у границама постојеће Југославије, као и да ће се Земљорадничка левица залагати за спровођење тога Споразума.⁶³

Спољну политику Милана Стојадиновића Драгољуб Јовановић је критиковао по скоро свим важним питањима друштвеног, економског и политичког живота, с посебним акцентом на непризнавање СССР-а, за шта се он непрестано залагао. Целокупну спољну политику владе оцењивао је као скретање „од савеза са Француском и Малом Антантом према Енглеској и Немачкој“, што је сматрао резултатом излагања у сусрет енглеским тежњама, које ометају признавање Совјетског Савеза. Неповерење је испољавао и према пакту о пријатељству између Краљевине Југославије и Бугарске, склопљеном 24. јануара 1937, јер је сматрао да он Југославију удаљава од борбе против Немачке, и да руши Малу Антанту и Балкански пакт.⁶⁴

Супротстављајући се режиму, Драгољуб Јовановић и његова група прихватили су, почетком 1938, сарадњу са комунистима, левим демократама и другим политичким личностима, ради пропагирања прихватања Споразума од 8. октобра 1937, нарочито после Аранђеловачког збора, у пролеће 1938. На ову њихову акцију нису реаговали само режим и вође Удружене опозиције, већ и руководство КПЈ, које је у тој акцији видело покушај разбијања антирежимских грађанских снага. Драгољуба Јованови-

⁶² Исто, 246, 247.

⁶³ Исто, 249, 250.

⁶⁴ Исто, 252, 253.

ћа су, притом, сматрали иницијатором целокупне акције. Чак је и Јосип Броз Тито, приликом посете Београду у мају 1938, тражио од партијског покрајинског руководства Србије да раскину односе с њим, тврдећи да он „поткопава јединство демократских снага у Србији“ и омета стварање Народног фронта. Тај потез проистекао је из страха руководства КПЈ од утицаја Драгољуба Јовановића на сељаке, и тежње да се тај утицај сузбије борбом како против њега тако и против Земљорадничке левице на српском селу. Како напади на Јовановића и његову групу нису долазили само од режима и комуниста, већ и од вођства Удружене опозиције, па и од вођства Савеза земљорадника, он је почео да све више пажње посвећује односима своје групе са вођством Удружене опозиције, али и њеном положају унутар Савеза земљорадника. Оштро је критиковао вођство Удружене опозиције и вођство Демократске странке, сматрајући да је, искључењем др Ивана Рибара, др Драгослава Смиљанића, Чеде Плећевића и Драгољуба Милвановића Бене из Демократске странке опозиција ослабљена. Ради јачања левих снага Удружене опозиције он је подржао деловање ових искључених левих демократа, иступајући с њима на зборовима и конференцијама широм Србије. На тражење своје групе да на те зборове дође и Мачек, он је писмено позвао Мачека, а овај је одговорио да ће у Србију доћи кад србијанска опозиција увиди да им је потребан. Написао му је Јовановић и друго писмо, 5. августа 1938, молећи га да одвоји време и за људе из унутрашњости Србије. Коначно, Мачек је, као гост опозиције а не Двора, стигао у Београд 14. августа 1938, и одржао говор пред око 100.000 људи, који су га дочекали. Убрзо, међутим, Драгољуб Јовановић се разочарао у дојучерашњег пријатеља Влатка Мачека, кад је схватио да је овај одустао од заједничког рада са србијанском опозицијом, тј. изневерио склопљени споразум.⁶⁵

Под унакрсном ватром режима, вођства Удружене опозиције, вођства Савеза земљорадника, па чак и неких чланова своје групе, а изневерен и од Влатка Мачека, Драгољуб Јовановић покушавао је да спречи издвајање левих земљорадника из Савеза, у чему је имао и прећутну подршку Јоце Јовановића; овај га је, на крају, ипак пустио низ воду, оценивши да је „проиграо оно главно: свој капитал, знање, вештину у писању и говорењу“, да „улива неповерење“, да „неће бити веран ни доследан“. У једној својој белешци чак је иронично навео да Драгољуб Јовановић не одговара народном вођи ни „због малог раста и срчаности у полемици“, назвавши га „срчаним петлићем“.⁶⁶

⁶⁵ Драгољуб Јовановић, *Поштиничке усјомене*, књ. 4, Београд 1997, 354, 355; Н. Јовановић, *н. г.*, 276–277.

⁶⁶ Н. Јовановић, *н. г.*, 277.

Иако у сукобу са скоро свим релевантним политичким чиниоцима у држави, Драгољуб Јовановић није заћутао. Јавно је износио своје ставове о унутрашњим и међународним политичким приликама и догађајима. Истостишљеницима је, у кући Пере Поповића, говорио, на пример, о Минхенском споразуму и немачкој окупацији Чехословачке. Подвукао је да је, после окупације Аустрије и Чехословачке, судбина Европе и демократије, као и света, у опасности због попустљивости западноевропских државника према агресору, који дозвољавају да се Немачка наоружава и да се остварују освајачки планови Хитлера и Мусолинија у Европи и Африци.

Краћа верзија овог говора била је дата у летку „Највеће издајство после Косова“, написаном у ноћи 29–30. септембра 1938. Потписао га је својим именом, у име Земљорадничке левице. Тражила се оставка Стојадиновићеве владе и прекид издајничке политике, и да уместо ње дођу „прави представници народа са др Мачеком на челу и осталим шефовима Удружене опозиције, потписницима Народног споразума“. На крају текста писало је: „Сутра може бити касно. Не за народ, јер је он вечит, али за Југославију, коју треба спашавати истеривањем непријатеља државе.“⁶⁷

Летак је био повод да се Драгољуб Јовановић ухапси 1. октобра 1938. Како су 10. октобра расписани парламентарни избори, јасно је било да је хапшење изведено по наређењу владе – да би спречило његово кандидовање и избор за народног посланика. За оптужницу је коришћено и *деветио писмо пријатељима*, у потпуности посвећено Мачековом боравку у Београду,⁶⁸ као и брошура *Сељаци проишавши фашизма*; говор на сахрани Јакоба Јелашића; песма „Устај, сељо, устај, роде, / Диктатура све нас оте“; препирка са жандармом у возу. На основу тих наводних доказа оптужен је за позивање на рушење поретка у држави; за лажна тврђења у намери да се порузи и презрењу изложе државне установе; за увреду државног службеника приликом званичног рада. Због изјаве да сељаци не треба да шаљу децу на течај телесног васпитања, оптужен је да је створио расположење да се државне власти ометају у вршењу редовних задатака.⁶⁹

Поновно хапшење Драгољуба Јовановића изазвало је оштру реакцију у иностранству. Међу првима је реаговао Међународни секретаријат универзитетског окупљања за мир, упутивши, у име 60 националних

⁶⁷ *Истио*, 279, 280.

⁶⁸ Мира Радојевић, „Драгољуб Јовановић и хрватско питање“, у: *Зборник радова* са научног скупа „Друштвенополитичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића“, Београд 2019, 126.

⁶⁹ Н. Јовановић, *н. г.*, 280–283.

комитета из целог света, министру правде Југославије апел, у виду телеграма, да југословенска влада треба да да „гарантије приликом суђења професору Драгољубу Јовановићу“, и да он буде „што пре ослобођен“. Апел су 29. марта објавили сви већи француски листови.⁷⁰

Суђење је почело 17. априла 1939, читањем оптужнице. Другог дана, бранилац Драгољуба Јовановића, адвокат Тома Јанчиковић обесмислио је све наводе оптужнице, да би на крају закључио да је оптужница састављена са намером да се „сломи“ човек „који по свом научном гласу у свијету служи само на част народа српског“. Ни аргументована одбрана, ни импресивна завршна реч Драгољуба Јовановића, којом је себе представио као борца „за јужнословенски, сељачки социјалистички идеал“, ни међународни апели нису били довољни за ослобађајућу пресуду. Драгољуб Јовановић осуђен је на 14 месеци строгог затвора и 2.000 динара казне у новцу. Његова породица се, тако, поново нашла у незавидној материјалној ситуацији, принуђена да се ослони на помоћ родбине и пријатеља, а он у „познатим“ затворским условима.⁷¹

У затвору је Драгољуб Јовановић написао 60 страна о хрватском питању, али је потом од тога текста одустао јер се у међувремену појавило 10 књига на ту тему. Обрадовао се, искрено, споразуму Цветковић–Мачек, иако је неморалним сматрао одсуство Демократске странке и Савеза земљорадника приликом његовог склапања. Сматрао га је „уговором о новом уређењу“, да је то „нови 1. децембар“, али супротно од 1918: тада је „пакт прављен без правих Хрвата“, а овај сада „без правих Срба“, уз занемаривање Србије, а за рачун пречанских Срба. Ипак, био је уверен да хрватско питање тим Споразумом ипак није решено, и да оно и не може бити решено напречац. Страховао је, уз то, да се не постави српско питање, првенствено у Бановини Хрватској, јер је добијао информације да Срби тамо губе привилегије, и да су због тога незадовољни нестанком централизма. По први пут је притом изразио сумњу у пријатељство и сарадњу са председником Хрватске сељачке странке Влатком Мачеком.

Друго тамновање Драгољуб Јовановић није издржао до краја. Општена су му два месеца и 22 дана. Пуштен је 8. септембра 1939. године.

По изласку из затвора Драгољуб Јовановић наставио је да јавно обавештава народ о значењу Споразума Цветковић–Мачек, о организовању српског народа „по узору на ХСС у свим облицима које су Хрвати подигли до ступња јединственог у свету“, као и о одржавању равнотеже у Србији са Хрватима на свим пољима живота и просвећивања.

⁷⁰ Исто, 286, 287.

⁷¹ Исто, 288–294.

Очекивано, Пирот је био његово прво одредиште. Дочек који су му приредиле тамошње присталице остаће му у посебном сећању. Када је, са супругом Даном, у недељу 10. септембра, у 8.30 стигао на станицу, сачекао га је фијакер са 14 пари упрегнутих волова, што је требало да симболише пресуду на 14 месеци затвора.⁷²

После повратка из Пирота, и сазнања да је Српски културни клуб појачао своју пропаганду за непризнавање Споразума, одлучио је да посети Мачека, и од њега чује мишљење о Споразуму.

Разговор, сада са потпредседником владе, који није био „ни присан ни срдачан“, као неки претходни, при чему је Мачек, истичући да му је „жао чика Љубе“, између осталог изјавио „да није могло бити друкчије“ – показао је Драгољубу Јовановићу да је изневерен од старог пријатеља, каквим је сматрао председника ХСС, што га је мало охладило у одбрани Споразума, с тим што га је ипак оценио као логичну последицу тежње хрватског народа да очува и прошири место у држави. Сматрао је да он „треба да [се] претвори у право народно дело“, које ће потврдити, подупрети и ојачати српски народ „организован у сељачки покрет сличан Хрватској сељачкој странци“. Зато се, на састанку земљорадника у Чачку, залагао за јединствени земљораднички покрет у Србији на челу са др Миланом Гавриловићем, и за „сељачку Југославију од Јадрана до Црног мора“.⁷³

Када је Мачек, на крсној слави Драгише Цветковића у Нишу, изјавио да му је Цветковић најбољи пријатељ у Србији, Јовановићу је постало још очигледније да на пријатељство са Мачеком више не може да рачуна. Мачекова посета надбискупским дворима, чиме је желео да покаже приближавање католичкој цркви, његово нестишавање антисрпског расположења у Бановини Хрватској и непротивљење увођењу концентрационих логора, јачању прогона комуниста и слободних зидара од стране Антона Корошеца, додатно су утицали на његово разочарање у бившег пријатеља, који се из оштре опозиције попео на врх власти и државне управе.⁷⁴

Осим разочарања Драгољуба Јовановића у Мачека, Споразум је, посредно, убрзао и дефинитивни излазак Земљорадничке левице из Савеза земљорадника. Кап која је прелила био је улазак Бранка Чубриловића у владу Цветковић–Мачек, што је Јовановић оценио као издају. Због тога је

---

⁷² *Истио*, 301.

⁷³ *Истио*, 303.

⁷⁴ *Истио*, 305.

он прихватио захтев левих земљорадника да се изађе из Савеза, чему се дуго опирао. Уз учешће 500 делегата из 83 среза одржан је, 31. децембра 1939, земаљски састанак левих земљорадника. Драгољуб Јовановић поднео је опширно уводно излагање, у коме је истакао да земљораднички покрет треба да буде враћен на првобитне основе Савеза земљорадника, на „један сељачки покрет“ чија је база и основ идеологија левих земљорадника, идеја земље и рада. У образложењу те идеолошке основе акценат је стављен на снажење српског земљорадничког покрета. Није се инсистирало на издвајању из Савеза, него на потреби да се утиче на његово враћање на полазне основе. После опсежне дискусије, у којој је већина била за издвајање из Савеза, усвојена је резолуција у којој је дата критика вођства Савеза земљорадника, уз одлучно тражење страначког јединства, под условом да вођство прихвати захтеве левих земљорадника.

Пошто је било јасно да страначко вођство њихове захтеве неће прихватити, што је потврђено и изостанком било каквог одговора, леви земљорадници одмах су отпочели са припремама конгреса за оснивање странке издвојене из Савеза земљорадника. У току тих припрема одржано је, 25. фебруара 1940, саветовање левих земљорадника, коме је присуствовало 38 делегата из 25 округа. На саветовању је истакнуто да су леви земљорадници дали највише жртава у одбрани интереса сељачког и осталог радног народа, и да ће се зато, ради моралног и социјалног препорођаја државе, у новој Народној сељачкој странци окупити сви поштени и борбени земљорадници, честита народна интелигенција и напредна омладина.⁷⁵

Као главни идеолог будуће странке, Драгољуб Јовановић писао је да се леви земљорадници залажу за „велики социјално културно напредни сељачки покрет међу Србима и међу другим народима“, те да такав покрет не могу да створе Милан Гаврилковић и његови помагачи. У закључном делу „Општих начела“ истакао је да је Народна сељачка странка борбена и у сукобу са браниоцима неморалног и дотрајалог поретка, да ће радити на социјалном и моралном преображају југословенске државе.⁷⁶

Програм странке обухватао је ставове о унутрашњем уређењу, међународној политици, привреди и финансијама, социјалној политици, народном здрављу, просвети и култури; прокламовао је мере које се могу остварити под притиском народне борбе, и мере које ће остварити кад дође на власт. Инсистирало се на принципу владавине народа над собом,

---

⁷⁵ *Истио*, 308.

⁷⁶ *Истио*, 309.

на слободи и на праву појединца и народних покрајинских скупина, уз нагласак да је демократска основа државе „радна и федеративна“, заснована на савезу покрајина, срезова и општина.⁷⁷

Признаван је постојећи облик владавине, тј. круна, као уступак већини српског сеоског становништва које је било верно краљевској династији Карађорђевић. Подвучена је потреба одбране државе од било које агресије, као и техничка опремљеност војске на савременим принципима, али и, поред војне обуке, увођење просветне стручне и хигијенске наставе у касарнама. Рок војне службе одређивао се према роду војске, од 6 до 12 месеци.⁷⁸

Задругарство је стављено у центар пажње као средство за спровођење привредног плана, док се, ради унапређења села и подизања његових социјално-културних установа, предлагало извођење јавних радова, кредитираних посебном врстом бонова, путем зајмова од стране земаљских покрајинских, среских и општинских власти и задружних централа. Тражило се увођење ветеринарске и агрономске службе при свакој општини.⁷⁹

У закључном делу Програма проглашава се слобода мишљења, вероисповести, и њихова равноправност, слободно удруживање идеја и веровања, при чему би свештенике и богомоље издржавали сами верници и верске заједнице.⁸⁰

Основни циљ новостворене Народне сељачке странке – НСС био је, према њеном Статуту, вођење Југославије „путем мира и неутралности, словенске, балканске и подунавске солидарности“ и припремања уједињења са бугарским народом; уређење државе „по савезном начелу и по начелима радне демократије“; обезбеђење „свима народима њихове индивидуалности“; покрајинске аутономије; самоуправе срезова и општина.⁸¹

У присуству 600 делегата из 116 срезова, и бројних гостију, оснивачки конгрес Народне сељачке странке одржан је 17. марта 1940. За председника је изабран сељак-песник Радомир Тодоровић, а за генералног секретара Драгољуб Јовановић. Од 69 чланова Главног одбора, њих 30 били су сељаци.⁸²

⁷⁷ *Истио*, 314.

⁷⁸ *Истио*, 315.

⁷⁹ *Истио*, 317.

⁸⁰ *Истио*, 318.

⁸¹ *Истио*.

⁸² *Истио*, 320, 321.

Најоштрију критику докумената Оснивачког конгреса НСС, односно политичке активности Драгољуба Јовановића, главног страначког идеолога, упутио је Отокар Кершовани, његов бивши пријатељ и члан Групе СКА. Подвукао је да је Програм НСС дело Драгољуба Јовановића, „синтеза“ његових теоријских схватања, а та схватања сматрао је „прилично сиромашним“, „скупом фрагментарних изјава и лијепо заокружених паролa“ и делом које карактерише „сиромаштво истинске теорије“. Нападе на Драгољуба Јовановића обнавља и орган КПЈ *Пролећер*, у пролеће 1940. У једноме од тамо штампаних текстова тврди се, између осталог, да је задатак Драгољуба Јовановића „да демагошким паролaма скрене пажњу сељачких и радничких маса у борби за њихове свакодневне интересе, да отупи револуционарну оштрицу борбе тих маса и да их изолира од радничке класе и њезине авангарде – Комунистичке партије“.⁸³

Одмах после оснивачког конгреса НСС приступило се формирању месних страначких организација и организовању конференција и састанака. Драгољуб Јовановић предњачио је у активностима: држао је зборове, конференције и састанке у бројним местима широм Србије, објашњавао програм и циљеве странке. Као генерални секретар странке организовао је, 25. маја 1940, састанак Главног одбора, на којем је поднео извештај о ситуацији у земљи и свету, стању у земљорадничким странкама и раду Народне сељачке странке. На састанку је усвојена резолуција, са четири основна захтева; прва три била су: изглађивање спорних питања са Бугарском и „најтешње зближење и уједињење“ са њом; проширење и продубљење привредних и дипломатских односа са СССР-ом и закључење, са њим, политичког и војног савеза; предузимање мера очувања и обезбеђења неутралности државе у рату, уз вођење „одговарајуће спољне политике“, материјално и морално припремање за одбрану од завојевача. Четвртим захтевом, као предусловом за остварење претходна три, тражило се формирање владе народног и државног спаса, састављене од „људи народног поверења који нису грешили против народне слободе и социјалне правде и који својим погледима и моралом дају гаранције да ће брод Југославије провести кроз опасну буру другог светског рата“.⁸⁴

Резолуција је била послата свим већим листовима у држави, али је ниједан није објавио – што је прави показатељ општег ниподаштавања политичке делатности Драгољуба Јовановића, и његове маргинализације – било прећуткивањем, било критиком, попут оне у брошури *Учишељи енергије*, из пера комунисте Веселина Маслеше, такође некадашњег

⁸³ *Исто*, 325, 326.

⁸⁴ *Исто*, 328, 329.

припадника Групе СКА. У Јовановићевим размишљањима видео је он спасавање „старог света“, фалсификовање историје, служење „реакционарној политици“, због чега, сматрао је, треба раскринкати Јовановићеву тежњу да „закочи борбу сељака и онемогући њихово повезивање с радништвом, главном снагом и иницијатором јединства радног народа“. Закључио је: „Ту жалосну улогу реакција је доделила господину секретару НСС. У томе је смисао енергије др Драгољуба Јовановића.“⁸⁵

Не обазирјући се много на критике, Драгољуб Јовановић настављао је своју политичку делатност. Имао је, 25. септембра 1940, чак и разговор с Владимиром Мачеком, у кога је, како смо рекли, већ био разочаран. Том приликом Драгољуб Јовановић уверио се да Мачек гаји мржњу према Совјетском Савезу, да верује Хитлеру, а да је циљ његове политике решавање хрватског питања пре рата, с уверењем да ће победом Хитлера бити решени и остали проблеми Хрватске. Оцењујући Мачекову позицију Јовановић је записао да је он „горео на две ватре: подједнако се бојао Београда и Павелића, па је маневрисао, уцењујући, слично словеначким клерикалцима, разним комбинацијама у земљи у вези са иностранством, да не би Павелићу оставио монопол над Хрватском. Италијана се бојао више него Немаца, а од Русије ничим добром се није надао.“ Мачеку је, како је Јовановић записао, „Хрватска била увек главно“, и он је остао „уско хрватски политичар“, чувар Радићевог наслеђа, од кога се временом ипак удаљио, занемаривши интересе сељаштва.⁸⁶

У летку „Народна сељачка странка о годишњици рата и Споразума“ Јовановић је, између осталог, оштро критиковао нове захтеве Хрвата и њихове претензије на нове територије. За владу је говорио да ни у политичкој ни у привредној области није учинила ништа позитивно, да је њена спољна политика „политика без компаса“, да и после успостављања дипломатских односа са СССР-ом она не мисли „на једну озбиљну и искрену сарадњу“ с њим, иако народ тражи политички и војни савез. Као доказ за то наводио је хапшења стотина људи приликом дочека совјетског посланика у Београду, али и избор Милана Гавриловића за југословенског посланика у Москви, неуспостављање трговинских и политичких односа дуже од месец дана после успостављања дипломатских, неодобравање рада Друштва пријатеља Совјетског Савеза, неспомињање обнове односа са СССР-ом на прослави годишњице Споразума, неувођење у школе руског језика, а увођење немачког и италијанског.⁸⁷

⁸⁵ *Истио*, 329, 330.

⁸⁶ *Истио*, 334–337.

⁸⁷ *Истио*, 338.

На крају летка истакнути су познати захтеви и потврде о верности политици споразума с Хрватима, уједињавању са Бугарском и наслон на Русију. Изнето је уверење да у тим захтевима НСС није усамљена, и да је у томе подржава Група Напред, социјалисти и леви демократи око др Ивана Рибара.⁸⁸

Драгољуб Јовановић једнако је неуморно крстарио Србијом. Почетком октобра, тако је, на пример, недељу дана боравио у источној Србији. Све то време пратила га је полиција. Кад се вратио кући, забрањен му је излазак из Београда, с тим што је 11. био позван на војну вежбу у Пирот, где је остао недељу дана.⁸⁹

Практично „интерниран“ у Београду, по повратку из Пирота, Јовановић је наставио своју политичку активност. Организовао је, 10. новембра, састанак Главног одбора НСС, на коме је усвојена резолуција којом се, поново, критикује спољна и унутрашња политика владе. На основу одлуке са овог састанка написао је опширан текст „Ми и комунисти –идеологија, методи“, у коме је изнео став да решење неспоразума НСС и комуниста зависи од тога да ли комунисти сматрају да НСС има своју „историју и оправдање“, или је обична „грађанска“ и „конзервативна“ странка коју ће време прегазити. Тежећи да истомишљенике и пријатеље убеди да није комуниста, како су га представљали режим и неки опозициони политичари, критиковао је комунисте што се састају по кафанама и салонима. Подвлачећи, пак, њихову неспособност да раде на селу, што је много теже него у граду, истицао је да би комунисти требало да буду срећни што НСС ради на селу, да „поздраве будале који су се прихватили тешког посла, који дижу, буде и буне село“.⁹⁰

Оценивши понашање комуниста према НСС до тада невиђеном оштрином, и упоредивши га са три основна језуитска правила: „Ко није с нама, тај је против нас“, „Према противнику све је дозвољено“, „Противници су сви једнаки“, али су „опаснији они који су им ближи“, истакао је да припадници НСС „нису комунисти“, нити „филијала комунистичке партије“, да нису ничија „експозитура“: ни Мачекова ни совјетска, него „слободна, независна, напредна сељачка странка у Југославији, пре свега у крајевима где живе Срби“. Тврдио је да сељаци „неће и не могу да буду комунисти“.⁹¹

⁸⁸ *Истио*, 338, 339.

⁸⁹ *Истио*, 339.

⁹⁰ *Истио*, 340.

⁹¹ *Истио*, 344–347.

Величајући значај НСС и сељачког покрета у целини, тврдио је да и „комунисти морају постати сељачка странка поред које ће постојати и радничка“, или радничко-сељачка „комунистичког правца“ – као „спрежник“ НСС. У закључку реферата поновио је позив комунистима за сарадњу, али и да не сматрају НСС сметњом, мада се не слажу, „до краја“, теоријски и идеолошки – јер се налазе „на истој линији у практичним пословима“. Поновио је да ће за прихватање заједничке платформе са КП најважније бити признавање „властитог живота НСС после рата“ и питање да ли КП у њој виде обичну грађанску или сељачку странку, са којом сарађују из техничких разлога, „до првог завијутка“, или да је она „достојан друг са којим ће ићи до краја у заједничкој борби“.⁹²

Руководство КП није, међутим, ни желело нити је било спремно за искрену сарадњу са НСС. Тек под непосредним притиском Коминтерне успостављени су, крајем 1940. и почетком 1941, одређени контакти и унеколико промењен однос према Драгољубу Јовановићу и НСС. Сарадња ће се наставити све до почетка окупације земље, када ће руководство КП савезнике тражити међу свим српским политичким странкама, да би, у судбоносним данима, спремност на сарадњу показала једино НСС. У име њеног Главног одбора, Драгољуб Јовановић је 9. марта 1941. објавио летак „Став НСС у судбоносном часу“, у коме је поновио дотадашњу критику владине политике, а онда изнео захтеве: распуштање концентрационих логора и сазивање избора за Народну скупштину; образовање „праве народне владе“, која ће гонити шпекуланте и све „исисиваче радног народа“, укинути картеле и спровести планску привреду у корист радних слојева; савез са СССР-ом, уместо варљивих изјава „које стварно припремају издају“. Тражила се сарадња „свих политичких странака и група“ које усвајају изнете захтеве и спремне су да раде на њиховом спровођењу у живот.⁹³

Летак је био увод у састанак Главног одбора НСС, одржан 9. марта 1941. у кући Руже Прибићевић, жене Милана Прибићевића, на коме је Драгољуб Јовановић, поводом све очигледније ратне опасности, присутнима рекао: „Биће то као да идемо по једном мрачном и неравном тунелу: понашаћемо се са целим народом у ратном вихору, погубићемо се. Да бисмо се ипак распознали, да бисмо могли да сарађујемо на неки начин, усклађујемо своје ставове и свој рад, ја вам већ сада дајем знак

⁹² *Истио*, 348, 349.

⁹³ *Истио*, 357, 358.

распознавања. Лозинка ће нам бити 'Са комунистима', а одзив 'За Совјетски Савез'.⁹⁴

Драгољуб Јовановић се 27. марта 1941. нашао на београдским улицама. Био је пред совјетском амбасадом, желео да се састане са послаником Плотњиковим, што му војска није дозволила. На Славији га је Лола Рибар замолио да говори пред народом, што је он и прихватио. У говору је посебно нагласио да је „једна рђава влада још једном изгубила парницу у борби са народом“, подсетивши присутне на 5. мај 1935, на конкордатску кризу 1937. и на изборе 11. децембра 1938. године.⁹⁵

У поподневним часовима тог 27. марта одржан је састанак првака КПЈ и лидера НСС у санаторијуму Свете Живковића на Авали. Присутни су били и Благоје Нешковић, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију, као и Драгољуб Јовановић. Комунисти су изнели да ће издати проглас против пучистичке владе, коју су оценили ненародном. Уверен да ће нову владу осудити Хитлер и његови савезници, а да ће је СССР признати и бранити, Драгољуб Јовановић је тражио да се са прогласом сачека док се не види који ће бити први потези владе, како ће на ове догађаје реаговати СССР, а како Хитлер и Мусолини. Да ли због Јовановићеве изјаве, или не, тек – комунисти су одустали од издавања прогласа, заказавши митинг код Вуковог споменика у 6 сати по подне, на коме би, уз комунистичке лидере, говорио и Драгољуб Јовановић.

Како полиција није дозволила одржавање митинга, а у очекивању непријатних догађаја, Драгољуб Јовановић је, на предлог пријатеља, „као болесник“ остао у санаторијуму на Авали до 4. априла 1941. Тамо је једном официру дао своју легитимацију и војничку књижицу, ради добијања документа о постављењу на дужност у Министарству војске и морнарице, или у Врховној команди. Како није било никаквог позива у том смислу, он је, после немачког бомбардовања 6. априла, сам покушао да нађе јединицу којој би се прикључио. Био је у Краљеву, Чачку Ужицу, Сарајеву, где је преживео бомбардовање 13. априла, да би се, преко Вишеграда, Прибоја и Рудог, на први дан Васкрса вратио у Београд, где је провео читав период окупације, у илегали.⁹⁶

Пре отпочињања устанка Драгољуб Јовановић се, 5. јуна 1941, састао, у Београду, са Јосипом Брозом Титом. Од њега је Тито тада тражио да се изјасни да ли је његова странка „за совјетску власт“. Позитиван Јовано-

⁹⁴ Драгољуб Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 6, Београд 1997, 226; Н. Јовановић, *н. г.*, 358.

⁹⁵ Н. Јовановић, *н. г.*, 359, 360.

⁹⁶ *Истио*, 360, 361.

вићев одговор задовољио је Тита, који га је онда замолио да помогне да се и у Хрватској створе „леви сељаци“ као у Србији, који не би прелазили у комунисте, него би остали „при сељачкој идеологији“. Договорили су се о узајамном обавештавању и заједничком раду, не склопивши, према Јовановићевом казивању, никакав конкретан споразум, мада је Тито у свом извештају Коминтерни писао о споразуму постигнутом по низу тачака.⁹⁷

Драгољуб Јовановић је очекивао позив комуниста, али га није добијао, мада је од жене Ивана Рибара сазнао да ће он и њен муж бити ускоро позвани у Ужице. Он није знао ни да су комунисти 19. августа 1941. захтевали његово довођење на ослобођену територију, „где би могао бити искоришћен“. Истовремено се тражило да др Иван Рибар „што прије и што сигурније“ стигне у Ужице, јер га „очекује важан посао“. Очигледан је, дакле, различит приступ Јовановићу и Рибару: Јовановић је требало да буде „искоришћен“, док је Рибара чекао „веома важан посао“.⁹⁸

Кријући се од Гестапоа и Недићеве полиције, и једнако очекујући позив комуниста, Драгољуб Јовановић је, на позив Жарка Тодоровића да се прикључи Дражи Михаиловићу, одговорио: „Ви сте за обнову старе војске и старог поретка, а ја сам за нов друштвени систем; ви сте за монархију, ја сам републиканац.“⁹⁹

Када се појавила потреба да неко из врха НСС учествује у раду Првог и Другог заседања АВНОЈ-а, комунисти су се сетили Драгољуба Јовановића. Извештаји ПК КПЈ за Србију и ЦК КПЈ показују да су они настојали да Драгољуба Јовановића доведу на заседање у Бихаћ, па у Јајце, али се нигде на наводи да ли су ти позиви, и када, до Драгољуба и стигли. Према његовом пак казивању, први контакт са комунистима успоставио је, преко Кристине Кристе Ђорђевић, у децембру 1942, дакле – пошто је одржано Прво заседање АВНОЈ-а. Не чуди отуда то да је Благоје Нешковић, по успостављању веза са неким првацима НСС, па и са Драгољубом Јовановићем, у извештају Јосипу Броз, 14. јануара 1943, истакао да се Драгољуб Јовановић жали да комунисти сумњају у „његову лојалност“.¹⁰⁰

Према документацији КПЈ, уочи Другог заседања АВНОЈ-а ЦК КПЈ је од ПК КПЈ за Србију тражио да пошаље одређен број делегата из Србије, „по могућству“ пре свега Драгољуба Јовановића и Душана Богдановића, али да се, тада, „Јовановић извукао и нашао разлог за своју неодлучност“. Када је, пак, ПК од њега, писмом од 2. јануара 1944, тражио да дефинише

⁹⁷ *Истио*, 366.

⁹⁸ *Истио*, 375.

⁹⁹ *Истио*.

¹⁰⁰ *Истио*, 378.

свој став према одлукама АВНОЈ-а и учешћу, његовом лично и припадника његове странке, у органима НОР-а, истиче се да он није реаговао, с тим што се не говори да ли је Јовановић то писмо уопште и добио.

Документи КПЈ говоре, даље, да се интересовање за учешће у органима НОР-а код њега „пробудило“ тек у лето 1944, када је послао свог човека у Топлицу, у седиште ПК КПЈ за Србију и Главног штаба Србије, да „испита могућност сарадње са НОР-ом на паритетној основи“. Истина је, међутим, друкчија. У Главни штаб и ПК КПЈ за Србију отишао је Вукадин Видановић, не по Драгољубовом наређењу, већ на личну иницијативу, изјавивши да долази у име Драгољуба Јовановића да „захвали“ маршалу Титу што је НСС и њене чланове признао за борце. Нешковић је на то Видановићу поручио да Драгољуба Јовановића доведе „како зна“, јер је он „потребан за општу ствар“. Признао му је, тада, да странцима помињу Драгољуба Јовановића као једног од политичара који је заједно са комунистима. На Видановићево питање какве комбинације имају с њим, Нешковић је одговорио „да би играо важну улогу у српској можда и у југословенској влади“, или би постао председник српске скупштине, пошто би др Рибар био председник југословенске. Све је то Видановић пренео Драгољубу, који се тада крио у Малом Мокром Лугу.¹⁰¹

Сазнавши да су комунисти спремни да га укључе у органе власти, Јовановић је члановима Странке послао Упутство, упозоравајући их да се држе „достојанствено као представници једне странке чије је вођство било и остало у земљи“, да је НСС „увек сарађивала“ са комунистима и да је једина као целина учествовала у НОП-у од првог дана и „дала сразмерно највеће жртве у чланству и водећим људима“. Подсећао их је и да су комунисти чланове НСС позивали у форуме „тек пошто су били образовани“, јер НСС од њих „није никада људски призната“. Наводио је да НСС „не тражи и не сме да прими власт“, јер је за сарадњу као странка у целини, која мора да добије „реалан утицај у вођењу послова“. Тврдио је да комунисти морају увидети да не могу сами, без НСС, и да са њом, пре свега, морају делити вођство, те да без тога не може бити сарадње. Према тексту упутства, НСС мора да говори „у име Српства, које сви намерно цепају, понижавају, а без кога не би било ни 27. марта, ни саме акције, без кога нема Југославије, ни савеза са Русијом“.¹⁰²

Пославши Упутство Јовановић је отпочео припреме за одлазак у партизане. Али, убрзо је стигло обавештење да се пут одлаже због непријатељске офанзиве и да он остане у Београду.

¹⁰¹ *Исто*, 379–380.

¹⁰² *Исто*, 381.

У Београду је дочекао ослобођење, које, међутим, за њега није добро почело. Већ 21. октобра, на збору код Вуковог споменика, Благоје Нешковић изјавио је да су се све политичке партије за време рата, сем КПЈ, држале „пасивно по страни или су се отворено и активно стављале у службу непријатељу“. Драгољубу Јовановићу то је било довољно да закључи како власт гледа на НСС. Да би га додатно застрашила и уцењивањем приморала на сарадњу, нова власт га је сутрадан, 22. октобра, привела на саслушање, узевши за повод његов летак, написан поводом ослобођења, тачније допуну летка којом се поздрављају Драгољуб Јовановић и Народна сељачка странка, а коју су, без његовог знања, дописали Кирило Савић и Александар Стаменовић.¹⁰³

Застрашивање Драгољуба Јовановића није успело. Истина, он је пристао на сарадњу у стварању Народног фронта, и активно се укључио у израду његовог програма, али није одустао од захтева да у том Народно-ослободилачком фронту – НОФ – буду заступљене странке у целини, а не само поједини политичари. Партијско руководство Србије сагласило се с оваквим захтевом у нади да ће укључивање НСС на челу с Драгољубом Јовановићем у НОФ оснажити позиције комуниста на српском селу, да ће непокорног професора принудити на послушност диктату КПЈ, а да он притом не изгуби позиције у НСС и у друштвено-политичком животу. У том циљу Јовановић је, одлуком Министарства просвете, 9. маја 1945. враћен на Правни факултет, као хонорарни професор, а одлуком истог министарства 11. јула постављен за редовног професора, са платом од 5.800 динара месечно. Одмах је укључен у Комисију за обнову Универзитета, у којој је био надлежан за послове декана Ветеринарског факултета. Учествовао је у утврђивању „исправности“ наставног и помоћног особља у погледу њиховог држања и рада за време окупације.¹⁰⁴

Брзо увидевши да се до Јовановићеве послушности тешко може доћи, комунисти су му понудили место амбасадора у СССР-у. Он је то одбио јер је схватио да желе да га склоне „на споредан колосек“. Изјавио је да он није никад био чиновник, већ политичар, а на питање Благоја Нешковића да ли је спреман да уђе у НОФ, у српску и савезну скупштину, у једну или другу владу, „да ради, да се укључи, да учествује“, одговорио је: „Ја не бих желео да учествујем, већ да сарађујем.“ Онда је и објаснио: онај ко учествује у једном послу, улази „са једним делом своје снаге или своје имовине, а сарадник је онај који улази са свим што има и што може“. На питање Александра Ранковића, пак, какав положај жели, одговорио је: „Не

¹⁰³ *Исти*, 382, 383.

¹⁰⁴ *Исти*, 384–390.

разумемо се. Није реч о положају, већ о раду, о подели посла, о презању у плуг.“ Изразио је, дакле, Јовановић спремност за сарадњу, али не и на потчињавање и беспоговорно служење новој власти. Отворено је изјавио: „Орање је тако велико и тако дубоко, да се мора упрезати више коња да вуку плуг.“¹⁰⁵

Своје гледиште Драгољуб Јовановић није променио ни у разговору с Титом, 12. децембра 1944. Цео разговор се, иначе, свео на Јовановићево инсистирање на потреби постојања сељачке странке и на Титово одбијање да то допусти, уз објашњење да се КПЈ разликује од других политичких партија, сем совјетске. Кад га је, затим, подсетио да је он њега, у јуну 1941, молио да помогне да се у Хрватској створе леви сељаци, Тито му је одговорио да су они тамо већ створени, а кад му је Јовановић на то рекао да у Хрватској постоји Извршни одбор ХРСС, који издаје и свој лист *Сељачки дом*, Тито му је узвратио да и НСС може основати Главни одбор, и нови Извршни одбор, и издавати свој лист. И на Титово помињање могућности да буде постављен за амбасадора у Москви, одговорио је да он треба да остане у Србији, наводећи као разлог за то потребу „да се у усвоји република“, јер за то „Србија још није придобијена“.¹⁰⁶

Мада им није био миљеник, Драгољуб Јовановић је комунистима био потребан у периоду стварања и учвршћивања НОФ и нових органа власти, стога су прихватили његове захтеве, а он сарадњу с њима. Упркос приговорима, одвраћању од уласка у НОФ, сопственом осећању да та сарадња неће бити дугог века, и да комунисти неће његове сараднике третирати као равноправне чланове, да ће бити изложен притисцима и примораван на послушност, Драгољуб Јовановић, стављен у положај да бира да ли да уђе у НОФ или остане по страни и изгуби чланство, странку и положај у њој, два месеца после састанка с Титом одлучио је да НСС у целини уђе у ЈНОФ, уверен да је реч о „великим стварима, далеким циљевима, сталним вредностима“.¹⁰⁷

Могуће је да је на улазак Драгољуба Јовановића у Народни фронт у одређеној мери утицала и чињеница да је у јануару 1945. био у крајње незавидној материјалној ситуацији, због неотплаћених ануитета Хипотекарној банци, првенствено за време рата, када су подстанари били избегли у Босну. Тада га је, наиме, спасао пријатељ Никодије Јовановић, који је са свог рачуна у Државној хипотекарној банци на рачун Драгољуба Јовановића пребацио чак 300.000 динара.¹⁰⁸

¹⁰⁵ *Исто*, 391–393.

¹⁰⁶ *Исто*, 394, 395.

¹⁰⁷ *Исто*, 399–410.

¹⁰⁸ *Дневничка белешка* од 22. јануара 1964.

Одмах по уласку у Народни фронт Јовановић се сусрео са трзавицама у странци јер су појединци тражили да се генерални секретар НСС потчини диктату КПЈ. Био је то, заправо, резултат тактике комуниста: привући поједине виђеније припаднике НСС, посебно из њеног руководства (Живота Ђермановић, Лале Ивановић, Момчило Ђурић, Нинко Петровић и др.) ради изоловања Драгољуба Јовановића и слабљења његових позиција у странци – када га већ нису могли директно приволети на послушност. Унутарстраначки напади на њега нарочито су дошли до изражаја на састанку Главног одбора НСС 15. априла 1945. Слободан Лале Ивановић тада га је напао да је одржавао везе са четницима Драже Михаиловића, а Живота Ђермановић што није учествовао у НОБ-у; њих су подржали још неки чланови, док га је посебно оштро напао Јакша Богдановић, адвокат из Пријепоља, „због изневеравања борбе“, уз закључак да он више није достојан да води странку. Да би проверио да ли још ужива поверење, Драгољуб Јовановић затражио је гласање. За његово смењивање гласало је девет страначких првака, уз неколицину уздржаних, а 42 против. После гласања он је ипак поднео усмену оставку, и добио разрешницу, ставивши себе на располагање Главном одбору; овај, међутим, његову оставку није усвојио.¹⁰⁹

На крају састанка усвојена је резолуција о ступању НСС у ЈНОФ. Објављена је у листу *Глас* 17. априла, али у „редакцији“, по налогу комуниста, Јовановићевих противника – без иједног помињања његовог имена.

Очигледно, припремао се терен за потпуно уклањање Драгољуба Јовановића. На то су указивали и разни други, мање или више скривени, потези нове власти и пре ове седнице страначког Главног одбора. Примера ради, његова изјава Танјугу о разговору са Титом 12. децембра, никад није објављена. Такође, текст „Слобода од страха“, написан у договору са комунистима, за *Полиџику* 1. марта 1945. – није угледао светло дана. Мада су га комунисти одредили за говорника на митингу поводом 27. годишњице Црвене армије на тргу испред Народног позоришта, његов говор нико никад није хтео да објави, нити је преношен преко радија. Да је неискрено понашање комуниста према Драгољубу Јовановићу било режирано са самог врха, показује и то што му је Тито, прво, отказао заказани ручак за 3. март 1945, уз образложење да је тада морао да разговара са Миланом Гролом, док поновно отказивање ручка, заказаног за 8. март, није сматрао потребним ни да образлаже. Приликом образовања прве српске владе

¹⁰⁹ Н. Јовановић, *н. г.*, 410, 411.

Благоје Нешковић рекао је Драгољубу Јовановићу да је за њега и Кирила Савића Тито „резервисао“ место у савезној влади, после реконструкције или избора за Конституанту. Од тога, наравно, није било ништа.¹¹⁰

Мада свестан неискрености комуниста према њему, Драгољуб Јовановић био је и надаље крајње искрен и лојалан партнер. Поздравио је формирање владе ДФЈ, и њену декларацију, у изјави датој *Полицији* 11. марта 1945, подвлачећи да ће сељаци „нарочито поздравити обећања да се у најкраће могуће време приступи аграрној реформи и колонизацији, као и раздужењу“. На првом заседању АСНОС-а поднео је, 8. априла 1945, реферат о основним програмским начелима Народног фронта, истакавши „правила“ политичке службе народу, верност идеалима независности Југославије, која треба да обезбеди мир на Балкану, у средњој Европи и свету. У име Акционог одбора за израду програма ЈНОФ-а, чији је члан био, изнео је да је једино решење за државно устројство републикански облик владавине: „Стара Југославија, у себи је носила клицу распадања већ по томе, што је зачета као монархија с једном одређеном династијом“, а „само република ће одредити начела једнакости, равноправности и живот без корупције, протекционизма, милитаризма и дворске камариле“. На крају је подвукао моралну и кривичну одговорност нове власти пред народом.¹¹¹

Упркос свему овоме, комунистима су много више сметали Јовановићеви погледи на суштину општенародне организације и демократије, на улогу сељаштва у новим друштвеним процесима – који су се разликовали од комунистичког постулата: диктатура пролетаријата, а посебно његове изјаве у јавности да не стоји на гледишту „једнопартијског система“. Зато су отпочели и са отвореним нападима. На оснивачком конгресу КП Србије (8–12. мај 1945) Благоје Нешковић га је, у реферату о политичкој ситуацији у Србији, Војводини и на Косову и Метохији, напао да „са мањом групом око себе ради подмукло иза кулиса против народноослободилачког покрета“ и КПЈ, да он има намеру да КПЈ одвоји од сељаштва, а да се само он „појављује као његов заступник“. Уследили су напади и других учесника Конгреса, док је излагање Александра Ранковића показало да су комунисти Драгољуба Јовановића „увукли“ у Народни фронт, да у њему ради – како би могли да га „раскринкавају“ за неискреност и нерад, да га осуђују јер не верују у његову искреност и спремност на заједнички рад.¹¹²

¹¹⁰ *Исто*, 412, 413.

¹¹¹ *Исто*, 406.

¹¹² *Исто*, 415, 416.

Иако нападан и урушаван на различите начине, и различитим пово-
дима, Драгољуб Јовановић предано је радио на учвршћењу нове власти.
Као кооптирани члан Извршног одбора ЈНОФ-а Србије, учествовао је у
припреми Оснивачког конгреса ЈНОФ-а Југославије, као члан Акционог
одбора. Последњих дана јула и у августу написао је цео текст Програма, и
дао га Кардељу, изјавивши да се с Кардељем сложио „у свему, брзо и без
тешкоћа“. На конгресу у Београду, држаном 5–7. августа 1945, он је
образложио Програм. Како је његов реферат био примљен без посебних
примедби, то је значило да је прихваћено његово објашњење суштине и
политичког садржаја Програма ЈНОФ-а.

Трећег дана Конгреса, као представник Србије, изабран је у
Секретаријат Главног одбора ЈНОФ-а, а био је кооптиран и у АВНОЈ, који
је преименован у Привремену народну скупштину – ПНС, у чије је
Председништво и Законодавни одбор изабран. Тиме је започео, по
сопственом признању, „најпријатнији и најплоднији“ период у његовој
сарадњи с комунистима – период од августа до новембра 1945. У разли-
читим форумима борио се он за очување политичког плурализма и
вишестраначја у Народном фронту, заједно са Миланом Гролом, који је
постао потпредседник југословенске владе. У Председништву ПНС
учествовао је и у решавању молби за помиловање седморице осуђених на
смрт у процесу против Националног централног комитета Драже Михаи-
ловића.¹¹³

На изборима за Уставотворну скупштину, у новембру 1945, Драгољуб
Јовановић био је посланички кандидат за нишавски срез, а Извршни одбор
ЈНОФ-а кандидовао га је и у Петом београдском рејону, са др Светом
Живковићем. Био је аутор изборног прогласа НСС, објављеног 3. октобра
1945. Заједно са Мошом Пијаде радио је на тексту изборног прогласа
ЈНОФ-а. Како његов предлог није суштински измењен, поверовао је да ће
избори бити истински слободни.

Нажалост, изборна кампања показала је супротно – открила, заправо,
потпуну нелојалност комуниста. Вршили су они снажне притиске на
некомунистичке кандидате, странке и бираче. Посебно су били оштри
према НСС, њеним кандидатима и симпатизерима. Разочаран у сарадњу
са комунистима и незадовољан изборним резултатима кандидата НСС,
мада је сам изборио посланички мандат, одлучио је да своје неза-
довољство изнесе совјетском амбасадору Садичкову; код њега није наишао
на разумевање, што га је додатно разочарало.¹¹⁴

¹¹³ *Истио*, 417–425.

¹¹⁴ *Истио*, 426–441.

Анализа избора за Конституанту, првенствено поступака комуниста према представницима НСС у изборној кампањи и на сам дан избора, била је предмет расправе на састанку Главног одбора НСС 25. новембра 1945. Драгољуб Јовановић на њему је поднео кратак извештај о изборима и њиховом резултату, затраживши од чланова Главног одбора да обавесте о неколико питања: 1) како су протекли избори у њиховом округу; 2) да ли треба организовати странку на терену; 3) какав треба да буде однос према Народном фронту и влади, која ће се формирати после сазива Уставотворне скупштине.

Сагледавајући политичку ситуацију у земљи и свету оценио је да је свуда дошло до „скретања у лево, према силама прогреса“, према социјализму, па се, отуда, и сељаштво у Србији изјашњавало углавном за Народни фронт. Протекле изборе окарактерисао је као „ратне“, због чега се није много инсистирало на страначким интересима, али да победа Народног фронта не значи ликвидацију вишестраначја, већ да ће он, мада монолитна организација, бити и „савез странака, коалиција странака или скупина свих организација које се у извесним тачкама слажу, иако се у другим тачкама не слажу“, позивајући се на Титову изјаву енглеским парламентарцима да Народни фронт, у свом данашњем облику, може постојати само још неколико година. Кад је о саставу југословенске владе реч, заступао је мишљење да његова странка „још није зрела за власт“ јер су комунисти у већини у Уставотворној скупштини, па је учињена грешка што у тој Скупштини практично нема опозиције, али да ће посланици НСС у њој „критиковати и тражити да се грешке исправљају“. Изнео је и мисао о могућности организовања НСС после доношења Устава, сматрајући да комунисти треба да схвате да је потребно да НСС има и свој лист, кад већ нису увидели потребу да у Народној скупштини буде већи земљораднички клуб.¹¹⁵

Већина чланова Главног одбора подржала је став Драгољуба Јовановића о Народном фронту, док се неколицина залагала за јединство Фронта без страначке поделе. Због тога је Драгољуб Јовановић инсистирао да се десеторица чланова странке који су освојили посланички мандат, а за које се знало да заступају интересе КПЈ, изјасне како мисле да наступају у Народној скупштини. Истицао је и да је НСС у току изборне борбе примила „најтежи ударац“, али да је, и поред тога, странка показала „реалну снагу на терену“. Страх комуниста да она може постати уточиште „назадних људи“, који би били и њихови непријатељи и непријатељи

¹¹⁵ Исто, 442–444.

странке, оценио је просто као њихов страх од снаге НСС, за коју је то „част“. То што странка на изборима није остварила очекивани резултат није, по њему, умањило њену снагу и решеност да опстане, будући да је она „важнија од Фронта“, који ће и надживети.¹¹⁶

На крају састанка усвојена је Резолуција која је, осим увода, садржавала пет тачака. У њеној првој тачки се истицало да је НСС у изборима „играла велику улогу“, да се остварила „тесна сарадња“ између ње и других делова радног народа, да се показала „велика свест и организованост“ сељаштва али и сазнање да НСС сама не може остварити друштвени преображај, без радника и напредне интелигенције.

После усвајања Резолуције дошло је до расправе у вези са односом између посланичког клуба и Извршног одбора. Јакша Богдановић, Нинко Петровић и Радован Мијушковић били су најгласнији у оптуживању Драгољуба Јовановића за преузимање странке у своје руке, а кад је Драгољуб Јовановић изнео став да народни посланици могу бити чланови Главног одбора, али да у Извршном одбору остану као заменици председника и секретара, Мијушковић је припретио да ће њега и његове пријатеље „главачки избацити напоље“ из странке.¹¹⁷

Суочен са озбиљном опструкцијом комуниста и све јачом опозицијом у НСС, Драгољуб Јовановић је размишљао о раскиду сарадње са комунистима. Али, свестан да је већина чланова НСС била за останак у Фронту, одлучио је да комунистима само стави до знања да његова странка неће остати под кровом Народног фронта „по сваку цену“, и да ће се борити за одређене услове останка у њему. Није се мирио са једнопартијским системом, а своје услове јасно је и отворено износио најодговорнијим руководиоцима. Такође, ни за скупштинском говорницом није се устручавао да критикује комунистичку власт – која је почела да све очигледније напада и њега и НСС. Износио је своје ставове и борио се за њих без страха од последица.¹¹⁸

Посебно бурну полемику изавао је његов трочасовни говор о Уставу на заједничкој седници Уставотворног одбора Савезне скупштине и Скупштине народа, 12. децембра 1945. У првом делу говорио је он о значају Устава, док је у другом био крајње критичан. Истицао је да Народни фронт треба да буде „колаборација странака“ – не механичка коалиција, него „органска колаборација“. Отворено се супротставио

¹¹⁶ *Ишо*, 443, 444.

¹¹⁷ *Ишо*, 445, 446.

¹¹⁸ *Ишо*, 446.

тенденцији да, по узору на большевички метод, „све масовне организације, све политичке установе, цео друштвени живот, буду руковођени из једног места“, имајући у виду ЦК КПЈ. Сматрао је пожељним да се и партије одвоје од државе, да се укине државна партија (КПЈ), или да се таква не уводи, чиме би била одстрањена „свака сличност новог режима са фашистичким земљама“.¹¹⁹

Признавао је водећу улогу КПЈ, али је сматрао да се она не сме остваривати на штрб других политичких партија и друштвених слојева. Упоређење са фашистичким системима био је начин да јавност упозори на могућност понављања диктаторског режима у демократској земљи, а не негирања улоге КПЈ; упозорење да не понављају большевичке методе у управљању државом, и да се омогући слободно изражавање другачијих мишљења у представљању стања у земљи.¹²⁰

Тврдио је да сељаштво у Србији тежи стварању свог самосталног економског, политичког и културног покрета, у циљу афирмисања савезништва са радништвом, али уз пуну једнакост и равноправност сељака са радницима. Такође, износио је да једнопартијског система у земљи „не може бити“, или не бар са пристанком НСС, уверен да га неће прихватити ни сељаштво. У томе се, међутим, преварио: није схватио методе комунистичке политике у односу на друге странке или групе, па и поједине политичаре ван КПЈ.¹²¹

Критикујући нацрт Устава подвукао је да је у њему сувише изражен етатизам, да је занемарено задругарство, да нема става о „праву на рад“, којим би грађани добили „начин да од свога рада живе“. На крају је навео да Устав, ипак, углавном задовољава „максиму која политику дефинише као вештину могућег“, и да он, пре свега, треба да служи држави, а не да држава служи „мртвим формулама Устава“.¹²²

Јовановићеве оптужбе Кардељ је оценио као „полулажи“, док је Моша Пијаде отишао и даље тврдећи да Драгољуб Јовановић заступа ставове Шестојануарске диктатуре, одричући му право да говори о окупљању целог народа, цинично упозоравајући да је немогуће „окупити“ Грола, Шубашића, Дражу Михаиловића, пошто их „не рачунају у народ!“. Драгољуба Јовановића оптуживао је и совјетски амбасадор Садичков, тврдећи да он има намеру да створи опозицију унутар Народног фронта.

¹¹⁹ *Исто*, 447–450.

¹²⁰ *Исто*, 450.

¹²¹ *Исто*, 451.

¹²² *Исто*, 451, 452.

Ови критички иступи против Драгољуба Јовановића у Савезној скупштини представљали су почетак офанзиве режима, односно руководства КПЈ против њега, која ће се временом све више заоштравати, и довести до озбиљних последица – и за њега лично и за његову породицу. У интересу, и уз дириговање комуниста, уследило је раслојавање у НСС на присталице и противнике Драгољуба Јовановића – које се јасно испољило на бурном састанку Извршног одбора НСС, одржаном 3. јануара 1946. Кампању против Јовановића предводио је Нинко Петровић, претендент на место генералног секретара странке.¹²³

Драгољуб Јовановић тражио је да обе стране изнесу своје ставове о његовом говору у Уставотворном одбору 12. децембра, због чега су га највише нападали, а да се потом сазове конгрес странке и дефинише став према Народном фронту. Извршни одбор НСС састао се 26. јануара 1946. Том приликом Драгољуб Јовановић највише је говорио о односу појединих чланова према сељаштву и према НСС, и њиховом нападу на страначко вођство, првенствено на њега, што је оценио као антистраначки став неколицине чланова. После жестоке дискусије одлучено је да се за 28. април сазове Главни одбор, ради расправе о партијској линији руководства странке.¹²⁴

У припремама за седницу Главног одбора НСС дошло је до оштрих сукоба у најужем страначком вођству, иницираних од противника Драгољуба Јовановића, уз својеврсне притиске на чланство у унутрашњости Србије. У централу су од средине априла почели да стижу извештаји о притисцима на чланове Главног одбора и бивше посланичке кандидате и њихове заменике, лојалне Драгољубу Јовановићу. На тај начин требало је да се ојачају позиције противника Драгољуба Јовановића у Главном одбору, и да се што више његових чланова одвоји од Драгољуба, како би се он, коначно, искључио из странке и изгубио поверење међу лицима која су, још увек, остала уз њега.¹²⁵

На седници Главног одбора 28. априла 1946. Драгољуб Јовановић је свој говор у Уставотворном одбору означио као почетак кризе у вођству странке, изјавивши одлучност да брани „сваку реч из тог говора“. На оптужбе да је говор „позив западним силама“, претња и напад на Совјетски Савез, није желео ни да одговара, сматрајући да је његов став према западу и према СССР-у добро познат. Слагао се са мишљењем да уласком

¹²³ *Ишо*, 453–458, 462.

¹²⁴ *Ишо*, 462–464.

¹²⁵ *Ишо*, 465.

у владу странка не губи политичку независност, али да су ресори добијени захваљујући поверењу комуниста у одређене личности, а не у странку. Тражио је да кандидат за неку функцију одобрење за то прво добије у странци. Подвлачио је да остаје при свом схватању да странку треба реорганизовати од врха до доле, до месних сеоских већа, чему су се противили „другови комунисти“, и неки чланови странке, уз нагласак да је против једнопартијског система, за хомогеност у држави, мада је против хомогености у странци, али је и за јединство њеног руководства. Предложио је да се на следећој седници Главног одбора чују обе стране из Извршног одбора, а људи из народа нека оцењују и одлучују.¹²⁶

После обраћања Драгољуба Јовановића, његов говор у Уставотворном одбору, погледе на положај у странци и њене односе са КПЈ, жестоко су критиковали Кирило Савић, Живота Ђермановић, Лале Ивановић, др Богдан Стојсављевић, Никола Ђопић и Радован Мијушковић. Мада се седница завршила закључком да ништа није решено, да није прихваћена ниједна линија, да није одлучено о сазиву конгреса и да нису попуњени Главни извршни одбор и Главни одбор, показало се да је ојачала тенденција ка уклањању Драгољуба Јовановића из странке.¹²⁷

После седнице, обе фракције НСС додатно су се активирале. Драгољуб Јовановић је 7. маја неким члановима Главног одбора из унутрашњости, који нису учествовали у раду седнице, обавештење о њеном току, проблемима о којима се расправљало, о понашању групе Нинка Петровића, која је на седницу довела чланове КПЈ а онемогућила долазак пуноправних чланова Главног одбора, који се нису слагали са том групом. Противници Драгољуба Јовановића сазвали су, пак, 22. маја 1946. седницу Извршног одбора, којој нису присуствовали ни Јовановић, ни председник странке Радомир Тодоровић. На њој се говорило углавном о „цепачкој акцији“ Драгољуба Јовановића. Речено је да састанке које он организује треба разумети „као рад једне страначке групе, нову тактику“, која компромитује НСС и рад Извршног одбора. Сукоб са Драгољубом Јовановићем оцењен је као „политички“, и захтевано да се спречи „тежња да странка буде само његова“, а људи да се обавесте о суштини проблема, уз закључак да се онемогући сваки „штеточински рад“ и „свака планска акција“ која води цепању странке.¹²⁸

Крњи Извршни одбор НСС састао се и 30. маја 1946, поново расправљајући о положају и деловању Драгољуба Јовановића, и иступању

¹²⁶ *Исшо*, 467–469.

¹²⁷ *Исшо*, 469, 470.

¹²⁸ *Исшо*, 471, 472.

његових присталица, у пиротском крају, против Народног фронта, мада је констатовао тежак положај сељака. Пут Драгољуба Јовановића у Крагујевац и околна села оцењен је као „служење реакцији”.¹²⁹

Суђење Дражи Михаиловићу, у лето 1946. године, послужило је властима да отпочну отворен напад на Драгољуба Јовановића. Истицано је да је, током целог процеса, наводно била доказана његова веза са Михаиловићем и четничким покретом за време рата, као и са управником београдске полиције, тј. са Недићевом владом. Све те нападе преносили су, на својим странама, *Борба*, *Полиџика* и *Глас*, али не и демантије које је слао Драгољуб Јовановић. Било је више него очигледно да он нема никаквих могућности да се јавно брани од оптужби и лажи, и да се припрема терен за његово коначно уклањање са политичке позорнице.¹³⁰

Све ово учинило је да Драгољуб Јовановић јунско-јулских дана 1946. године коначно пређе у опозицију режиму, и отпочне борбу с његовим носиоцима. Сада је свесно ишао на раскол са дојучерашњим саборцима, немајући више илузија у могућност заједничког рада са њима, и остајући све усамљенији у тој борби. Осећајући да му за политички рад остаје мало времена, он је у првој половини јула 1946. кренуо у источну Србију, где се непосредно осведочио о својеврсним уценама и притисцима режима на његове присталице. Када је, међутим, по повратку у Београд сазнао да га је Тито, на збору у Цетињу, непосредно прозвао, одлучио је да, после шест месеци ћутања, у Народној скупштини критикује Закон о задругама и друге законске предлоге о којима је сазнавао из штампе, а не као члан Президијума, мада је био сасвим свестан тога да ће се суочити са оштрим нападима и комуниста и бивших страначких другова.¹³¹

Пошто је имао бројне примедбе на Закон о задругама, закључио је „да се законом жели“ да се „укине задругарство“ као „друштвена појава“, као и да се таква тенденција већ показала у дебати о Уставу. Подвлачио је и да пракса често показује „извесно неповерење“ власти према задругарству, што је неоправдано. Нарочито је критиковао олако стварање „сељачких радних задруга“, понегде и наметаних, уверен да сељаштву треба оставити прилику да „сами нађу формулу“ за заједничку обраду земље.

Сматрајући задругу економском установом а истовремено и „школом“, неком врстом „модерне цркве“, местом на коме се задругари договарају

¹²⁹ *Истио*, 474.

¹³⁰ *Истио*, 477, 478.

¹³¹ *Истио*, 481–485.

о задружним, али и о политичким пословима, он је дан усвајања Закона о задругама означио је као „дан жалости“ за задругарство.¹³²

Драгољуба Јовановића први су напали Борис Кидрич и Моша Пијаде, а онда и његови бивши страначки другови: Марко Вујачић, Живота Ђермановић, у име Извршног одбора НСС.¹³³

Још оштрији је Драгољуб Јовановић био у критици Закона о тужилаштву. Установе јавног тужилаштва назвао је „крутом стварношћу новог режима“. Истакао је да ће бранити режим од јавног тужилаштва, јер му не треба одбрана предвиђена у „поредцима који су доведени у опасност“, сматрајући да су се том установом служили режими склони паду. Поново су уследиле салве напада на њега. Напао га је први Милош Минић, а онда Моша Пијаде, Јаков Блажевић, Радован Мијушковић. Оптужујући га за рад против народне власти, Мијушковић га је назвао „барјактаром реакције“, који се те улоге прихватио после одласка Милана Грола и Драже Михаиловића.¹³⁴

Мада је, због тих грубих напада, у Народној скупштини заћутао, Драгољуб Јовановић, по природи борац, није могао дуго остати пасиван на скупштинским седницама пошто је осећао да су то и његове последње шансе за јавне наступе, за изношење критичког става према режиму и његовим законима. Учествовао је, 20. јула, у расправи о Уговору о пријатељству и сарадњи са НР Албанијом, а истог дана и у расправи о Закону о социјалном осигурању, за који је рекао да је добар, али да мора да се донесе и закон о социјалном осигурању за друге слојеве, првенствено за земљораднике. Уследила је, поново, организована кампања против њега, која се сад већ није ограничавала само на вербалне нападе.¹³⁵

Нови талас офанзиве против Драгољуба Јовановића и његових присталица отпочела је сад и Народна скупштина Србије, на заседању 26. јула 1946. године. Захтев да буде лишен мандата народног посланика правдан је тврдњом да је већ расправом о Закону о задругама, Закону о уговору са НР Албанијом и Закону о јавном тужилаштву показао „разоран непријатељски рад“, а за то су, као разлози, навођени: 1) „клевета Совјетског Савеза да се меша у унутрашње послове наше земље и да помаже само једној партији“, чиме „не само иступа непријатељски према СССР-у, већ и према нашем народу“, јер хоће да унесе смутњу између нас и СССР-а, и нас и осталих савезника; 2) изјава да „је једна партија на власти чиме

¹³² *Исто*, 485–488.

¹³³ *Исто*, 488–490.

¹³⁴ *Исто*, 490, 491.

¹³⁵ *Исто*, 493, 494.

негира да у нашој земљи народ држи власт, желећи да унесе сумњу пред осталим светом у карактер наше власти“; 3) да је, противећи се Закону о задругама напао највиши државни орган Народну скупштину ФНРЈ. Уз та три става „оптужнице“ подвлачило се и то да он за народног посланика није биран непосредно од народа, већ да је у Народну скупштину Србије кооптиран, при чему се „превидело“ да избора за републичку скупштину није ни било.¹³⁶

Позивајући се на Пословник, Драгољуб Јовановић је добио реч и обратио се Народној скупштини: „У Средњем веку постојала је Инквизиција. Она је људе осуђивала на разне казне, па и на смрт. Неки су били спаљивани живи. Али је пре осуде сваки оптужени имао право да се брани. Ако ова Скупштина хоће да буде гора од средњевековне Инквизиције, ја ћу се повући и нећу говорити.“ Истичући да се тих дана суди познатим ратним злочинцима, Дражи Михаиловићу и његовим сарадницима, у Нирнбергу Герингу и највећим ратним злочинцима, и да сви они имају могућност да се бране, изјавио је да ће, ако Народна скупштина Републике Србије „налази“ да је он „већи кривац од Геринга и од Драже Михаиловића“, он одустати од говора. У наставку је, пак, критиковао што се Народна скупштина Републике Србије није састајала од 9. априла 1945, а да је и сада, уместо да расправља о експозеу председника владе о унутрашњој и спољној политици, сазвана само да би се њему одузео мандат. Објаснио је да је у Народну скупштину уведен од „највиших фактора у држави“. Поновио је да је Закон о задругама донет на брзу руку, и да се о њему нису изјаснили сељаци, као и да његову изјаву – да су сви јавни тужиоци чланови КПЈ – нико из врха власти није оповргао.¹³⁷

Најмање су га слушали, и најоштрији у његовој осуди били фракционери из његове странке. Зато је он, на захтев Николе Ћопића да буде избачен из Скупштине, саркастично узвикнуо: „Осудите га на смрт. Распни га, Ћопићу“, док је на Бирчанинову оптужбу да је противник СССР-а, иако зна да је борац за савез са Русијом, реплицирао: „Онда је било опасно, а данас је лако бити са Русијом.“¹³⁸

На изненађење свих присутних, једини се одузимању мандата Драгољубу Јовановићу успротивио Јаша Продановић, тврдећи да је то противно Уставу и Пословнику Народне скупштине. На то је, у име владе Републике Србије, реаговао Петар Стамболић изјавом „да у потпуности

¹³⁶ *Истио*, 496, 497.

¹³⁷ *Истио*, 497, 498.

¹³⁸ *Истио*, 498.

усваја предлог Мандатног одбора“ да се Драгољуб Јовановић искључи из Народне скупштине Србије. Против такве одлуке потом је, уз Јашу Продановића, гласао и Радомир Тодоровић, уз још пет уздржаних.¹³⁹

Драгољуб Јовановић је као генерални секретар НСС осуђиван не само за јавне наступе у Народној скупштини ФНРЈ, него да је, осим што се показао као „непријатељ“ и „клеветник владе“, народне власти у СССР-у – „свесно или несвесно оруђе домаће и стране реакције“, као и да својим говорима „настоји да створи јаз између сељака и радника“. Био је осуђен и за „непријатељски и цепачки став према Народном фронту“, после новембарских избора 1945. године.¹⁴⁰

После искључења из Народне скупштине Републике Србије уследио је обрачун с њим и у Народној сељачкој странци. У томе су предњачили Нинко Петровић и Радован Мијушковић. У својој књизи *Власи и њобуна*, Милован Ђилас истиче да је у јулу 1946. чак Тито тражио од Александра Ранковића да ухапси Драгољуба Јовановића због иступања у Народној скупштини.

Док је против њега трајала харанга у странци, а врховни вођа захтевао његово хапшење, Драгољуб Јовановић је 31. јула отпуштен са Правног факултета, уз напомену да је таква одлука била потписана 30. јула. Сазнавши за ову одлуку Савета Правног факултета Драгољуб Јовановић је за овај нечасни посао колеге посрамио речима: „Знам да је овај поступак дошао као последица мојих говора у Скупштини. Биће оно што је режим одлучио. Ја бих једино волео да се ви не срамотите вршећи један посао који вам не приличи. Нека ме осуде полиција, суд, ко хоће, само нека то не чине људи са којима сам сарађивао у једном узвишеном позиву.“¹⁴¹

На основу ове одлуке, и њене потврде од Универзитетског савета 5. августа 1946, Драгољуб Јовановић је 24. септембра 1946, потписом Митре Митровић, по други пут избачен са факултета, с тим што је то сада био и дефинитивни крај његове универзитетске каријере.¹⁴²

У ишчекивању потписа Митре Митровић, Драгољуб Јовановић је, на страначком конгресу 11. августа 1946, заједно са председником странке Радомиром Тодоровићем, вољом режима, и својих некад најближих сарадника, избачен из странке коју је основао, и у коју је уложио највише од свих.¹⁴³

¹³⁹ Уздржани су били: Недељко Дивац, Вељко Ковачевић, Милош Московљевић, Сретен Вукосављевић и Милан Мрђанов.

¹⁴⁰ Исто, 499.

¹⁴¹ Исто, 499–506.

¹⁴² Исто, 506.

¹⁴³ Исто, 512, 513.

Избацивањем Драгољуба Јовановића са Универзитета, из српске скупштине, а затим и из странке, отворен је пут за још бруталнија разрачунавања с њим, мада је он и даље био народни посланик и члан Президијума Народне скупштине ФНРЈ.

Прво су уследили напади Александра Ранковића у листу *Комунист*, а онда и телефонске претње њему и његовој породици. Супруга и кћерке су позиване да се одрекну мужа и оца ако желе да живе у миру. На њихове покушаје да искључе телефон, опомињани су из телефонске централе да то не чине јер ће им одузети број.¹⁴⁴

И поред тих све чешћих и нескривених напада, бројних наговештаја хапшења, Драгољуб Јовановић није одустајао од јавног деловања: дао је интервјуу америчким новинарима, обилазио унутрашњост Србије, где је доживљавао бројне непријатности, чак и батинања – попут оног у Малом Стапару када га је група наоружаних младића, уз повике: „Доле Драгољуб Јовановић“, насилно извела из куће пријатеља, а затим, уз најразличитија вређања и претње, потерала ка железничкој станици, где их је пресрела друга група ратоборних младих људи. Тражећи Драгољубову смрт, они су га оборили у снег и ударали толико да му је цела глава била у крви, да би се тек после извесног времена појавио милиционар да га, наводно, заштити.

И после овакве „опомене“ Драгољуб Јовановић је наставио да учествује у раду Народне скупштине Југославије, чије је друго заседање почело 2. децембра 1946. Критиковао је различите законске предлоге. Успротивио се предлогу Закона о национализацији, који није прошао кроз Президијум Скупштине, а припреман је кришом, а онда и предлогу Моше Пијаде да се тај закон хитно усвоји.¹⁴⁵

На самом почетку Трећег сазива Народне скупштине ФНРЈ, заказаног за 26. март 1947, протествовао је против праксе која се односила на дебату о буџету. Критиковао је, потом, незапосленост, неправилан распоред и искоришћавање људи, нерационалан рад и постојање принудног рада сељака. Заложил се да се искористе способности људи који су радили за време окупације, а сад се налазе пред судом. Успротивио се доношењу петогодишњег привредног плана, позивајући се на примере Бугарске, Чешке, па и Француске. Тражио је одговоре зашто ће се, и на који начин прикупити средства за предузећа и индустријске гране, за изградњу насеља и њихову обнову, колика ће средства бити уложена у обраду и изградњу полупрерађевина. Критиковао је буџет Министарства одбране, и предлог

¹⁴⁴ *Ишо*, 517.

¹⁴⁵ *Ишо*, 518, 519.

тога буџета „без иједне речи оправдања и објашњења“. У новој држави, говорио је, „није потребна таква дискреција у погледу буџета народне одбране“, он може да се изнесе бар пред Финансијски одбор. Истицао је да нема великих илузија о одбрамбеној, а нарочито о нападачкој снази оружане силе једне мале државе, као што је Југославија, али је народну војску сматрао потребном. Критичан је био и према ставкама буџета за пензије, инвалиднине, социјалну заштиту и здравство, затим према усклађивању и остварењу привредног плана са НР Албанијом, уз замерку да су „неправедно и недовољно одређени издаци“.¹⁴⁶

Жестоко су га нападали највиши партијски и државни кадрови: Едвард Кардељ, Моша Пијаде, Борис Кидрич и др. Чак је и Тито, по први, а можда и једини пут, јавно реаговао, узвикнувши: „Господине Јовановићу, ви сте увредили нашу армију“, а на Јовановићеву одбрану да то није урадио, и да ће све објаснити, Тито је, поново подигао руку и рекао: „Ми вам то нећемо дозволити!“

Био је то тренутак када је мало недостајало да Скупштина „прокључа“, можда и да се понови 1928. година. Наиме, после тога, код куће, Дана, супруга Драгољуба Јовановића, која је била присутна на заседању Парламента, испричала је Драгољубу да су се у сали, кад је њега Тито прекинуо, многи машили задњих џепова у којима су држали револвере, па се уплашила да ће он бити убијен.

Подстакнути од државног и партијског врха, на Јовановића су се обрушавали и бројни народни посланици, пребацујући му да напада и блати Југословенску народну армију. Ти напади пунили су и новинске ступце скоро свих листова у држави. Реагујући на оптужбе он се, 31. марта 1947, писмено обратио Председништву Савезног већа Народне скупштине, позивајући се на стенографске белешке, у којима нема говора о његовом нападу на југословенску армију, али одговор никад није добио.¹⁴⁷

Нема сумње, Јовановићево иступање Тита је разбеснело много више него што показују његове јавно изречене претње. Према запису совјетског амбасадора Лаврентјева, Тито му је 2. априла 1947. рекао да је иступање опозиције (Драгољуб Јовановић, Радомир Тодоровић и Имре Филаковић) тражила Енглеска, и да он намерава да Драгољуба Јовановића и његове истомишљенике ухапси.¹⁴⁸

И поред свих ових напада, и стезања обруча око њега, Драгољуб Јовановић у Народној скупштини и даље није ћутао. Први се јавио за

¹⁴⁶ Исто, 524, 525.

¹⁴⁷ Исто, 527–529.

¹⁴⁸ Исто, 538.

дискусију приликом претреса Закона о издавању и растурању омладинске и дечје литературе и штампе. Саркастично је устврдио да се у закону не прецизира ни шта је омладинска књижевност, ни „шта је тачно омладина“. Истакао је да се тим законом уводи цензура (превентивна), коју оцењује као опасну и ризичну ствар, а сувишну у земљи у којој су скоро све штампарије државне, а синдикално организовани радници „тако дисциплиновани да могу да онемогуће штампање сваког дела које овом поретку није по ђуди“.¹⁴⁹

Последња заједничка седница оба дома Народне скупштине ФНРЈ на којој је учествовао Драгољуб Јовановић била је одржана 26. априла 1947. На њој је разматран план финансирања привреде. Запитао се он тада, између осталог, како ће држава извршити набавке из иностранства за милијарде, ако ништа не извози, наводећи Титове речи, изговорене 31. марта, да ће се милијарде употребити за набавку машина из иностранства, а поновљене у експозеу министра индустрије Бориса Кидрича. Посебно се осврнуо на планирање повећања пољопривредне производње оценивши да је за већину њених производа предвиђено само 20% повећања, док је, на пример, број коња мањи за 16%, као и да се удео пољопривредне производње у националном дохотку смањило са 55% на 36%, мада је она главни извор средстава за плаћање. Замерио је и што план не предвиђа, или не даје спецификацију за изградњу села као насељеног места, нити изградњу преноћишта у градовима за сељаци који у њему продају своје производе, и остају по неколико дана. На крају је управљачима државе признао брзину, амбициозност и смелост у раду, али је закључио да је „та брзина чак и претерана“, те да таква смелост „врло тешко оптерећује главног носиоца, на кога се апелује, а то је радничка класа“. Приметио је и да је у први законски текст унето име Комунистичке партије, и то у моменту када је она нападнута са свих страна.¹⁵⁰

Мада је, на крају, изјавио да ће гласати за закон јер „никада у свом животу није био онај који кочи, па неће ни сада да кочи елан и енергију која се манифестује“, био је жестоко нападнут: прво од Милована Ђиласа, који се вратио на предратно суђење Драгољубу Јовановићу и на његово неучествовање у НОБ-у, назвавши га „гмизавцем“ насупрот „соколу“ – Јосипу Брозу Титу. Овај напад означио је увод у драстични поступак власти према Драгољубу Јовановићу, који је уследио. Наиме, Ђилас је изнео отворену претњу рекавши: „Кад се будући планови буду доносили, ја се надам да нећемо дискутовати са Драгољубом Јовановићем, јер ће овај

¹⁴⁹ *Истио*, 529–533.

¹⁵⁰ *Истио*, 529–533.

петогодишњи план значити смртни ударац оним остацима реакције које у овом парламенту представља Драгољуб Јовановић, макар колико покушавао да себе обуче у јагњеће рухо и да изгледа невин и безазлен пред часним ликом истинских народних посланика.¹⁵¹

Извршавајући, већ раније донету, Титову наредбу, уз инсценирану преписку Драгољуба Јовановића и Мачека у емиграцији, државни тужилац ФНРЈ је 13. маја 1947. донео одлуку о хапшењу Драгољуба Јовановића, па је истог дана од Президијума затражило да ту одлуку и одобри, што је Президијум и учинио 15. маја 1947, када је хапшење и спроведено, а на основу документа у коме је стајало да је Драгољуб Јовановић „оправдано сумњив“ због одржавња веза са иностранством, а „можда“ и са емигрантским круговима. Истовремено је обављен и вишесатни претрес стана, којом приликом су покупљени и сви Јовановићеви рукописи, међу њима и његови посебно значајни радови у рукопису: „Рурална и задружна култура“ и „Сељачки социјализам“.¹⁵²

Саслушање је водио Милорад Миле Милатовић, а други иследник био је Јосиф Маловић, заменик државног тужиоца Југославије.¹⁵³

Суђење Драгољубу Јовановићу, заједно са суђењем Фрањи Гажију, трајало је од 1. до 8. октобра 1947. Током процеса суд је, међутим, избегавао да позове оне сведоке који би сведочили у корист Драгољуба Јовановића, сем Новице Вељковића, нарушивши тиме основни принцип објективности судског поступка – до кога му и није било стало јер је и само суђење било дириговано тако да тужени по сваку цену мора да буде осуђен. Оптужбе против њега биле су груписане у две целине: кривице за време окупације и кривице после рата. Оптужен је зато што је стајао на страни непријатеља НОБ-а, и имао исти став као и избегличка влада: да „треба чекати“, што је било усмерено на кочење НОБ-а и „разбијање јединства народа у оружаном устанку“; што је седео у својој кући у Београду и био „под заштитом београдске полиције Драгог Јовановића“; што се „крио од оних који су га позивали у борбу“ и „одбијао“ позиве руководства и присталица НОП-а да изађе на ослобођену територију; што је, преко Жарка Тодоровића, успоставио везу са Дражом Михаиловићем; што је одвраћао присталице НСС и друге родољубе од учешћа у борбама против окупатора и одласка у партизане; што је слао директиве „за стварање посебних земљорадничких оружаних група“.

¹⁵¹ Исто, 533–535.

¹⁵² Исто, 538, 539.

¹⁵³ Исто, 540.

Главне кривице у послератном периоду биле су: 1) повезивање са агентом стране шпијунаже; 2) формирање сељачког блока по наруџби стране агентуре; 3) пропаганда против народне власти и њених мера.

Посебна тачка оптужбе односила се на везе са „извесним лицима из југословенске емиграције“ у „циљу“ заједничке акције „усмерене на рушење независности, слободе и угледа“ земље.

Јавни тужилац је завршну реч дао 7. октобра 1947. У њеном уводном делу изјавио је да су „кривична дела оптужнице у целости на овоме процесу доказана“, а у центар оптужбе ставио је „везу“ Драгољуба Јовановића са др Мачеком и „издајничком југословенском емиграцијом“. Опширно је говорио о делатности и „осталих њима сродних шпијунских и диверзантских група“, којим је у последње време било суђено у Југославији (група Находе, Каучника, Сирца и Сноја у Љубљани, група Серенеца у Загребу), а којима је заједничко „повезаност са иностраним агентурама“ и окупљање „у циљу борбе“ против Југославије.

Групу око Драгољуба Јовановића представио је као „оазу“ за окупљање „разбијених остатака домаће реакције“ и „упоришта за нападање на демократски поредак“ земље, повезавши то са „издајом“ Драгољуба Јовановића према народноослободилачкој борби, због чега је остао „без подршке оних који су му до тада веровали“. Нагласио је и повезивање Драгољуба Јовановића са „заклетим издајником“ југословенских народа Владимиром Мачеком, у емиграцији, а преко њега са такозваним Југословенским народним одбором на челу са „ратним злочинцем и издајником Слободаном Јовановићем“, са Францом Находом, Георгијем Димитровим Геметом и „још неким мрачним типовима из пољске и румунске емиграције“.

У другом делу тужилац је утврдио, само на основу изјава сведока и сусрета са страним новинарима и политичарима, као и везе са Фрањом Гажијем, који је био окривљен као „агент стране обавештајне службе“ – да је и Драгољуб Јовановић повезан са „шпијунским групама“ и агентима.

Завршавајући своје излагање јавни тужилац је подвукао да су чињенице „доказане“ у „свим кривичним делима“ стављеним на терет оптуженом Јовановићу, као и Гажију. Одговор на питање чиме се „у основи објашњава злочиначко деловање“ Драгољуба Јовановића, „групице шпијуна и противнародних елемената око њега“ и „издајничког рада југословенске емиграције“, видео је у деловању иностраних империјалиста и домаће реакције против нове Југославије, изазивању провокација на границама, организовању рада шпијунских и диверзантских банди, издајничкој работи разбијених остатака домаће реакције и њеној служби

туђину, тврдећи да је то доказ „издајничког деловања“ оптужених, мада те оптужбе ничим није потврдио.¹⁵⁴

Бранилац Драгољуба Јовановића Вељко Ковачевић аргументовано је одбацио све наводе и закључке суда, подвукавши да је његов брањеник у политичком животу „увек наступао са једном чистотом, тражећи да политика буде једна свештена служба, да се у њу уносе најчистији и најчеститији људи у служби свога народа“.¹⁵⁵

Завршна реч Драгољуба Јовановића, у трајању од 45 минута, била је његово последње јавно иступање у животу. Одао је признање јавном тужиоцу што је тежиште процеса пренео са повезаности са страним агентурама, због чега он неће остати жигосан пред својом земљом и пред својим народом као човек који је радио по директивама страних агената, истичући да му је то основно. За оптужбу за издају истицао је да он зна „да су многи људи, велики и мали, у извесном тренутку свога живота били осуђени за издају“, помињући при томе само Жореса, Масарика и Лењина.

На примедбу да је био незадовољан Фронтом, одговорио је да је 26. новембра 1944. говорио у Фронту Србије, а да је управо њему Народни фронт задао први ударац у изборној борби, објашњавајући да је, упркос доброј сарадњи са врховима Фронта у изградњи програма, у изборној кандидацији, на терену наишао на једну страну која га није задовољила. Тиме је објаснио да његово незадовољство Фронтом није подстицано са стране. Позивао се и на изјаву Јосипа Броза Тита од 12. новембра 1945, пред страним новинарима, када је он, на њихово питање: Зашто само једна листа? рекао. „Ја се надам да ће у оквиру Народног фронта да се искристалише једна озбиљна опозиција.“

Тврдио је да никакве противнародне елементе није окупљао, нарочито не са циљем обарања постојећег државног поретка, и да је на питање друга председника: „Када је за вас сељачки блок престао да буде актуелан?“ одговорио: „Од оног момента, када сам видео да се другови из Комунистичке партије не слажу. Јер је за мене њихов пристанак био услов. Ако они то неће, онда не може бити говора о стварању блока, јер сам блок видео кроз фронт.“

Оповргавајући да је радио са страним агентима и да је био повезан са емиграцијом, те да је зато по тој оптужби потпуно миран и спокојан, изјавио је да је радио само оно што је било допуштено, и да је сматрао да се у оквиру Народног фронта може искристалисати извесна опозиција,

¹⁵⁴ Исто, 546–550.

¹⁵⁵ Исто, 564–571.

подвлачећи: „Ако сам ту грешку прешао, ако сам урадио нешто, што није смело да се уради, у томе може бити нека кривица.“

Јовановић је и пред судом изјавио да сматра да у Југославији не би требало да буде само једна партија, већ још једна, али да то не буде партија реакције, већ партија опозиције, као и да у њој не треба да буде само раднички, већ и сељачки социјализам, и нагласио: „Ако такво схватање данас не одговара државним интересима, ја пристајем да будем кажњен ако данас државни интереси захтевају нешто друго.“ Попут става да опозицију у држави не треба дати у руке реакције, тако је мислио и да у затвору треба да леже само реакционари, али да у њему сада има и људи који су за неку од четири или пет основних ствари које су „суштина мога живота“: нова Југославија, федерација, република, народна власт и социјализам.¹⁵⁶

У штампи је завршна реч Драгољуба Јовановића, у виду кратких извода и истргнутих, углавном стереотипних реченица, оквалификована као „покушај обмањивања, огромне тежине чињеничког материјала којим се коначно раскринкава сва нискост, све непријатељство и сва злодела која је починио према своме народу“. У том изрежираном процесу суд је 8. октобра 1947. Драгољубу Јовановићу изрекао казну лишења слободе са принудним радом у трајању од девет година, и на губитак политичких и „појединих грађанских права“ (права на пензију и помоћ социјалног осигурања) у трајању од три године после изласка на слободу.¹⁵⁷

Чињеница да је Фрањо Гажи, оптужен за шпијунажу, осуђен на пет година и две године лишења грађанских права, сведочи да је Драгољуб Јовановић сматран за већег кривца. Био је кажњен за непослушност и пркос властима и суду.

Међу реткима који су се усудили да бране Драгољуба Јовановића био је Јаша Продановић, који је интервенисао и код Тита и код Ранковића. Рекао им је да он не зна шта је Јовановић радио, али да зна „да није могао бити издајца своје земље“. Чак је припретио да ће изаћи из Фронта ако иједан члан Јовановићеве породице остане без крова над главом. Добио је обећање да нико неће бити избачен на улицу.¹⁵⁸

Затворску казну Драгољуб Јовановић, са затворским бројем 7079, издржавао је у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици, у условима, по сопственом виђењу, тежим него за време тамновања у Краљевини Југославији. Често је био у самици, лишен контакта са другим

¹⁵⁶ *Ишо*, 571–585.

¹⁵⁷ *Ишо*, 589.

¹⁵⁸ *Ишо*, 593.

затвореницима, храна је дуго била веома лоша, због чега је његова тежина, једно време, износила тек око 30 кг. Хигијенски услови су се битније поправили тек последњих година тамновања. У дугом периоду био је без штампе, што му је посебно тешко падало. Када су – тек 22. октобра 1952. – осуђеници почели да добијају *Борбу*, *Полиџику* и понеки број *Републике*, он је записао: „Робијаш који не чита новине четири месеца, личи на човека који је дуго предуго гладовао.“¹⁵⁹

Знатно ређе него у предратном периоду дозвољаване су му и посете родбине и пријатеља. Тако је тек после седам месеци добио дозволу да га, по први пут, посете супруга и млађа кћерка Дафина, а у новембру 1949, после годину и по дана, стекао је право на једну посету и два пакета месечно, од по 7 кг.¹⁶⁰

Контакт са породицом одржавао је писмима. Писао је првенствено супрузи Дани, понекад и кћеркама. Интересовао се за њихово здравље и материјалну ситуацију, а ретко се жалио на свој положај, на своје здравље, о којем је говорио само онда кад је тражио да му пошаљу одређене лекове. Углавном, супруга Дана одговарала му је писмима, узвраћајући му нежност и љубав. Нарочито је пазила да не пропусти да му напише писмо поводом годишњице њиховог венчања, настојећи да га он добије баш 21. новембра, када су једно другом, 1919. године, у Паризу, рекли судбоносно „да“. Уз писма су му супруга и кћери најчешће слале и пакете са лековима и храном, у складу са својим скромним материјалним могућностима. То су им додатно олакшавали Драгољубови више него скромни захтеви, о чему сведочи и део текста једног Даниног писма: „Па бар да си тражио нешто што се збиља тешко може набавити или нешто прескупо! Твоја превелика скоромност и велика брига и старање о другима нас чак и брине. Твоје материјалне потребе су увек биле мале и безначајне да те никад није било тешко задовољити.“¹⁶¹

И поред доста тешких услова тамновања, Драгољуб Јовановић није клонуо духом. Много је читао, а затим и доста писао. Изузев песама, које је писао у истражном затвору, у затвору је прво почео да пише медаљоне – портрете својих савременика. Прву књигу завршио је 24. августа 1949. У припремама за писање текста *Размишљања о моралу*, тражио је да му од куће доставе Буглеову *Еволуцију вредности*, да би у писму од 1. августа 1951. подвукао: „Моје припреме примичу се крају и почиње нешто да ме гура да пишем.“ У затвору је отпочео и написао трећи део *Живојине*

¹⁵⁹ *Исто*, 595, 603, 610.

¹⁶⁰ *Исто*, 602.

¹⁶¹ *Исто*, 597.

филозофије и морала, који је замислио као наставак текста „Сељачки социјализам“, после делова „Разграничење“ и „Опредељење“.¹⁶²

Писање је прекидао само због физичког рада, који је, за политичке кривце, 20. маја 1954. године увела управа казнено-поправног дома. Како је, међутим, убрзо био ослобођен тога посла, писање му је остало главна преокупација. У затвору је написао укупно 5.858 страница, што је све било повезано у свеске, изузев песама писаних у истражном затвору и дневника који је водио у самици бр. 14.¹⁶³

Помилован од стране Савезног извршног већа, актом бр. 3000/55, Драгољуб Јовановић је из Казнено-поправног завода у Сремској Митровици отпуштен у четвртак 28. новембра 1955. године, у 7 часова ујутру, с тим што му је пакет рукописа био задржан, ради провере.¹⁶⁴

Повратак из затвора означио је за Драгољуба Јовановића почетак новог хода по мукама. Прво, његова слобода била је привидна. Уочи његовог изласка на слободу Удба је од Радослава Шојића, који је становао на горњем нивоу куће, тражила одобрење да кроз његов стан провуку каблове на таван, где би сместили апарат прислушкивање Драгољубове собе. „Вероватно су од њега захтевали да рукује тим апаратом и да им носи магнетофонску траку – то значи да се стави у службу полиције.“ Пошто је то Шојић одбио, Удба је 5. децембра 1955. у предње две собе Јовановићеве куће уселила своје агенте: учитеља Александра Живковића са супругом Зорицом и таштом Видосавом Ајх. Живковићи су се одселили 1. априла 1961, али је Видосава Ајх остала до краја живота, „сама у оба предња одељења“, док су се у преостале две собе, у доњем нивоу, тискали Драгољуб, супруга Дана, кћерка Дафина, а после њене удаје и зет Милан. Овако је било све док се, почетком 1966. године, са спрата куће није иселио Радослав Шојић, у свој стан, који је добио од предузећа Енерго-пројект. Тад су се Дафина, муж и њихова кћерка Стела преселили на спрат. Надзиран у сопственој кући, Драгољуб Јовановић је, од самог изласка из затвора, једнако био под будним оком и у кући и ван куће, пошто се на већој или мањој раздаљини од куће дуго времена виђао агент Удбе, кога су примећивали оближњи становници Професорске колоније.¹⁶⁵

Колико је Драгољуб Јовановић, по изласку из затвора, био „опасан“ по режим, и да с њим није било пожељно дружење, сведочи и чињеница да службеник Министарства унутрашњих послова, који му је 1956. године

¹⁶² *Истио*, 599.

¹⁶³ Драгољуб Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 11, Београд 2008, 238.

¹⁶⁴ *Истио*, 239.

¹⁶⁵ *Дневничке белешке* од 5. октобра 1964. и 31. јануара 1966.

помогао да враћене рукописе, писане у Казнено-поправном дому у Сремској Митровици, донесе до аутобуса у улици Кнеза Милоша, није хтео, а вероватно није ни смео, да уђе у Драгољубову кућу, кад му је вратио четврту главу рукописа *Размишљања о моралу*, коју је задржао да би је прочитао.¹⁶⁶

Дуго времена после изласка на слободу Драгољуб Јовановић био је без икаквих новчаних примања. Он и супруга Дана су и даље зависили од помоћи кћери и зетова, и друге блиске родбине, као и његових предратних партијских пријатеља. Пошто три године после пуштања на слободу није имао грађанска права нити социјално осигурање, Драгољуб Јовановић је тек 5. септембра 1959. отпочео активности за добијање пензије. Међутим, иако је прикупио сву потребну документацију којом је потврдио да има 29 година радног стажа, са тачним подацима где је и у које време био запослен, а приложио је и потврду о упису у Адвокатску комору, из 1933. године, пензију није добио – без икаквог образложења. Тек када се, 26. фебруара 1960. године, за објашњење обратио Савезном извршном већу, уз молбу да му се додели „изузетна помоћ“, одговорено му је да пензију није добио због тога што је радни стаж „стечен са великим прекидима и нема потребну густину, особито после ослобођења“. Цинично је, међутим, да се потенцира период после ослобођења, чији је највећи део он провео у затвору. Његову молбу за „изузетну помоћ“ Комисија за кадровска питања СИБ-а позитивно је решила одобревши му, у марту 1960. године, месечну помоћ од 30.000 динара, коју је примао до краја октобра 1961. године. Нашавши се, без те помоћи, поново у изузетно тешкој материјалној ситуацији, Драгољуб Јовановић се неколико пута обраћао Административној комисији СИБ-а, која му је најзад, 7. јуна 1964, доделила сталну месечну помоћ од 100.000 динара, од 1. јула 1964. године, укинувши решење од 13. октобра 1961. којом му је прекинуто исплаћивање. У овом износу помоћ му је исплаћивана до 1. октобра 1966, с тим што је, услед деноминације 1965, она износила 1.000 нових динара; она је, на његов захтев од 3. октобра 1966, повећана на 1.200 динара, а 1. фебруара 1971. на 2.000 динара. Уз ову суму, од 1. јула 1974. примао је и додатну сталну месечну помоћ од 1.000 динара, с тим да, по основу те помоћи, не користи здравствену заштиту.¹⁶⁷

Будући принуђен да тражи помоћ од државе, Драгољуб Јовановић је био свестан да на то неће благонаклоно гледати сви његови пријатељи. С тим у вези он у дневнику бележи реаговање Мијалка Кнежевића, чачанског

¹⁶⁶ *Дневничка белешка* од 10. августа 1962.

¹⁶⁷ Н. Јовановић, *н. г.*, 621–625.

адвоката: „Ручао је с нама и дуго смо о свему причали. Њему није нимало зазорно што су ми дали 100.000 помоћи. Живот је све скупљи. А ја сам то заслужио и раније. То ми је пријатно, јер смо се Дана и ја питали како ће реаговати наши најбољи људи.“ Стари агроном са бечке Високе школе Милан Ђурић је, поводом 100.000 државне помоћи Драгољубу Јовановићу, изјавио: „Мало је! Мала накнада за 9 година живота што ти је без разлога одузето!’ Дана и ја се вајкамо што Московљевића још држе на 38.000, а Ђурић виче: ‘Доста му је. Није боље заслужио, кад се тако предао!’“ Супротно је, међутим, реаговао др Богдан Петровић, лекар: „Д[рагољуб] Ј[овановић] то није смео да прими!’ На питање пријатеља: Па, шта да ради, и од чега да живи, одговорио је: ‘На друм, па да крампа!’“¹⁶⁸

Мада није „крампао“, Драгољуб Јовановић је и са државном помоћи живео веома скромно. Први пут у животу је код кројача шио мантил од штофа тек крајем фебруара 1964. године, када је, истом кројачу, однео да за њега преврне и преправи одело од пок. пријатеља др Владислава Стакића, који му је, иначе, све до своје смрти, материјално помагао.¹⁶⁹

У незавидним материјалним, али и стамбеним условима, крхког здравља и погоршане болести очију, Драгољуб Јовановић је читао књиге, пратио штампу, како домаћу тако и страну, поготово француску, посећивао предавања домаћих и страних интелектуалаца, гледао филмове и позоришне представе.

Ипак, највише је времена проводио за радним столом, за писаћом машином. Неуморно је састављао нове и дорађивао раније писане текстове. Посебно се обрадовао када је, 16. децембра 1956, добио своје рукописе настале у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици (*Медаљони и Размишљања о моралу*), за разлику од рукописа одузетих приликом хапшења 1947. године, које никад није добио, и који су вероватно уништени.

Нажалост, до краја живота проскрибованом Драгољубу Јовановићу ниједан издавач није смео да објави ниједан рад. Одневши рукопис књиге *О нацијама* свом бившем партијском другу Николи Лалићу, директору Издавачког предузећа Рад, он је у дневнику записао: „Мислио сам да је он прими и да је преда издавачком савету свог предузећа, да затражи мишљење, а за савет би питао неког кога треба, ‘горе’. Лалић није књигу ни додирнуо, ни да чује о давању савету: ‘Знам ја да је ствар добра, али мене би разнели као бомбом кад бих узео да је штампам. Донеси благослов

¹⁶⁸ *Дневничке белешке* од 19. августа и 22. октобра 1964. и 3. јануара 1965.

¹⁶⁹ *Дневничка белешка* од 28. фебруара 1964.

од двојице-тројице врховних, па ћемо се отимати.“ Лалић је, касније, Станку Славинском с иронијом говорио о Јовановићевој „наивности старог прудоновца“: како је уопште могао веровати да ће неко штампати његово дело.¹⁷⁰

Директор Просвете Живорад Димитријевић Гија одговорио је Драгољубу Јовановићу да списе из етике и филозофије издаје Култура. Али, Јовановић није ни помислио да се обрати директору Културе Душану Благојевићу, који га је, претходно, само услед страха да се признаница за хонорар на име Драгољуба Јовановића, не би нашла у архиви Културе, одбио као преводиоца социолошких текстова, иако је имао одлуку издавачког савета о томе, одлуку за коју се смело борио Вељко Кораћ, да се Јовановићу преводи повере. Његов аргумент је била сумња у Јовановићеву „стручност у социологији у обадва језика, као и да за Културу већ преводи др Никола Поповић, који је био ректор под окупацијом и такође дошао с робије“.¹⁷¹

Уверивши се у тачност Лалићеве тврдње – да је непожељан за све издавачке куће у држави – Драгољуб Јовановић је до краја живота, у сопственом издању, објавио две књиге медаљона, насловљене са *Људи, људи...*, а из обимног дела *Размишљања о моралу* такође две књиге, под насловом *Ведрине*, са посветом унуку Срђану и унуци Стели, која гласи: „Унуку и унуци, да би са својим нараштајима веровали у Човека, волели природу и надали се бољем од Цивилизације.“¹⁷²

Шаљући књиге пријатељима Јовановић је од њих често добијао писма подршке да настави са писањем. Нека од тих писама су и врло сажети прикази, често емотивно и надахнуто написани, попут оног у писму Милована Прокића. Истакавши да је *Ведрину* прочитао „на душак, али полако, размишљајући, пратећи мисли и са уживањем“, записао је: „Права је посланица за дух и душу. Ваш јасан стил може да се мери само са луменима наше лепе књижевности: Скерлићем, Слободаном Јовановићем, Ивом Андрићем, др Војиславом Ђурићем. Али ниједан од поменутих није писао овако енциклопедиски и опште-човечански као Ви у Ведрини. Ниједан није владао социологијом. Цело градиво је писано као песма у прози. Као виртуоз на виолини, ви пишете о човеку, о живој и мртвој природи, свуда налазите душу. Видели сте континенте, океане, планине, реке и, што је најглавније, *живош*... О селу и сељацима нигде нисам прочитао нешто лепше, повољније и научније – социолошки објективније.“¹⁷³

¹⁷⁰ Дневничка белешка од 10. августа 1962.

¹⁷¹ *Исти*.

¹⁷² Дневничка белешка од 1. марта 1969.

¹⁷³ Дневничка белешка од 12. фебруара 1970.

Повољни судови о његовим делима давали су Драгољубу Јовановићу само додатну енергију, коју је он, иначе, имао у огромној мери, али и додатно уживање у раду. За то му нису били препрека ни здравствено стање, а ни просторни услови. С тим у вези он је у дневнику, на пример, записао: „Данас је мали празник, а ја иначе немам никакав церемонијал нити погодну средину за свој рад. Никада нисам ни имао. Мој рад је у мом нeredу. А свечано расположење се створи чим се занесем послом и унесем у идеје и у тражење израза за њих.“¹⁷⁴

Неисцрпне радне енергије, с једне, а без политичког следбеника који би наставио његово дело, с друге стране, Драгољуб Јовановић је, размишљајући о својој политичкој судбини, решио да што више пише, и тако остави „што више трагова“ о себи и свом деловању.¹⁷⁵

С тим у вези, али и на наговор пријатеља, 13. децембра 1962. године почео је да пише *Полицијске усјомене*. Завршио их је у новембру 1970, у 12 књига. Сваку књигу посебно је насловио, као и главна поглавља у свакој од њих, а обележио је и период на који се књига односи: 1) *Заноси* (1906–1927), 2) *Сазнања* (1927–1933), 3) *Пројеведи* (1933–1936), 4) *Искуства* (1936–1938), 5) *Искушења* (1938–1940), 6) *Узлећ у бури* (1940–1943), 7) *Mezza Voce* (1943–1945), 8) *Оштор и казна* (1945–1946), 9) *Ојозиција – робија* (1946–1948), 10) *Робијо, мајко!* (1948–1952), 11) *Усјравно* (1952–1956). У последњој, дванаестој књизи дат је Регистар личних имена, с напоменама и објашњењима о личностима које је помињао. Осам књига је Драгољуб Јовановић, за живота, уступио, односно продао Архиву Југославије, како би биле доступне истраживачима.¹⁷⁶

Док је у тишини свога дома писао, и остављао „траг“, Драгољуб Јовановић се често питао зашто страни новинари не показују интересовање за њега, ако је већ непожељан за домаће. С тим у вези је, тринаест година после изласка на слободу, у дневнику записао: „Чим сам пуштен, у четвртак, сутрадан су дошли Американац и Француз код мога брата да питају да ли сам то ја, и увече су то јавиле све велике радио-станице. После тога, ништа. А Ћиласу су долазили кад год је био на слободи, после јануара 1954.“ Записао је тада и објашњење које је чуо од пријатеља: „Зато што од Ћиласа Запад очекује да утиче на режим у смислу демократије баш зато што је он отпао од комуниста. Од Вас то не могу тражити, јер сте само остали на својој линији. Тито има тек да дође на Ћиласово (на социјализам

¹⁷⁴ *Дневничка белешка* од 13. децембра 1963.

¹⁷⁵ *Дневничка белешка* од 19. јула 1968.

¹⁷⁶ *Дневничка белешка* од 13. новембра 1970; Ј. Тркуља, *н. г.*, 7.

демократски), а од ваших је још даље. Ви сте и пре рата и после били за више партија, пре и за време фронта. Немате ништа ново да им кажете. Нисте сензација, а они то траже. Ћилас се мењао, па постоји нада да ће мењати и њих.¹⁷⁷

Схвативши да није довољно интересантан, да није „сензација“ за стране новинаре, а желећи да им предочи своју „истину“, своју политику, заправо своју биографију, одлучио је да лично у посету позове дописника париског *Монда* из Београда. Шаљући му обе књиге *Ведрина*, у писму му је, врло језгровито, предочио сопствену биографију, наглашавајући да је он сада довољно „легаллизован“ и да новинар неће имати непријатности ако га посети: „У писму га обавештавам да после изласка из затвора добијам негде редовни, затим недељни *Монд*, као и недељни *Фигаро литерер*. Кућа нам дише француским духом. Деца и унук су нам најпре научили француски. Био сам са Французима на Солуну, учио у Клермону и у Паризу, државни докторат на Сорбони. На факултету Правном предавао од 1924 до 1932. Осуђен два пута због федерације (и републике) 1932. и 1939. Био 2 године интерниран у Санџаку. Изабран за народног посланика 1935; са опозицијом нисам улазио у Скупштину, 1940 – генерални секретар НСС. После рата враћен на факултет, народни посланик, члан Президијума. Осуђен на 9 г. строгог затвора и 3 год. без грађанских права. У затвору написао девет књига *Размишљања о моралу* и 400 медаљона. На слободи, после 1945, 12 књига *Полиитичких усјомена*, од којих 8 откупио Архив за Југославију. Данас оглас у *Полиитици* за *Ведрину I* и *II*, у моме приватном издању. Ни у једну амбасаду нисам крочио, сем да бих се уписао у књигу жалости за Кенедија и Шарла де Гола. Ниједан страни новинар ме није посетио, док су ме пре затвора доста опседали од Француза Лаптеф, гђа Жаклина де Тома, пријатељевао са Брестом Розенфелдом и супругом. Одржавам преписку са француским пријатељима из студентских дана и са још живим професорима. Довољно сам 'легаллизован' да би он могао да се заинтересује за мој рад без опасности за себе и свој лист. У *Ведринама* ће наћи много Француске и Француза. Ако жели, могли бисмо се видети после почетка октобра кад се вратимо са одмора. Ништа од њега не тражим, али му нудим прилику да упозна једну породицу фанатично привржену Француској и народу који је и њему драг. До сада, све од августа 1923, нисам одржавао везе са страним амбасадама, јер су оне морале штедети сваки режим, и ја сам се једном загрејао за идеале и политику Анатола Франса и Жана Жореса, па сам то тражио и у мојој земљи, без успеха. Сада имам 76 година, ближим се крају, и хоћу бар нешто да исправим и допуним.“¹⁷⁸

¹⁷⁷ Дневничка белешка од 5. децембра 1968.

¹⁷⁸ Дневничка белешка од 31. августа 1971.

Не знамо да ли је новинар Јанковић, после посете Драгољубу Јовановићу 21. октобра 1971, и написао неки текст о њему за француски лист. За сада, једно је сигурно: први пут после изласка из затвора 1955, а последњи пут у животу, своје ставове о политици, политичарима, о интелектуалцима, преломним догађајима у првој половини 20. века, о својој тешкој борби у животу, јавно је изнео 21. новембра 1973. године, у интервјуу загребачком новинару Драгану Калајџићу. У томе интервјуу сумирао је Јовановић своје богато животно искуство, потврђујући, још једном, „верност сопственом животном опредељењу и доследност политичким идејама и активностима, без икаквог жаљења“, али са извесном горчином. Истичући да је хапшен и у монархији и у републици, изјавио је: „За капиталисте сам био комуниста, за комунисте сам био реакција. Тринаест најбољих година провео сам у тамницама или у интернацији, као да сам најгори и најштетнији човек.“¹⁷⁹

Уз свакодневно писање, углавном између 11 и 13 часова, Драгољуб Јовановић налазио је времена и за послове у кући, за одлазак у набавку, што је било искључиво његова „надлежност“, за читање новина, часописа и разних књига, али и за дружење са родбином и пријатељима. У његову кућу се долазило и без икакве најаве, у било које доба дана, али је и он, са својом Даном, обилазио пријатеље широм целе Србије. Са пријатељима из Француске дописивао се до краја живота, а неке је угостио и у своме дому, у Професорској колонији. Током лета, поготово кад му је здравље почело да попушта, одлазио је у Ровињ, или у Врњачку Бању и Аранђеловац, на одмор.

Због погоршаног здравственог стања смештен је у болницу 21. маја 1977, а умро је два дана касније, пошто је напунио 82 године живота. Сахрањен је испраћен члановима своје породице и најближих пријатеља, који су му остали верни и онда када му је било најтеже, када је прогањан и затваран, а породица остајала без најосновнијих средстава за живот.

Драгољуб Јовановић за собом је оставио импозантан опуса дела. Осим бројних објављених радова по стручним и научним часописима, текстова у новинама, разним алманасима и календарима, те засебно објављених публикација, мањег и већег обима, мањег и већег значаја, иза њега су остале и хиљаде страна необјављених рукописа: бројни *медаљони*, који нису ушли у две објављене књиге под насловом: *Људи, људи...*, затим већи део рукописа *Размишљања о моралу*, од којег је објавио тек почетак, у две

¹⁷⁹ Ј. Тркуља, *н. г.*, 7.

¹⁸⁰ Драгољуб Јовановић, *Сељак – свој човек*. Прир. Надежда Јовановић и Момчило Исић, Београд 1997, 15.

књиге, насловљене са *Ведрине*, рукопис романа *Нова Изолда* и више хиљада страна прекуцаног текста *политичких усвојених*, чији је највећи део био уступио Архиву Југославије. Ако имамо у виду да су му, приликом хапшења 15. маја 1946. године, одузети веома обимни рукописи *Рурална заједничка култура* и *Сељачки социјализам*, који му никад нису враћени, јасно је да је његов стваралачки опус скоро невероватног обима.

Од посебног значаја су, свакако, његова докторска дисертација *Оптимальни принос од радничког рада*, коју, заправо, чине два дела: „Оптимальни принос од радничког рада“ и „Модерни стимуланси радничког рада“, за коју га је и наградио Француски институт Академије наука, морала и политике, као и књига *Економске и друштвене последице рата у Србији*, коју је 1930. године, на препоруку Јована Цвијића, написао за едицију Економска и друштвена историја Светског рата, коју је уређивао Џејмс Т. Шотвел са Колумбија универзитета, и који је о њој, између осталог, написао:

„Штавише, крај рата донео је трансформисање Србије у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, која се потом, од 3. октобра 1929, звала Краљевина Југославија. То стање с више нових и доста различитих покрајина, које су имале током рата веома различите судбине, озбиљно је закомпликовало задатак аутора: описати учинке сукоба у Србији. Стога рад г. професора Јовановића има заслугу једне непорециве научничке спретности. У нужно сажетом облику он даје један целовит поглед на учинке рата, утолико импресивнији што је згуснут и што једној солидној документацији придружује и странице узбудљивих сећања. Део у коме је описано повлачење српске војске даје и извесну књижевну вредност овој књизи, чија целина представља, својим садржајем и ауторовом ерудицијом, веома значајан допринос економској и друштвеној историји Светског рата.

Изузмемо ли, међутим, ова два дела, скоро целокупно Јовановићево стваралаштво окренуто је селу и сељаштву, исто као и његов политички рад. Спадајући међу оне ретке научнике чији је рад у знатној мери обојен политиком, али и у оне малобројне политичаре који су своју идеологију теоријски заснивали, он је своје ‘теоријске поставке’ подешавао према циљевима и програму свога политичког рада. Веома активан у друштвено-политичком животу Краљевине СХС / Југославије, науку је често стављао у службу идеологије, тражећи јој друштвени ослонац у сељаштву, као преовлађујућем друштвеном слоју, чије време је, по њему, тек долазило.“¹⁸⁰

Наглашавајући да у свим сферама друштвеног живота сељаштво постаје све важнији, а да ће постати и најважнији чинилац, да се, у том

смислу, „пролеће ближи“ и лед почиње „да пуца“, и сам је, настојећи да допринесе да „лед“ што брже пукне а „пролеће“ што пре стигне у село, скоро сав свој, не само политички, већ и публицистички и научни рад посветио, првенствено, селу и сељаштву, и проблемима аграра. Готово да није било теме из сељачког живота и аграрне политике којој он није посветио мање или више пажње. Аграрна реформа и колонизација, земљорадничко задругарство, пољопривредни кредит, пољопривредна производња, сељачко породично газдинство, сељачки дугови и раздужење, пореско оптерећење и царинска политика, деаграризација, положај жене на селу, однос села и града, политичко опредељивање сељаштва, карактеристике политичког рада међу сељаштвом, аграрни социјализам, културно-просветне прилике на селу – само су неке од тема његових стручних, научних и публицистичких радова. Изузетно велики број тема имао је за последицу и импозантан стваралачки опус Драгољуба Јовановића, који „представља релативно целовиту социологију сељаштва, писану маниром левог аграризма и у идеолошком контексту тзв. сељачког социјализма“.¹⁸¹

Тематска разуђеност онемогућавала је Јовановићу да све проблеме свестрано обради, често је остајао на једном или два чланка о некој теми која је захтевала знатно студиознију анализу. С друге стране, бавећи се одређеним појавама и процесима, удаљеним, па и независним од његових основних интересовања, његови радови су и веома различите вредности: од оних у којима су „дубоко истинита, истанчана и мајсторски стилизована запажања о друштвеним односима, о функционисању друштвених установа и културних образаца, о преовлађујућем менталитету и његовом преображају“ до оних политичко-пропагандних.

Са научног становишта, из стваралачког корпуса о сељаштву и аграру најзначајније Јовановићево дело је, свакако, *Аграрна политика*, као „систематска основица“ његове социологије сељаштва. У њој се он бавио аграрним односима кроз историју, историјом аграрне реформе у скоро свим европским земљама, поклањајући посебну пажњу југословенским државама; затим ситним поседом и облицима газдовања, нарочито сељачким породичним газдинством; улогом аграра у укупном друштвеном животу, наглашавајући да аграрна политика непрестано мора да води рачуна о природним, економским, техничким, социјалним и културним условима одређене средине.¹⁸²

¹⁸¹ *Ишо*, 20.

¹⁸² *Ишо*.

Ипак, за потпуно сагледавање његове научне, публицистичке, али и политичке делатности, усмерене на село и сељаштво, као и на аграр уопште, треба имати у виду и његове друге радове везане за ову проблематику. Тематски разноврсни, они се разликују и по карактеру и по значају, с обзиром на „контекст у коме су настали и улогу коју им је сам аутор наменио“. Политичко-пропагандни текстови, без озбиљније анализе, омогућују нам да упознамо начин политичког рада међу сељаштвом, наравно из позиције Савеза земљорадника, односно Земљорадничке левице, камена-темељца „сељачког покрета“ у Србији, за чије напредовање сам Драгољуб Јовановић препоручује рад у најширим масама, и то у економски и културно заосталијим срединама. Истицао је да треба „оплеменити и калемити што већи број сељачких јединица“, да треба продрети и до жена на селу, до сељачке сиротиње, до запуштених крајева, као највећих упоришта владајућих странака, до омладине сеоске, из чијих ће се редова „регрутовати прави прворођени борци земљорадници“, уз закључак: „Треба заронити у море сељачко, јер ту је маса, ту је народ, ту је војска победе.“

Боравак на терену, пошто је послушао савет Јована Цвијића да би требало да се што више креће по селима, да посматра крајеве и испитује људе, Драгољуб Јовановић је искористио и за бројне репортаже о економским, политичким и културним приликама у појединим подручјима – као, на пример, „У царству шљива и ракије“, запис о приликама у делу ваљевског округа, или „На хиљаду двеста грађана – пет банака“, о Свилајнцу и подручју Ресаве.

Најдрагоценију допуну његове социологије сељаштва, чији је темељ дело *Айрарна пољошика*, представљају, међутим, његови стручни и научни радови. У њима нема много статистичких података економске провешенијенције, с обзиром да је њега, као социолога, највише интересовао човек, његов социјални положај, политика, а мање економија.¹⁸³

Следећи опште ставове о демократији, о улози народних маса, првенствено сељаштва, у политичким и друштвено-економским процесима, о социјалној правди и ослобођењу од капиталистичке експлоатације, Драгољуб Јовановић је своје идеје уобличио у тип „аграрног социјализма“, заснивајући га на начелима: РАД, као стваралац свих вредности; ВЕРНОСТ ЗЕМЉИ, која није само средство за рад него и услов нормалног живота; СОЦИЈАЛНА ПРАВДА, као изразито сељачки захтев, на супрот слободи коју

¹⁸³ Исто, 23, 24.

прокламује буржоазија, и једнакости захтеване од радништва; КООПЕРАЦИЈА, дакле не конкуренција и не колективизам, већ сарадња; ПРОСВЕЂЕНОСТ, начело посебно значајно за сељаштво огрезло у незнању и неписмености.¹⁸⁴

Суштину „аграрног социјализма“ Драгољуб Јовановић преузео је од Светозара Марковића и Жана Жореса. Од Марковића је прихватио залагање за социјални прогрес и љубав према народу; ставио му је у заслугу критику државног апарата, захтев за слободу приватне иницијативе, проповедање модерних облика удруживања произвођача, али је одбацио његову идеју о породичној задрузи као спасу од надирућег капитализма. Од Жореса је преузео идеју социјалног прогреса, сувереност рада и ослобођеног човека од притисака и „исисавања“, друштвену својину као основ и гаранцију индивидуалног развоја људске иницијативе.¹⁸⁵

Према Јовановићевом схватању, „сељачки социјализам“ требало је да „обраћа главну пажњу сељацима“, да се прилагођава њиховим различитим могућностима „и одговара њиховим нарочитим потребама“, да буде „разуман поредак“, односно „радна демократија“ заснована на људима који живе од личног рада, да у њему нема приватне својине која служи за експлоатацију, већ само за лични рад, због чега се он залагао да што већи број земљорадника буде власник земље коју обрађује. Да би се све ово постигло, сматрао је Јовановић неопходним стварање снажног земљорадничког покрета у Србији, а онда и јединственог југословенског земљорадничког покрета.

За Драгољуба Јовановића, земљораднички покрет је против „индивидуалног капитализма“, мада штити личну иницијативу, која у малој средини налази „храну“. Он тражи „преображај друштвених и привредних односа“. Он одбацује комунистичку теорију, која је против приватне својине и личне иницијативе, као и социјалистички став о земљорадничком покрету као наставку првобитног аграризма, подвлачећи да је земљораднички покрет „један историјски новум, покрет до сада непознат историји, покрет настао у Светском рату, на светлости Руске револуције“, „савремен, напредан и дубоко социјалан“, услед чега му прориче лепу будућност. Сматрао је такође да је бржи развој земљорадничког покрета и сељачког социјализма веома значајно средство за одбрану од надирућег фашизма, што је посебно истакнуто у раду „Сељаци против фашизма“.¹⁸⁶

---

¹⁸⁴ *Истио*, 24.

¹⁸⁵ *Истио*, 25.

¹⁸⁶ *Истио*, 26.

Драгољуб Јовановић био је један од првих југословенских грађанских политичара који је отпочео разобличавање фашистичког покрета, прихватајући и сарадњу са комунистима на стварању Народног фронта. „Треба непријатељу скинути маску и открити неупућеном свету, нарочито сељацима и сиромашним грађанима, који се у превеликој невољи за змију хватају – право лице фашизма.“¹⁸⁷

Не само у борби против фашизма, Јовановић је сматрао да сељаштво и у борби за социјализам не може само да победи, пошто циљеви борбе нису само економски већ и социјални, и што, сем капитала, за противнике има и капиталистички рад и градски монопол. Зато је био за сарадњу сељаштва са „напредним људима и групама у грађанству“, истичући да су сељаштву „природни савезници градски, индустријски и остали радници“, а радничке странке његови трајни савезници, са којима је судбински повезано.

Политичар-опозиционар, коме је циљ био промена режима и друштвеног система, с једне, и научник-теоретичар, с друге стране, Драгољуб Јовановић је у својим радовима скоро редовно критиковао актуелну власт, првенствено њену економску политику, чије је последице највише осећало сељаштво. Једну од таквих критика, можда и најаргументованију, изнео је у чланку „Излаз из привредне кризе“. Истичући да су за развој привредне кризе у Југославији од пресудног значаја биле две велике реформе министра финансија Милана Стојадиновића: нагло снажење динара 1924. године и царинска тарифа 1925. За разлику од скоро општеприхваћеног мишљења о снажењу динара као подвигу, он је тврдио да Југославија као земља која, по правилу, треба да има активан трговински биланс (виши извоз од увоза), нема интереса да њен новац буде сувише јак у иностранству. Општу царинску тарифу оценио је, пак, „као индустријски протекционизам, који има за последицу да се затворе врата индустријских земаља југословенским пољопривредним производима, посебно пшеници и вину“.¹⁸⁸

Отежавајући извоз пољопривредних производа, који су већином из Србије, нова царинска тарифа је, према Јовановићу, фаворизовала мали део југословенске индустрије који се налазио у Хрватској и Словенији, позивајући се на *Привредни џреплед*, у коме се нова царинска тарифа објашњава политиком владе „да у времену решавања српско-хрватског проблема ослаби фронт према јачој страни на тај начин, што ће

---

¹⁸⁷ *Исшо*, 27

¹⁸⁸ *Исшо*, 29.

задовољити индустрију и у многومه ослабити фронт сељачке демократије“.¹⁸⁹

У низу својих текстова Јовановић се залагао за равноправност жене и мушкарца. Захтевајући социјалне реформе за жене, он их је позивао да саме устану у одбрану свога достојанства и достојанства своје деце. Подвлачио је потребу да се жене организују у привредна и културна удружења, позивајући учитеље, студенте, свештенике и лекаре да у том правцу делују. „Ако жене не прихвате наш покрет, ако га не узму као свој – он ће постојати, али не може победити. Ако пак жене заволе нашу идеју, ако постану њени проповедници, онда је победа осигурана.“¹⁹⁰

Разумевајући најдубљи смисао тежњи сељаштва за побољшањем социјално-економских, просветно-културних и хигијенско-здравствених услова живота на селу, за његов силазак са маргине политичког живота, Драгољуб Јовановић је и стил својих радова прилагођавао сељаштву. Настојећи да им буде што разумљивији, често је друштвене појаве поредио са онима у природи, и њему и њима блиским. О политичком буђењу сељаштва тако, на пример, каже: „Кад наступи пролеће, буди се цела природа. Распеване дубраве зову тежака на рад. А он свестан своје дужности и робовања свога, осећа како буја у њему силовита побуна против свих неправди.“ Објашњавајући, пак, потребу сељаштва за удруживањем и стварањем сопственог покрета, он пише: „Душа сељакова је свежа и распевана. Срце његово куца брзо и снажно. [...] Сељак воли множину. Велику ватру хоће он, да се огреје, и друштво другог да сакупи, и коло да поведе. Са другог брда жели да се види. [...] Расте сунце, и снегови се топе, а лед копни, и воде бујају све више. Сребрне стазице планинских потока претварају се у големе реке. Хуче таласи, и ваљају камење и муљ. Сељак хоће да буде човек, мртви лед хоће да буде жива сила. На сунцу и под ветром пролећа буди се природа.“¹⁹¹

Без обзира на извесну демагошку црту, првенствено у текстовима дневнополитичког карактера, проистеклу из његовог страственог предавања политичком раду, као и на извесно идеализовање и пренаглашавање значаја сељаштва у стручним и научним текстовима, а тежећи да друштво тргне из скоро потпуне незаинтересованости за проблеме најбројнијег дела становништва, радови Драгољуба Јовановића о селу и сељаштву незао-

¹⁸⁹ *Истио*, 29.

¹⁹⁰ *Истио*.

¹⁹¹ *Истио*, 30, 31.

билазан су извор за изучавање привредне, друштвене и политичке историје Краљевине Југославије, односно Србије између два светска рата.

У овом смислу додатно ће послужити и, у међувремену објављене, *Политичке усјомене* у чак 12 књига, као и објављени рукописи свих *медаљона*, у четири обимне књиге. Свакако, од изузетног значаја биће и објављивање комплетног рукописа *Размишљања о моралу*, које је у току.

Све ово није и крај. У заоставштини Драгољуба Јовановића налази се и више од хиљаду страна рукописа његовог дневника, иако се он односи на само петнаестак година његовог живота, и то у различитим раздобљима: од 16/29. маја 1915. до 17. јула 1917. године, уз само још једну белешку од 21. новембра 1918. године; затим од 29. фебруара 1932. до 16. марта 1933. и од 15. априла 1962. до 4. марта 1973. године.

Сачувани рукопис дневника не представља, међутим, његов комплетан текст. Скоро сигурно је Драгољуб Јовановић дневник водио током много дужег раздобља. Он је, рецимо, 26. марта, односно 8. априла 1916, на свој рођендан, а сећајући се претходног рођендана, проведеног у Радовишту, када је почела да се кида веза између њега и Десанке Милутиновић, записао: „На последњем листу свога дневника написао сам: ‘Није само мој дан који ми одриче љубав.’“ С тим у вези он је тада записао и ово: „Ја сам од тога дана био толико запањен променом коју сам опазио, толико притиснут неизвесношћу, и толико уплашен од могућног резултата да нисам имао куражи да водим свој дневник и да изразим речима оно што сам слутио и предвиђао.“ Очигледно, он је 26. марта, односно 8. априла 1915. већ водио дневник. Не знамо једино кад је почео да га води, али сигурно је да је 21. новембра 1918. унео последњу дневничку белешку везану за боравак у Паризу, пошто је сам, сећајући се како је Антон Корошец 20. новембра 1918. примио делегацију Средишњег одбора свих удружења југословенске омладине у Француској, у првој књизи *политичких усјомена* констатовао: „То се види из последње две странице париског дела мога Дневника. Под 21. новембром написао сам ово: ...“

Осим што тиме јасно означава крај „париског“ дневника, ова констатација недвосмислено нам показује да је то у ствари само део дневника, и да га је Јовановић свакако водио и по повратку у отаџбину, будући да се у Архиву САНУ чува рукопис његових дневничких бележака од 29. фебруара 1932. до 16. марта 1933. године, а тешко је поверовати да то није чинио од повратка у Београд, у септембру 1923, па до фебруара 1932, када је већ изабран за професора на Правном факултету, и врло активан у политичком животу, када је лично примењивао „акцијску социологију“, кад је највише био социјални борац и социјални радник, и

кад је, сопственим примером, показивао блискост социологије и социјалне акције, када је хапшен и осуђиван на казне затвора. Сачувани рукопис дневника 1932/33. представља вероватно наставак неког претходног. Такође, врло је извесно да је он дневник водио и по изласку из затвора у мају 1933, када се, оставши без професорског положаја на Правном факултету у Београду, потпуно одао политици и борби против владајућег режима, због чега је био поново хапшен и осуђиван, на казну затвора и на интернирање. Пример који наводимо то несумњиво потврђује – после једномесечне посете супруге Дане и кћерки, док је био интерниран у Тутину, записао је: „Пуне четири недеље нема ничега у мојим белешкама из Тутина. Срећно доба кад сам поново, после више од године дана, био са женом и децом, непрестано у разговору, шали и шетњама по прелепој природи.“¹⁹²

У условима окупације током Другог светског рата, док се крио од Гестапоа и Недићеве полиције, када му је скоро свака спољна активност била онемогућена, Драгољуб Јовановић, немирног духа, човек од акције, морао је, верујемо, своја запажања, промишљања и осећања бележити и у дневнику. Поготово је очекивано да је то чинио у првим послератним годинама, док је комунистима помагао да се учврсте на власти, и док се, као „фронтовска“ опозиција, борио против једнопартијског система а за стварање снажног земљорадничког покрета. Током најдуже, осмогodiшњег робовања, сада у социјалистичкој Југославији (1947–1955), где му је писање било основна преокупација, Јовановић је, уз остало, по сопственом признању, водио и „мали дневник“ – за време боравка у самици бр. 14, на другом спрату друге зграде, који је, приликом изласка из затвора дао затворенику Обраду Малишићу, младом сељаку из Бање код Пећи, да га прочита и затим уништи, да не би пао у руке стражара, са намером да бар неко види како му је било „у најгорој изолацији, без друштва и без вести, за време првих месеци Информбироа“.¹⁹³

Ако, нажалост, коначну судбину овог дневника не знамо, са великом сигурношћу можемо тврдити да Драгољуб Јовановић, по повратку из затвора 1955. па до 1962. дневник није водио. Он, наиме, у дневничкој белешци од 28. августа 1968. године, размишљајући о писању *Инџима*, каже: „Лако ће бити после 1962, јер од тада сам водио Дневник.“ Тек када је, колико-толико, осигурао материјалну егзистенцију добијањем сталне

¹⁹² Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 3, 22.

¹⁹³ Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 11, 238.

„државне помоћи“, и када је отпочео „нормалан“ живот, вратио се свом младићком, вероватно и каснијем хобију: вођењу дневника. Отпочео је то 15. априла 1962, уз објашњење: „Не почињем нов дневник. Само да забележим нешто од онога што Немци зову *Erlebnis* [искуство], за шта Французи немају одговарајућу реч. Не доживљаје, већ просто оно што ваља да се упамти.“¹⁹⁴ Унуку Срђану је, на питање да ли пише „књигу, писма, или 'чланкове'“, одговорио да у *Дневник* ставља „све што се догађа“.¹⁹⁵

Од замерки супруге Дане што у *Дневнику* износи „приватне ствари појединих личности и породица“, и да се плаши „да ће касније бити непријатно деци особа које су приказане доста разголићене“, Драгољуб Јовановић се бранио речима: „Мислим да је вредност *Дневника* и *Писама* у томе што откривају истине које су незгодне. Немам ништа против да се о мени каже и напише све.“¹⁹⁶ Можда је у овој својој „одбрани“ Драгољуб Јовановић заправо открио и право вредност свога дневника.

Откривајући „истине које су незгодне“, *Дневник* Драгољуба Јовановића, без обзира за које раздобље, представља значајан историјски извор не само о животу њега самог и његове породице, већ и о времену у којем је настао, о личностима и догађајима који се у њему помињу, и то не само о савременим, већ и неким о којима се говори кроз сећање, а Драгољуб Јовановић је баш имао чега да се сећа.

Дневник Драгољуба Јовановића за период 1915–1918. има два дела: македонски и париски део. У првом делу Јовановић даје слику стања у делу Македоније где је био у учитељској служби, затим Солуна, у који је службено одлазио, потом је описивао позадину фронта и стање у француској војсци, којој је био придодат, као преводилац. Карактеристична су, притом, његова размишљања о заоштравању ратних сукоба након извесног уласка Бугарске у рат, и њеног напада на српску војску. Тако је 19. септембра 1915, између осталог, записао: „Да ли ће се и овога пута пролити братска крв? Заиста је врло жалосна судба нас балканаца: најжешће се кољемо између себе. Ужасно је то да се ова касапница доведе до кулминације баш на Балкану. А то ће, изгледа, бити. Врло је вероватно да ће Балкан бити поприште страховитих битака, кад се велики курјаци сретну у нашим шумама.“ Два дана касније забележио је: „Ужасно је и помислити да Балкан опет буде кланица. Ми нећемо умети да водимо рововску борбу, ми не знамо за стратегију и за тактичке гестове: ми ћемо

¹⁹⁴ *Дневничка белешка* од 15. априла 1962.

¹⁹⁵ *Дневничка белешка* од 12. јула 1962.

¹⁹⁶ *Дневничка белешка* од 19. августа 1962.

се истребљивати. Балканом ће опет потећи свежа крв његових синова. И страхотном коби положаја или зле судбе ми то радимо против своје воље, за туђ рачун, и на своју штету. Али друкчије се не може. Ми ћемо опет, у последњем часу, бити спасени коначне пропасти, бићемо, можда, опет ћемо васкрснути, али онда када нам излапи сва крв и када будемо грцали у бедној агонији.¹⁹⁷

Како су слутње Драгољуба Јовановића биле све оправданије, он је 25. септембра 1915, записао и ово: „Шта ће сада бити? Отишло се тако далеко да није могуће ићи натраг. Сада има да отпочне борба која ће нама донети свашта, а која ће бити почетак у грозну касапницу која ће се отворити на балканском полуострву уз учешће можда и великих европских народа. Балкан ће бити поприште најкрвавијег рата.“ Због све оштријих српско-бугарских сукоба он је у дневнику, четири месеца касније, поред осталог забележио: „Ситуација на Црној Реци није била повољна. Срби су држали Прилеп и Бабуку, и један део пута за Кавадар. Али су Бугари из Фариша и са Попадије доминирали средином тога пута, а Французи никако нису могли да се споје са Србима, да им пошаљу топове и појачања. Веза је била ухваћена провизорно, преко жандарама који су носили писма преко планине. И ја сам био те среће да примим и преведем прво писмо које је 'командант француских снага које држе Фариш' послао команданту Мрзенског одреда код кога сам ја био, у Плетвару. Имао сам срећу да преведем на француски извештај команданта Бабунског одреда о снагама које Срби имају на томе фронту.“¹⁹⁸

Централно место македонског дела дневника односи се, ипак, на лични и интимни живот Драгољуба Јовановића, који – како је сам за себе записао – „не уме да се крије, ни да маскира оно што осећа“, наглашавајући: „Ја сам увек волео. То је била друга садржина мога живота. Рад сам мешао с љубављу. Љубав је хранила енергију за рад, а плодови његови давали су грађу за љубав, мени који друге нисам имао.“ Ови делови дневника показују нам Драгољуба Јовановића много другачијег од онога из постојеће научне и стручне литературе.

Саздан од емоција, и љубави, препун искрености, разумевања и поштовања за оне које воли и оне који њега воле, али и огромне радне енергије, чије је изворе налазио, опет, у љубави, он је своје дневничке белешке претварао у мале есеје о смислу живота, о љубави, духовној и физичкој лепоти, срећи, пријатељству, раду, при чему је према себи био

¹⁹⁷ Дневничке белешке од 19. и 21. септембра 1915.

¹⁹⁸ Дневничке белешке од 25. септембра 1915. и 25. јануара 1916.

углавном критичан. „Ја сам радио и у томе налазио једино оправдање живота. Видео сам да немам пуно других особина које праве или бар обогаћују друге. Ја сам имао вољу за рад без интереса, и то је била утеха за мене. Не, то није била утеха, јер мени онда није ни требало да се тешим: то је било моје биће.“ Да је своју радну енергију црпео из љубави, Јовановић је и овако објашњавао: „Ако сам налазио смисао живота у раду, ја сам онда знао да има неког ко гледа тај рад, ко се интересује за њега, ко на тај начин дели највише задовољство мога живота и чини живим његов смисао. Мора се имати неки циљ при сваком послу. Мој циљ је био да стичем и да стечено могу да покажем, у првом реду онима који ме воле и које волим. Зашто бих иначе радио?“¹⁹⁹

Заљубљен у Десанку Милутиновић, познаницу из Пирота и учитељицу у истој школи у Радовишту, а схвативши да она жели другог, он је дневник преплавио својим очајем. Једном приликом, поред осталог, записао је: „Она је увек имала за мене тако много, али ја сам се мењао, налазио у себи провалије – бездне, патио и очајавао у себи због себе, доводио се у везу и однос с њом, вршио свирепу вивисекцију тела чији је сваки нерв жив, чији сваки мишић вибрирао под оштрим ножем анатомским. Ја сам крив за све. Она је увек велика, увек на висини своје лепоте, увек пуна за све што вреди. Како је добра она!“ Два дана касније био је још оштрији према себи: „Био сам близу ње, али јој, дабоме, нисам пришао и то никако и није могло бити. Дешавала су се око мене разна чуда, играло се, певало, свирало; ја нисам ништа чуо ни видео. Само сам знао да нисам ништа, да нећу никада ништа бити, и то је било све што сам тада знао. Није ми падало на памет да погледам своју бедну околину, да се утешим њиховом ништавношћу. Ја сам видео само њу и себе. Осећао сам ударце њених речи. Она је била правична и свирепа. Ја сам био ништа. Видео сам само себе, водио рачуна само о себи; не обазирати се на патње читавог једног народа, гледао сам да радим само своје послове. Она је умрла против тога, и ја сам пао.“²⁰⁰

Пребацујући себи превелики егоизам, а свдећи цео Десанкин живот на формулу „Све за другог, ништа за себе“, у дневнику је записао: „Дакле, треба радити за друге. Уз то, нема се више ништа са собом, не види се и не налази се више ништа у себи, и да се не би очајавало, да не би било времена и прилике да се очајава, дај да се *убојем од себе*. И када се одушевљење према раду за друге споји са органском потребом да се

¹⁹⁹ Дневничка белешка од 20. маја 1915.

²⁰⁰ Дневничке белешке од 16. и 18. маја 1915.

побегне од себе, излази у резултату необјашњива енергија код човека без енергије, чудна воља код девојке која је погасила своје светиљке, необични смисао за физичке послове најобичније врсте код отмене особе која за то никада није знала, која је штеђена сваког покрета руке. И да резултат тих двају чинилаца буде јачи и очигледнији долази на позорницу њена феноменалност као бића. [...] И када она каже реч, то је за мене прекаљена истина, ја знам да је тако и, после све анализе и испитивања, остајем при томе. А она не суди добро о мени. И ја знам да је у праву, и то ме пече, и то ме сатира.“²⁰¹

И док је преживљавао тешке тренутке због Десанке, Драгољуба је, као гром из ведра неба, погодила вест о смрти младе познанице Љубице Мијовић, коју је искрено волео и надао се да ће са њом, коначно, моћи да буде до краја живота. Потресен као никада до тада, у дневнику је записао:

„О! добра девојко! Зар на томе да се заврши наше пријатељство које сам толико идеалисао. Па зар ти не беше једина на коју сам могао спокојно и весело да мислим, без бојазни да ћеш ме оставити и одбацити? Ако је и било других код којих су се мењала осећања за мене и уверења о мени, ја бих био сигуран да ћеш ме ти увек лепо разумети, да ћеш волети оно што је добро у мени, а ти видиш само оно што је добро, о дивна! Теби сам рекао да си јутро! Јест, беше јутро! И умрла си као јутарњи цвет, као млад кадиван лептир који гине у лету и у тежњи ка сунцу.

Дивна другарице! Мислио сам да своје животе спојимо заувек, да се твоје слатко 'друже' настави за све време нашег битисања! И ти си ме напустила! Авај! ти беше једини човек који ме је искрено поштовао и волео!“²⁰²

Сутрадан је написао и врло потресан текст за читуљу за *Радничке новине*: „Не куца више једно младо, лепо, бескрајно драго срце. Не гледају више два блага ока која су зрачила увек само љубављу и пријатељством, и љубављу у пријатељству. Не живи више једна дивна рајска душа препуна божанске добротe и ненадмашне чистоте. Нема више *Љубице Мијовић* – Зашто је нема више! Шта је скривило то добро дете? Ко ме је учинила нажао та лепа душа? Или смо њу увредили ми који овако злочиначки остајемо да живимо после оних који су бескрајно бољи од нас!“²⁰³

Свестан да је изгубио не оно што није имао, него оно што је могао да има, а чега више никад неће бити, записао је: „Никада нисам веровао да

²⁰¹ Дневничка белешка од 27. маја 1915.

²⁰² Дневничка белешка од 30. јуна 1915.

²⁰³ Дневничка белешка од 1. јула 1915.

и мени може да се деси да изгубим своју звезду. Сада сам био врло близу тога. Кажем *био*, јер је време учинило своје, на срећу или на несрећу. Помислио сам да то долази отуда што нисам утонуо у рад, што остављам места у мозгу за такве мисли. Јест, али човек не може да ради, ако не зна зашто би радио. И онда се намеће питање: зашто живети? зашто радити? Признајем да то није био философски и песнички бол. Не, то се односило само на мене. Ево шта је. Ја не могу без рада да живим.²⁰⁴

Париски део дневника Јовановић је испунио углавном преписком са младом Францускињом Жермен, коју је био спреман да води у Србију и да са њом проведе цео живот. Писма пуна излива нежности и искрене љубави приказују Драгољуба Јовановића, поново, у оном светлу као кад је био занесен и опчињен Десанком Милутиновић и Љубицом Мијовић, Драгољуба каквог досадашња литература не познаје, а политички противници не би могли ни да замисле. Једина разлика је у томе што је он сада и рад померио у други план: „Моја драга пријатељица је успела да ме учини срећним, смирено срећним. Осећам благост пролећа и заиста уживам у његовим лепотама. Не журим више са својим радом за испит. Одложио сам га за октобар. [...] Осећања и биће моје слатке драге, лишће и његове стабљике, сада су, дакле, речитији од књига: њихов говор заправо храни моју душу и замењује ми оне који ми вечито недостају. Наука и рад брину о мом духу. А моја душа, душу поверавам вама, драга моја, дајем вам је целу. Волите је ако она то заслужије. Како било да било, настојте да је мало приштедите, молим вас. Видите, ваљда, да нема другог начина да она живи осим да је ставимо уз вашу. Имам само вас и младо лишће. Лишће ће пожутети. Али ваше срце, ваша душа, остаће увек отворени да приме онога који вас воли свим својим бићем.“²⁰⁵

Уз љубавну преписку дневник садржи и белешку у којој доноси писмо Момчилу Нинчићу у Лондон, да се одлучио за студирање у Клермон Ферану, а не у Лондону, због могућности да главни универзитетски испит положи „после године дана марљивог рада“ и да онда, пошто стекне „најшира историјска знања и опште појмове о ходу човечанства и о друштвеним организацијама“, отпочне „независни рад на социолошким студијама“.

Карактеристичне су и белешке о почетку студирања, међу којима се издваја белешка-писмо другу Милошу Мисирлићу о првим утисцима, поготово после признања које је добио за говор на универзитетском пријему, организованом у част српских студената. „Ти не можеш да појмиш

²⁰⁴ Дневничка белешка од 27. јула 1915.

²⁰⁵ Дневничка белешка од 26. маја 1917.

колико се осећам добро. Професори су љубазни како само могу да пожелим, нарочито према мени. Баш данас професор француске литературе изјављује жељу да средом увече види код себе по пет Србина. Први пут, прекосутра, треба да идем ја са четири друга: *l'orateur distingué* [уважени говорник] – рече он... сви ми се обраћају врло љубазно, просто нуде своје услуге. А и другови су нам дивни. Отимају се ко ће да нам помогне. Тврђења у моме говору су апсолутно тачна. Њима се то нарочито допало.”²⁰⁶

У целини узевши, дневник Драгољуба Јовановића за период 1915–1918. представља, пре свега, огледало његове младалачке душе, његову емотивну исповедаоницу. Да га је двадесетогодишњи младић, у условима рата и школовања у туђини, и сам тако схватао, потврђује и белешка од 11/24. јуна 1916. године. Враћајући се дневнику после двомесечног прекида, он је, на почетку, записао: „Тек после читава два месеца душевног таворења стижем да узем у руке свој дневник. Ови дани су пролазили без догађаја, без осећања и без мисли и није ми било потребно да водим дневник. Историја душе се приказује онда када се живи, а ја не могу рећи да сам живео својим бољим животом оних дана када сам присуствовао клању говеда и јагањаца и када се сав мој интелектуални рад сводио на израчунавање килограма чистог меса и на пребројавање јагњећих кожа.”²⁰⁷

За разлику од македонског и париског дневника, који је писао двадесетогодишњак, и то у специфичним условима, условима ратних збивања и школовања у страниој држави, дневник за период фебруар 1932 – март 1933. године има потпуно другачији карактер. Настао такође у специфичним условима, само сада затворским, он врло упечатљиво приказује затворски живот. С друге, пак, стране, он нам омогућује да Драгољуба Јовановића сагледамо као зрелог породичног човека, изузетно приврженог својој породици, истинског и свестраног интелектуалца коме је писање основна преокупација, искусног опозиционог политичара, потпуно оданог својој идеји, и спремног да за њу сноси и најтеже последице. Сазнајемо из њега и бројне појединости из опозиционог политичког живота у Србији и Краљевини Југославији, детаље из живота и политичких схватања појединих значајних политичких затвореника, попут Симе Марковића и др. Наравно, ове дневничке белешке незаобилазан су извор за будуће истраживаче историје странке Савеза земљорадника, поготово за

²⁰⁶ Дневничка белешка од 28. новембра 1916.

²⁰⁷ Дневничка белешка од 11/24. јуна 1916.

формирање и утемељење њене леве фракције, тзв. Земљорадничке левице, чији је мотор и главна покретачка снага био управо Драгољуб Јовановић. Није зато случајно да су затворске посете његових партијских другова прерастале у праве партијско-политичке састанке, на којима су размењивана политичка мишљења, доношене одлуке и дељени задаци, превасходно за рад на терену.

Дневник од 1962. до 1973. Драгољуб Јовановић почео је да пише када је већ био напунио 67. година, и писао га до близу краја 78. године живота, када су проблеми са видом већ постали веома изражени. Овај део дневника настао је, дакле, у околностима када је, по први пут у животу, политички неактиван, а на слободи. Са огромним животним искуством, могао је да забележи не доживљаје, како сам каже, већ „оно што ваља да се упамти“. Очеличен претрпљеном голготом у животу, није осећао потребу да ишта „незгодно“ о себи крије, и тога се држао и онда када је говорио о другима, верујући да је у томе и истинска „вредност Дневника и Писама“. Овај део дневника утолико је значајнији јер се односи на период који није покривен у *Политичким усјоменама*, због чега представља својеврсну допуну његове биографије и значајан извор за будуће истраживаче, оне који се буду бавили личношћу и делом ове, у сваком погледу, изузетне личности у новијој српској историји.

Осим што је посебно значајан као допуна биографије Драгољуба Јовановића, овај део дневника представља и изузетан политички времеплов, али и својеврстан лексикон личности разних профила – од носача и кућних помоћница, преко узорних сеоских домаћина до академика и истакнутих јавних радника у разним областима друштвеног живота, познатим и признатим не само у границама Србије и Југославије, већ и Европе и света. Али, нису у питању само Југословени, већ и значајне личности из читаве Европе, па и шире. Од посебног је значаја и то што Јовановић бележи и информације о појединим личностима и догађајима који у српској историографији нису довољно расветљени.

Изузетне ерудиције, коју је непрестано надограђивао сталним читањем разноврсне литературе и праћењем бројних средстава информисања: радија, телевизије, новина и часописа, и то не само домаћих већ и страних, попут париског *Монда*, *Фигаро лишерера* и др., Драгољуб Јовановић је пажљиво пратио дешавања на светској и на унутрашњој политичкој сцени. Ништа значајно није пропустио да забележи, и да, што је још битније, прокоментарише и изнесе своје мишљење. Истичући, на пример, да су изузетно важна дешавања у карипском подручју, јер „Совјети испоручују оружје Куби, и већ је стигло неколико хиљада стручњака, махом војних“,

уз претњу Америци да ће помагати Куби ако дође до америчке војне интервенције, а „Американци реагују врло оштро и једнодушно“, тражећи „одмах оружану акцију, чак и пре него што се мобилизује 150.000 резервиста које је Кенеди позвао“, Драгољуб Јовановић Кенедијеву изјаву „да се неће искрцати у Куби, пошто још нема никакве опасности за западну хемисферу“, оцењује паметном, уз напомену да је извесно да Кенеди „неће трпети никакву кубанску офанзиву, па чак ни учвршћење комунизма на самој Куби“, али ни у осталој Америци, Африци и Европи.²⁰⁸

Када се ова криза у односима двеју суперсила, највећа после Другог светског рата, завршила тако што је СССР повукао своје офанзивне пројектиле са Кубе, уз обећање САД да никад неће напасти Кубу и да ће уклонити своје јупитер пројектиле инсталиране у Турској, Јовановић је то, преоштро, оценио као Хрушчовљеву „стварну капитулацију“, а као изузетан успех, односно врло значајну победу Џона Кенедија.²⁰⁹

Нескривене симпатије према Џону Кенедију показао је Јовановић и на вест о његовом убиству, записујући у дневнику: „Ништа страшније нисмо могли чути. Угасила се једна светиљка човечанства. Осрамотила се Америка. Показала да није била достојна да има таквог човека. После Линколна, Вилсона и Рузвелта, ево где рђави њен део одбацује племенитог и далековидог вођу. Та десница, тај богати, луди и обесни Тексас! Али су осиромашили и све нас. Ојадрили су цело човечанство.“²¹⁰

Као човек који је промишљао, и имао свој став о сваком питању, он је у дневнику, поводом убиства Џона Кенедија, записао и ово: „Жалили смо Кенедија. Ја сам се усудио да предвиђам даљи развој. Линдон Џонсон ће наставити његовим путем, али опрезније. И мало по мало – али брже него што је то смерао Кенеди, уверен да пред собом има још пет година власти и тражиће гаранције од Кубе, Југославије и Совјетског Савеза. Друкчије не би могао да иде путем измирења. Он је политичар са великом рутином. Неће престићи, али ће се обезбеђивати, јер он познаје Америку.“²¹¹

Сматрајући да је СССР у кубанској кризи претрпео снажан пораз, Драгољуб Јовановић дао је и кратак осврт на резултате политике Никите Хрушчова, оцењујући је погрешном у скоро свим сегментима. „Још размишљам о Хрушчову. Влада већ скоро десет година, а није имао никаквог успеха. Сем ако се њему не припишу чуда технике: летови у свемир и ракетно наоружање. Либерализовао је живот у Совјетском

²⁰⁸ Дневничке белешке од 9. и 15. октобра 1962.

²⁰⁹ Дневничка белешка од 29. октобра 1962.

²¹⁰ Дневничка белешка од 22. новембра 1963.

²¹¹ Дневничка белешка од 24. новембра 1963.

Савезу, али није смео да га демократизује. Поставио је себи за циљ да подигне лаку индустрију, да унапреди пољопривреду, да побољша животни стандард совјетских људи. Али све је то онемогућено страховитим издацима за непотребне блефове у васиони – за далекометне ракете. У крви је угушио побуну у Источној Немачкој и у Мађарској. Без успеха је спречавао долазак Гомулке на власт у Пољској, као што није могао да врати Тита 'у лагер', мада се понизио удварајући се 'југословенским ревизионистима'. Са Кинезима се завадио, Албанију је изгубио. Од Американаца кредите није добио, а изгубио је њихове симпатије вређајући Ајзенхауера и уцењујући Кенедија. Стално је нешто претио, а ни једну своју претњу није остварио. Највеће бруке: зид у Берлину и наоружавање Кубе. Долази човек на мисао да он просто саботира светски комунизам. Ја сам га до сада бранио, јер ми се чинио вешт и довитљив. Кубанска афера, после Берлинског зида, га брука, понижава и срзава."²¹²

И док, с једне стране, огромне совјетске издатке за далекометне ракете оцењује као „непотребне блефове у васиони“, Јовановић, с друге стране, истиче да га је посебно „импресионирао амерички успех да ракета са велике даљине погоди другу ракету, у сусрету којим диригују људи са одређеним циљем“. Истина, он се „диви“ том америчком успеху, али и признаје да би „више волео када би се та средства трошила на укидање беде на земљи“, и подвлачи: „Овако још остајемо у египатској фази цивилизације: глад, ропство и пирамиде, бедне потлеушице за живе и раскошни гробови, пуни накита и злата за мртве владаре."²¹³

Кубанска криза послужила је Јовановићу да се осврне и на спољну политику југословенског режима, односно на његову преоријентацију ка Западу. Истичући да југословенске власти први пут „критикују Кубанце и Совјете“, и да тиме дају аргументе и доказују Американцима „да се одиста 'кује нова завера', – да у Куби влада 'комунистичка агентура', и да се Куба претвара у 'комунистичку војну базу', што је необорив доказ 'велике опасности'", Драгољуб Јовановић подвлачи да ће Кенеди, и поред противљења Представничког дома, одобрити Југославији жито, маст и шећер, уз закључак: „али ће режим морати да буде питомији. Ето већ не храбримо Кубу да прима совјетско наоружање. И у новом Уставу се виде промене, најпре формалне, да затим буду стварне."²¹⁴

²¹² Дневничка белешка од 29. октобра 1962.

²¹³ Дневничка белешка од 13. августа 1962.

²¹⁴ Дневничке белешке од 9. и 22. септембра 1962.

Скоро из дана у дан Драгољуб Јовановић је пратио и коментарисао инвазију СССР-а, Источне Немачке, Бугарске, Пољске и Мађарске на Чехословачку, у августу 1968. године. Склон да трагедију не види одмах, сматрао је да је СССР тим потезом хтео да натера Чехословаке „да обуставе своју пропаганду за демократски социјализам“, како не би тиме „заразили целу Средњу Европу“, а они изгубили још и Мађарску и Пољску, попут Југославије и Румуније. Али и поред тога био је уверен да су тим потезом „Руси погрешили и да су нанели велику штету светском комунизму“, задајући му, можда, и „смртни ударац као напредном покрету“, што је правдао чињеницом да су „француски комунисти, најинтелигентнији, и у најизбирљивијој средини, одмах осудили тај корак“, и тако се, први пут за 48 година, од постојања Комунистичке партије Француске, нису солидарисали са Москвом. „То је најважнији резултат војне интервенције у Чехословачкој. Страховит удар светском комунизму.“²¹⁵

Не задовољавајући се тиме што су и италијански комунисти потез чланица Варшавског блока оценили веома опасним, иако им се шеф Луиђи Лонго тада налазио у СССР-у, Драгољуб Јовановић се питао „шта кажу Американци, совјетски партнери, у светској политици“. Констатујући њихову хладнокрвност и опрезност у оцени, он је у томе видео јачање њихове позиције, и да тиме „рат у Вијетнаму добија оправдање: ако Руси усред Европе даве најцивилизовану земљу Средње Европе, зашто они не би онемогућавали зауздавање кинеског империјализма у југоисточној Азији?“²¹⁶

Пасивност Запада, и то не само САД, према догађајима у Чехословачкој, Драгољуб Јовановић објашњавао је и економским разлозима: „Москва ради са Зап[адном] Немачком, тврђавом милитаризма. Британци, Талијани, Французи тргују са источно-европским државама. Американци су многе разговоре почели са Кремљем, судбоносно – атом, ракете, скупи апарати за репресалије.“²¹⁷

Оцењујући да „Џонсон ни са милијарду долара не би постигао да СССР и сви комунисти до те мере буду компромитовани колико је то учинила инвазија Чехословачке“, Драгољуб Јовановић је закључио „да је комунизам у свету овим ударом добио глогов колац“.²¹⁸

Током тих више од двадесет година проведених на слободи, макар и привидној, Драгољуб Јовановић је, први пут у животу, био политички

²¹⁵ Дневничке белешке од 21. и 29. августа 1968.

²¹⁶ Дневничка белешка од 22. августа 1968.

²¹⁷ Дневничка белешка од 5. септембра 1968.

²¹⁸ Дневничке белешке од 12. и 30. септембра 1968.

неактиван. Одбијао је све позиве за јавне наступе, који су долазили најчешће од омладинаца и омладинских организација, чак и онда када позиви нису имали никаквих додирних тачака са политиком, попут позива Клуба младих истраживача „Владимир Мандић-Манда“ из Ваљева да учествује у акцијама њихове спелеолошке, етнографске или секције за фауну, мада је био члан пријатеља Клуба. На позив из Врања да отпочне сарадњу са тамошњим омладинским листом *Фокус*, одговорио је такође негативно, уз образложење које је важило и за све остале омладинске позиве: „Из Врања, Јоцовић моли да му пошаљем чланак за његов *Фокус*, или бар мишљење о листу. Одговорио сам да нећу да се мешам у послове омладине, јер би им моје име само сметало. Зато сам остао по страни и од студентског покрета 1968, и од сељачког *Расковника* и од клуба младих истраживача.“²¹⁹

Објашњавајући своје дистанцирање од студентских протеста, Јовановић је у дневнику записао: „Студентски зборови се настављају. Ја нисам намерно излазио, нити ишао пред поједине факултете да видим транспаренте и слике: да се не би рекло да хоћу да се умешам и искористим опозиционо расположење.“²²⁰

Сопствено дистанцирање од активног учешћа у политици Јовановића ипак није спречавало да прати и анализира политичке прилике у држави, посебно у Србији.

Разочаран у нови режим, још од почетка његове изградње, а добивши прилику, по изласку из затвора, да се и сам увери у његово функционисање, Драгољуб Јовановић је, на пример, записао. „И тако стално учим, и никад нећу научити како људи живе, у овом нашем социјализму. Можда зато што стално слушам о оскудици људи који код нас долазе или код којих ми идемо.“²²¹ Његовој пажњи није могао да промакне све већи број незапослених и њихов одлазак у иностранство, и то са подручја целог Балкана. „Европска интеграција се врши на још један начин. Са Балкана радници, па и стручњаци, одлазе, али не толико у афричке и азијске земље, као у Немачку, Скандинавију (особито Шведску) и Италију. Тамо их боље плаћају, док у Грчкој, Бугарској и код нас већ има доста незапослених, а сви осећају да су слабо награђени. Млади и врло интелигентни људи иду директно, или 'остају', не враћају се у своју земљу. Да ли ће то бити нека врста новог 'френтовања', са каснијим повратком, или ће велики број бити

²¹⁹ Дневничка белешка од 1. октобра 1970.

²²⁰ Дневничка белешка од 6. јуна 1968.

²²¹ Дневничка белешка од 30. августа 1962.

изгубљен за домовину? Склон сам да верујем да ће се многи заситити благостања и зажелети наше примитивности. Можда сада лакше подносе странце, али ће и тамо наићи тешке ситуације, политичке и економске. Сем ако Европа одиста не постане једна целина: онда ће бити више мање свеједно где ко живи и ради. Данас смо од тога још далеко.“²²²

Уочавајући да привредна криза све брже продире, да предузећа пропадају, да радници све више одлазе у иностранство, Јовановић записује: „На слави, на улици, пред канцеларијама, свуда сви питају шта ће бити с нашом привредом. Под видом 'интеграције', предузећима која иоле добро напредују, раде с пуним капацитетом или имају неки фонд за поделе вишка плате, додају се други који имају милионске губитке. Тако пропадају заједно.

Свуда отпуштају људе. 'У социјализму не може бити незапослености', тако се говорило. А сад просто нуде пасоше радницима да иду у иностранство. Свако предузеће, кад не одговара својим обавезама, оптужује општину да га је преварила: није исплатила обећане кредите или субвенције. Дешава се економско чудо: динара је мало, а немају вредности; злато постаје јевтиније јер људи немају пара да га купе; земља не представља никакво богатство, него је само терет кога би се свако радо ослободио. Неки чак тврде да је кризу заоштрио Титов говор: ради се опрезније, краде се мање, социјално осигурање не шаље никога у бање, лекари не издају рецепте за лекове, али све је стало. Право стање ће се видети, кажу економисти, тек у априлу, када биланси буду готови. Почели су понегде да траже излаз у продавању наших предузећа странцима на експлоатацију.“²²³

Посвећујући целу своју политичку каријеру селу и сељаштву, Драгољуб Јовановић је посебно осетљив био на политику режима према селу, о чему су га са терена обавештавали пријатељи и некадашњи политички истомишљеници: „'Пропадосмо од великих прича. Ставили су нам земљу у I класу, и не гледају да ли је родила или није. Ако правим обрт 150.000, порез је 80.000. Ово више не може да поднесе свако. Сваке године је сељаку све теже. Питамо зар није било горе када је постојао принудни откуп. Није, веле, јер онда смо давали оно што имамо: од три вола једног, од десет оваца три. Данас мора новац, велики новац да се даје, а нема одакле да се узме. Село је далеко од пута, железнице нема. Ево овако се грбачимо и излажемо се опасности од милиције када идемо од куће до куће. Ако овако потраје још годину дана, ићи ћемо да скачемо у Саву и

²²² Дневничка белешка од 13. септембра 1962.

²²³ Дневничка белешка од 10. новембра 1962.

Дунав да се давимо, или ћемо да подигнемо будаке и косе, па куд пукло.' Ми смо се згранули пред овако смелим говором. Значи да им је до грла дошло."²²⁴

Погрешну политику режима према селу и пољопривреди Драгољуб Јовановић је и овако представио: „Сељак ништа не може да прода мимо задруге. Задруга плаћа сасвим мало, узима себи много само зато што прокњижи предату робу. А потрошачи плаћају два, три и четири пута већу цену него што је произвођач добио. Људи дижу руке од производње. Сви млади беже у град. У његовом селу, пре рата, било је 'платежних' само тројица. Сада их има двеста. Девојке пристају да се удају само за оне који живе у граду или бар зарађују изван пољопривреде. 90% воћа и поврћа још производе приватни сељаци. Зато тога још имамо у довољним количинама. Шта ће бити кад и они дигну руке? У задруге не сме нико да дирне. То је фетиш. Као и радничко самоуправљање. Министар то зна, али не дâ рећи, јер је таква 'линија'. – 'Пустите! Не дирајте у то!'"²²⁵

Констатујући да је режим својом политиком упропастио пољопривреду, Драгољуб Јовановић је ипак нашао за сходно да похвали сељаштво у Србији – које ипак није похрлило у сељачке радне задруге. „Упропастили су пољопривреду. Али сељаци, особито у Србији, нису им се предали. Без икакве агитације, без пропаганде и организације они су се одупирали. Србија је најмање ушла у радне задруге. Морали су их растеретити. Силни су сељаци!"²²⁶

Ако се сељаштво у Србији сачувало од сељачких радних задруга, оно се није могло сачувати од доминације града. Инсистирањем на убрзаној индустријализацији, села су се празнила. Видећи у томе велику опасност, Драгољуб Јовановић је записао: „Мисли да село више није 'мрак и блато', јер је свуда дошла електрика а и путеви за модерна возила. То је довело до бежања са села, а синови и унучад навраћају ретко, на кратко, хвале село али живе у граду, – уз велику помоћ оних који су тамо остали. Имамо градска села и сеоске градове и са свим што је позитивно и негативно. Стално понављамо исте грешке, и то ћемо у будућности скупо плаћати.“ Сложио се Јовановић са једним својим пријатељем да самоуправљање и државна миграциона политика „неће донети радости у будућности“, понављајући: „Неће нас у будућности много радовати – то свакодневно констатујемо.“²²⁷

²²⁴ Дневничка белешка од 10. јуна 1962.

²²⁵ Дневничка белешка од 20. априла 1963.

²²⁶ Дневничка белешка од 9. октобра 1963.

²²⁷ Дневничка белешка од 19. августа 1970.

Анализирајући послератни привредни развој Југославије, са нагласком на Србију, Драгољуб Јовановић је закључио: „Економски, Југославија је напредовала уз помоћ САД и других. Има се утисак обиља у радњама. Динар се стално девалвира. Људи и земља живе на кредит, а њима многе земље дугују. Бирокуратски апарат у предузећима је превелик. Привредна реформа 1965. није дала резултате. Првих 10 година инвестирало се највише у две републике (Словенија и Хрватска). Мало су добиле Македонија, БиХ и Црна Гора, Србија скоро ништа. Српски комунисти су ћутали у влади. Сада се износе цифре: шта је Србија дала, али то није помогло.“²²⁸

Загонетка је за Јовановића „чија је идеја срез од 800.000 становника“, истичући да то „нису ни окрузи ни области, већ скоро старе бановине“, уз питање: „Кад ли ће увидети да су се затрчали? попут искуства са 'децентрализацијом' у железничком саобраћају, када је, место неколико дирекција образовано неколико стотина транспортних предузећа са самосталним финансирањем.“²²⁹

Поводом уклањања Александра Ранковића он је записао да је „Ранковић извршио велике злочине и да је Тито већ ради тога, ради себе, морао да га уклони.“ Такође, констатовао је да је Ранковићево уклањање за унутрашње политичке прилике „важније него сукоб са Москвом 1948“, уз објашњење: „Онда нас је Резолуција затекла сложне. Сад се људи из Србије осећају погођени као такви. Запањује како су се људи из ЦК брзо и лако окренули против човека који их је све држао. Још више је депримирало Ранковићево држање: кајање, признање, најзад оно порицање да је уопште мислио на председничку политику, да он није за место где се одлучује, да је способан само да извршава.“²³⁰

Пажљиво пратећи студентске демонстрације у Београду 1968, када су студенти нападали лажни социјализам, нову, црвену буржоазију, а охрабрени вешћу да су студенти на Технолошком факултету истакли транспарент: „Сељаци + радници + студенти = социјализам“, и тиме прихватили његову тезу о сељаштву као најзначајнијем чиниоцу у социјализму, Драгољуб Јовановић је извршио анализу значаја и карактера студентских демонстрација, издвајајући пет основних постулата: 1) Велико је већ то што се то десило и то у једној „социјалистичкој држави“ – значи да је омладина незадовољна – да је нашла начин да то каже. 2) То је извела омладина због које смо почели да очајавамо да се не интересује за

²²⁸ Дневничка белешка од 2. априла 1972.

²²⁹ Дневничка белешка од 20. априла 1963.

²³⁰ Дневничке белешке од 1. јула и 15. октобра 1966.

политику, да је изгубљена, да мисли само на себе и на комфор: она је доказала *сујрошно*. 3) Није ставила у први ред своје, него *ојшће друштвене* проблеме, и поставила их озбиљно, трезвено, може се рећи државнички. 4) То се десило у Београду, у *Србији*, опет ту је подигнут барјак слободе, правде и једнакости. 5) *Сељаци* су, први пут, узети као фактор преображаја, и чак стављени испред радника и студената, као прва компонента социјализма.²³¹

Није Драгољуб Јовановић пропустио да у дневнику забележи и одстрањивање српских партијских челника Марка Никезића и Латинке Перовић, истичући да су они одбили да „изврше самокритику“. Подвукао је и чињеницу да их већина чланова ЦК Србије није напала, а да је Тито изјавио да то не значи да су они у праву ако су у већини. „Признао им да нису криви за национализам, али (да јесу) за либерално држање према културним радницима и у привредним питањима.“²³²

Поводом кампање против уклоњених српских партијских руководи- лаца, Драгољуб Јовановић забележио је и осврт сељака Живорада Бркића: „Зашто, кад су све добро радили и кад им се не пребацује српски национализам? У чему је био њихов либерализам? Ми сељаци то нисмо осетили.“²³³

Истичући да је питање Косова и Метохије „најтежи државни проблем“, и да је о његовом решењу и он много размишљао, Јовановић је изнео свој предлог Албанцима, који је био идентичан са каснијом Титовом идејом: „Предлагао сам Шиптарима да се Албанија прикључи Југославији са статусом седме републике. Они су ћутали. Недавно сам из новина сазнао да је то после 1945. била и Титова идеја, али да се Стаљин успротивио.“²³⁴ Осврћући се, пак, на постојећу званичну државну политику „да Шиптарима треба дати све и потпуно их задовољити“, како би мање жудели за Алба- нијом, изразио је сагласност „да одиста треба задовољити Шиптаре, па нека буде шта било“, тврдећи: „Још горе ћемо проћи ако притиском егзалтирамо њихов млади национализам.“²³⁵

Иако је сепаратизам Шиптара на Косову и Метохији био већ дуго присутан, због чега „комунисти тамо повлашћују Албанце, тако да Срби одлазе и бива их све мање“, могућност отцепљења неких федералних јединица од Југославије, која је била његово „вјерују“, изазвала је код

²³¹ Дневничке белешке од 6. јуна и 8. јула 1968.

²³² Дневничке белешке од 17. и 23. октобра 1972.

²³³ Дневничка белешка од 27. новембра 1972.

²³⁴ Дневничка белешка од 7. јуна 1964.

²³⁵ Дневничка белешка од 4. јула 1964.

Драгољуба Јовановића велико разочарање. Прво га је запрепастила изјава двојице студената из Црне Горе: Црна Гора треба да се отцепи од Југославије и да позове у помоћ Американце, који би од ње „направили Швајцарску или бар Монако – летовалишта, одмаралишта, коцкарнице“, а да сада Црна Гора од Југославије нема ништа, и да се чак ни пруга Београд–Бар не може да изгради. Драгољуб Јовановић је остао запањен и „умовањем“ интелгентне младе Словенке, иначе снахе његове сестре Наде, „да би Словенцима било најбоље кад би имали своју посебну државу“, уз објашњење да не би „морали да издржавају неразвијене покрајине у Југославији“, да у Уједињеним нацијама има и мањих држава, и да би се, због недовољног тржишта за индустрију, Словенија развијала као туристичка земља (као Швајцарска).²³⁶

Како је, заједно са Словенијом, и Хрватска све отвореније заговарала отцепљење, Драгољуб Јовановић је навео мишљење историчара Алекса Драгнића: „Хрватски и словеначки ставови су кратковиди. За њих су Србија и друге покрајине одлична пијаца, а дају им сировине, метале и храну. Срби морају због тога да се слабо развијају, а имају највећи потенцијал. Хрвати и Словенци журе да добију што више док не буде доцкан.“ Опстанак Хрватске у Југославији, према Драгнићу, обезбеђује, у великој мери, страх и Срба и Хрвата од упада Руса. „Србима једино тешко пада што иностранство погрешно схвата догађаје и боје се да Руси не искористе прилику да уђу и ‘направе ред’ као у Чехословачкој. Срећом тога се боје и сами Хрвати, и то не само најразумнији међу њима.“²³⁷

Осим у сепаратизму појединих делова Југославије, слабљење њених темеља Јовановић је видео и у све већем социјалном раслојавању. Схватио је, заправо, да је политика допринела да се у стварности дешава обрнуто од онога чега се он у младости бојао кад је социјализам у питању: „да ће градити касарне за становање“ и да ће се сви хранити „на казану, једнолично и сви подједнако“. Стварност је, наиме, показивала да се „троши без рачуна и неједнакост се шири место да се смањује“.²³⁸ У то се посебно уверио приликом посете Сајму моде: „Запрепастио нас је луксуз. Шта је све произведено за нову класу! И колика мора да је та нова класа. Право лудило у обући и текстилу.“²³⁹

У контакту са бројним личностима, из различитих сфера друштвеног и политичког живота, савременицима одређених догађаја, Драгољуб

²³⁶ Дневничке белешке од 30. јануара 1965. и 9. новембра 1966.

²³⁷ Дневничка белешка од 2. априла 1972.

²³⁸ Дневничка белешка од 7. октобра 1964.

²³⁹ Дневничка белешка од 17. октобра 1964.

Јовановић је био у прилици да сазна и неке појединости о датим догађајима који у досадашњој српској историографији нису у довољној мери расветљени, а некад чак и потпуно супротно тумачени. Тако он у једној белешци износи изјаву непосредног сведока о стварној намери Драгутина Димитријевића Аписа да уклони Александра Карађорђевића: „Истом приликом, Зечевић је испричао браћи Радојевићима шта се десило 1916. или 1917. на путу између Зејтинлика и Кајмакчалана. Као инжењер Анта је добио задатак да једну стару турску касарну претвори у пољску болницу. Учинило му се незгодно да болница и шатори буду поред самог друма, па је направио једну 'девијацију' за приступ болници и од друма је одвојио једним зидом, да рањеници не би били засипани прашином. 'На врху своје девијације, – причао је сада генерал Зечевић, – ја сам имао један мали штаб или командну станицу. Стражар је јавио да наилази регент Александар. Излетео сам да га дочекам. Питао ме зашто је пут скренут и какав је то зид. Одговорио сам. Регент је отишао даље, узбрдо. У једном тренутку запраштале су пушке. Нисмо знали шта је. Мало после, регент се враћао с брда. Апис је био у мојој канцеларији. Кад је видео престолонаследника, извиную се: 'Не убише пашче. Жив је. Морам ја да га убијем.' – Ја сам скочио на њега, да га зауставим и спречим. Гушали смо се. Пали смо обојица на под. Били смо обојица прашњави. Кад је регент наишао, отресали смо прашину, исправили се и салутирали.' Кад је ово чуо Анта Радојевић, питао је Зечевића зашто није дошао у Солун на суд и дао свој исказ о Аписовој намери и готовости да лично убије регента, и да је знао да су 'горе' на њега пуцали и промашили 'пашче'! Зечевић је одговорио: 'Нисам могао да га теретим. Били смо школски другови од најмлађих дана. Нисам могао.'"²⁴⁰

Интересантна је и Јовановићева белешка о последњем сусрету Николе Пашића и Александра Карађорђевића. Познато је, наиме, да је краљ Александар Пашићу тада скренуо пажњу на корупционашку делатност његовог сина, и да то он може искористити против њега, па и његове породице. Међутим, Драгољуб Јовановић доноси другачије детаље са тог састанка, који расветљују узроке непосредне огорчености краља Александра на Раду Пашића: „Што се тиче децембарског сукоба 1926, Вукашин је испричао ово. Краљ је рушио Пашића и спремао да га уклони у корист дворских радикала – Узуновића, Љ[убе] Јовановића, Б[оже] Максимовића, В[еље] Вукићевића. Постављао је Пашићу неке тешке захтеве. Кад је стари одбио, запретио је да ће његовог сина Раду отерати на робију за

²⁴⁰ Дневничка белешка од 6. јуна 1965.

фалсификовање краљевог потписа. Каквог фалсификовања? Кад се довршавао Оплепац краљу је хитно требала повећа сума. Његов адвокат се обратио Ради, као директору Словенске банке у кнез Михаиловој улици. Рада је, пристао, али је тражио меницу. Да не би краља узнемиравали, сам га је потписао. Кад је Александар добио зајам у Паризу, вратио је зајам Словенској банци, и адвокат му донео меницу са кривотвореним потписом. Александар је сачувао, да после с њом уцењује. Пашић се вратио кући депримиран. И те ноћи га је ударила кап.²⁴¹

Забележио је Јовановић и одговор проф. Слободана Јовановића Бугарину Љаљу Ганчевом, на његово питање зашто је са Драгишом Васићем основао Српски културни клуб: „Српском народу прети опасност са свих страна, па и од Бугара. Они су похлепни на туђе, међу њима су многи са татарском крви, са тиранским склоностима.“²⁴²

За истраживаче народноослободилачке борбе и завршног обрачуна партизана са четницима може да буде корисна ова Јовановићева белешка: „Стошић је пред крај рата био у Аранђеловцу, код сестре која је удата за др Српка Вукановића. Ту је дочекао и ослобођење. Жалосно време. Генерал Милутин Морача дошао је на челу неке јединице и стрељао 700 младића које су четници силом мобилисали, затворили у Старо Здање и заборавили да поведу кад су сами бежали испред партизана. Страшно је то било. Ту децу нико није саслушао ни судио. Наређено им је да копају јаме, стрељани су и потрпани. А били су махом из левичарских, демократских и републиканских кућа, присталица Чеде Плећевића.“²⁴³

С обзиром на то да је Драгољуб Јовановић по изласку из затвора био у контакту са бројним личностима из разних области друштвеног живота, од земљорадника из скоро свих подручја Србије па до академика, његове забелешке о тим сусретима могу да буду веома значајан историјски извор не само за писце биографија тих личности, већ и за све истраживаче историје Србије у 20. веку. Примера ради, у белешци о посети Милоша Московљевића Јовановић је записао његово казивање о томе како су га издали његови службеници у Посланству, који су се определили за Информбиро, како је он „бранио Тита“ пред совјетским послаником, и како је Тито, скупивши све државне представнике у иностранству у Београду, да их обавести о сукобу са СССР-ом, истицао да су Руси „већ 1942. показали злу вољу према нашем оружаном покрету и држали су се краља Петра II и његове владе“, као и да нису слали помоћ у оружју и

²⁴¹ Дневничка белешка од 24. јула 1966.

²⁴² Дневничка белешка од 14. августа 1966.

²⁴³ Дневничка белешка од 23. новембра 1964.

муницији, што је добијано само од западних савезника, поготово после капитулације Италије. Није Јовановић пропустио да забележи ни Московљевићево запажање о тадашњем понашању Титових најближих сарадника. „За време целе ове сеансе, око Тита су се вртили Ђилас и Дедијер, упадали му у реч, правили вицење, забављали присутне. Дедијер се понашао као код своје куће и изигравао дворску будалу.“²⁴⁴

Посебно је интересантна Јовановићева белешка о разговору са Милошем Московљевићем 27. априла 1966, поводом судске одлуке о уништењу његовог *Речника савременог српскохрватског књижевног језика с језичким савешником*. „Одмах ме питао како објашњавам овај насртај и кампању. *Полиџика, Борба, Телеграм*, Хрватско удружење књижевника, *Књижевне новине* (прештампале резолуцију Загребчана, не помињући Милоша да не би имао право на исправку). Књига је пала у незгодно време, одговорио сам; у доба кад се, на Осмом конгресу СК и после, расправља о националистичким скретањима. Партија и власт су хтели, овим нападом на *Речник*, да задовоље Хрвате, можда и Словенце, којима није признао да су посебни народи. Ствар је чисто политичка. Милош се није сложио. Он мисли да се не гони он, него само књига. Он уопште није тужен. Издавачка предузећа се међу собом отимају. Можда се већ спрема неки други *Речник*, па овај треба уништити. Испричао је: Просвета је пристала да га објави, али под условом да он за њу направи и *Српско-руски речник*. Одбио је да се обавезе. Онда су одрекли да издају овај *Речник*. Рокса Његуш му је предложила нагодбу. Српско-руски ће израдити др Светомир Ристић са својом екипом, а он, Московљевић, треба да такође *пошпише*, иако не учествује у изради. Московљевић је бесно залупио слушалицу: није трпео уцењивање; прекида сваки однос са *Просветом*. Веровао је да се она сада свети. И ко још? Можда неко друго конкурентско предузеће, вероватно оно које спрема сличан речник. Тврдоглав као увек, није се дао уверити да, преко њега, српски комунисти скидају са себе оптужбу за шовинизам. То је, по моме осећању, био наставак Ранковићевих, Шанетових и Веселинова изјава да код Срба најмање сме бити национализма.“²⁴⁵

Ни скоро пола године касније Московљевић није веровао да му је речник забрањен из политичких рзлога. О томе Драгољуб Јовановић, после Московљевићеве посете, пише: „Московљевић се пре два-три дана јавио телефоном, а сада нас посетио. Лепо изгледа кад седи, али се доста тешко

²⁴⁴ Дневничка белешка од 22. октобра 1964.

²⁴⁵ Дневничка белешка од 27. априла 1966.

креће, са штапом. Има 82 године. Још верује да *Речник* није забрањен из политичких разлога, већ да се предузећа узајамно гоне, особито *Просвета* кивна што га она није издала. Сви судови су одбили његов захтев за исправку, а још није тужио предузећа за материјалну одштету. Примео је само 300.000, а по уговору 12% од продајне цене (10.000 комад до 5.000 примерака, после ваљда више), то је неких 6 милиона, хтео би да бар пред неким форумом изнесе своју одбрану. Молиће Слободана, као председника удружења књижев. преводилаца Србије да ту одржи једно предавање. То је, изгледа, био главни разлог ове посете.²⁴⁶

Јовановићева белешка је, за сада, и једини извор о току Московљевићеве сахране, о којој средства јавног информисања нису известила ни једном једином речју. „Пред капелом смо се нашли Дана и ја, са браћом Вељковићима (Новицом и Момчилом), са Добривојем Бранковићем. Вук Продановић је, на мој позив дошао на погреб Руже Прибићевић, а сада није могао, као ни Жика Милојевић. Пришао ми је Аца Илић. Ако ти нећеш да говориш, ја бих се опростио са Милошем као Поцерац. Скренуо сам му пажњу да треба да обавести Добривоја Бранковића, јер је он увек спреман да говори над пријатељима. Сетио сам се да је Милош био на његовој последњој слави. Аца се вратио од Бранковића: он неће да говори, пошто му је Милош пашеног. Говориће, дакле Аца Принц, како га је подругљиво звао покојник. На излазу смо видели пет свештеника, на челу са протом Миланом Смиљанићем. Овај је био, са Московљевићем, у влади Србије, па је зграбио бив. министра шумарства за цркву: организовао је свечан погреб, са неколико добровољних учесника у опелу. Они су се повукли чим је ковчег понесен према дворани за кремирање. Аца је говорио без читања и лепо. Сасвим пристојно. Одсвиране су две песме, па је наш Московљевић ишчекао у подрум. Кад сам пришао Олги, у капели, пољубио сам је, а она је сасвим прибрано рекла: Био је ваш пријатељ. Исто је, већма узбуђено, рекла госпођа Мара и додала да су јој грунуле сузе кад је видела како сам пољубио њихову даровиту и немирну кћер, Бојкину школску другарицу, која је пок. Милошу задала много брига. Волео је, све чинио за њу, не губећи наду да ће му дати унуче, и бар толико радости колико је Дивцу донела његова Олга.“²⁴⁷

Сусрети и разговори Драгољуба Јовановића са пријатељима били су прилика да и он изнесе неке своје политичке ставове, понекад и оцену својих ранијих поступака у политици. Када га је двоје пријатеља

²⁴⁶ Дневничка белешка од 11. септембра 1966.

²⁴⁷ Дневничка белешка од 2. јула 1968.

критиковало због подређеног положаја српске опозиције у односу према Хрватима, да су се Срби „удварали“ Хрватима, а ови их „уцењивали“, он је у белешци записао: „Ја сам признао ту нашу слабост, али то је било неизбежно. Хрвати су тек преживљавали свој национални романтизам; Срби су централни народ; Србија је пијемонт; сама Круна је странкама преотимала најпре Радића, затим Мачека; најзад, ми смо морали дати наду Хрватима да свој национализам могу изживети и своје питање решити у оквиру ове државе и у заједници са Србима, баш зато што смо ми подељени.“²⁴⁸

Свој однос, пак, према Русима и комунистима, после ослобођења, овако је објаснио: „1) Знао сам одавно какви су комунисти и шта је у Русији, али наш свет то није знао, – чак ни на процесу вођеном против мене – који сам се највише залагао за наслањање на Русију и најдуже сарађивао с комунистима. Тако ће се видети да не могу ни с ким кад нису могли са мном, који сам им био најближи. (То је уосталом одговор Вукадина Видановића из Ниша реакционарима који нападају овај режим, а све користи извлаче, преко своје деце или непосредно.) Друго: *Нисам могао да не уђем* у фронт и да не сарађујем са новом влашћу. Сви су сарађивали, сви су помогли, од краља Петра II и патријарха Гаврила до последњег сеоског кмета. А била је и Јалта, и једнодушност мојих партијских пријатеља. Са свих страна сам чуо само један позив: улази! Не можемо да издржимо на међави. Уништиће нас. Сви су помогли, а највише најдеснији. Моја пасивност би била протумачена као непријатељство, као зла намера, као паклени план, као служба светској реакцији. То нисам хтео ни по коју цену. Треће: ако нисам могао не ући, *нисам могао не изићи* када се показало да се ради неправилно. Одлучан тренутак био је присилно стварање сељачких радних задруга и дављење сељака путем обавезног откупа. Била су то два императива и ја сам их морао послушати.“²⁴⁹

Пишући о разговору са земљорадником Живорадом Бркићем, синовцем некадашњег земљорадничког првака Средоја Бркића из Драгачева, који је код њега, како је сам изјављивао, долазио „на ходочашће“, „као на ћабу“, Драгољуб Јовановић је записао: „Опет смо направили општи преглед. Хоће ли Руси капитулирати у Берлину као на Куби? Објаснио сам да су у току велики процеси, и да се они не могу брзо завршити. Процес је и зближавање између Немаца и Француза, као и окретање Руса Западу, и наше споразумевање с Хрватима и Бугарима. Југославија је посредник и

²⁴⁸ Дневничка белешка од 6. октобра 1962.

²⁴⁹ Дневничка белешка од 6. августа 1963.

између САД и нових држава у Африци, између СССР и САД, посредник безопасан, угодан, за једну и за другу страну у оба случаја. Увек исто питање: Чији је Тито? Увек исти одговор: свој, користан и потребан час једном, час другом. – Је ли му снага у памети, у вештини, у срећи или у ситуацији? – На то се не може одговорити. А ја и нећу да одговарам, мада ме Живорад сматра непристрасним.“

За истраживаче политичких прилика у Краљевини Југославији, посебно за оне који се буду више бавили земљорадничким покретом у Србији, и посебно Драгољубом Јовановићем, као његовим идеологом, од изузетног је значаја Јовановићево критичко сагледавање сопствене улоге у Земљорадничкој левици и у Народној сељачкој странци. Прихватајући критику једног политичког пријатеља да је „сувише сам радио, мало наређивао (организовао) и друге терао да раде“, у дневнику је записао: „Ја сам био бољи радник него шеф и организатор. И пред властима сам увек сву одговорност примао на себе и скоро сâм одлазио у затвор. То ми замерају и Ђорђе Јовановић-Славински и Новица Ђ. Вељковић. Требало је, кажу, правити велике процесе са 20 и 30 људи, па да пуномо тамнице, као комунисти, да нам се тамо људи изграђују. Давао сам жртве, а друге сам штедео. Они налазе да зато наша партија нема довољно кадрова. Мало су дали за покрет, па им је до њега мало и стало. Има у томе истине. Али ја сам такав био у политици, као што сам у свакодневном животу: што мање тражити од других; бити себи довољан; максимум послова обављати лично; моћи без сваког и без свачега. То је противно људској психологији. Људи поштују оне којих се боје, који им заповедају, који траже напоре и жртве. Ђорђе чак жали што му нисам дао прилике да се истакне, да се чује, да постане ауторитет. Новица замера што нисам бацао у ватру интелектуалце, који су се тискали око мене, вероватно због угледа и положаја ако бисмо дошли на власт. Били би ми оданији и живели би за партију да су за њу страдали.“²⁵⁰

Биографима Драгољуба Јовановића белешка о посети Милану Кашанину откриће његове ставове: да је Јован Скерлић „џин“ у српској књижевности, да је династичка борба између Карађорђевића и Обреновића била значајна за развој демократије у Србији, да је српски пораз на Косову 1389. био социјална револуција. Описујући ту посету, 25. марта 1969, и разговор поводом Кашанинове књиге *Судбине и људи. Огледи о српским ѧисцима*, он је, углавном противречећи Кашанину, записао: „Рекао сам добре стране његове књиге, затим замерке: због Вука, Србије и

²⁵⁰ Дневничка белешка од 25. априла 1965.

Скерлића. Заборавио је да је овај човек имао пола нашег века, мога и његовог кад је умро, а колико је створио. 'Ја сам рекао да је био цин.' – 'Он је то био, али ви то нисте рекли.' Ућутао је. А онда је навео речи кнеза Павла, – његовог пријатеља, чији име је дао својем трећем сину, – да смо ми Срби били луд народ, што смо цео 19. век испунили борбом двеју династија, уместо да смо узели неког страног владара, као Грци, Румуни или Бугари, па да нас Бог види! Био сам љут на последњег владара из династије Карађорђевић, али сам се уздржао, и констатовао да је та борба између Карађорђевића и Обреновића омогућила Србији да створи демократију: народ је помагао и уцењивао час једне час друге претенденте и тако дошао до својих права. Навео сам још један пример сличног сукоба између великих који је Европи донео демократију, док је на Истоку од Цариграда до Кине и Јапана духовна и световна власт била у једним рукама (владарским) па је то условило аутократију. Да бих га још више саблазнио рекао сам да је пораз монархије и властеле на Косову, био права социјална револуција за наш народ. Сељаци су престали да дрхте пред слогом мача и крста, дворца и цркве, остали насамом са Турцима, живели у задругама и сачували индивидуалност. Да су добили битку на Косову, појели би сељака они великаши који се виде на фрескама, чије копије је баш он, Кашанин, тако лепо изложио на београдском сајму и у иностранству. Још и друге сличне ствари сам му рекао и испревртао све његове појмове. Уморио сам га и уморио се, па нисмо могли да узмемо слано послужење које је спремила гђа Љаља кад се вратила од своје деце, којој непрестано служи. Признао је да се уморио, и питао се, врло каваљерски: 'Само како ћу ја да упамтим све што сам чуо?'²⁵¹

Дневник Драгољуба Јовановића за период 1962–1973. није изгубио ни оно обележје које је имао његов најранији дневник. Лични и приватни живот ни у њему није запостављен. Разлика је једино у његовом садржају, јер сада Јовановић није двадесетогодишњак који се сав предаје осећањима, гледајући како му свака од три велике љубави, на различите начине, измиче, већ човек који је, у највећем делу живота, био између Сциле и Харибде, кога живот није штедео, већ, напротив, млео. Схвативши да му је једино сигурно уточиште, и прави смисао живота, породица, којој се у потпуности вратио са шездесет година, тек 1955, после изласка са издржавања најдуже затворске казне, Драгољуб Јовановић је породичном животу у дневнику посвећивао нарочиту пажњу. Записивао је ко је и када долазио у њихову кућу, и којим поводом, долазио често и без најаве, и у

²⁵¹ Дневничка белешка од 25. марта 1969.

свако доба дана. С тим у вези знао је да запише и: „Шта је наша кућа за пријатеље – исповедаоница или зид плача?“; „У нашу кућу се долази у свако, нарочито у ‘немогуће време’, кад се не може ни код кога“; или: „Тако је то у нашој кући. Свако долази кад је њему најзгодније.“ Није, такође, пропуштао да запише ни код кога је он, углавном са супругом Даном, одлазио, и из којих разлога. У оба случаја записивао је о чему се, приликом тих сусрета, разговарало. Бележио је Јовановић и коју је књигу читао, кад је, и с киме у друштву, гледао који филм, коју позоришну представу и које је јавно предавање слушао, уз неизбежно изношење својих утисака.

Ревносно је Јовановић бележио све и радосне и тужне догађаје у ужој и широј породици, али и својих пијатеља. Није пропустио да радост изрази честитком, или пригодним поклоном, а тугу изјавом саучешћа. Кад год је био у прилици, умрлог пријатеља, или члана родбине, лично је испратио у вечно почивалиште, неретко и топлим говором, пуним емоције и искрене саосећајности и туге.

Везан за своју најужу породицу, Драгољуб Јовановић није пропустио да забележи све значајне моменте из живота својих кћери и зетова, било да је у питању њихово здравље, каријера или решавање стамбеног питања. Посебно је био ревностан у праћењу одрастања унука Срђана и унукe Стеле. Одмори, углавном у Ровињу и у Врњачкој Бањи, у дневнику су заузели значајно место, а те дневничке белешке неретко су праве мале репортаже, исто као и белешке са пута по Србији, када је, са супругом Даном, посећивао родбину и предратне политичке пријатеље, који су му остали верни и у најтежем периоду његовог живота.

И у овом делу Јовановићевог дневника једна жена имала је посебно место – његова супруга Дана. Сваки 21. у месецу обележавали су, на различите начине, све време заједничког живота, јер је тај дан, у априлу, мају, јулу, августу и, на крају, у новембру 1919. био за њих нарочито значајан. С тим у вези, он је, на пример, 21. јула 1962. године записао: „Мадлена [Ласре] ми је скренула пажњу на Данине очи, косу и чело. 21. априла, први пољубац после кратког дијалога: ‘Чије је Данче?’ – ‘Твоје!’ 21. маја, усред спремања друге године права, прво заједничко гледање, у позоришту Сара Бернар, комада *La jeune fille aux joues roses*. 21. јула сусрет у Малабрији, где се налазила на одмору и америчкој храни и њена мати. [...] 21. августа, у Фонтенблоу, усред учења за трећу годину права, љубав у славној шуми. Најзад, после одласка у Ден и полагања испита, 21. новембар – венчање у румунској цркви код Сорбоне.“ Само нешто касније, 23. августа 1962, такође је забележио: „Ако нико други, ја се опомињем сваког 21. у сваком месецу. Славље је некад веће, некад мање, према

категорији дана, јер ни сви 21-ви у 1919. нису били једнаке важности. Први у сваком погледу је априлски јер смо се тада пољубили: то сматрамо као веридбу. У јуну је, сасвим нехотице, испало да смо се у Сен-Клуу сјединили баш 21. Али није било случајно што смо се венчали 21 новембра.“²⁵²

Није само 21. у месецу Данино име било у дневнику. Неизоставно је оно у, скоро свакој белешци, и увек уз излив најлепших осећања и искрене љубави. Примера ради, на Данин коментар да му разговор са Лиликом Петровић представља „ново загревање“, одговорио је да га ти сусрети „освежавају и оспособљавају“ да буде „нежан и добар према њој“, те да „оно што друге жене добијају у папиру“, она прима „у сувом злату“, да би затим забележио и ово: „Не може да порекне, јер наша љубав никад није била већа, и никад нисам био пажљивији за њу.“²⁵³

Признајући да му је, после једне непроспаване ноћи и тешког сопственог стања, стара преписка са Даном „повратила веру у нежност и љубав“, Драгољуб Јовановић је 22. јануара 1963. године у дневнику записао: „Дана је хтела да ми помогне док приказујем наше последње године у Француској, па је пронашла пакете с нашим писмима из 1919. и 1920. Кад год смо били одвојени – ја у Малабрију, у Делу или у Паризу, у Швајцарској, она у Паризу, Мондиру или Грасу, или једно у земљи друго у Паризу – писао сам јој безмало сваког дана и она, нешто краће, одговарала. Утркивали смо се у изливима љубави, у узајамном жељењу. Показао сам јој наслове неких писама, мојих и њених, и читао извесне делове. Није се чудила мени, јер је знала да сам 'луд', али није веровала да се сама толико загревала и откривала своја осећања, она, обично затворена и тајанствена. Је ли показивала деци ову преписку? Није, али верује да ће се чудити нашој младости и да ће све приписати 'оном времену'. Уствари, нема 'времена', има само оваквих и онаквих људи. Ја сам задовољан што сам умео да је волим и да јој улепшам живот; она је мени помогла док сам лудачки радио. Једна слика из 1919. показује нас обоје. Она је у свом белом козаку, са младом главицом и бујном тршавом косом. Ја изгледам бедно: мршав сам и измучен, али сам имао више косе изнад високог чела. Она је то волела, и моје очи. Ја сам обожавао све на њој и у њој.“²⁵⁴

²⁵² Дневничке белешке од 21. јула и 23. августа 1962.

²⁵³ Дневничка белешка од 3. септембра 1962.

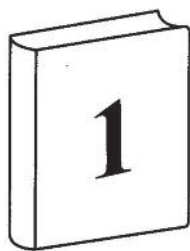
²⁵⁴ Дневничка белешка од 22. јануара 1963.

ДНЕВНИК

1915. ГОДИНА

Субота, 16. мај 1915.

Данас сам видео како се враћа једна мала срећа, осетио сам да је та мала срећа жива и да за мене све није изгубљено. Нешто лепо смејало се у њеним очима и у сваком покрету њеном, и ја сам осећао да је то све мени упућено. Затреперио сам седећи на њеном сандуку, у њеној соби, после тако много времена најцрње осамљености и чаме, у друштву без друштва, с њом без ње... Ја сам осетио млађано сунце дивног јануарског дана када сам пливао у њеним задовољним очима, срећан у задовољству и задовољан због среће коју једно другом дајемо. Данас сам, случајно, седео на истом месту где и тог незаборављеног дана мог доласка, и опет сам се топио од среће у коју сам потонуо, и опет сам се грејао на зраку њене љубави... Па да, ја се варам, ја претерујем, она је увек имала за мене тако много, али ја сам се мењао, налазио у себи провалије – бездне, патио и очајавао у себи због себе, доводио се у везу и однос с њом, вршио свирепу вивисекцију тела чији је сваки нерв жив, чији сваки мишић вибрирао под оштрим ножем анатомским. Ја сам крив за све. Она [Десанка Милутиновић] је увек велика, увек на висини своје лепоте, увек пуна за све што вреди. Како је добра она!...

О, не, не!... Није тако! Даље од мене празна утехо! Ништа, ништа није у стању да поврати мени благо њене наклоности, ништа ми не може надокнадити њену тиху љубав за оно што је моје, и лепо одушевљење за оно што она воли у мени, јер га сама – нема. Данас је дошао час када се разблажује, на тренутак, горчина њеног мишљења и осећања за мене. И то ће доћи, и ја ћу опет уздисати, и опет ћу проводити часове у њеној пажњи и безгласном вапају притиснуте душе. Она неће ништа рећи, говориће само о спољашњим и безначајним стварима, али ја ћу иза тога видети своју стварност. Све ће тећи у учтивом опхођењу или у прекоревању за ствари које за мене немају значаја. А главно ће остати скривено. Можда за њу

која, сада, не стиже да полаже себи рачуна о свему, јер је апсорбована физичким пословима, али не за мене, који пропадам у безименој пажњи од нечега што се не види, али је засновано дубоко, дубоко.

*

Вратио сам се с пута. Пошао сам с намером да се освежим, да се удаљим од ње, да је погледам из даљине, да се уклоним не би ли ме зажелела, да се одмори од мене, с којим, на жалост, има сада тако мало додира. Ја сам осећао много. Аналишући себе, давао сам њој за право, аналишући њу окривљавао сам себе. Она се дизала у мојим очима изнад своје висине, постајала лепа светиња која се не додирује, и којој свако мора да се поклони. Тако је и било. Сви су наше односе схватили као најидеалније могуће, свима су они били величанствени пример чистоте – невиности уз узвишену заједницу осећања и мисли.

Али сада смо далеко од свега тога. И онај час живе среће прошао је тако брзо; превише је кратко било време када смо се налазили на истом земљишту, када смо обоје осећали исто. То је био тренутак. Сада опет настају њене бриге које мене не могу да дирну и примаме, њени послови које ја не могу да радим, по њеној вољи је изабран такав рад који ја не могу да подражавам. Ја више не смем да јој се обраћам. Ми немамо шта да кажемо једно другом. Разишли смо се. Она је добила пуно нових укуса, много смисла за ствари које ја нити разумем нити волим, које су ми чак одвратне. Она сада показује пуно воље за спољашњи живот. А ја хоћу да тонем у дубинама чисте мисли, да се губим у надматеријалним спекулацијама. И она је то могла, али сада нема времена низашта. Она се жури и све је напустила. Али је зато изгубила за мене сваку драж...

Недеља, 17. мај 1915.

Јутрос сам написао Ради Мијовић²⁵⁵ ово писмо. Нисам хтео да јој дам да га чита, јер ме је болело да мешам болесничке панталоне о којима ми она говори још од синоћ са својим најдражим мислима и осећањима. То је прво моје писмо које она није читала.

²⁵⁵ Радојка Рада Мијовић, другарица Драгољуба Јовановића, избегла у Пирот после аустроугарског бомбардовања Београда 1914. Социјалисткиња. После Првог светског рата завршила је медицину у Француској. Као лекар радила је у Београду, где је доста рано и умрла. – Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I, Београд 2008, 177–178.

Вратио сам се с пута с једним разочарањем више. Или, бар, у низу ствари које морам да заборавим да бих могао живети (а њих је тако много!) јавило се још нешто. Али ја окрећем главу од невеселих призора, јер још само то могу; гушим непријатне мисли, јер ми то годи. И увек заборављам: не само оно што је било, него и тренутну стварност; не бришем само трагове који су остали од нечег што је минуло, већ одвраћам поглед и мисао од бразде која се сад повлачи и пара.

„И, заборављајући оно што не пролази, ја се упијам у оно што пролази. Гледам поља расцветала белим и љубичастим легионима макова и четама пурпурних булки којима је величанствено залеђе непожњевено снопље зеленог жита. И највише сам се радовао док сам то гледао. Пришао сам дивотним маковима. И они ме сетише на Христове љиљане који живи преду, нити ткају, а имају одећу лепшу од Самоуилове, и сетише ме на час у отмености свога стаса и тананом простотом свога руха. Ви нисте видели наше макове. Они су једноставни а лепи.

„Гледао сам таласаста поља јечма и пшенице. Хтео сам да их поредим с блеском језерске воде, која је достојанствено спокојна, али се гиба под лаким дахом вечерњег поветарца; хтео сам да их сравним с разливеном живом, с растопљеним сребром, у хармоничним таласима неког малог мора. Али не, нашто то? Није ли жито дивно у величанству својих пуних класова који су корисни са своје лепоте кад и не би били лепи са своје корисности? Није ли свака ствар лепа на своме месту? –

„Јест, свака ствар на своме месту! – Ко ће одузети месецу његову лепоту и примамљивост, када се помпезно диже иза каквог стења, у тихо летње вече? Ко је већи краљ, где је силнији император од сунца када се, у пурпурној зори, исправља бацајући свуда испред себе зраке живота и здравља, мењајући боје и вредности, дижући оно што је пало, отварајући шарене крунице отмених лала, мамећи на чисти зрак златну пчелу и бојеног лептира!... А има ли жалоснијег роба од оног истог месеца, у лепом ведром јутру када се бојажљиво уклања испред сунца и пада у чељуст његове велике светлости, и када се губи он који је целе ноћи господарио заборављеним љубавницима и дивљим кошутама...

„Видео сам све осим људи. Било је добро што њих нисам видео. Јер они никада, никада не дају оно што се зове *нейоумућена радосћ* и *жива срећа*: гледани с једне стране, у један мах, они се дижу као плаветна планина која је лепа због своје даљине; гледани у другом моменту, они су у блату баналности. [Подвучено у оригиналу.]

„Благо онима који могу да – забораве. – То је једино блаженство, за мене.“

Зашто, о, зашто хоћете да ме спуштате кад сам у тако лепим и чистим етеричним висинама! Зар вам није жао да ми скраћујете ово прекратко време чисте поетичне младости, која ће проћи тако брзо, коју осећам како бежи, како ишчезава? Зар је потребно да потонем у баналност сада када се баналности највише грозим, када ми је добро горе, у разређеном зраку младалачке усхићености? Као да неће бити доста времена прозе и досадног, глупог рада за сваки дан, рада без мисли, без загревања, без осећања! Ако су сви пали, повућиће и мене доле! Разумеће да је ово срећа и да ми се не може одузети, јер је кратка. Ако је пак потребно да ја то жртвујем ради живота и здравља других, дајте боље да ја жртвујем себе. Убиће ме сада, када сам у напону снаге и младићског жара, да умрем као лептир, у плаветнилу и сунцу летњег дана, да угинем као мушица у лету ка светлости, у тежњи ка пламену који сагорева!... Убиће ме својом руком, али одједном, у једном тренутку пуном цвећа и светлости, широких нада и великих осећања, убиће ме својом руком, али одједном! О, како би лепа била таква смрт!

Понедељак, 18. мај 1915.

Не ваља ништа. После јучерашњег објашњења, међу нама не може бити ничега више. Она је стекла такво уверење о мени, извела је такве закључке из мога тужења што морам да се храним ситним и безначајним стварима, утврдила је код мене крајњу себичност, сувише велику осетљивост за себе, и само за себе, да ја не могу да замислим да она осећа још нешто за мене. Још су уз то дошли јучерашњи призори који су довршили моје нерасположење и ништа није недостајало па да моја пажња буде савршена, па да најдубље поверујем да нисам низашта, да немам ничега, да сам бедан, бедан... Тада сам дошао на помисао о самоубиству, први пут у свом животу. Та је мисао била врло јака и чини ми се да сам у оним моментима био у стању да је извршим. Срећом, она није била уз мене, забављала се на другој страни, иначе бих морао да плачем. Био сам близу ње, али јој, дабоме, нисам пришао и то никако и није могло бити. Дешавала су се око мене разна чуда, играло се, певало, свирало; ја нисам ништа чуо ни видео. Само сам знао да нисам ништа, да нећу никада ништа бити, и то је било све што сам тада знао. Није ми падало на памет да погледам своју бедну околину, да се утешим њиховом ништавношћу. Ја сам видео само њу и себе. Осећао сам ударце њених речи. Она је била правична и свирепа. Ја сам био ништа. Видео сам само себе, водио рачуна

само о себи; не обазирати се на патње читавог једног народа, гледао сам да радим само своје послове. Она је уморна против тога, и ја сам пао.

Јест, ја још никако не могу да абадицирам у књижевном раду, на пољу теорије и науке. Још увек видим да је ту мој позив, да ту треба да радим. И заборавио сам патњу која окружује и која царује свуда, и видео сам своје мале књиге, држао сам своје перо. Све друго за мене је споредно. То она тумачи као себичност. „Хоће човек да је њему добро, да ужива младост, сада када људи пропадају и болују у туђини и по три године не виде своје“. „То није његов посао, као да сада неко ради што му је посао.“ – „То је срамота. То ме изненађује. То је крајња себичност.“

Она је говорила. Тако је говорила Она...

Ја не знам шта ће најзад бити. Пут је требало да ме освежи учини сношљивијим за њу. Али ништа. Долази ми да побегнем негде далеко од ње, па да је волим силно, лудо. Или да одем негде где ћу радити много, тако да никада ништа не мислим. Допао ми се војнички живот где нема шта да се мисли. Само се слуша. Дође ми да радим обичан физички посао, да таворим данима у оскудици сваке мисли, да за читаво време не удесим у глави ни две мисли.

О! Ја сам изгубио Десанку [Милутиновић!]²⁵⁶

²⁵⁶ Десанка Милутиновић (1886–1972), удата Федоровна. Учитељица. Рођена у занатској породици у Нишу. Завршила је учитељску школу у Београду. Социјалисткиња. До Првог светског рата службовала је у Неготинској крајини, нишком и пиротском крају (Горњани, Луке, Суково, Манојлица, Островица, поново Суково, Радовиште). За време Првог балканског рата била је болничарка у војној болници у Битољу. После рата радила је и живела у Радовишту. Период окупације Србије у Првом светском рату провела је у Србији. Од Октобарске револуције постала је комунисткиња. По завршетку Првог светског рата службу је отпочела поново у Радовишту, а затим је радила у: Лесковцу, Житном Потоку, Љубати, Прокупљу и Нишу, где је 21. августа и пензионисана, 1939. године. Била је удата за руског свештеника, емигранта Виктора Федорова, са којим је родила кћерку Веру, 1924. године. Од њега се, међутим, брзо развела. Током окупације у Другом светском рату хапшена је као „пријатељ борбе и СССР-а“. Са окупатором није сарађивала, већ је била симпатизер НОП-а. По завршетку рата враћена је у државну службу, 15. септембра 1945, у село Буринац, где је остала до 29. маја 1946, кад је по други пут пензионисана. Као пензионер, с кћерком Вером живела је у Дубровнику и Београду. У знак сећања на њу, као своју младалачку љубав, Драгољуб Јовановић је објављивао чланке у париском Гласнику југословенске омладине под псеудонимом Д. Милутиновић. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 180–186; Архив Србије, Министарство просвете, *Досијеи просветних радника*, М/II–50.

Среда, 20. мај 1915.

Хоћу, ево, да положим себи рачун о нашим садашњим односима, покушаћу да дâм име својој патњи.

Она за мене није изгубила ништа од своје величине. Што сам је више упознавао, она је само расла и бивала увек све лепша. Сада је познајем, и могу рећи да је дошао тренутак када се из упознавања прелази у навикавање, које се заснива на познавању и служи као основа поштовању и љубави. Ја је поштујем и волим.

Она је за мене лепа у својој величини. Када је са мном била сама, не само у почетку, већ и пре месец дана, она је била у свом бољем ја, у својој највишој сфери. И ја је као такву волим да видим, и само као такву. Међутим, у последње време, ми никако нисмо били сами. Тако је можда морало бити. Тако је њој требало. Могло се, чак, мислити да је за мене боље да што мање буде упућена на мене, дакле, да се одгоди дан када ће јој мене бити доста, као што то код ње бива по правилу. Изишло је обрнуто. Када није била са мном сама, ми смо, у почетку, читали, у шетњи, и то је могло да се поднесе. Сâм факт *њеног чишања* [подвучено у оригиналу] довољан је био за мене да је видим у најчистијем зраку, онако како је волим. Када нам се то, међутим, досадило, настале су голе шетње које за мене нису значиле ништа. Чак сам на своју несрећу у односу према њој, имао сувише осетљиво чуло да осетим како ми пролази време, како очигледно губим. Излазио сам у шетњу по дужности. Ја, управо, нисам себи полагао рачуне о томе, али сам радио тако по навици, а и из уверења да она треба да се шета, и да је потребно да и ја будем с њом. Бар, она ме је научила да тако мислим.

Дани су пролазили. Ја се никако нисам радовао да дође четири сата, као раније. Место живе радости што ћу бити с њом, сада сам патио од помисли да она не припада мени, да играм унеколико смешну улогу бедног пратиоца који не узима никаквог учешћа. И док сам се раније хранио ћутећи, јер је она расипала благо своје личне величине, сада сам био нагризан унутрашњом глади. Од ње нисам имао ништа, сâм нисам могао ништа да учиним. А уз то, на светлу слику њеног вишег бића навлачила се копрена обичности, свакидашњице, баналности. Осећао сам како губи – она...

Требало је, ипак, да је видим саму, када ништа не говори, да је осетим близу себе, да заборавим све и да се одушевим до усхићења, да се загрејем

до – досаде, за њу... Тако је било. Исти узроци изазивају исте последице. *Ја сам човек који айсолућно не уме да се крије, ни да маскира оно што осећа:* [подвучено у оригиналу] – у томе је моја трагедија у односу са Десанком, ту лежи тежиште целе ствари. Ја нисам умео да скријем ни једно друго своје расположење за њу. Онда, када сам сагоревао од усхићења њоме, када сам се давио од среће којој нисам знао ни извора ни имена, онда када сам се у наступу питао: о, чиме ћу платити ово што имам?!, тада сам се изливао, и она је то видела. И још више од тога, ја то нисам обуздавао већ пуштао на вољу племенитој и чистој жељи да будем с њом, само с њом, увек с њом. Тада сам само могао да кажем: она и нико, Ви и нико!... Видео сам само њу, и било ми је добро.

Али, у исто време, развија се и други део трагедије: јер ово је већ један, у оној мери у којој је моје осећање јачало и расло, њено је слабило. Ето опасности. Она ју је сагледала, јер је имала раније сличан случај. И таман је хтела да је преухитри, када је дошло нешто друго, сцена из другог дела трагедије...

Она је све више губила симпатије за мене. Али не, то није губљење симпатије, то је просто *засићење*. Ма ко да је у питању, свако може да је засити собом, свакоме она пробије зид, ако већ не уђе на врата, види његову унутрашњост, разгрне завесе, растресе тајанствене велове и све тако заврши. Тако бива код ње са сваким. Са мном утолико пре. Ја који не умем ништа да скривам овде сам откривао: она се није ни приближила завеси, а ја сам чуо њен корак и брзо сам открилио велове сâм сам их смакао и поцепао; врата сам отворио широм. И она је све видела, брзо, брже него код другог. И то је већ био почетак...

Ја сам га опазио. Она уме да се држи одлично. Да у једном тренутку заборави много тога, и да види само једно. Али ја сам то осетио. То је било пред Ускрс. Тада сам први пут патео због ње. Није хтела моје услуге. Ја сам претеривао: оних дана толико ми је била драга да сам зацело био досадан. Само у једном тренутку први пут ми је прострујала страшна мисао да се мене заситила, да, ето, не може да поднесе моје услуге, које су више услуге мени, пријатност да будем с њом и око ње. Осетио сам то, и то је био – други почетак...

То су, ето, две жице којима сам нашао крајеве, или које после никако нисам могао да пратим, јер су се непрестано спрезале и губиле се једна у другој. Само једно знам извесно: и једна и друга жица бивала је све дебља, све пунија, конач који су оне градиле био је све јачи и како су се жице све чвршће прибијале једна уз другу и постајале дебље, све је теже било

прекинути то кобно уже које сам испредао својом рођеном руком, за своју рођену главу...

Она је губила интересовање за мене, ја сам то видео, патио сам због тога, падао у своја нижа расположења, показивао се у све горој боји, бивао уистину све гори; и то је појачавало њено хлађење, она је постајала немилосрдан критичар и необазрив сапутник, показивала колико јој мало требах. Ја сам страдао, правио испаде због тога, она је тражила задовољење које ме је пекло, и све је више уништава мој *raison d'être* [разлог постојања] у овом месту.

Уосталом опажао сам једно. Она се прибијала уз тог човека. Ако га није волела она га је симпатисала, или се на њему одмарала... Једна прича која је кратка али која се дуго понављала састојала се у овоме. Чим би он дошао, или наишао, и пришао, ја сам одлазио до ђавола, и пред њом, и пред собом. Пред њом зато што се онда обраћала само њему, препричавала ствари које су мени иначе биле досадне и ситне, и које су ме мучиле када се препричавају, ђаскала беспредметно и каткад глупо да је то револтирало, али се обраћала само њему. Пред собом, ја сам осећао да ми измиче, да нема више ни оних разговора, ни оних мисли, ни оне Десанке. Ја сам ишао поред њих као – будала. А био сам још већа будала што сам патио због тих двеју ствари. Због тога што се не обраћа мени ни у чему, и због тога што нема више нашег друштва. Долазио сам кући утучен. Она је то знала. Ја опет не умем да скријем ништа, и она је имала целу слику пред очима. Па ипак, ствари су се настављале. Око мог рођендана све очигледније се видело како она има баш и укуса и воље за такво дружење и за такав живот. А, што је још горе, то се није показивало само у шетњи. Те исте сцене и све то понављало се и у школи. Измицао сам се, бежао, уклањао се. Најпре сам хтео да што мање будем с њом, да ме се што доцније засити, а после сам бежао да не правим сатанске гримасе и отворене испаде који такође нису изостали.

Када бих увуче дошао из шетње морао бих да паднем на постељу, да зароним главу у шаке, и у јастук и у јорган, и да јаучем. У почетку зато што су, у току дана и шетње, преда ме излазиле фигуре лепше од моје, бића симпатичнија од мене, душе боље од мене, и ја сам јаукао за себе, оплакивао своју ништавност, био готов да се анулирам дајући другоме све. Доцније сам падао од умора и од патње. Уморан сам био од празних разговора и никаквих осећања, уморан од седења у шетњи; патио сам због све мањег задовољства које сам осећао. Али увек, у свакој прилици, за то сам окривљавао само себе, своје недостатке, своје рђаве особине, своје

навике. Никада нисам помислио да другога ставим испод себе а најмање да за нешто окривим њу.

Среда, 20. мај 1915. 9 часова, вече.

Мислио сам да будем научник; хтели сте да будем човек. А то су две ствари, то су два различита човека. Ако будем под Вашим утицајем – онај други ће победити. А да нисам срео Вас, ја бих радио слепо и безобзирно, као научник, ако и не бих постигао велику славу. Јер научник види само свој посао; он не гледа у огледало, не види ни себе, заборавља своје, окреће главу од свега. Он види само свој рад, и баш у томе је јемство за његов успех.

Ја сам радио и у томе налазио једино оправдање живота (право говорећи, ја га до сада нисам ни тражио, али ту бих га нашао да сам га потражио), ту је, једном речи, било за мене све што имам и што могу имати. Видео сам да немам пуно других особина које красе или бар обогаћују друге. Ја сам имао вољу за рад без интереса, и то је била утеха за мене. Не, то није била утеха, јер мени онда није ни требало да се тешим: то је било моје биће.

Сада једну ствар да видимо. Ја желим да ми признате, да Ви имате једну велику жељу, једну потребу која је велика колико Ваше биће: Ви хоћете по сваку цену да *побегнете од себе* [подвучено у оригиналу]. – То ћете допустити. И рад у школи, и ситне ствари које Вас сада интересују више него икада, и – Ваш одушевљен и предан рад у болници, пре и сада, – све је то израз велике тежње, да се побегне од себе, да се – *заборави!* – То је за Вас чаробна палица, то је камен мудрости који Вам помаже, који Вам омогућава да живите. Допустићете то. Вама треба да се „вежете за нешто“ (тако сте рекли), да свој брод закачите за неку лађу која можда нема крме ни компаса, која можда нема ни имена, али која иде, и иде журно. Дакле, у основи, Ваш рад се тумачи пре свега Вашом потребом да не мислите о себи, да побегнете од себе.

Други је случај са мном. Тиме се, уједно, враћамо на ранију везу. Ја, пре свега, апсолутно нисам осећао потребу да излазим из себе. Мени је било довољно светло, а умео сам, у жару своје младости, и помогнут својом „усијаном главом“ да учиним да ми буде топло и светло. И ја сам водио свој велики живот у малом кавезу који у натпису има моје име. Како било, мени беше добро. Ја, моје биће, то је био рад. Да не улазимо у то какав је циљ имао тај рад, куда је гледао, и како је ишао. Надам се, ипак, да, и када бисте ушли у то, не бисте нашли ништа ружно. Знам само да ту није било ничег себичног, ничег користољубивог, бар не у оном нижем смислу. То је

био онај незаинтересован, слепи рад за будућност која се не види, која је далеко. То је било моје ја. Ви сте ме као таквог знали. И, ако сте осећали нешто за мене, то је било због те моје особине. Дакле, *биџи у себи*, „код своје куће“, за мене је значило заборавити све, не водити рачуна ни о своме здрављу, ни о комодитету и пријатности других (што је главно, не примећавати да се некоме, можда, чини непријатност), видети само свој посао, то значи, старати се да се научи што више, да се исцрпи максимум од сваког дана, од сваког часа, од сваког човека, од сваког пријатеља. Пошао сам био да купим, да се богатим, и био сам безобзиран. Отуда је могло да се деси да сам ја своје пријатеље страховито изнуравао и цедио. То се десило и с Вама. Када су моји пријатељи са мном, они морају да се крећу у вишим сферама, које су чистије и светлије, али у којима је ваздух ређи и дисање отежано. Они су се замарали са мном, и требало им је да се одмарају, са другима. Ја не знам откуда то долази, али сам се ту скоро уверио да је тако. Сви људи са којима ја могу да другујем, имају своју бољу и вишу страну. Ја узимам од њих само њу, бежећи од оне друге. Да ли је то добро или не, не знам. Истина је само, да је то тако било. Тако су пролазили сви моји другови, па је тако било и са Вама. Сећате се, кад год смо ја и Ви могли да разговарамо што смо хтели, то је било озбиљно расправљање неког питања, или нека (обично Ваша) дубока психолошка анализа, какву, често прво преда мном изводите!... То је најбоље што имате, и ја сам то узимао. Има свега неколико дана како сам до тога дошао. Главно је да се види *шенгенција мога живота*: мисао као таква, осећање сваке врсте као литерарни предмет, више него као чисто осећање, језик и говор као начин литерарног изражавања, знање факата и догађаја, места и речи, као предмет науке и литературе, књиге, као начин и средство, разговори као средство за добијање и прибирање, усамљено размишљање, посматрање људи и ствари, а изнад свега литерарни рад, то је, ето, мој живот. Прост и оскудан, једностран и скучен као што јесте! Али то је то. Све друго за мене је било ситница. Људи су имали вредности за мене само уколико су могли бити или предмет посматрања или објекти дивљења или извори за искоришћавање. Како је то гадно, рећи ћете Ви! Колика је ту себичност! Зашто себичност, зашто? Не чине ли сви тако; не узимате ли Ви од сваког човека што Вам се допадне, од сваке књиге што Вам треба, од сваког догађаја што Вас занима? И то, као што је код Вас случај, са изванредном прецизношћу, какву ја нисам код себе открио? Зашто себичност, зашто? Шта ја ту тражим за себе? Не залажем ли ја ту себе самог? Уосталом, то се не дискутује. То је услов за живот, жива храна живота. Док се живи то се тражи, ако се то нема, умире се. Ако се направи компромис живот је прокоцкан. Ви сте, изгледа, направили компромис; ја

сам на путу да га направим, и да прокоцкам свој живот. А победилац је онај који иде до краја, који се не обазире ни на шта, заборавља све, и по традицији великих жртава пада кад дође пред могућност компромиса. Архимед²⁵⁷ је умро, бранећи своје кругове, Ћ[ордано] Бруно²⁵⁸ је изгорео са очима пуним величанствене васионске слике централног кретања, Сократ²⁵⁹ је испио чашу не хотећи да прави компромис.

Ја сам покушао да свој рад ставим изнад свега, да напустим све обзире. Сматрао сам све друго споредним. Узимао сам друге ствари само с погодбом да ми не апсорбују мисао, да ме не онеспособљавају за оно што сам мислио да је циљ мога живота. Ето тако: можда Ви видите циљ свог живота у томе да будете Болничарка. (И то је велики циљ, само ја не бих рекао да је *џо* Ваш, и да је то *Ваш*, јер сматрам да је тај посао за Вас само бежање од себе). Тада сам видео да тако не може да буде, да не могу два посла да радим, а да мислим на један, да чак мој главни иде у сенку, и *рекао сам реч*.

²⁵⁷ Архимед (287–212. п. н. е), старогрчки математичар, физичар и астроном; учио је у Александрији, а потом у Сиракузи, одакле је одржавао сталну преписку с александријским математичарима. Из његове методе израчунавања површине и запремине лопте и ваљка, и израчунавања обима круга развио се, после 2000 година, интегрални рачун. Први је одредио приближну вредност броја пи (3,14) и оценио одговарајућу грешку, пронашао законе полуге, поставио основе хидростатике. За одбрану Сиракузе од Римљана конструисао је ратне машине; убили су га римски војници. Гл. дела: О квадратури параболе, О лопти и ваљку, О коноидима и свероидима, О мерењу круга, и др. – *Мала енциклопедија* Просвета, општа енциклопедија, књ. 1, Београд 1986, 123.

²⁵⁸ Ћордано Бруно (Giordano Bruno, 1548–1600), италијански ренесансни филозоф, астроном и окулист. Прихватио је Коперников хелиоцентрични систем, страствено проповедајући нове идеје о природи. Настојао је да независно од службено штићеног религиозног учења развије идеју о бескрајности природе, ослањајући се искључиво на „природну светлост људског ума“. У Венецији је пао у руке инквизицији, која га је држала у тамници седам година, а затим спалила на Цветном тргу у Риму, пошто је коначно одбио да се одрекне својих учења. Гл. дела: О узроку, принципу и једном, О бескрајности, универзуму и световима, О монади, броју и фигури, и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 326.

²⁵⁹ Сократ (470–399. п. н. е), грчки филозоф. Сматра се једним од оснивача западне филозофије. Познат је по доприносу на пољу етике. Његово учење састојало се у критичком преиспитивању тада владајућег „мњења“ (мишљења и веровања), у одлучном опредељењу и тежњи ка мудрости (филозофији) као средству „очишћења“ (спасења душе) и путу превазилажења индивидуалне коначности и ограничености. Права врлина састоји се у знању, а тежња ка мудрости се најбоље може остваривати у дијалогској (дијалектичкој) усменој расправи, односно путем ироније и мајеутике; тим двостепеним поступком се долази до појма, тј. до знања које је било скривено, заборављено у души преокупираној чудношћу. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 435.

Моја реч је родила Вашу реч и створило се чудо! Ја сам коначно настрадао. Ја, дакле, нисам осећао потребу да бежим од себе, дакле од свога рада, и да тражим прибежиште, као Ви (допустите то!). Када сам морао да изиђем из себе није ми било добро. Нисам умео да помислим да је то привремено, и да није апсолутно, јер сам био и сувише осетљив за сваки сат времена. И пустио сам очајан крик некога ко губи најбоље што има. Ви ме нисте саслушали, нисте ми рекли да је то ипак привремено, нисте сагледали извор тог крика, нисте разумели бол лале која жели да прогута сваки сунчев зрак, да упије сваку сребрну росу, и тресе се од гнева када наиђе облак, и скрије сунце и роси одузме њено сребро. Нисте хтели да разумете жеђ младића да проживи двоструко пролеће, ни да појмите младог радника који је заборавио своја плућа и своје очи, и ради и не зна за шта ради...

И Ви рекосте реч: *Крајња себичност!*

Ту је печат. Ја сам мислио да је ударен онога дана када сам „цркавао“ усред поља. Не. Оно је био само почетак. Сада је прострујало кроз мене нешто страшно. Написао сам своје име, и испод њега: Па шта?! Па ништа!... Ништа! Та реч је звонила у мојим ушима, и свршено је било са свим што сам имао од оног најбољег, и зажелео сам први пут у свом животу, или да побегнем од себе заувек, или да се бацим у наручје каквом идиотском послу где нећу мислити ништа. Јер чим се покрене ма и једна ћелија у мом мозгу ја одмах имам у очима оне две црне речи, још онако насликане и онако изговорене! Зажелео сам да будем војник, да абдицирам када је реч о мишљењу и о личној вољи и да утувим у главу једну једину реч: *разумем!* То је био излаз. Зато сам готово одушевљено примио глас да идем у војску, и у један мах сам разумео оно што је до сада била загонетка, како људи могу да лете у смрт, како баш Ви можете да говорите о малом револверу. Мени је сада требао само један покрет руке. То је било оних часова када сте се Ви забављали у касарни...

Да ли треба да се правдам?!

Пре свега, ствар је била отишла тако далеко као што сте Ви показали. Моји поступци нису били узрок никакве несреће, чак ни непријатности. Ја сам радио и активност ми није недостајала. Е сада, ја сам себи допустио мало душевне анализе потреба и услова, и пожалио се што сада морам таквим стварима да се потпуно посветим. Ја при том нисам ништа предузео, нисам ништа додао у негативном смислу, и остао сам на простој констатацији. Ви сте мене напали. Ја знам, та ствар, узета тако, не да се бранити. Ви сте очигледно у праву. И ја бих поступао не по ономе што сам осећао и говорио, јер тако не бих ни могао ни смео, већ онако како сам

радио и како радим. Не можете ме оптужити за лењост. Сва је ствар у томе што ја *не могу лако да абдицирам* *кад је реч о умном раду*, и што ми никако не полази за руком, не могу да га ставим иза неког другог посла.

Ви гледате другог човека који те послове ради много боље и преданије. Јест, али тај човек само то ради, и не претендује да уради нешто друго, и није одушевљен нечим што би се могло ставити изнад тих послова. Уосталом, *ојасно је иако говориши о значају ствари*. Ко би смео рећи да ради најважнији посао?! Где је мерило за вредности? Дакле, то се мора препустити схватању и поимању. И, не улазећи у оцену корисности, ја смем рећи да између два посла могу да бирам и одређујем који је већма мој. То још не значи да ћу ја тај и радити. Чудесно је силан разлог који сте навели и који ја упијам: *зар данас неко ради свој јосао?!* Колико би чаробна била Ваша моћ, колико би лепа била Ваша фигура да сте ми *ио само* рекли пријатељским тоном који би наговестио *мрвицу љубави у Вама за мене*. Али ње није било...

Ви сте направили поређење од кога се јежим. (То је већ други пут). Кад год видим тог човека, или чујем да се говори о њему, или сам говорим, ја одмах помислим: То си ти! Тако је рекла Она.

Ви тражите да мислим о тим стварима, да се предам тим пословима. Ја то нисам могао. Тешко ми је било да се одвојим од рада који је значао моју прошлост и спремао моју будућност; тешко ми је било да изиђем из себе. Ви то можете, Вама то треба, и не чуди ме што Вам је та храна довољна за читаве дане. Ви сте имали циљ да побегнете од себе, да се вежете за нешто: школа је то чинила унеколико и некако, болница то чини сасвим. Ја, забога, нисам такав. И много је требало да се преломим, и да пођем „правим путем“...

Сада сам добар. Јурим у магацин да бројим кошуље и навлаке, завлачим се у канцеларију да пишем акта и објаве, да водим протокол, по цео дан проводим с људима без људи, говорим не казујући ништа; уморим се, једем, спавам после ручка, устанем после Вас. Сада сам се и ја „поправио“. Нашао сам себи лађу која ме је спасла: пишем енглеске речи из *Посланица Ајосџола Павла*. Ту се бар не мисли ништа! Ако сада не одем у војску Ви ћете се постарати да не скренем с правог пута блажене глупости...

Само што ми то опет неће помоћи, јер је још жива егоистичка крв мојих отаца која ће ме опет истргнути, и што не могу лако да избришем традиције једнога живота пуног рада и енергије.

На Вама је да и до тога дође...

*

Ја сада могу рећи као Ле Менил: „За та два месеца сам размишљао више него што сам то чинио целог свог живота. Не смејте се. Ништа као бол не може проширити дух.“ Јест, ја Вама захваљујем за богатство душевног живота којим сада располажем. Ја сам, истина, мислио да ће он доћи у другом облику, али сам сада увидео да је патња заиста наш највећи пријатељ, јер нам само она доноси мисао, а ништа није лепше од мисли, и да је она наш највећи непријатељ, јер само патња она доноси мисао, а ништа није свирепије и ужасније од мисли.

У сваком случају, хвала Вам. Један дан оваквог душевног живота, када се немилостиво пара једно тело чији је сваки нерв жив и чији сваки мишић вибрира под оштрим анатомским ножем самокритике, један такав дан вреди више од читаве деценије. Научио сам да уживам у томе што ћу се сводити на нулу, постало ми је задовољство да себе хватам у свим појединостима живота и да откривам своје ништавило, успео сам да могу завидети сваком човеку и мислити да је бољи од мене, а то је успех. Можда то води у разочарање; не мари ништа. А за све то имам да захвалим само Вама.

Био сам са људима који знају више од мене. Тешио сам се: били су старији; разлог за наду. Срео сам старије који знају мање од мене, волео сам себе. Нашао сам Вас, завршио сам своју каријеру. Почећу већ да преврћем листове прошлости... Тамо је лепше и светлије, тамо је интензивније.

Данас видим да и то није било ништа; видим само једно: никада ништа, ни у прошлости, ни у будућности.

Раговишће, уџорак, 26. мај 1915.

Човечанство преживљује страховиту кризу; наша генерација је сведок најкрупнијих догађаја, какви се само могу замислити. Већ сам факт светског рата у оном ужасу како су га могле замислити само најбујније фантазије, несхватљиво опште клање најбољих чланова свих најбољих народа, већ сам факт светског пожара и циновске кланице доводи до лудила. Данас, када је техника достигла свој врхунац, када савршена машина креће на још савршенију; када су читави народи постали механизовани као машине и извршавају нечију слепу вољу, и када су гвоздени и челични колоси организовани као жива бића и пошли један на другог, дајући страховиту импровизацију борбе титана; данас је нама суђено да живимо, да осетимо болове читавог човечанства, јауке легиона,

писак небројених милиона. И ми живимо! Још живимо! Као неким чудом успевамо да заборавимо ужасе који се одигравају на свим странама нашег континента, увијемо у маглу заборава оно што данас постоји, и насмејемо се, и кажемо реч која није ни граната 42 см, ни торпедо, ни мина, ни сумарен, ни шрапнел, реч која не говори о корпусима претрпаном земљом и заривеним у блато, нити пак о хиљадама оглувелих од пакленог урлика ратних чудовишта; ми изражавамо мисли које немају за предмет ни нове политичке комбинације, ни стратегијске бравуре, ни тактике опкољавања и залажења за леђа, које се не баве могућим последицама, рецимо, пада Пшемисла.²⁶⁰ Ми живимо и нисмо у рату; говоримо и не говоримо о рату; ми мислимо и није нам предмет рат! О, има ли неког ко живи а није у рату, говори а не каже рат, мисли и сања а не наслућује ратну вреву и таласање безбојних колона, које иду некуд да се опет врате, и враћају се, беже, или се повлаче, да прикупе енергију, и свест, и средства да се опет крену угађеним путевима... О има таквих људи! О, сви су људи такви!

На срећу или несрећу њихову, људи имају ту чаробну моћ да *забораве*: они забораве све. И онда када бунцају у тифусној грозници, или грцају у смртном ропцу, или издишу у туђини, и онда сине румен зрак лепе и веселе наде, фантазија на својим лаким крилима пренесе у далеке пределе онога кога очекују и кога воле. Али вечита и страшна присутност свега онога што дави наша чула и нашу свест, страховита стварност, односи све илузије, брише све снове, уклања и гаси сваки светао зрак, и остаје само крвава помрчина и мрачна крв оних што су пали и оних што ће пасти! Ја не знам хоће ли овоме доћи крај! Ово што се дешава прелази сваку границу, надмашује пламену машту једног Јована који је спремао књигу седам печата за човечанство без вере, и раскошну фантазију једног Дантеа²⁶¹ који је подигао величанствену и страшну архитектуру једног Пакла. Они нису све рекли, они су рекли мало, јер нису живели у наше време, јер не живе данас...

Сада када се мало по мало уклања испред наших очију слика властите пропасти и рођене беде, када нам полази за руком да заборавимо све

²⁶⁰ Опсада тврђаве Пшемисл у Пољској била је најдужа опсада у Првом светском рату. Трајала је 194 дана. Отпочела је у септембру и трајала до 11. октобра 1914, да би, затим, била обновљена 9. новембра 1914. а завршена 22. марта 1915. године, када се аустро-угарски гарнизон од 110.000 војника предао Русима.

²⁶¹ Данте Алигијери (Dante Alighieri, 1265–1321), највећи италијански песник, родом из Фиренце. Изучавао је језике, права и филозофију, а бавио се и политиком, због чега је 1302. осуђен на доживотно изгнанство из Фиренце. Његова *Божанствена комедија* представља најузвишенији спев о људској трагедији и наговештај новог света ренесансе. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 596.

гробове и гледамо да стварима и сликама попунимо места оних које изгубисмо, када, не признајући то себи, бацамо лаку копрену преко оног што се не може поправити, и почињемо допуштати себи раскош унутрашњег живота и личне борбе, сада нас тресе грозница равне хуке какве није било, сада нам пропадају уши од топова чију грмљавину не чујемо, и слепе нам очи од ватре ратног пакла који не видимо... Наш народ је у све горем положају, наша земља је ваљда сада у највећој кризи. Страшна је то ствар, када је за некога туђа пропаст двојно опаснија него своја властита, када је за Србију губитак Ваљева мање опасан од предаје Пшемисла, тамо на северу... И ми нисмо мање брижни данас у мају, него што смо били у новембру.

Шта ће бити!? Ако и заборавимо све ужасе које рат као такав доноси, како да се помиримо с тим шта ће он донети нама! Шта ће бити?!

Слаба утеха! Једна за другом нижу се утехе, промичу сламке за које се хватамо ми, стоструки дављеници, туле се светиљке које су за нас спасоносни весници уточишта и мира, нестају боје које наговештавају мир и спокојство! Једна земља за другом гази у страшни рат, и ми се радујемо што стају још два милиона у редове оних који ће мрети и кличемо што их није мање, и весели смо што ће их бити још... Постали смо звери са закрвавелим очима и разјапљеним чељустима, и свирепи смех, онај „црвени смех“, меша се у нашој пакленој физиономији са животињском мимиком неситих и незаситих! Јест, ми се радујемо што ће бити још крви! Шта чека тај! Шта оклева онај! Што не истрже мач? Што не савије врат, што не отвори груди и не покаже срце, што не стави на нишан мозак у глави?!... Шта чека тај!

Јесте ли згазили каткад муву, јете ли притисли кадгод бубицу? Јесте ли видели шта је живот? Јесте ли осетили шта је смрт?

Ви се више не сећате ни муве ни бубице, као што сте заборавили хиљаде оних мушица које су се удавиле у пламену ваше свеће, као што заборављате све што је прошло. Заборављаћемо док живимо и док нас не забораве!...

И ми смо готови да у свему видимо котву спасења, да се ослонимо на сваку и најмању потпору, да, у своме јаду и у страху за себе, заборавимо све обзире хуманости и саосећања, и желимо крви, још крви...

Среда, 27. мај 1915.

Она [Десанка Милутиновић] је очајно уморна. Раније човек без енергије, она је умела да прикупи сву своју унутрашњу снагу, све резерве

бића и да се потпуно преда неком послу онако како само она може. И сада ради послове које иначе ни по какву цену не би радила, којих се иначе грози када треба да их ради за себе. Сада ради за друге, губи се у послу, заборавља се, и, добро јој је. Али не остаје јој снаге ни за шта друго.

Она је феномен. Није то човек од акције који оплођава све чега се дотакне, који оживљује све што дохвати, који „претвара суво лишће у суво злато“, није то ни „женска рука“ која је навикла на кућу и на послове у њој, и не може да не ради оно с чим је срасла. Не. Она нема никаквог смисла за кућу; она „гласа за кафану“, нипошто неће да кува („само кујну никако“) има пуно урођеног смисла за еманципован живот. И сада, одједном, прихвата се и кујне, и патоса, и прозора, и судова и свега што јој је раније уливало само грозу. Шта је то?

Ако није увреда за њу, ја сам створио њену формулу:

Све за другој; ништа за себе [подвучено у оригиналу].

И сваку појаву њеног живота, сваки њен поступак, цео њен живот ја врло успешно сводим на ту формулу. Дакле, треба радити за друге. Уз то, нема се више ништа са собом, не види се и не налази се више ништа у себи, и да се не би очајавало, да не би било времена и прилике да се очајава, дај да се *убејне од себе*. И када се одушевљење према раду за друге споји са органском потребом да се побегне од себе, излази у резултату необјашњива енергија код човека без енергије, чудна воља код девојке која је погасила своје светиљке, необични смисао за физичке послове најобичније врсте код отмене особе која за то никада није знала, која је штеђена сваког покрета руке. И да резултат тих двају чинилаца буде јачи и очигледнији долази на позорницу њена феноменалност као бића.

Човек са врло сложеним душевним животом, са финим нијансама духа, она има нечег од онога што карактерише велике песнике и све људе код којих тренуци играју врло важну улогу, које моменти дижу у висине нових и немишљених мисли, неосећаних осећања, најзад оне који за све што учине захваљују интуицији, интензивним моментима који долазе ретко, трају кратко, али стварају чуда. Не улазећи у то колико је то нормално, ја само констатујем да је то и код Десанке случај. Она нема константне и континуалне енергије. То је очигледно за све особе њеног типа, и посебно за њу. Али Десанка може да се одушеви. И, када се она одушеви, онда се ту концентрише све што она има, онда се од тога посла направи збориште свих њених мисли, ту се као у центру сакупе сви њени нерви, и она види само то, и ништа више. Једна способност *концентрације* која има магичну моћ индијских факира, нека моћ елиминисања и апстраховања свега што нема везе са центром, то је Десанкина сублимна

особина. У томе је њена снага и величина. Десанка рђаво памти; то је истина, она је расејана и може да превиди, да не види, да себе доведе у комичан положај што ће заборавити ствар врло просту, обичну. Њој се десило да поспреми целу собу, да се одушеви патосом који се жути као лимун, да уочи сваку мрљицу на њему. Улази њена сестра и покаже јој да се пећ црвени од рђе. Она није видела. Све је било концентрисано на једну страну, и друго није постојало. Она рђаво памти. Али покушајте да је ухватите да је испустила једну небитну ситницу из неког разговора који је она волела, или једну цртицу из карактера који она студира, или неку сићушну ознаку из психолошког стања на које она обрати пажњу. То не може бити. Десанка никада не греша када је у свом стању. Ја чак тврдим да она никада не излази из њега што се тиче душевног живота. Она никада не говори без основа. Ма колико порицала, ја остајем у уверењу да се она никада не шали, да свака реч има свог смисла и корена у свесном или несвесном осећању њеном. Ето, ја још никада нисам чуо да она каже реч која није на своме месту; још нисам опазио да се она преварила у неком суду; никад не осетих да она некоме чини неправду. Не, не! Нека ми нико не доказује супротно! Ја нисам видео, неумитнијег и правичнијег судије од Десанке! И то је моја трагедија. Ја бих био срећан када бих могао рачунати на то да се она можда вара, да није у праву, када бих могао да се тешим помишљу, да је се у њен суд увукло лично осећање и субјективно расположење. Ништа од тога! Математичар и даље живи у њој! И када она каже реч, то је за мене прекаљена истина, ја знам да је тако и, после све анализе и испитивања, остајем при томе. А она не суди добро о мени. И ја знам да је у праву, и то ме пече, и то ме сатира.

А та њена моћ долази од великог искуства. То искуство није плод година, јер су и други живели, па нису ништа видели, већ је резултат оне чаробне моћи њене да се концентрише, да живи јединственим душевним животом, да даје себи рачуна увек о свему, да марљиво гледа шта се одиграва у другоме, да то силном логичком везом спаја са стварношћу, и да изводи закључке који су истинити. Она може да се концентрише. То је основа.

Када спојимо њену феноменалност (са тренуцима када навире интуиција и болесна способност да се одушеви за нешто, која је у основи исто што и моћ да се концентрише) са њеном великом особином апстраховања, онда у њој имамо пример оних болесних великана који су то само у моментима експлозивног прилива снага када се даје више него што се има, нешто што подсећа на медицинске примерке болесника кадре да у једном тренутку учине циновске напоре за какве иначе нису ни способни ни вољни.

Десанка није човек коме је рад у бићу. Она може, међутим, да ради више него они који су срасли с радом. Али када? Онда када се одушеви за тај посао: Колико? Не знам. То још нисам видео. Али мислим да неће изићи погрешни горњи закључци баш и да се деси да тај напон потраје неколико месеци. Јер, с једне стране, то је посао на који се најзад навикла, где се механизују поступци и олакшају кретања, и где када се једном човек уведе у ред па после све иде само од себе; а с друге стране, напусти се све што се радило раније и сва енергија се троши само на ту страну. Али, ако је главно почетак, иницијатива, прве тешкоће у раду око уређивања, онда човек црпе своју снагу из оне способности да се све баци на једну страну, да се концентрише, да се заборави, да се буде – Десанка...

Она је то. Радећи тај посао, она сада не види ништа, и очајно је уморна. И нема времена ни воље низашта више. И бити у њеном друштву је незанимљиво, управо било би незанимљиво када она не би била она, и када из ње не би зрачила лепота и примамљивост, и када њена појава не би изазивала свест о њеној величини која се моментално не види, али која је ту. Код мене је та свест увек присутна и ја чувам слику њене величине. И зато нећу да је кварим примајући од Десанке онда када она даје ствари без вредности, јер је уморна, јер је њена главна пажња на другој страни. Она би и сад давала доста. Али ја хоћу много; хоћу све.

Ја се више не шетам с њом. Када не би за мене била страшна чињеница да је она ту, близу мене и да не припада мени, када се ја не бих следио сваки пут када је видим с другим, далеко до себе, онда би било добро да сачувам само ту њену слику, велику и лепу. Покушаћу да се помирим с тим. Наше дружење је изгубило основицу. Ми немамо више ништа да кажемо једно другом. Она нема ништа више за мене, нити икада може да се поврати оно што је раније имала, после онога што је било између нас и што је она закључила о мени. Свршено је. Ми смо се разишли. Ако бих сада пошао да се шетам с њима ја бих патио и поновила би се она чуда која су и довела до овога. А ми више не можемо ни да се свађамо, толико смо се удаљили једно од другог. Ја сам видео: ми ћемо остати у уљудним односима који неће значити ништа. Ја ћу бити за њу једна тачка која неће лако ишчезнути, али која ће бивати све мања. Шта је она за мене – рекао сам.

Петшак, 29. мај 1915.

Данас је петнаест дана откако радим енглески. Могу рећи да у целом Новом Завету сада за мене готово нема непознатих речи. Јуче ме је обрадовала вест да ће ми стићи речник. Само, сада ће бити опет тешко без

књига. Нисам могао да мислим да је толико отежан рад животом у малом месту и далеко од центра. Уосталом, ратно је доба.

Понедељак, 1. јун 1915.

Умор ће, изгледа, испасти најглавнији елемент у тајанствено компликованом конгломерату што се зове Десанка Милутиновић. Све више долазим до тога да све појаве њеног душевног живота, уколико нису њене битне особине, имају свој корен у умору, у засићености, у изнемоглости да се осети, или бар да се осети онако како се некад осећало. Тај умор је условљен двојако: с једне стране, ту је не велика количина резерве, у шта спада и тананост живаца и претерана сензитивност за утисак, као и слаб физички организам, од чега свака од ових особина може бити узрок да се она истроши и умори; с друге стране, бурни и тешки догађаји који би исцрпили и много грубље нерве, који би прогутали и много обилније резерве него што их има она. А када се та два елемента споје, када слаби, превише осетљиви живци буду плен свирепих догађаја и жртва страховитог мучења које чини читаву трагедију за себе, онда је тек разумљиво што се она истрошила, и врло је чудновато што има *и* *толико* душевне енергије. Ја збиља не знам, чиме би се то могло тумачити.

Док је немилосрдно расипала енергију својих живаца у широком и величанственом душевном животу, Десанка је, остајући верна свом принципу концентрације, занемаривала скоро све друге стране индивидуалног живота. Упућена само на унутрашње, дубоко интимне ствари, она није имала смисла за спољашњост. Бар тако се чинило мени, који сам код ње тражио само једно, случајно баш оно што је она у том времену највише и једино развијала. Несумњиво је, међутим, да се укусу за спољашње ствари, за ситнице малог живота без личног живота, рекао бих, већи смисао за уметности, код ње јавља тек доцније, управо онда када је била заморена да се посвећује *искључиво* душевном животу, и када је осетила потребу да се одмара на ситницама и на стварима спољашњости. Тако је постајала примамљивија, то је несумњиво. Али, тиме је изгубила, ако не сваки, оно велики део интереса за оне који у њој траже друго, оно пређашње.

Човек од свестраних способности, врло великих уосталом, Десанка је, рекао сам, концентрисала свој душевни, и, можда, духовни живот на ствари унутрашње борбе са собом, на психолошко анализирање себе и других. Она је, с једне стране, врло рано почела полагати себи рачуна о себи, тражити оправдање свога живота, проналазити провалије и поноре који воде у смрт, имала грозницу самоубиства онда кад се још играла

луткама, а, с друге стране, умела је рано да чита људске душе, да улази у туђ живот, да болничари свима који немају или имају мало, да посматра и анализира, да разумева и да опрашта. То је заиста много. Даље се не може. Али то је ипак једно. А она је имала и других способности. Оне су, значи, биле занемарене. Десанка је човек са врло јаким интелектом, с неустрашивом логиком, с ретком моћи смелог закључивања и доследног извођења, и да није имала живце какве је имала, да није своје биће окренула на страну душевног животога, она би можда била научник. Ако и има неког ко је помешао те две ствари, ко је као особа тананих нерава хтео да буде теоретичар, и истовремено са сувом и неизразитом научничком фразеологијом мислио да постане уметник, као што је то био случај с њеном Надеждом, Десанка то није хтела. Уосталом, она ништа није ни хтела, она није ни могла да хоће. Главно је да њен живот никада није текао низ два корита. Када то кажем ја мислим на њен главни живот, на онај коме она даје своје име. Иначе би се код ње могло говорити не о два живота, него о пет разних. Она је себе изражавала само на попришту душевних борби. И, зна се, врло успешно. Остале њене способности нису се развијале. Срећом, она је била обдарена сувише јаким интелектом који није лако ишчезавао у пламену осећања и у магли јаке фантазије. И код ње се са силином осећања мешала снажна логика. Само, ја бих рекао, оно прво је побеђивало: ако је и покушавала да логичком анализом објасни оно што се дизало у дну њене узрујане душе, ако је и хтела логички да правда један живот који, за њу, није имао разлога у корену њеног бића, у *осећању* задовољства собом, те разлоге је тражила у осећањима, заборављајући, несвесно, да је то посао разума. И, разуме се, трпела је неуспехе. Они су водили у разочарање, убијали и оно мало воље, тулили и последњу светиљку која је значила љубав према животу.

Ја се бојим да идем до краја, јер сам, ево, довео до смрти једно створење које живи и више се не пита зашто живи. Али, ако ја сада нећу да идем до краја, она је сама ишла. И није било ретко да се дође до закључака до каквих ја долазим када хладно разлажем ствар на делове. Она је то чинила. Само се увек нашло нешто што је за моменат спасавало ситуацију. Ако је то у прво време, у првом слепом случају, био неотровни раствор круница од жижица, другом приликом се нашло нешто друго. Дошла је, на пример, до свести о томе да прилежан рад с децом може да буде прилично оправдање живота (разуме се за њу, која га тражи); осетило се, други пут, да има у том животу пуно забавних и пријатних ствари ради којих би се баш могло живети; наша се каква болница за чију се лађу могао прикачити један залутао чамац. И тако редом: непрестано се одлагало. Ваља рећи да је у почетку постојала нада. Сваки Видовдан

требао је да значи преломни тренутак; сваки распуст могао је да буде раскрсница, са које ће се поћи другим путем који никако неће водити у сеоску школу. Сањало се у јутарњем сну о великој вароши, о универзитету и ђаковању без краја, замишљали се детаљи неког студентског живота с пријатностима без граница. Па и ове ратне године на које се толико тужимо имале су свог удела у томе. Само се не треба варати. Оне нису унеле ништа ново: подржале су стару тежњу, одгодиле кобни закључак, учиниле да се онемогући у корену свака акција у једном времену када нико ништа за себе не предузима. Срели су се нови људи; стекли су се нови укуси; изгубила се основица за незадовољство собом и оно се пренело на незадовољство светом и животом уопште. Било је много начина да се пажња дигне са себе и да се пренесе на нешто друго. Уз то, рекао сам, срели су се нови људи, стекли су се нови укуси. То врло много значи. То је скоро све. Десанка је, у жељи да побегне од себе, добила смисао за спољашње ствари, какав ја код ње нисам раније познавао, и какав она зна да није имала. Када сам је видео сада у овом месту, рекао сам да то више није она. Није знала шта да мисли. Ја сам, у почетку, био врло задовољан том променом. Уверавао сам је да је то добро. Видео сам у томе свежину и нову вољу за живот. Међутим, када је после бивала сама са мном, она је почела долазити себи, враћала се у стари колосек, и изгледало је да ће да се поврати, или, што сам ја желео и очекивао да направи срећну комбинацију два живота. То је било дивно као идеал. Међутим, то није одговарало стварности. Оно што се догађало после показало је: да Десанка не може више да води само онај живот који сам ја код ње познавао; да не успева да срећно комбинује симпатичну варијанту коју сам сада од прве опазио; да ипак не може да се ослободи свог ранијег ја, и да често врло задовољно плови по етеричним регионима његовим. Ја сам је уочио на тим висинама, загледао се у њену љупку фигуру, видео ореол од седам дугиних боја како је чаробно обавија, заљубио се у њен орловски стас, уковао себи у успомени само тај смели покрет, и упамтио само њега. Она је била врло високо, и далеко, и била је лепа. Но то су били само тренуци. То су били њени моменти срећног враћања у свој првобитни живот. На срећу или на несрећу, ја сам те моменте ухватио, упечатио их и сачувао. „Јован је волео Исуса, и зато више никога није могао волети.“ Ја сам видео Десанку такву и нисам могао да је примим друкчију. То је било глупо, то је и сада глупо. Она не може више да даје оно што је раније давала. Она не може да буде увек у својим вишим тренуцима, јер је то уопште немогућно, а нарочито њој која нема снаге за сталност. Десанка не може више да разумева и да опрашта „седам пута на дан“, као некада, она није у стању да води рачуна

о свему онако као пре. Она би могла да буде светица овенчана ореолом од седам боја... Зашто, зашто не може?

– Не може, јер је уморна. Јест, врло је уморна!...

Четвртак, 4. јун 1915.

Тешко ће то бити да се објасни некеме у каквом смо односу сада Десанка и ја: моји и њени пријатељи, који су знали шта она значи за мене, њени и моји пријатељи, који су слушали и знали шта ја значим за њу, згранули би се када би чули да између ње и мене нема више ничега. Њима се не би могао објаснити однос између нас који станујемо у једној кући, настављамо, формално, ранији живот, само што не идемо никада заједно, а раније смо стално ишли заједно. Што је главно, Десанка неће рећи ништа ружно за мене, ја не могу рећи ништа неповољно за њу. Па ипак, ми смо прекинули. Тихо и нечујно, тако да не осете ни наши укућани, тако да и ми сами нисмо потпуно свесни. И, да се на хартији не морају рећи речи, да црно и бело не чине истину, да се, кад се већ пише, не мора рећи истина, ја себи не бих смео да признам тај страшни факт. Наше односе апсолутно нико не разуме, тешко да би их ко могао разумети, а нико их не познаје у правој боји. Сви су опазили да се нешто догодило. Ја не шетам с њом, с њима. Али ја се виђам с [Крстом] Бојовићем.²⁶² Проста ствар: то је човек моје врсте, води разговоре који мене могу да хране, учи енглески као и ја сâм, припада кову људи који се заносе идејама и окрећу главу од стварности, књигу цене више него живот – пуно, дакле, разлога да будем с њим. Тако би резоновала цела моја околина. Ја знам да тако не резонује Десанка. Не може бити да она не зна у чему је ствар...

Али оно што ми знамо не може се изрећи. Ја бих волео да чујем како она схвата наше односе. То би било јако интересантно. Вероватно је да она и није стигла да себи изради довољан биланс наших односа. Али, она ће то урадити, и биће право задовољство чути је када то буде излагала (јер она неће да напише.) Само ја више не знам коме би она могла говорити. Сем Маре и своје сестре она збиља нема никога коме би се могло објаснити тако што. Изгледа да ћу, на крају крајева, бити то ја сâм. Али онда ће се говорити тако као да је реч о неком десетом, за кога се, као што увек бива, пита, је ли жив!...

²⁶² Крсто Бојовић, студент филозофије пре рата. Упознао се с Драгољубом Јовановићем 1915. године у Радовишту, где је био чиновник у среској управи. – Драгољуб Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 31.

²⁶³ Михаило Мијовић, отац Радојке Раде Мијовић, некадашњи срески начелник.

Када сам био у Пироту имао сам прилике да говорим Ради, њеној мајци и Мијовићу²⁶³ нешто о Десанки. Они су се чудили, дивили, згражавали, покушавали да објасне, да сведу на обичан случај. Ја сам одмах износио други моменат из њеног живота, и они су остајали неми, и нису могли да разреше загонетку. Да сам онда, после свега тога, рекао да је с нашим дружењем свршено, зацело бих добио епитет – лудака!...

*

Данас ми рече да јој се све мање иде у болницу (сутра је четрдесет дана како тамо ради). Једва чека да иде у Ниш. Неке ствари које су се догодиле с њом сметају да се настави нормално психолошко посматрање њеног умора. Ствар се компликовала страховитим приликама у болници. Поред управника, о коме ми је одвратно да говорим, ту је лекар који је искварен до краја, и жели њу да уклони по сваку цену, јер му она смета да настави свој рад у нераду и неред. И, што је најстрашније, он наводи као разлог то што она „не врши никакав рад у болници“, и то у времену када су јој обе руке рањаве од порција и чађавих лонаца... Када уз то не би додавао страшне речи које прљају њу која се не сме прстом дирнути, онда би то био обичан грчки безобразлук. Овако то представља непријатност. Мада то не оставља великог трага у њој, јер зна да то није истина, ипак смета нормалном развијању њеног умора који сам хтео да посматрам.

Петшак, 5. јун 1915.

Људи не казују све. И то је услов да могу да живе заједно, тако је рекао неко.

– То зацело није Немац.

– Тако је. Или је Енглец или Француз. – Када би било апсолутне искрености, и кад би свако знао све о свакоме, људи би се одмах разишли. *Дискрећносћ је услов за заједнички живот, и за пријателство и за љубав.* О себи је незгодно говорити, јер, једно, људи не воле да им неко говори о себи, не трпе да се каже *ја*, а, друго, човек никада о себи не може рећи ни све, ни истину.

Белвер није могао да говори о себи. – „Писати аутобиографију за мене је тазити босоној по врелом пјеску.“

Апсолутна *дискрећносћ* нити је *могућна*, нити је *пошребна*. Не би се ништа знало о тим јунацима дискретности да су били до краја дискретни.

„Само је ћутање велико“. Ми то не бисмо знали да је Вини савршено ћутао. И [Морис] Метерлинк²⁶⁴ говори, и проповеда – ћутање. Човек треба да говори.

Треба говорити мало, о себи врло мало или ни мало. Дакле ако се одобри извесна мера индискретности, онда треба избећи – директност.

Може се говорити о себи а да се не каже ја; може се говорити о својој души а да се она не разголити. То је не само штетно, него је и стидно.

По улици се не иде наї.

Може се приговарати другоме а да се не каже ви, да се не помене Ви.

Онда се може рећи и више и боље. Онда је човек слободнији. А опет не открива себе. А и не смета ономе с ким говори. А и отменије је тако.

Дискретност и Индиректност!...

Не говори о себи! Или, имати меру у овоме.

Не говорити директно о себи!

Сачувајте што више скривеној и нејознајтој!

Љубав и пријатељство хране се дискретношћу.

Добри односи трпе од – директности.

Субота, 13. јун 1915.

Кроз два три дана Десанка иде одавде. Већ је уморна од болнице. Уз то, све важније и теже послове је позавршавала, и сада људима може бити добро и без ње. Неће ни дана да седи у Радовишту. Иде одмах у Ниш. То има својих разлога.

Изгледа да нећемо ни речи да проговоримо. Ми и не можемо ништа да кажемо једно другом. Не говорећи ништа о себи, проводим дан за даном с њом далеко од ње. Нас више апсолутно ништа не веже. Већ сам мирнији када то кажем. Бар сада, не осећам готово ништа. Али има момената када се кидам од помисли на оне лепе дане узајамне љубави, на оно безобзирно тражење по Београду и Нишу, на „ревностно писање“ које је било смисао мога рада, када се сетим треперења што сам са Десанком! Ох! њена кратка, лепа писма, пријатне реченице, дивни поздрави! Свега

²⁶⁴ Морис Метерлинк (Maurice Maeterlinck, 1862–1949), белгијски песник фламанског порекла, писао на француском. Био представник симболизма у позоришту, наклоњен мистицизму. Гл. дела: позоришни комади *Пелеас и Мелисанда*, *Мона Вина*, *Плава птица*; дела филозофско-лирске инспирације *Мудрост и судбина*, *О смрти*, *Живот пчела*, *Живот мрави* и др. Добио је Нобелову награду 1913. – *Мала енциклопедија*, књ. 2, 657.

тога данас нема; свега тога више неће бити! Зашто? О, зашто? Сада не умем да одговорим. Ни она не би умела да одговори. Али моје исписане странице, њена дивна прича то ће све умети да кажу. Ко ме ли ће рећи?!

Она ће отићи. Она је уморна! Нека се одмори! Има ли излаза?!

Нема! Нема!

Понедељак, 15. јун 1915.

Десанка оде овога часа. Још се чују точкови фијакера који је односе, и који ће се зауставити пред болницом... она треба да да последњу дозу *Digalène*-а једном болеснику који ће да умре; треба да се опрости са болничарима; треба да се опрости с њим!...

Растали смо се без речи. Знао сам да ће тако бити. Али, са лупом точкова који је носе неће отићи и мисао на њу, неће се изгубити и успомена на све оно што ми је учинила и што ми оставља. Изгубиће се можда присуство оне кобне слике која ми се неодрживо намеће и мучи ме, присуство слике испод које пише: *Огбачен...*: Изгубиће се можда и непосредна и свирепа патња која ме је нагонила да мислим и да се осуђујем, и тако ће настати дани сиве и безбојне сете у којој неће бити ничег одређеног, у којој управо ничега неће ни бити. Она апатичност која доноси инерцију и малокрвну малаксалост, која гута стерилне часове и сажеже на тихом и невидљивом пламену једну младост, та апатичност ће постати још већа. Ја не видим краја овом безбојном животу који прети да се сведе на вегетирање у задовољавању елементарних физиолошких потреба!...

*

Ово су дани када је физичка немогућност осећати се добро и загревати се јасним и утешним перспективама. Данас човек не може ни да осуђује себе за свој нерад! Докле смо дошли! – Сасвим разумљиво! Ништавно је све што ми можемо урадити. То се види из свега што данас бива. Данас, када се решава судбина света, када је човечанство доведено у решавајућу фазу, када принцип *што више смрти и пакла!* значи смисао целокупног стварања, данас нико од нас не може ни помишљати да је корисно и добро оно што он ради!

Страшно је разочарање у које морамо пасти, данас. То више није неоснован страх, то није зебња за своју будућност која ипак налази пуно излаза и могућних срећних обрта. Не може се данашње стање назвати несрећном епизодом која ипак води срећном крају. Не може бити речи о непоколебљивој нади и вери. Данас је страшније него икада! Средина јуна обележава се мртвом тачком у нашој националној и расној историји! То су дани када на свим фронтовима светског рата влада кобно затишје, гробни мир, страхотно ћутање, док у Галицији Немачка и Аустрија гоне Русе преко границе, терају их пут центра и срца велике Русије. И то тако беспомоћно, тако тужно, тако бедно! Руси немају муниције! То је кључ њихових неуспеха. Сироти руски мужици морају голим рукама да задржавају усијане пројектиле 42! Они сада преживљују нашу новембарску историју. И они су испустили своје Ваљево: Лавов је прешао у немачке руке. Хоће ли и они имати свој Рудник? Хоће ли они наћи свој 20 новембар? Ко би то знао. Руси немају муниције!

Данас цео свет напрегнуто гледа и слуша, и чека телеграме с галицијског војишта. А српски народ с муком проговара: Руси одступају. Шта ће бити?! Данас владин орган упућује молбу свевишњем да он спасе велику православну Русију!...

Шта ће бити од нас?!...

Бугари одбијају све ласкаве понуде Четворног Споразума, Румуни неће ни да чују. Дакле, сваког часа можемо чекати да нас нападну суседи!

Зар је онда необјашњива чама у коју смо пали, безизлазност душевног живота која нас притискује, оскудица сваког спокојства и мира?!...

Четвртак, 18. јун 1915.

„Немци и Аустријанци су успешно окончали своју офанзиву према Русима. Одмах затим ступају у преговоре с Румунијом. У овом тренутку ти се преговори воде у велико. Ових дана одлучује се судбина Румуније.

„Бојати се да њена одлука не падне у корист Двојног Савеза: бојати се у највећој мери!

Бојати се, бојати се у највећој мери да Румунија не баци свој мач на тас Двојног Савеза. То би највише погодило Србију. Опасност, која је и овако за њу велика, удесетостручила би се. А шта тек да се каже ако би одлука Румуније повукла за собом и одлуку Бугарске? па Грчке? А то не би било немогућно...

„Криза је у овом тренутку велика; за Србију највећа; и човека обузимају тешке и суморне мисли...Д[ушан] Поповић,²⁶⁵ „Криза“, *Р[адничке] Новине*, 16. јун 1915.

Субота, 20. јун 1915.

Походио ме је Мефистофело и донео ми кључеве. Стајао сам у мрачном ходнику. Ја не знам шта управо беше одаја у којој сам дреждао неколико месеци. Али мора да је био ходник. Нисам, до душе, дуго одмицао од врата једне собе, те не знам да ли их је било још. Но све би рекао да је соба, пред којом сам ја чекао и чија сам врата детаљно студирао својим органом пипања, није усамљена, и да се ниже читав ред. Па јесте, богами, ово и нису прва врата од улаза. Добро сам се сетио: па ја сам већ улазио у неколико соба. Како оно беше: за неке браве кључеве сам добио још напољу, један сам издељао од дрвета, а једна врата сам отворио својим домалим прстом на десној руци. Дакле тако. Да је то био ходник, и да је дугачак, да, према томе, има још соба, закључујем из овога: прво, знам да сам већ улазио у неколико соба, и ово су ми бар пета врата; друго, осећам по притиску ваздуха и по мирису који се шири, као и по хладноћи од које се још нисам следио, да има још простора. Има, дакле, још неиспитаних соба у овом лавиринту који сам предузео да студирам. Али што сам се овде намучио, то је за причу.

Данас или сутра биће три месеца откако сам стао пред ова загонетна врата. Хм, загонетна! Чегга има ту загонетног?! Како врата могу бити загонетна; и то још – затворена! Дакле, просто: затворена врата! И, што је главно, и у чему је управо тешкоћа: нема кључа!... Шта да се ради?

Гле, гле, како сам позаборављао! Оно, одавно је и било: цела три месеца! Сада се тек присећам. Ја сам управо био прескочио две или три собе, па сам се зауставио пред овом данашњом. Јест, тако је било. Знам да сам се после враћао. Баш добро: прескочити две или три затворене собе за које и онако има наде да ће се моћи откључати, па се мало намучити пред неразрешиво загонетним вратима (опет загонетна врата! Баш ми не

²⁶⁵ Душан Поповић (1885–1918), социјалиста, новинар. Социјалистима је пришао још у ујичкој гимназији 1904. Као већ формиран социјалиста држао је предавања у Клубу великошколаца социјалиста. Био је један од директора Радничких новина и близак сарадник Радована Драговића и Димитрија Туцовића, на чији је предлог стао на чело социјалистичког покрета у Србији као секретар Српске социјалдемократске партије. Путовао је на међународну социјалистичку конференцију у Стокхолм, 1917. године, до које није дошло због различитих фракција у социјалдемократском покрету. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 149.

полази за руком да се одвикнем!...) Онда бар човек може мало да се разоноди, враћајући се. Баш је то забавно. Стало све пред једном тешкоћом. Без моћи! Ајд' онда натраг! Просто дивота! Забави се човек. Час се деље кључ од дрвета (а није лако ни дрво наћи!); час, опет, завлачи жив прст у мртву браву. Да остане човек, не дао Бог, без прста! Али, тек, то је забавно: пола опасности и пола разоноде донесе вам лепу пријатност: улазите у лепу собу, разгледате, проналазите дивне, чудесне ствари, задовољни сте и собом и собом. И онда човек каже: баш добро што сам се помучио, имао сам и рашта. Овако лепа соба не виђа се сваки дан. А и не виђа је свако: то није мало задовољство. Још нешто: Ви сте се одморили, прикупили сву енергију за даље испитивање, обогатили сте свој интерес за посао који радите, а то није на одмет, то је баш нужно.

Дакле, да не бисте чекали, одшетали сте мало натраг, учинили сте оно што сте пре пропустили, освежили се, и орни сте да кренете напред. А, замислите, браве: шта би било од човека да се не макне с места читава три месеца, то је, побогу, стотина дана! Оно, истина је и ово. Ја не могу да се похвалим научничком заборавношћу. Не могу рећи да сам успео да потпуно апстрахујем посао који нисам у стању да радим (дакле, да отварам врата за која немам кључа) и да се својски бацим на испитивање собе коју сам, како-тако, отворио. О, не! Велико сам ја њушкало. Бадава, нисам за научника. Како сам лепо дошао до уверења да се не вади вода из дубоког бунара када нема кофе с ужетом, да се не отварају врата с компликованом бравом када се при руци нема оригиналан кључ или, бар, згодан калауз, када сам, велим, дошао до таквог уверења, ја нисам као човек прионуо на један посао који могу да радим, нисам претурао по соби која је, браћо, отворена, па каква је да је, него сам непрестано истрчавао, да опет окушам нећу ли отворити *ону*. И, што је интересантно, има људи који лепо усредсреде сву своју пажњу на један предмет, концентришу се на једну ствар, па када њу заврше онда иду даље. Разуме се, то су научници. А шта сам ја радио? Када сам, рецимо, био у трећој соби (тако ће, ваљда, бити), наиђем тамо на неки рукопис о „умору као фактору душевног и духовног живота“. Ако има интересантне ствари, онда је то тај рукопис. И, шта је било? Факат, заинтересовао сам се. Узео сам столицу, сео за сто. Хартију, плајваз, црн и мастиљав, перо, мастило, све сам прикупио. Читао сам лепе ствари. Одједном дође ми под прст реч *врх* (или *горе*, не сећам се тачно). Најпростијом асоцијацијом вежем реч *врх* за кључ од *оних* врата који је несумњиво негде горе: или над вратима, или закачен, или како буде, тек негде горе, тамо нисам тражио. Одмах, разуме се, устанем. Ставим писаљку између листова, па пред врата. Подигнем се на прсте, опипам све што сам могао да дохватим: нема. Вратим се на „умор“.

И то није било само једанпут. Често сам се домишљао. Прекинем читање. Упиљим очи у неки предмет који не видим, па се домишљам. Да неће моћи овако, да није згодно ово, да се не може оним. И шта ми није падало на памет, и чиме вам све нисам покушавао да отворим та врата. Може човек да ме осуђује за такву несталност и недисциплинованост. Може и да ми се смеје што нисам могао да се скрасим на једном месту. Али и не може. Како се узме. Ако је концентрација услов, ја сам је имао: ето, непрестано сам мислио на *она* врата. Куд ћете даље. Јест, али зашто нисам само то радио? То, збиља, није консеквентно. Али допустите, за име Бога, да се не седи на једном месту, и то пред неким затвореним вратима, три месеца! Помислите само! Дакле, да направимо компромис: није добро што нисам дурашно одседео пред *шим и шим* вратима једно сто дана у неизвесности када ћу добити кључ, и хоћу ли га, уопште, добити; добро је што сам се разонодио правећи екскурзије по пропуштеним собама, и што сам се освежио за чекање. Има још једно добро! Када сам био у трећој и четвртој соби (рецимо да је баш тако било), налазио сам пуно ствари које су ми баш наговештавале шта ћу све наћи у петој, које су ме одушевљавале и храбриле да не клонем у тражењу и чекању кључа. И, најзад, ја сам тек тада извесно знао шта тражим и шта ћу наћи у петој. А то, допустите, много значи. И, после, лепо је то да човек све више нешто жели уколико му се приближује, то је и најлепше. Иначе, ратосиља се тога човек...

Дакле, добро сам урадио. Могу рећи да сам из четврте собе изишао потпуно задовољан. Па шта је ту било? Шта је било? Било је свачега. Али, не; са *свачим* смо завршили раније. Сада сам разгледао опет неке рукописе, неке укоричене књиге, неке отмене слике, карте, албуме. Што је најлепше, нашао сам на дну једног свежња увезаног белим канапом неку лепу, укусно повезану свешчицу с натписом црвених слова: *Када човек није од свога времена...* Дивна ствар! Па како лепа израда. Жао ми би да преписујем са финих дугуљастих листова: више волим да ми у сећању остане онакав текст. Што упамтим, упамтим!

Увезах, дакле, свежањ како је био, с том разликом што је књижица са црвеним натписом дошла горе...

Ево ме пред петом собом. Био сам весео. Решио сам да останем ту, све док не нађем кључ, или док га на неки начин не добијем, па макар трајало пола века. Стрпљење, дисциплина! Шта да се ради! Али, лако је решити се. Треба чекати. А много је и било! Та то револутира, забога: седети пред собом која се жели, без кључа, без ичега. Неки пут сам хтео да дигнем руке! Нек иде до ђавола. Пропало те пропало! Јер шта ја

тражим? Знате ли шта тражим? О, то треба знати. У досадашњим собама ја сам, поред осталог, нашао да је *пройало!*... Е, сада је остајало да се види како је пропало и *зашио* је пропало... О, брате, па то није ништа! Зар за то толика мука?! То је баш ништа, ништа! Је л' пропало? То је главно. А после, дижи руке! Е, па и није тако. „Како се узме.“ Па мени је баш до тога и стало. Јест, хоћу да знам како је пропало, јер је то интересно. Треба знати да има проблема код којих видите само једну сићушну ситницу па вам све буде јасно; има случајева које разголити до детаља само једна иначе безначајна цедуљица: наједанпут вам пукне пред очима: А, то ли је?!... Хоћу да знам и *зашио* је пропало. Забога, то нису трице! Ковао човек једну ствар толико година, миловао је својим рукама и својим дахом и својим погледима; па сад наједанпут ствар одрече послушност, и оспособи се за старо гвожђе! Неговала мати сина; лепила своје пољупце и своје погледе на сваки делић његовог тела: гледала напред куд и он, везивала се за њега. Он падне, и умре. Како? Зашто? Нису то мала питања. Уосталом, чему препирање. За мене је било важно да знам: како је, и зашто је пропало.

А то сам имао да сазнам у петој соби. Зато сам одлучио да седим, па докле буде. И заспавао сам, и бунцао, и плакао, и молио, и љутио се, и ударао ногама у врата, ни мало пријатни испади, и лупао, и викао. Таман се мало примирим кад ме опет нешто тргне, растресе, баца, уништи. Нисам био више низашта. Од воље, енергије, слепила рада и необазривости духа нигде трага. Била ме је уплашила моја млитавост. Шта то значи? Заветовао се човек да издржи пола века, а овамо још ни пола године нема, а он постао чудовиште! Не дај се младићу! Опет се мало окуражим, обновим енергично тражење кључа, па кад то не успе, онда се сећам. И тако све до данас. Синоћ сам после пробдеведеног дана заспао уображавајући да сам у некаквој белој постељи с два бела перјана јастука... Пробудим се освежен. Протарем чело, и, на моје изненађење и ужас, нађем у коси неку хартију и у њој нешто чврсто и тврдо. Брже скинем овај ђаволски терет с главе. Опипам: кључ. И то мали кључ који се склапа и расклапа се... Не може бити! То је сан! Који пут се већ варам. Гледам да га расклопим. Добро је. Кључ дугачак отприлике као мој средњи прст, леп, танак. А хартија? Лако ћемо. Завучем кључ у браву... Гурнем... светло, светло, само светло!... Окренем се околу: још ништа. Али светло, светло! А хартија?... Гле: „Мила моја“, почиње... Шта је сад? Па ја чини ми се, бејох мушко? Ко зна? „Ко с ђаволом тикве сади...“ Нећу ваљда постати жена? О, о! Превучем руком преко лица. Не, не, мушко сам ја. Па шта је то?

Шала. Очигледно шала. Писмо је упућено лично на мене. Говори се о кључу у соби, о чекању, о сну. Потписано је *он*, Мефистофело...

Походио ме је Мефистофело и донео ми је кључеве.

Здраво,

Под условом да *никоме* не покажете, шаљем Вам ову причу, коју ми је месец синоћ, онако диван, казао.

Болест моја неодређена је. Управо доктор не може да је одреди, а ја је знам.

[Манојловић] Брана²⁶⁶

Сени неумрлої [Димитрија] *Туцовића*.²⁶⁷

Нетремице је јато гледало у своју водиљу да не би скренуло са свог правца, и жудним очима упијало светлост коју је водиља око себе бацала.

... Али, авај! Водиља се не врати а јато остаде уцвељено са укоченим погледом за оном која га је на пут извела. [Овако стоји у оригиналу.]

Ушорак 16. дец. (1914)

(10 ч. увече)[Бранислав] Брана [Манојловић]

Госпођици Десанки Милутиновићевој; учитељици.

Туја

Заволели су се...

Последњих дана месеца фебруара, када је дошла, када му је пружила руку да се поздраве, осетио је у себи неко дрхтање. Стегао је њену руку јаче него обично, јер му се нешто предсказивало, да ће она у његовом животу играти велику улогу.

Уморна од пута била је бледа и изнурена, само њене плаве очи светлеле су необичним пламеном. Тога дана мало је говорила. Говор јој је био слободан а глас јасан.

²⁶⁶ Бранислав Манојловић (?–1917), учитељ. Рођен је у Крњеву код Смедерева. Брат је музичара Косте Манојловића. – Д. Јовановић, *Полишичке усйомене*, књ. 12, 176.

²⁶⁷ Димитрије Туцовић (1881–1914), секретар Српске социјалдемократске партије, секретар Радничке коморе после доношења Закона о радњама. Имао је велики углед у Другој интернационали. Као студент водио је мартовске демонстрације 1903. године. Дипломирао је на Правном факултету у Београду 1906. Уређивао је Радничке новине и Борбу, са Душаном Поповићем. Мада је био против рата и ратних кредита, погинуо је на почетку Првог светског рата, предводећи своју јединицу. – Д. Јовановић, *Полишичке усйомене*, књ. 12, 352.

Отишла је, а он је остао снужен.

Шта ли је узрок његовој снужености? Да ли га није Амор²⁶⁸ већ својом отровном стрелом устрелио!

Долазила је на предавања уредно. Била је одевена не луксузно, као да је знала да он луксуз не воли. Чешљала се сасвим једноставно, а та једноставност дивно је одговарала њеном бледом лицу.

Сваким даном све више и више су се приближавали једно другоме. Слободније су једно другом гледали у очи. Његово лице развлачило се у мио осмејак чим би им се погледи сусрели. Био је дрзак у гледању. Поглед свој никада није обарао. Не, то није била дрскост, то је била чиста и искрена љубав, коју су његове очи казивале.

Сваким даном он је осећао њену превласт над својим срцем. Али само над срцем, јер је био и сувише слободног духа да би могла и над његовим разумом да влада.

Кад год се појављивала на вратима, његово би срце задрхтало, његово би се лице обливало танким руменилом, а очи би му засијале необичним сјајем. Када није била у његовом присуству, осећао је велику празнину и жудно је исчекивао њен долазак.

Пролазили су дани а у њиховим грудима распламтео се страشان огањ потпаљен Аморовим стрелама. Обоје су ћутали и крили једно од другог ужасну тајну која је раздирала њихове груди. Стојички су подносили ужасне муке, али су им очи све казивале.

Приближио се дан расанка. Он се заваравао надом да она неће да оде. Вест да мора да иде поразила га је. Тог тренутка није умео ништа да изговори.

Дошао је дан расанка. Он је био невесео а очи су му биле пуне суза. Жудно је исчекивао њен долазак, да би је још мало могао да гледа.

Дошла је. Видела га је тужног, знала је зашто је тужан, али се правила да не зна. Питала га је шта му је, но он је ћутао и сузим је очима гледао, а његове усне нечујно су шапутале: ох, не иди, не иди...

Говорила му је било шта да би он проговорио, но он је ћутке и нетремице гледао. Образлагала му је да она мора да иде јер има потребе за тим, а да не мора она не би. Но, он је ћутао а његове сузне очи све су говориле.

²⁶⁸ Амор, код старих Римљана бог љубави, син Марса и Венере, носи лук са стрелама; пандан Еросу код старих Хелена. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 72.

Дошао је час растанка. Она се спремила и стала код стола ћутећи оборене главе. Он је такође стојао ћутећи са очима упртим у њено побледело лице.

Пружила му је руку, изговорила збогом, а у њеним очима заблисташе сузе. Сагла је главу, да он то не би видео.

Прихватио је њену руку која је била хладна као лед и снажно је стегао својом руком, која је дрхтала, а низ образ му падоше две сјајне, као бисер, сузице. Није могао одмах да говори. Заћутао је и доцније је упитао када ће доћи, а његове дрхтаве уснице нечујно су шапутале ох, не иди, не иди...

Дуго су тако стојали држећи се за руку. Напослетку су се пустили и она је отишла.

Остао је блед као мермер. На срце му се свали огроман камен и он једва дисаше. Осећао је да му је одузето оно због чега је живео. Наметала му се мисао да ли треба да живи када нема зашта, но он је ту мисао гушио да га не би свог обузела.

Ишао је као избезумљен. Све му је играло пред очима. Срце му је веома брзо куцало, глава га је ужасно болела, а бледе и испијене уснице, непрестано су шапутале ох, не иди, не иди... Ухвати га јака грозница, целу ноћ је бунцао ох, не иди, не иди...

Требало је да се још једанпут оде у школу. Требало је тога дана децу распустити. Он није смео да иде у школу. Бојао се свих ствари које су га подсећале на час растанка. Бојао се и мисли да она неће доћи, да је отишла.

Морао је да иде. Отишао је. Тешко му је и сувише било видевши сто преко чије су се ивице руковали и једно другом казали збогом, оно збогом које заљубљенима срце пара. Извадио је сат и ставио га је на сто. Дође време када она обично долази у школу. Он се сети да она неће доћи и сузе оросише његово лице.

Узео је да пише. Писао је не мислећи, јер му мозак беше заузет мислима о њој.

Врата од канцеларије се отворише и она се појави на њима. Беше обучена за полазак. Када ју је угледао пренеразио се.

Зашто си дошла?!... рекао јој је дрхтећи. Одговорила је да је дошла да се поздрави са ђацима. Лагала је. Тешко је и њој било. Хтела је још једном да га види, још једном да положи своју руку у његову. Он је осећао да ће други растанак бити још много тежи и једнако јој је пребацивао зашто је дошла. Она га је сузним очима и плачним гласом питала зашто да не дође, мада је знала.

Морала је да иде, јер су је кола чекала. Пружила му је руку а лице јој покри нека тамна сенка. Прихватио је пружену руку и снажно је стегао. Сузе му навреше на очи, а он је гризао своје усне да не би заплакао. Срце му је лупало да искочи.

Растали су се. Били су обоје утучени. Њему је било и сувише тешко. У вароши није смео да остане. Узјахао је коња и отишао на границу. Уз пут је само ћутао, а усне су дрхтећи шапутале, ох, не иди, не иди, врати се...

Небо је било натмурено, природа је ћутала и слушала његове тешке уздахе, јер је опазила да страда љубећи.

Ноћ је пала а он је био на граници. Заборавио је на страх и опасност у којој се налази. Легао је да спава онде где никада не би легао да је миран и нераздражен. Целу ноћ се превртао и ока није склопио. Пуцањ, који се разлегао на граници ни мало није узбудио његов иначе врло осетљив дух.

Он је само мислио о њој и шапутао ох, не иди, не иди, врати се...

Пре зоре узјахао је коња и пео се уз брдо. Наишао је на човека кога су комите бугарске свог измрцварили. Гледао је леш, а ни један се мишић на његовом бледом лицу није макао.

Пео се и даље уз брдо све докле коњ под њим није посустао. Тада се вратио натраг пуштајући коњу, да га носи куда хоће. И коњ је осетивши слободу, враћајући се кући, бесомучно јурио. Сваког момента претила му је опасност да падне с коња, но он се на то није обзирао.

Дошао је у варош. Прошао је поред њене куће, а још већи терет му паде на душу. Обузе га ватра, а свест га постепено остављаше. Легао је у кревет и грозница га сасвим савлада. У бунилу је пред собом гледао њу, а побледеле усне једнако су шапутале ох, не иди, не иди, врати се...

*Бадњи дан (1914) Брана [Манојловић]
(6. ч[асова] изјужра)*

Мила моја,

И моја гвоздена природа подлегла је, легао сам у кревет. Не брини се, ништа није, мала изнуреност организма. Не можеш да замислиш како ми је када лежим, као да сам у оковима. Не знам како ће ми бити када дође 11. час... А кад дође време шетње, ја ћу, без сумње полудети.

Зашто организам нема то својство да када једном заспи да се више не буди?! Тако би ми мислим лакше било. Овако разне мисли ломе, већ изломљен мозак.

Но, можда ће се нешто променити? Можда ће напослетку опет бити оно што желим и што треба да буде.

Све, у мислима, шаље ти

Крајем маја 1915. Брана [Манојловић]

Четвртак, 25. јуни 1915.

Летња жега не даје ми да радим по цео дан. Све време када могу да радим посвећујем енглеском и Сјенкјевићу.²⁶⁹ Данашња пошта донела ми је, између осталог, и једну карту од Драгољуба Тодоровића.²⁷⁰ Вечерас му одговарам:

„Ти ме позиваш да се дописујемо. Мени ће бити врло пријатно да читам твоја писма, али се заклињем да ћу сâм бити најмарљивији у писању. Ако сам некада и био страстан „писач“ писама, данас ми оскудева воља за то. Вероватно је да та криза долази од овог страховитог стања у којем се данас налазимо. Ако бисмо и писали нешто, то би били јауци и уздаси. А они су одвише мали и слаби да бисмо могли и ми сами да их чујемо и осетимо, а другога се нипошто не би тицали, данас, када се говори само једно, када се осећа само једно, када се мисли увек исто и увек оно што се спреже у свим мозговима на свету...

„Не знам, одиста, куда смо пошли и докле ћемо ићи! Једини спас који би се могао наћи, то јест, када би се могао наћи, био би заборав. Али не заборавља се ни прст који боли, а како ће се заборавити рањена глава, или пробијен трбух!...

„Жалим што ових првих неколико писаних редова што добијаш од мене морају да одишу неспокојством и неумољивом патњом. Ако ти видиш светлији хоризонт, ако си нашао чистије сфере, поведи и мене тамо, покажи ми пут ка унутрашњем задовољству, дај ми мрвицу од раскоши спокојног унутрашњег живота!

²⁶⁹ Хенрик Сјенкјевич (Henryk Sienkiewicz, 1846–1916), пољски књижевник. Писао је историјске романе валтерскотовског типа, које је довео до савршенства. Светску славу стекао је романом *Quo vadis?* Добитник је Нобелове награде за књижевност 1905. године. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 400.

²⁷⁰ Драгољуб Тодоровић Негер, правник. На студијама у Француској пришао Републиканској странци, да би се, по повратку у Краљевину СХС, прикључио Народној радикалној странци, на чијој је листи изабран за потпредседника београдске општине. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 549.

„Далеко од рада у миру, и од мира у раду, ми блудимо по разбојишту скрханих тежњи, оманулих веровања, пропалих идеала... И своје лептирске дане једног годишњег пролећа у пролећу живота ми проводимо у црној тами свирепих слутњи и неизвесних жеља које се претварају у вапај бедника и суманутих који не знају шта хоће... Је ли тако? Место на благом сунчевом зраку свеже младости без мрља и без сенке ми смо, заједно с целом генерацијом, изложени пакленом миловању свирепих олуја, миловању које је у ствари целатска шиба, којом се плаћају греси прошлости, или се, можда, откупљује срећа будућности...

„Па ипак, човек покуша да у заносу несебичног рада и у грозници маштања о будућем животу и о плановима жељене среће заборави ужасну стварност. Неко успе више, неко мање.“

Субота, 27. јун 1915.

Николи [Богдановићу]²⁷¹ нисам скоро писао.

„Рано сам се похвалио: моје енглеске књиге још нису стигле. Сада још очајавам да се нису потопиле у пиротским водама... Али не; оне још нису биле у Пироту када је овај град имао част да постане Венеција током једне ноћи. А баш не бих никако волео да се и овом приликом користим само Вашом услугом. То још не каже да не желим Ваше књиге. О, ја их врло желим!

„Када не би постојала строга цензура која забрањује да се говори о „нашим операцијама“ и о циљевима и средствима, „наше акције“ још бих и могао да Вам одговорим шта радим сем енглеског. Овако се излажем великој опасности. Рећи ћу Вам, ипак, заобилазно, да се поштовани цензор не сети: уживам у финоћи Петронијевог скептицизма и у раскоши његовог епикурејског живота; тражим слику божанске линије и налазим је међу својима...

„Свако даље навођење било би откривање својих позиција, упознавање непријатеља“ властитом снагом, било би демаскирање „наших“ проређених колона и изнемоглих – армија. А мој Никола неће допустити да се ја излажем ма каквој непријатности, као ни опасности да

²⁷¹ Никола Богдановић (1893–1964), новинар. Студирао је филозофију на Београдском универзитету, где је био један од вођа студената социјалиста уочи Првог светског рата. Радио је и као коректор у партијској штампарији. Превео је Положај радничке класе у Енглеској од Фридриха Енгелса. У Војводини је уређивао регионални партијски лист, а био је сарадник Радничких новина, Будућности, Слободе и Суботичког гласника. Био је службеник и Радничке коморе. – Д. Јовановић, *Полишичке усјомене*, књ. 12, 30.

„непријатељ“, непосредно или посредно, сазна моју снагу, или моју немоћ, како хоћете.

*

„Не могу више да радим енглески по цео дан, као пре. То долази, ваљда, због садржине књига којима се служим. Несумњиво је да ме се сада већ увелико тиче и садржина, и да не могу да се задовољавам више простим пабирчењем нових и непознатих речи, а и... но, но! Цензура!

„Решио сам се да Вас једим: хоћу да читам Божу Кнежевића.²⁷²

– Ето га сад! Чудо се не бациш на Живка Јовановића!...²⁷³

– Баш хоћу! Не бих се иначе лако одлучио да га читам у другим приликама, а сада ми је то најзгодније. Уосталом, још мало само, па ћу Вас имати у џепу. Само док Бојовић доврши *Лоџику*, узеву да је прочитам, борећи се, наравно, и с Богом и с људима, па ћу после стати испред Вас *with arms akimbo* [са рукама о боку].

Шта желите сада? Вашу *Физику* не могу целу да прогутам. Вашу *Лоџику* сам прогутао. Сада? Изволите ми намазати зејтином Емерсона;²⁷⁴ изволите ми сервирати *Историју философије*; дајте ми *Demokratie und Kultur* [демократију и културу]; услужите ме дивним Лиером, па ћу бити добар ђак!

Збиља, да ли би се могло доћи до Лиера? Знам, Ви још нисте отишли до Београда. Нећете, зацело ни отићи. Баш леп тај Ниш! И пун!“

²⁷² Божидар Кнежевић (1862–1905), филозоф; као професор радио је у разним градовима у Србији, да би на крају дошао и до Београда. Историју је разумевао као средиште збивања космичког и људског, а уједно и као извориште сазнања о том збивању. Религију, односно веру сматрао је основом филозофије и науке. Дела: Принципи историје, у два тома; О источним народима уопште, и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 2, 302.

²⁷³ Живко Јовановић (1888–1923), правник и социолог. Члан Српске социјалдемократске странке, а касније и Комунистичке партије Југославије. На изборима за Конституанту 1920. године изабран је за народног посланика на листи КПЈ. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. 1, 524.

²⁷⁴ Ралф Валдо Емерсон (Ralph Waldo Emerson, 1893–1882), амерички песник и филозоф, оснивач Клуба трансценденталиста. Као син пастора прихватио је свештенички позив, али га је брзо напустио у намери да се образује за нову духовну заједницу у којој би се откривале „скривене хармоније и непознате лепоте“; тај покушај слободног мислилаштва заснован је на традицији која почиње с Платоном и новоплатоничарима и завршава се Гетеом. Гл. дела: Природа, Огледи, Узорни људи, Вођ живота, Друштво и усамљеност, Поеме. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 744.

Ушорак, 30. јун 1915.

Страшан дан!

Од велике врућине нема се нигде мира; чим се седне или легне сан одмах склапа очи и гуши мисао, и преноси тело и душу на друго место...

После ручка читам Скерлићев²⁷⁵ чланак *Начело солидарности*. Долази поштар са аманетном поштом. Он зна да ја одавно чекам и желим пакет, и шеретски ме пита хоћу ли пакет. Ја га корим што ме још јутрос није обрадовао. Чашћавам га, весео сам, срећан. Потписујем. Али: ужас –

„...Устежем се да ти саопштим једну жалосну вест: јутрос је дошла депеша да је г-ца Љуба [Љубица Мијовић] умрла у Призрену после кратког боловања.

Пирој, 28-VI-1915.

А!... То ли ми доносиш проклети, кога сам тако много желео?!... То ли је одговор на моје надање и прижељкивање!

О! Знао сам ја! Говорио сам и писао да ће ме тај пакет стати много и скупо!

Али ово, ово је превише! Љуба, моја другарица, онај анђеолова кога сам толико идеалисао и волео!

О, о! Шта ћеш животе, шта ћеш смрти! Кога остављаш? Шта ћемо сви ми после ње! Ах! после ње!...

Она је тако добра! Она је тако мила!

Шта је то хтела судбина са том драгом паметном и лепом главом, са тим детињским лицем и божанским осмјехом који никад не силази с њега, с тим благим очима које знају само за љубав, са тим лепим нежним телом оличеног девичанства и чистоће!

Авај! Шта ћемо сад?

Авај! Шта ћу сад ја? Све мање пријатеља! Ово је био најбољи! Ту су биле упрте очи за будућност! Када сам дизао себе ја сам гледао њу. Кога

²⁷⁵ Јован Скерлић (1877–1914), књижевни историчар, књижевни критичар и друштвено ангажовани интелектуалац. Дипломирао је француски језик и књижевност у Београду, а докторирао у Лозани. Дописни члан Српске краљевске академије – СКА. Најзначајније му је дело *Историја нове српске књижевности*. Идеолог је Самосталне радикалне странке, социјалистичког покрета и југословенства. – Д. Јовановић, *Мегаљони*, књ. 1, 504.

ћу сада да гледам? Ко ће сада да каже слатко „друже“? Ко ће да се осмехује осмехом расцветале руже?

О, зашто, зашто?

И тако далеко! Видео сам је последњи пут у јануару. Ево је пола године! А 21. сам добио њен поздрав од 18. јуна! Тако брзо! Ко ме ћу сада да пишем у Призрен, „на адресу: Љ. М. Краља Петра, 133“?

О! добра девојко! Зар на томе да се заврши наше пријатељство које сам толико идеалисао. Па зар ти не беше једина на коју сам могао спокојно и весело да мислим, без бојазни да ћеш ме оставити и одбацити? Ако је и било других код којих су се мењала осећања за мене и уверења о мени, ја бих био сигуран да ћеш ме ти увек лепо разумети, да ћеш волети оно што је добро у мени, а ти видиш само оно што је добро, о дивна! Теби сам рекао да си јутро! Јест, беше јутро! И умрла си као јутарњи цвет, као млад кадиван лептир који гине у лету и у тежњи ка сунцу.

Дивна другарице! Мислио сам да своје животе спојимо заувек, да се твоје слатко „друже“ настави за све време нашег битисања! И ти си ме напустила! Авај! ти беше једини човек који ме је искрено поштовао и волео!

Опрости за неправде које сам ти учинио! Волео сам те из дна своје душе! Волим те сада, мила другарице! Волећу увек лепу успомену на један насмејан живот, на једно румено и фино јутро!

Опрости! Немам више суза да оплачем твоје насмејано биће! Речи су слабе, ја сам нејак, мој глас је мали да пусти болан крик за једним изгубљеним животом.

Бацам перо! Нећу да пишем, нећу да покушавам да скидам терет са рањене душе. Хоћу да плачем твој нестанак! Хоћу да раздирем груди и чупам косу због твоје младости, због твога смеха!...

Мислио сам да сам изгубио Десанку! О, не! Она је ту, ја могу да је видим, и чујем.

Тебе сам изгубио! Тебе заувек!...²⁷⁶

Среда, 1. јул 1915.

За Радничке новине:

„Радуј се, море од суза! Непресушни су потоци који се сливају у твоје проклете чељусти!...

²⁷⁶ Телеграм: „Плачем заједно са Вама за драгом Љубицом.“

„Авај! ко је несрећнији: они што одлазе или ми што остајемо?!... Тешко нама! Све што је било најбоље оде нам. Најбољи одлазе од нас са рајским осмехом на уснама, који за нас значи Иронију и Сажалење, за нас који цинички остајемо да плачемо за њима...

„Зашто нас остављате, о ви најбољи? Зашто не умиремо и ми? Зашто и нас не зовете са собом? – О, јесте, ми нисмо довољно добри да умремо!

„Не куца више једно младо, лепо, бескрајно драго срце. Не гледају више два блага ока која су зрачила увек само љубављу и пријатељством, и љубављу у пријатељству. Не живи више једна дивна рајска душа препуна божанске добротe и ненадмашне чистоте. Нема више *Љубице Мијовић* – Зашто је нема више! Шта је скривило то добро дете? Кома је учинила нажао та лепа душа? Или смо њу увредили ми који овако злочиначки остајемо да живимо после оних који су бескрајно бољи од нас!

„Она је била социјалист. Знала је зашто је била *социјалисти*. Али њен социјализам није био из књига, није био од слова и речи. Она је била социјалист срцем и душом, и зрачила је од себе само љубав и доброту. Зато су се зраци њеног пријатељства, другарства и љубави мешали са зрацима који су долазили њој, и тако се око њеног бића обавијао сјајни ореол љубави, чисте, рајске, небеске љубави, за коју је била рођена. Авај! – била! То је био живот нерасцветане беле руже, без и једне мрљице, пун племенитости и унутрашње лепоте, и бескрајне добротe. То осећају сви који су познавали Љубицу Мијовић²⁷⁷.

„Ње[Љубице] више нема. Придружила се онима који су бољи од нас. Зашто сте нас напустили, о ви бољи? Не беше ли ваш живот, смисао нашег живота и рада. Нисмо ли у вас гледали када смо делали, и нисмо ли чекали да нам ви дате награду једним љупким осмехом, једном благом речи? Зашто да живимо када нема вас, о ви најбољи!?

„Али, зар је било мало цветних бића и лепих душа? Зашто, зашто је требало да оде баш и она, добра Љубица? – О, знам: била је боља од нас, и отишла је својима... А ми остајемо камена лица и уплаканих очију и увећавамо океан суза који се шири и прети да потопи свет!

„Мој лични бол није само бол социјалиста: нешто више, то је бол блиског друга и пријатеља који остаје све више сâм, напуштен од својих најдражих, у неутешном јецању за онима којих нема више...”

*

²⁷⁷ Љубица Љуба Мијовић, сестра Милорада и Радојке Мијовић. Умрла је изненада, крајем јуна 1915. године. Тим поводом Драгољуб Јовановић послао је Радничким новинама веома „топао и расплакан некролог“. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 177.

10 сати, вече.

Баш нема више зашто да се живи!

Ја не видим ништа пред собом, апсолутно ништа. Заиста, зашто живим ја? Ако сам налазио смисао живота у раду, ја сам онда знао да има неког ко гледа тај рад, ко се интересује за њега, ко на тај начин дели највише задовољство мога живота и чини живим његов смисао. Мора се, зацело, имати неки циљ при сваком послу. Мој циљ је био да стичем и да стечено могу да покажем, у првом реду онима који ме воле и које волим. Зашто бих иначе радио? Дуг човечанству! О, није ме много задужило! Пре би требало оно мени да плати за ово мучење које се звало младост пре двадесете године. Колико сам имао срећних дана, колико насмејаних часова, колико чаробних тренутака? Једва их назирем. Па и то су били интензивни моменти идеалисања и фантазије, замишљања лепе будућности... праве среће није било. Не бих умео рећи колико пута ми је срце живље ударало; не бих се могао сетити када сам и да ли сам тонуо у пијанству среће и у заборавању љубави. О, не! Нисам ја од оних срећних људи који на најсвежем извору посрчу срећу младости. Ја сам увек одлагао, увек идеалисао, увек сањао. Било ми је добро, јер сам видео у будућности око себе блиска бића која већ сада волим али пред којима сам још везан неким невидљивим ланцима.

Ја сам увек волео. То је била друга садржина мога живота. Рад сам мешао с љубављу. Љубав је хранила енергију за рад, а плодови његови давали су грађу за љубав, мени који друге нисам имао... И тако се садашњост хранила будућношћу, црпле су се, не резерве, већ будући капитал. Идеалисао сам један живот у раду и у љубави, и уображавао сам да волим и да радим.

Било је, заиста, особа које сам волео и чијом љубављу сам пунио своје празнине. То је била Десанка пре свих. У последње време срео сам Мијовићеве. Одмах сам био начисто са собом: једном везани ми се нећемо никада раставити. То уверење је расло у мени, добијало је све више основа у разлозима и у осећањима. Почео сам да полажем себи рачуна о томе шта која од њих може дати, и о томе шта мени треба. Нисам се дуго колебао. – Раду [Радојку Мијовић] сам хтео за пријатеља, али сам Љубу волео као друга, као другарицу.

Шта је било? Десанку сам лудо изгубио: својом кривицом или силом догађаја, тек изгубио сам је да је више не повратим. То је била одсечена

рука. Ценио сам и волео многе, али сам њу увек стављао изнад свега и изнад свих. И до скоро сам могао рећи: Она и нико; Ви и нико! Али ње више нема. Она се окренула на другу страну, и ја сам остао у помрчини немилости, презирања, досаде, мржње чак...

Био сам начисто с тим да с Радом не могу да се сложим, да сам далеко од ње у свему. Она је не испред мене, не иза мене, већ некако у страну, али врло далеко. Ма шта писао и говорио, ја сам у души осећао да ја нисам за њу, да она није за мене. Ја хоћу љубави и оданости, оданости и љубави, а она нити уме да воли нити је способна за сталност у оданости. Мени је требала једна љубав за цео живот која би давала снаге једном идеалу, једној вери за цео живот. Она није била у стању да ми то да, и ја сам то одмах осетио. Наши су односи сахрањени пре него што су се и родили... Увек ми је била далека и туђа, као лепа, примамљива звезда која вуче неодољивом снагом к себи, али, кад примакне до извесне даљине, зауставља задувалог тркача и прикива га за место. И он чезне, жели, вапи... Ништа не помаже. Чаробна звезда зна да је лепа, а да је лепша из даљине, и да њена привлачна снага расте са даљином, и држи запаљеног на „пристојном одстојању“, свесна тога да „не треба дирати идоле, јер позлата с њим остаје на прстима“. Увек тако: лепа, примамљива, симпатична, али увек тајанствена, далека, увучена, не у себе него скоро иза себе. – Не престајући никако да чезнем, ја сам покушао да се помирим с тим да ми неће бити дато да се приближим, и зажелио сам да останем бар ту, испред ње, на даљини, ако не могу бити поред ње, са њом: пристао сам на хладно пријатељство, кад већ нисам могао добити љубав.

Потражио сам љубави онде где ње једино има, у једном младом срцу, у једној дивној души. Без великог труда сам је ту нашао. Било је свега што мени треба. Она је била способна да воли, рођена за љубав, створена да воли и да је воле. Сви су је волели, она је умела да воли. Јаком и правом магнету не треба много. Он не тражи туђе енергије, он друге богати својом. Мислио сам да ће она моћи са мном. Реч није проговорила. Само сам осећао и мислио. А свега сам се клонио, толико да је то било безобзирно одбацивање. Чинио сам јој неправду. Али сам веровао да је она једино биће које може у свему да ме задовољи, да је она једина девојка која може бити мој друг у животу. То се потврђивало сваким даном. Она није тражила много. Она је јак магнет, препун властите енергије да би је тражио од другог. Уосталом, ја сам тражио потпору и храну којом би се створило све што треба и једном и другом. Немам много. Али она има. Поделићемо, и

имаћемо довољно. Тако сам мислио; то је био мој сан; на томе су се заснивали моји планови; одатле се снажио мој идеал. Сада је све свршено! Авај! Ње више нема, и од мојих снова остале су мртвачке силуете које нису више ни сан! Моји планови разбежали су се као плашљиве тице, као животиње које њихов господар оставља да гладују! Мој идеал распао се у пепео и прашину! И од мене није остало ништа! Без мисли, без снова, без планова, без идеала, ја сам бедни чаробник који је изгубио своју палицу.

Чему сад да се надам?

Да галванизујем умртвљену љубав Десанкину. Да стварам од Радиног уљудног и отменог пријатељства интимне односе заједничког рада и истоветних осећања. Да дижем из мртвих заспалу Љубу!...

Авај! Како је све то немогућно: прво исто толико и последње!

Па зашто, зашто онда живети? Тражити другу Љубицу? О, то је глупост! Друге нема! Била је једна и она је отишла! Претворити Радојку у Љубицу: ништа мања немогућност! Електризирати уморну Десанку, вратити јој године живе љубави, и дати јој страст оданости и особину сталности: то је створити новог човека! То је апсурд!

Да, све је апсурд. А зашто живети?...

Запао сам у вериге контраста! Живот није пошао за руком, не обећава ни да ће поћи. Онда бар смрт треба да пође за руком. Али како успешно умрети кад се није успешно живело? А да се успешно живело не би ни требало желети умрети...

Једино око које би искрено заплакало склопило се заувек. Једине истински топле сузе које би се пролиле за једним промашеним животом пресушиле су у извору. Зашто умирати? Зашто прокоцкати смрт, када се већ прокоцкао живот!...

Јуче сам плакао за њом; данас плачем за собом. Никога, никога око мене. Сви су ме напустили. Зашто да радим, за кога да живим?! Нема љубави за мене!

Мене воли мајка. О, па која мајка не воли? То није ни заслуга ни утеха. А ја другога немам!

Како је бедно све ово што радим! Како је лажан овај труд којим хоћу да прикријем своју ништавност и своју несрећу. Побећи од мисли, то је

једини излаз. Иначе се човек губи у вртоглавици и несвестици пред понором који се шири, и дуби, и вуче у бездане чељусти своје.

Полазим, дакле, без пута и без циља у понор без дна!... И још се устежем да – кидам!...

Четвртак, 2. јул 1915. Јутро.

Па ипак треба живети! Тако је рекао Максим Горки²⁷⁸ извлачећи се из труле сламе у којој је провео ноћ.

Треба живети!

У овај рани јутарњи час буде се и обнављају живот милиони свесних несвесних бића, која се не питају зашто живе. Нема ли ту остављених вереника и вереница, ожалашћених мајки и напуштене деце? Сви они ипак живе. Имају ли право?

Треба живети, па макар само зато да би се гледала она плава Пљачкавица и стидљива Беласица које су овога јутра тако далеке и тако лепе са својим небеским модрилом и девичанским плавилом. Треба живети и ради пурпурног сунца које се диже иза витких зелених јабланова златећи њихово лишће, сребрећи њихово стабло, и благосиљајући свет једним крупним оком које зна само за љубав и добротинство. Треба живети макар и само зато да би се чедност и лепота драге Љубице упоређивала са далеком Беласицом која се сада застире скутима сунчане светлости и скрива се од нашег нечистог погледа; да би се њена доброта поредила са добротом јутарњег руменила, и њена љубав која греје људе са топлотом сунца које греје свет; да би се уживало у свежини јутарњег ваздуха и имало сећање за јутарњу свежину једне добре девојке, једне Љубе [Љубице Мијовић]. Она је била *јуџро*. У славу њену од сада устајем редовно у овај сат да бих певао химну њој, њеној младости, њеној лепоти, њеној свежини јутарњој. И она је волела сунце, и ваздух и воду, и планине, и тице, и све

²⁷⁸ Максим Горки (Максим Горький – право име Алексеј Максимович Пешков, 1868–1936), руски совјетски прозаист и драмски писац. После 1917. полемисао с Лењином и бољшевицима критикујући став совјетске власти према интелигенцији, али је активно учествовао у духовној обнови земље. Истовремено завршавао и своја истраживања феномена Руса и Русије, вративши се апологији активног, стваралачког принципа у границама конфликта јунака и средине, и осуди нове верзије „човека из подземља“, као резултата лошег утицаја друштвених околности, чак и у револуционарној стварности. Дела: Макар Чудра, Старица Изергиљ, Маљва, Коновалов, Песма о соколу, Песма о веснику олује, Фома Гордејев, Тројица, Мати, Исповест, Лето, Градић Окуров, Живот Матеја Кожемјакина. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 537.

што живи. Ја треба да их волим и за њу, а то значи да их волим неколико пута више него до сада. Онда не треба умрети.

Она је волела и живот, и била је срећна, јер се није питала зашто живи. Она не жели смрт никоме, па ни мени. Сада не може ништа да каже, али би њена реч била реч љубави и живота. Она жели да ја живим. Али како ћу без ње? Зар цео живот без ње? Она би рекла: да, цео живот. Ја кажем: да, цео живот. Гледати у њено узвишено биће, сећати се њеног пријатног и љупког гласа, тонути у плавило њеног погледа који је сада угашен, али који ја видим и осећам; ићи за чистотом и невиношћу и наивношћу које су биле њене, створити од тога себи идеал, тражити неку сродну душу и наћи је да би се славила доброта и чистота, невиност и наивност једне Љубице Мијовић. Хоћу да мој живот а не моја смрт буде споменик њеном животу. Ето му смисла!

Ње више нема. Она је склопила своје дивне очи, али њен последњи поглед био је поглед благослова, не проклетства. Она није умела да проклиње никада. Моји односи с њом били су тако леви, тако срдачни, тако другарски. И нада да је она помислила и на мене у свом последњем часу може бити утеха и разлог да се живи, јер она, не верујући у други свет, није могла да зажели да и ја пођем с њом. Уосталом, она је рано постигла услов да може умрети, рано је била добра. Ја то тек треба да будем.

Она је волела мој рад. „Како ви много знате! Како сте ви вредни! Како вас воле ваши!“ То су њене слатке речи којих се увек сећам, које волим, које поштујем као молитву. Е па добро, мила девојко, хоћу много да знам, јер ти то волиш; хоћу да будем вредан, јер ти то желиш; хоћу да чиним да ме воле моји, који су и за тебе испуњени само чистом љубављу, јер ти то хвалиш. Они су те увек волели, увек откако те знају, а томе ће за који дан бити година дана... Ох, година дана откако те и ја знам.

Па ипак тебе више нема! Тешко мени!...

Раговишће, субота, 18 јул 1915.

Хоћу, ево, да пишем своје Николи [Богдановићу]. Хоћу да му пишем много, и озбиљно. Сада ми је више него икада потребно да се обратим њему, своје, једином.

*

Заиста, Ви не знате, Ви не можете да појмите колико ми је нужно да говорим с Вама; ја сам тешко могу да схватам колико сам Вам сада близак, ближи него икада. Оно што сам раније рекао некоме другом, не

разумевајући шта кажем, данас осећам да могу рећи само Вама: Ви и нико!

Ви зацело знате да је код мене, у мојим писмима, много штошта, као и расположење, каткад, моментално. То ми се раније није дешавало, то је сада правило. И могу рећи да моје садашње расположење није оно у којем сам писао своје последње карте, Вама; није ни оно у којем сам из своје унутрашњости извадио ону реч коју Ви назвасте некрологом; није ни оно из кога Вама нисам ништа рекао јер нисам могао да говорим, већ сам давао црна наговештавања, као да сам очекивао катастрофу која је дошла мени, 30. јуна, и много шта довршила, много шта зачала у мени, много почела да нагриза и упропашћује. То ипак не може све да се каже. Не знам да ли бих умео да говорим и када сам са Вама, и када могу да завладам Вашим расположењем, а на оваквој даљини, у непознавању мисли и осећања – нећу ни да покушавам. Тек, ја више нисам у том расположењу. Време, најстрашнији и најблагодотворнији чинилац, утицало је и на мене, и ја сам, не закључивши ништа што би утешило или разуверило, успео да се смирим, не знајући ни сâм како и зашто.

Данас сам у расположењу које је резултат, ако не резултанта, свега ранијег. Не кажем више: стало ми је само до *ѡοια*, као први пут; не одричем се више свега говорећи: није ми *ни го чеѡа*, као после оне катастрофе (чији значај, за мене, нико не може да процени); данас ме се нешто тиче, нешто хоћу, све више хоћу, али све мање могу...

Али, ето видите, сада морам да станем. Не могу више. Вређа ме, силно ме вређа када ми ни Ви, ни Никола, не допуштате раскош душевног живота с боловима и с жецањем. Чујте: њега има! Има га више него што сам и слутио. И како да му дам гласа, коме да га саопштим кад нико неће да га узме озбиљно. Знам да нећете рећи да је неозбиљан, Ви то не можете рећи. Али га Ви неозбиљно узимате. Ја нећу о томе да говорим у картама писаним плајвазом с ногу или за кафанским столом. Ви већ разумете: хоћу да ми пишете озбиљно и много. Појмите свој и мој положај: Ви сте једини кога имам.

Сада могу даље. Ви можете много да разумете. Само не знам да ли ћете разумети кад Вам Ваш пријатељ каже да он не зна зашто би радио, ако се и помири с тим да живи. Ствар је у томе што се изгубило не оно што је имао, него оно што је могао да има и чега више апсолутно нема. Разумите ако можете. Никада нисам веровао да и мени може да се деси да изгубим своју звезду. Сада сам био врло близу тога. Кажем *био*, јер је време учинило своје, на срећу или на несрећу. Помислио сам да то долази отуда што нисам утонуо у рад, што остављам места у мозгу за такве мисли.

Јест, али човек не може да ради, ако не зна зашто би радио. И онда се намеће питање: зашто живети? зашто радити? Признајем да то није био философски и песнички бол. Не, то се односило само на мене. (Опет морам да станем. Та Ви сте тако далеко од мене! Како да Вам говорим овакве ствари?!) Ви то можете да разумете. Али не знам да ли ћете то моћи *saga*, и да ли ћете то моћи да разумете *код мене*. Може се десити оно што обично бива кад Вам ја пишем: нагазим на болно место. Тако је било и са [Михаилом] Мијовићем, а и са Вама. И у том случају Ви ћете се мрштити, или се смејати, само да бисте одбацили те мисли које су тако много и Ваше, органски Ваше.

Али, зашто говорити о томе, зашто? Зар нема свако своју собицу у којој чува своје интимне ствари и коју отвара само у свечане дане? И када сте Ви толико културни и васпитани да сами не завирујете у моју собицу, зашто бих ја сâм износио на пазар оно што је најдубље у мени? Ви то нећете?!

Опростите, дакле, што сам и оволико говорио о стварима о којима се не говори, о којима се ћути. Шта хоћу ја од Вас? Хоћу да ми полажете рачун о соби за коју немате кључа. Опростићете ми. Разуме се, Ви радите добро. Писаћемо једно другом само спољашње ствари које можда зна цео свет. Ви ћете бити увек добри да ми чините услуге, када ја нисам у положају да их чиним Вама. Како је лепо говорио Вертер²⁷⁹ када је био срећан: Ако не можемо да насмејемо свога пријатеља, нипошто немамо права да га растујимо. Али ја сам врло себичан; опростићете ми.

*

Ево шта је. Ја не могу без рада да живим. Али овде је страховита врућина. И дошло је време да признам Бекло- [Недостаје текст.]

Понедељак, 27. јул 1915.

Прошло је много дана. Враћам се намучен и уморан. Време је учинило своје.

Живот тече равномерно. Сваки дан тражи своје, и када га задовољимо, спокојно се заваљује у широка крила ноћи, да се поново роди са новим потребама и захтевима. Остављен сам себи, мој дан се неко време хранио само једним, само успоменом на њу и бедом у коју сам био бачен. Време и околина учинили су да се пажња скрене на спољашњи свет, на свакодневне ствари. Ја сам поред човека који не мари за душевни живот, јер добро познаје вештину спољашњег живота. И он ме учи вештини

²⁷⁹ Мисли се на главног јунака Гетеовог дела Јади младога Вертера.

живљења. Подлегао сам утицају материјалних удобности, ако и не по сваку цену, оно по цену пријатног живота. Знам да је срамота данас гледати своје пријатности, данас када се цела земља, цео свет, налази пред решењем најкрупнијег питања у историји: ко ће бити господар планете!? Није ли доста када се зна да су Руси у свом одступању отишли толико назад, толико се увукли у своју земљу, да Варшава, чији фронт залази дубоко у немачке колоне, има да падне, ако већ није пала. Ја не верујем да је стање толико озбиљно, али ако опасност није толико велика за Русију, ако ропство не прети целом свету, ипак за нас и нашу земљу то никако, никако није добро. Тако је мало потребно па да нас више не буде! Треба само да се споји Аустрија са Бугарском и са Турском. А ми смо толико слаби. Сваки дан нас уједе са каквом страшном вешћу, често таквом коју смо чекали, и сваки дан нам доноси по коју наду, по коју реч која каже да још може бити чуда...

Стављени у положај да ником не требамо и да не можемо помоћи, ми не крњимо своја лична задовољавања и водимо спокојан живот. Ја сам престао да мислим о себи и добро ми је. Чим то почнем ја нисам низашта. Најбоље је да то не чиним.

Сада се дружим са Американцем среским лекаром Dr. Frank Lettsom²⁸⁰ упознајем једног Енглеза, учим језик. Сада енглески испуњава цео мој дан. Не мислим о будућности и добро ми је.

Он је необичан човек. Ничег излишног код њега. Све је на свом месту. Уз марљивост и вредноћу и љубав за посао долази детињска доброта, добродушност која би се мешала с наивношћу, да то није Американац. Сваког дана проведем с њим по неколико сати. И увек је исти, увек подједнако на висини, увек дискретан, ћутљив, увек присебан, увек добар.

Он је задовољан Србијом, допада му се Радовиште. И ништа га не изненађује, ништа га не буну у овој земљи где је све друкчије. За Србе је, вели, чуо да су добри војници, али да имају рђаве политичаре. Нада се да ће све бити добро док се просеку путеви и подигну железнице... Он воли да упозна овај свет овде, труди се много да научи српски језик, уме да разуме наше прилике и да им се прилагоди. Чудно је то колико њега ништа не изненађује. Уопште, он се никада не узбуђује, никада не излази из себе, и увек чува ону дискретност која га диже врло високо и чини живим интересовање за њега.

²⁸⁰ Франк Летс (Frank Letts), амерички лекар који је добровољно дошао у Србију да лечи рањенике и болесне од тифуса. У Радовишту је био 1915. године. – Д. Јовановић, *Поли-шичке усјомене*, књ. 12, 164.

Изнаенађује ретка преданост послу. Све ради с подједнаком вољом, и увек је готов да чини услуге. То није кавалерство које би указао Француз, него испољена душевна потреба ћутљивог Енглеза.

Понедељак, 3. август 1915. Јуширо.

Јуче је стигла Десанка [Милутиновић]. Предухитрила је моје планове. Хтео сам да је не дочекам у Радовишту. Требало је да идем у Ињево, или у које друго место. У последње време, сви су разлози говорили да учиним корак. Везивало ме је само то, што је мој брат тражио место у једном овдашњем надлештву. Био сам решио да и преко тога пређем, и остајало је само да се договорим са ињевским учитељем о промени места. Али она је дошла раније него што сам предвиђао, и с њом је стигло болно уверење и сазнање.

Допуштао сам себи да се старам о свом миру и о својим угодностима, данас, када се, у најтачнијем смислу речи, одлучује наша национална судбина, ако се и не би мислило на чињеницу да се ради о томе ко ће владати светом. Али данас је и то случај. Довољно је да се каже да је у најважнијем и најсудбоноснијем моменту надмоћност била на страни која није наша: тежиште овог циновског рата пренесено је на руски фронт; свуда је завладало затишје, и све се окренуло Галицији; и тамо, тамо су победили Немци. Руси су изгубили све до линије Ковно–Гродно–Брест–Литовск–Дњестар. То значи, Варшава и цела линија утврђења на њеном фронту својим падом склопили су крила немачких армија која су се била развила широко на северу и на југу. Руси су се збиља дивно опирали. Ако пројектили 42 нису хтели ни да чују за тојаге с којима су ишли руски пукови, ипак је њихова ватра гаснула пред жилавим отпором једног народа у одступању. Двадесети век са својом техником и својом организацијом ликовао је још једном над живом крвљу варварских армија.

У нашој близини одиграле су се такође велике и крупне ствари: Чека се одговор балканских влада на корак Четворног Споразума о њиховом ступању у акцију. Бугарска је плаћена нашим телом: ако су тачни гласови, ми јој уступамо више од 16.000 километара земљишта у Македонији, с тим да нас одавде изгони још одмах и да поседне све до Вардара. Данашњи дан је судбоносан: та одлука, која је већ пала, има данас да се саопшти Народној Скупштини кроз месец дана ми можда већ нећемо бити овде.

Куда ћемо?...

Тешка је помисао на лишавање од свега што смо овде имали, страшно је уверење да се мора кидати од свога тела да би се дало другоме. И оно

што теорија и нужност још могу да спасу, осећања примају као тешку рану, а тело осећа као живи бол.

Ох! Радовиште!

Гледао сам твоје мажење у једној плодној долини која се сужава у чаробну клисуру, пошто се ширила у море жита и исцвалих поља, и шарени пејзаж твој, у зеленилу твог дрвећа и у белилу твојих „*деревничь домикахъ*“, како је рекао један мој познаник у свом писму пријатељима. Утапао сам свој поглед у плаву Беласицу која је сада чаробна и далека, даља но икада, и која се, у светлости црвеног сунца на заходу, приближује и примамљивим погледима својих љубичастих јаруга и својих румених висова мами и вуче срце и душу тамо где српска нога не сме да крочи.

Ми ћемо отићи одавде с болом у души.

То ће бити редак приказ. Најразличнија осећања, које има цела наша колонија, стопиће се у једно неизмерно жаљење за дивним Радовиштем!

Ох! ове године ми је суђено да губим све оно што се више никад не може добити!

Пред тим фактима уклонила се моја одлука да се двојим од Десанке. Догађаји ће нас, ето, раздвојити пре и коначније него што сам и сам желео.

Ипак су тешки часови које проводим било у њеном друштву, било мислећи на њу. Сада сам тек потпуно осетио да је све свршено, ама баш све...

11 часова, вече.

Хоћу да певам химну љубави у овај позни час! Ја још никада овако нисам осетио њено животворно дејство. Љубав је заиста свемоћна! Моје психолошке студије могу скоро да отпадну; моји огледи да еластичношћу душевног живота, особинама концентрације, тумачим чудне појаве у бићу, изгледа могу бити сведене на чињеницу да љубав оживљује и чуда чини... Сада то знам...

Глас, тон, начин говора, невиђена веселост, живост, живахност, вибрирање нијанси и крупни потези какве нисам слутио. Ако и путовање и разонода коју пружа промењена средина могу имати значаја, главно је љубав, виђење с оним који се воли, слатке речи и опојни изливи, какве ја не познајем, али које слутим... (Десанка са Браном)

Јест, само тако се може разумети ово што сам данас и вечерас чуо и видео. Ко би веровао да онакве ситнице могу имати вредности и бити

предмет живог разговора, веселих усклика и радосних шала: говорило се о томе који су сатови скупљи, велики или мали, и зашто...

Како ја то раније нисам опазио? Зар то није давало енергије једном умореном телу, зар то није крепило једну душу која је све спирале растегнула? И како су се само осетили нови укуси! Ни воље ни љубави за спољашњост! Па и теорија о мирисању добила је обрнут значај, и још много врло много карактеристичних појединости које могу да маме шипарице, али које изненађују код особе о којој је реч и по годинама и по осталим особинама њеним.

Стојим запањен пред сасвим новом фигуром. Стара мржња и необична осећања која су ме давила устукнули су пред изненађењем које причињава овај нови живот. Има ту безобзирности, лакоће, слободе, замаха, много воље и врло много смисла за спољашњост. Не одричем психолошку дубину и важност душевног живота, али ме изненађује да у тим критичким очима може да ваља нешто што је испод осредњег, што управо није ништа, и да се воли оно што има врло мало интереса, који се најзад истроши.

Чекаћу крај. Сада баш жалим што ће ми политички догађаји онемогућити једно посматрање, посматрање једне душе која необично вешто крије своја осећања, али коју бих ја ипак видео сада пошто сам добио кључеве од Мефистофела... Интересује ме такође да се заврши та историја која је отпочела пре мог доласка, којој сам ја омогућио дивље разговарање, и која је мени одузела врло много; у времену када ми је остајало мало. Било би свирепо правити опсервације сада када ништа немам, али ја бих их радо правио, из простог задовољства да видим шта све може она која је јача од смрти...

Збиља, тешко ћу заборавити овај смех и овај говор, ово скакање с предмета на предмет, детињску радозналост и живост код некога који је све само не дете. Не верујем да ћу изгубити из вида ову зрачну фигуру у белим чарапама, са златним иглама у плавој коси, која добија чар девојчице и младалачку веселост дечка у води. И то ја говорим оној за коју сам пре неког времена рекао да је „очајно уморна“.

Био сам врло глуп. Тражио сам да се потуца по мојим гробовима и да залива сузама моје крстове онда када је њој љубав уливала неслућену енергију. Нисам хтео да гледам отвореним очима, или нисам умео, или нисам смео!

Али овоме се, ипак, нисам надао.

Ово је толико да га се и она стиди.

Среда, 5. август 1915. Јуџиро.

Волим однекуд чисте ситуације. Оне за мене значе спокојство, па ма како очајне биле.

Ето, стварност је тако грозна за мене; нешто од ње одузело би ми право на живот. Али, ако успем да схватим целу ствар, ако ми буду јасни сви детаљи и ако ми пође за руком да извршим анализу свега, онда сам спокојан, па ма какав резултат био. Још одавно сам осетио да губим, сазнао сам после, да заиста губим, и непрестано сам се учвршћивао у уверењу да ми нестаје светлости с те стране, јер се погасише све звезде, док нисам стао пред свирепом истином да је све пропало. Једно питање ме је морило: како је пропало?

Данас ми изгледа чудновато да нисам умео да видим једну врло просту ствар. Али, ма како проста данас када је имам у рукама расклопљену и детаљисану, она је заиста представљала тешкоћу онда када сам још могао да сумњам, да слутим, да верујем, да нагађам о ономе о чему сам данас потпуно обавештен. Један по један прилог ми је стизао док најзад нисам успео да једног раног јутра кажем: сада је чиста ситуација.

Ствар је збиља проста: она воли једног човека. Више ме се не тиче ко је он. Главно је да за мене нема више ништа ни у ком погледу. А то је последица оног првог. Или бар, процес засићења убрзан је тиме. Ко зна, уосталом, када је њена љубав почела. Она је знала за његова осећања још пре осамнаест месеци. Зашто ме је онда доводила овамо? То сам питање мислио да јој поставим. Али, и не поставивши га, добио сам одговор. Требало је да има у кући ослонац, да не буде сама у борби која за њу значи губљење вере у себе, и да има кога да јој омогућава шетњу, на првом месту, и састајање с њим, на другом. Први дани су задовољили њене жеље: могла је да шета, имала је ослонац вере у мени, у мени који сам се тога пута још ватреније одушевио за њу и нисам крио да је обожавам и нисам се устезао да јој кажем зашто. Признала ми је да су пред њом синули нови хоризонти. Она је поред смисла за свакодневни спољашњи живот, који је добила од ових људи, успела да буде задовољна собом. Даљи развој догађаја, отварање болнице учинили су две ствари: одвојили су је од мене, приближили су је њему. Сада је било могућно да буде с њим сама, док сам пре тога био ту и ја, који сам мутио светло и ведро расположење два бића која се воле, и био између њих као сметња. Разумљиво је, када се још узме све у обзир и на то дода цела серија догађаја који су је одвајали од мене, да сам ја постао не само излишан, да сам не само био у улози малог братића или

сестрице који прате старију сестру у њеним шетњама са љубавником, као што сам инстинктивно осетио и записао, већ сам постао сметња, чак и активна. Могу рећи да сам био увиђаван. Уклонио сам се ако не на време, оно ипак не одвећ доцкан. Сва је ствар у томе што ја онда нисам знао зашто се управо уклањам. Али сам се уклонио, и то је добро: Одговор сам добио после.

Сада је све јасно. Ја сам одавно престао да будем потребан, сада сам сметња. Дакле, треба да се опет уклоним, али овога пута сасвим. И то више због себе самог. Рачунао сам да нећу моћи да издржавам ситуације њиховог састајања (да не кажем удварања, мада је моја пријатељица добила много смисла и за то) и да ради себе, ради свог спокојства треба да се удаљим.

Имао сам одређене појмове о свему и знао сам шта има да наступи чим она дође овамо. Она је морала с њим да се види у почетку, и да се виђа доцније. Како да се ово удеси! Док је постојала болница где је она радила, састајали су се тамо и отуда су излазили. Како ће сад? Ако сам и веровао да ће се доцније наћи начин да се састају, био сам у тешкој недоумици о првом састанку. Требало би да ја излазим с њом и да се они сретну, а после да се омогући састајање без мене. Али како? У немогућности да то решим, уверен да ми је свим тим спокојство разрушено, желео сам да се уклоним пре њеног доласка, и да све буде без мене.

Али она је дошла много пре него што сам мислио. Још нисам учинио ништа за уклањање, а већ је требало поступати. Било је критично. Прве вечери није изишла јер је била уморна. У шетњи после вечере видела се с њим не проговоривши ни речи. А сутрадан? Све се завршило врло лепо. Понудила ми је да шетам. Изговорио сам се да чекам господина који је обећао да дође. Она је то зацело и желела, као и ја. Отишла је сама у поље. Нашла се с њим, и вратила се после мене. Сада је било све лако.

Место тешкоћа које ваља савладавати и од којих се мора трпети дошле су занимљивости у којима се ужива. Заиста, уживао сам гледајући је и слушајући је оне вечери после њене прве шетње. То је било дело првог састанка. Почетак је добар. Идимо даље. Развој је прост: они ће се виђати сваког дана, слободно неометено, неће им сметати ни моје књиге ни моје присуство. Ако их и омету политички догађаји, неће бити тешко наћи се опет на неком месту и наставити. Треба ли да поменем да је у свој тој лакоћи велика опасност, квасац за досаду и засићеност која је слабост моје бивше другарице. Али то је њена ствар. Мене сада све то само занима.

Интересантно је, збиља, посматрати њу (са свим њеним атрибутима који су чинили да ми буде пријатељ) како проведе по неколико часова пред

огледалом, како јој тоалета однесе сву пажњу једног после поднева, и пријатно је чак, ако није смешно, осећати запах мириса који се шири из њене собе и са ње целе. То истина подсећа на њену сентенцију да човек није цвеће да мирише, али тим је само занимљивије. Када сам успео да ме се ништа не тиче, врло сам задовољан што могу да уживам у њеном понашању и у њеном начину живота.

А ја, ја сада водим свој живот.

Недеља, 11. август 1915.

Данас сам слушао чудновату и невероватну причу. Десанка је (сада) у Нишу упознала неку девојку и чула њену повест.

Двадесет две године старији од ње! Јест, она има двадесет шест година. Он је скоро сав просед. Воле се већ пет година. То није љубав двоје који се заносе једно другим, већ озбиљна веза зрелог човека и зреле, врло инвентивне, фине, отмене, необично развијене девојке. Она је врло речита и лепо развијена. Има свој укус који је поуздан, и своја уверења која су стечена.

Она има великих непријатности због те везе. Чак и непосредно. Његове сестре, уседелице и несимпатичне, безобразно је нападају на улици, и то јој доноси патњу и болове. Она се мучи и свакако би боље било да се здруже. Али он то сматра немогућним због финансијских незгода око његових пензионих улога. Да ли је то прави разлог?

Неко време веза је била прекинута. Он се био повукао. То ју је мучило. Нису се објаснили ни до данас зашто се то десило. Срећа је што у кући наилази на потпуно разумевање њених. Она има млађу сестру која је такође несрећна, на сличан начин. Она је код тетке, девојка са сличном историјом. Најмлађа сестра још нема ништа, мада су кружиле приче о ожењеним људима...

То је породична трагедија, говорила је та добра девојка, финих округлих и танких чланака. Само је мама добро прошла. Она се лепо волела с оцем и лепо су живели до његове смрти.

Ви не знате како је он добар. Како је фин! Сто година још да живим нећу срести такву особу.

Па ипак, он је старији двадесет и две године; њој је двадесет шест; воле се већ пет година!...

Вече.

Још ми је у ушима звук господиновог гласа који је изговарао складне реченице Анатола Франса. Он штеди моје „драгоцене“ очи, и чита ми

Комичну Историју. Завршили смо вече примедбом да никако *Histoire Comique* није требало тако превести, јер ово нипошто није комична историја. Уосталом, није то најгоре. Појавила се дивна *Књига мој пријатеља* у бедном преводу неког Вељка Николића, који још обећава исцрпну студију о великом писцу...

Напољу је дивна месечина после кише. Свеж ваздух допире у моју собу и освежава је. Мрачно зеленило је још тамније под сенкама од сребрне светлости месеца који се појави иза облака. Пред нашом кућом су високи јабланови, који слушају непрекидан жубор наше мале реке.

И то све ваља напустити!

Пише ми Рада [Радојка Мијовић] из Врњаца. Отишла је тамо још пре двадесет дана, али се не осећа ништа боље него пре поласка. Вратиће се кући.

Понедељак, 12. август 1915.

Видео сам у сну ону које нема [Љубицу Мијовић] и заплакао сам од жалости и бола.

Уторак, 13. август 1915.

Ужасни су ови дани.

Завршена је чињеница да ће наша земља бити окрњена и осакаћена у свом најлепшем делу. Принуђени од ратујућих сила, које су наши савезници, ми кидамо део од свога тела. Дајемо Бугарској дивну Македонију која за нас толико значи. Скупштина се већ сложила с владом која је решила да учини све уступке које затраже Бугари за своју борбу под Цариградом. Ми ћемо за то добити српске земље на западу, где ћемо бити нови и туђи, и које су такође осакаћене од Италије, много, врло много.

Шта ће бити!

Бачено је све што се љубило! Оставићемо овде гробове наших добрих војника, питомих сељака, дивних људи.

Македонија! Па бар да смо лепо поступали овде и да остављамо лепу успомену! Не! Овде је одувек све било крваво. Овим људима ће да сине кад ми будемо отишли. Нас ће опет морати да прими сиромашна Србија, а они ће осећати слободу! Ох! Кад би бар после осетили слободу! Али, то неће бити. Овај народ је осуђен на вечиту патњу. После енергичних и сурових Срба доћи ће глупи и дивљи Бугари. И они ће их гонити, као и ми што смо!

О, народи! Где вам је памет!?!...

А тамо, на северу, Немци продиру у Русију; крвава жетва је обилатија него икада. Више је овог лета пало на земљу сочних тела него златних класова! Људи се кољу и убијају! Померају границе! Иду некуд да се опет врате.

О, људи! Шта то чините!

Зашто је потребно да племенит и добродушан Рус падне од културног и развијеног Немца? Зашто не живе заједно?

Коме је ово потребно?

Али највише плаћамо ми, најмањи, а највише мала Србија. Од ње се тражи да дâ све!

Шта ли ће бити!?

Петшак, 16. август 1915.

Још нисам успео да разумем нову ситуацију. Од Десанкиног доласка код мене се ништа није променило: ништа, од раног устајања и рада на својим стварима ујутру и целог дана, спавања после ручка, који сада она спрема, до шетње предвече коју правим сâм и до вечерњег рада, после шетње с господином по чаробној месечини летњих вечери, све је скоро остало исто. Њен долазак изменио је мање него што сам очекивао, њен начин живота и нове потребе узнемирују не мање него што се могло очекивати.

Она има неометене састанке с њим свакога дана, када хоће. Али у последње време, она не одлази сваког дана. Шта то значи? Не може бити да јој се не шета. Она тако много ужива у изласцима у поље. Да није реч о бојазни од досаде, од засићења? Да није у питању њена намера да вештачки створи жељу и да хоће да накупи материјал за разговоре који су се вероватно испразнили?

Те састанке сам примио равнодушније него што сам мислио да ћу моћи. Ништа ме се не тиче. А она толико уме да живи два живота, да не допушта да се ма шта опази. Али ја немам шта да гледам. Према мени се она држи обично. Пре неколико дана изгледало је да има намеру да ме исмеје, понизи, увреди. То је ишло дотле, да сам спремио реченицу којом бих негодовао: када ја за неког не бих осећао ништа, правио бих се да та особа за мене не постоји, и старао бих се да је бар не вређам. Нисам јој ништа рекао. То се опажало махом онда када смо били утроје. Бивали смо

и сами. Онда је никла она прича о девојци и „чичи“, онда се од најмање примедбе развијао жив и леп разговор, озбиљан, теоријски, садржајан.

Док је врела супа и пекле се паприке био сам случајно дуже у кујни. Говорили смо о Франсу. Она не може да разуме како он сматра за идеал незнање, глупост, чак и лудост. Он воли менталитет деце. Говоримо о деци. Поводом *Сузанине Библиошке* говоримо о дечјој лектури, о *Одисеји*, о *Робинсону*. Франс није за нашу публику. Она још не уме у њему да нађе њега. Срећом, он је тако сложен, да задовољава сваког а и са сваке стране.

После дугачке жуте лубенице реч „задовољство“ појави се и повуче за собом велики разговор о задовољствима у животу. Тврдио сам да је оно једини циљ живота. Али не само свесна тежња, него непосредан покретач сваког поступка. Доказивао сам. Обновиле су се старе сцене њеног љупког слушања у ћутању, сада је она тражила нешто у мојим очима. Пре сам ја тонуо у њене. Говорило се о задовољењу унутрашње патње, о задовољству у самоубиству, у смрти. Говорила је о себи. Она није знала за ситна задовољства свакодневног живота, није умела да ужива у тоалети, у намештеној соби, у мирисима, у чару своје бујне плаве косе. Научила се. Та задовољства остају ситна, али су потребна. А нема опасности да она постану главна и једина. Када је то тврдила, погледала је упитно у мене. Да ли заиста нема опасности? Било ми је смешно. Смисао за спољашње ствари, за свакодневни живот, уживање у ситницама, мале пријатности! Ко зна, можда је то потребно! Она сада не може без њих.

Пет минута останемо сами, и одмах се приметне озбиљан разговор.

Вратио сам се, у седам часова, из поља. Седи на балкону. Шетала је по парку. Опет није ишла тамо!

Лепосава Јанковић! Тема своје врсте. Она повлачи размишљања и теоријске закључке о способности за живот. Има људи који преко најтежих потреса у животу прелазе, који највеће губитке забораве, и настављају да живе. Ја сам их звао људима од живота. Она се изразила лепше. У њима постоји живот. Ма како се исцрпли жалашћу и патњом, за њега остане довољно, и он наставља. Ти људи инстинктивно осете, сазнају интуицијом да није све завршено и да има још дана. Како? без њега? без ње? Јест; без њега, без ње. Цео живот? Јест, цео.

Заустио сам се био да наведем свој случај. Тргао сам се одмах. Чекала је да наставим.

Но!

Ништа, ништа.

Зашто?

Не треба да говорим о себи.

Од када ти то не можеш да говориш о себи?

Ушорак, 20. август 1915.

Машта! Снови! Како је то лепо! Ништа није пријатније од јутарњег сна, са привиђењем будућег живота, када се тело меко опружа и исправљају удови. Мисао лети далеко, у будућност, захвата из прошлих доживљаја, меша успомене са слутњама, и жалости са чежњама. Жали се оно што се више нема; чезне се за лепшом стварношћу.

Не могу се похвалити богатством јутарњих снова и размажених привиђења која се нижу док кости не заболе од лежања. Чим се пробудим одмах скачем и прихватам се дневног посла. Журим.

Моја пријатељица воли јутро у постељи. Онда јој долазе слатке мисли; онда се машта шири и диже као весела тица, у свеже летње јутро. А она има плодну машту.

Нисам ти причала: решила сам да чувам децу. Цео план је готов.

Неће више да се закачиње за друге. Хоће да води свој живот. Нема другог излаза него да своју самоћу обогати с два мала бића: то ће бити ужичко сељачко дете, чији је отац погинуо у рату; девојчица ће бити Циганка. Жели да има развијеног, паметног сина, и лепу, црнпурасту, бујну кћер са „опасним“ црним очима и с темпераментом. Он ће се бавити науком; она ће неговати уметности.

Прво морам да путујем по Србији да нађем децу. И то најпре мушкарца, а после две године девојчицу. Потом ћу се настанити у неком среском месту, и приказаћу децу као своју.

Других средстава нема? Зар сте све исцрпили.

Није имала шта ни да бира, ни да исцрпе. А не може, тек, целог живота бити сама. Неће да се пришива никоме, као до сада.

Те идеје дошле су пре два и по месеца и никако не одлазе. Дакле, садашња веза није ништа? То сам осетио пре неколико дана. Састанци с њим нису спречени; ништа нема да се савлађује; ничем да се противи. А за њу губи драж све што је слободно и откривено. А ово је откривено сасвим.

Шта ли ће бити најзад?

Среда, 21. август 1915.

Избегавам да будем с њом [Десанком Милутиновић] често. Хоћу да сведем своје односе на облигатно виђење за столом. Не може се. Она хоће

да разговара. Најмања ствар је често узрок за велики и значајан разговор. Изузетно, синоћ, ја сам започео разговор. Закључци су били заједнички.

Човек је незадовољан собом. Увек осећа да је прошло оно добро стање, да више није „оно“, да је све горе. У једно време осети се да је човек гори него што је био.

Чудновато: ја то нисам осетио. Мени се, напротив, чини да све раније није ваљало, да није чак свако јуче горе него данас. Рекао бих, на пример, да никада ништа нисам радио, да нисам ништа знао. А у школи апсолутно ништа нисам осећао. Не памтим да сам кадгод укрстио неколико мисли у глави. Учење и знање било је све за мене. Себе као да нисам осећао.

Ти си радио, Драгољубе. Био си заузет. А онда се не мисли и не осећа.

То је истина. Сваки мој час био је заузет. Зато и није било времена да осећам себе и да мислим о себи. Тек када сам, као учитељ, имао слободног времена да по читав сат проводим незаузет радом, осећао сам како ми струји кроз главу, и знао сам да живим.

Ја сасвим друкчије. По много сати проведем не радећи ништа. И онда анализујем све; налазим разлоге за и против живота, и хладно одлучим да не треба да живим.

Улази господин, унесе, с уличним ваздухом летње вечери, своју рођену свежину и радост живота. И одмах потече прича и настане жив разговор, смех, шала. За часак се растури духовна лабораторија коју моја пријатељица подиже чим остане сама са мном. Господин уноси спољашњи живот, освежава душу и насмеје око и уста. Хвала му.

Четвртак, 22. август 1915.

Сувише знам о себи ружног да би било потребно стављати ми то до знања. Уосталом, зашто говорити о себи? Зашто бирати предмете који доводе до непријатности? Утврдили смо мишљења, и сада није више потребно кварити хармонију заједничког смејања трећим, равнодушним стварима. Зар треба мутити ону раскош незаинтересованих разговора који подсећају на дијалоге из романа? Ако баш ваља говорити о људима, говориће о себи, слушаћу врло радо. Обећавам да вам више нећу говорити о вама. Смилујте се и не говорите ми о мени. Све знам. Срећан сам када не мислим на то што знам. Зар није свирепо говорити слепом да не види?...

Уторак, 27. август 1915.

Озбиљне ствари све више прилазе нама и почињу да нас стежу својим обручем. Ако и страхујемо за судбину своје земље која је угрожена рђавим

стањем код Руса, сада смо у блиској опасности од наших суседа. Изазивања никако не престају. Наши скупљају војску; Бугари прете оружаном акцијом, и тајно мобилишу. Чули смо да је већ било сукоба код Књажевца; видимо како изнад наших глава, на брду, војници копају ровове... Јутрос се сазнало да су код Књажевца наши заробили 200 Бугара... Шта то значи? Рат?!...

Војници и људи што долазе из Србије причају да је у нашој војсци стање страховито. Војска се распинула, умртвљена нерадом и бригом за своје, које не виђају и по читаву годину дана. Маса беже у планину, одмећу се и по планинама воде борбу с трупама које их гоне. Досадило се! Не може се више!

Хоћемо ли да бежимо?

А ако нас одсеку?

Море, не смеју Бугари!

Од свега се начини повод за шалу и смех, и тако се проводи дан за даном. Новости нас узнемире или зарадују; дођу друге, потру пређашње и већ праве место новима које ће прогутати све раније! Живи се!...

Среда, 28. август 1915.

Живот тражи од дана; дан узима од нас. -----

----- загорео пасуљ -----
----- [Овако стоји у оригиналу.] -----

то је зато што смо разговарали. Почели о Лепосави [Јанковић], о Смиљки – ја добила писмо од Срете: много му се допала Лепосава – па одосмо до врага...

И пасуљ отишао до врага...

Више нећемо никада да разговарамо!

*

Још би добро било када би се људи растајали чим изгубе све један за другог, или бар када би заћутали чим немају шта да кажу. Ма како доцкан, ја сам то осетио, али прилике су хтеле да и даље останем у оваквом друштву. Па бар да можемо да сведемо своју везу на спољашњу везу. Овако се расположење мути сваког часа, и непрестано сам сметен и збуњен, не знајући како је боље да учиним.

Ушорак, 3. септембар 1915.

Нашој земљи треба помоћи, помоћи темељне и сталне. Ствари у њој никако не иду како треба. Ваља поћи од прилика и радити само оно што обећава да задовољи њене потребе. Усавршити људе, то је пре свега; развити у њима смисао за вишу и бољу етику, улити им љубав, оживети у њима вољу, распалити им енергију. Активизам са најближим циљевима. Борба за личности и против личности једино има смисла код нас. У Србији још нема система против којих се ваља борити организацијом и теоријама; али има људи које ваља сузбијати и потискивати.

Када се тако гледа на ствари, и када се пође од страховитог стања у којем се наша земља без нужде налазила, када се лако дају сагледати могућности поправке, онда се има рашта живети.

Преда мном су вечерас заблистали нови хоризонти. Ваља се дићи изнад ситница личног живота и свој лични живот спојити и подударити са сублимним интересима народа који су очигледни са своје простоте и нужности.

Данас сам чуо страшне ствари о нашим људима. И нека овај дан значи прелом у мом животу, прекретницу у тежњи ка *личној култури*, индивидуалном развијању за опште добро, које није химера и празна реч, него очигледна стварност, опипљива и жива.

Нека ове речи буду исповест и молитва. Нека теорија не буде изговор за нерад. Нека *увиђање пошребе* буде почетак и увод у *активизам!*

Када сам једном пронашао смисао живота, нека се живи!

Четвртак, 5. септембар 1915.

„Хоћете да вам пишем, драги пријатељу? Желите да чујете нешто више?”

„Па добро, али шта? О себи? О, бојим се да не буде одвећ тужно! Уосталом, немам шта нарочито да кажем. Зар не знате како се осећа човек који се разочарава? И, зар се ви сами не разочаравате свакога дана? Нисте ваљда још раније погасили све своје звезде? Ја, ја их гасим.

„Збиља, да ли бисте ме и ви могли разуверити од овога што осећам. Шта је то? Па ето: све што постоји изневерава моје наде, оповргава моје и наше идеале, гаси светиљке нашег и мог живота.

„Подизало се нешто лепо и светло, подизало се читаве једне младости, са много воље и љубави; у томе се налазио смисао живота; на томе су се заснивале наде и жеље; тиме се хранила лепа грозница идеала; гледало се

напред, и видела се дивна светлост. То је био почетак; требало је да дође нешто више, стварније, с више садржаја. И, шта је било? Нисмо стигли да се уморимо, а у нашим очима већ нема одблеска јасне светлости; тек што смо пошли циљу, а он ишчилио и претворио се ниушта. И, место путем правог сунца које води, ми корачамо путевима лажних сунаца.

Куда идемо? Ко зна?!

Реците да је то малодушна сентименталност; помозите својим околним пријатељима да се насмеју младићу без вере; наружите тога што сумња у сунце које га води. Али, ви то нећете чинити искрено. Ви знате да је он у праву, али хулите на њега јер се можда бојите истине, која пече и вас, као што пече и ваше пријатеље, од којих је један рекао: „Доживео сам највеће разочарање у животу“, онда када још не беше све пропало. Он је можда заборавио своју реч, али она живи и чека његов презрив осмех, па да му скочи у лице.

Ђутимо! То је најбоље, то је једино добро.

„Писмо почето пре месец дана“! Како вас разумем! Јест, немогућно је друкчије. Али, шта бисте ми казали? Коју шалу, који подсмех, који прекор. Све то и сâм знам, баш као што и ви знате шта ће писати на идућој страници. Разумемо се. Било би необично кад бисте се ви чудили овоме. А ако се ипак изненађујете, онда афектирате. Јер знам ваше идеале, ви знате моје. Од њих је остала прашина...

Проћи ће ово. Опет ћемо наставити. Почећемо нешто. Живот је пред нама. Али, где нам је вера? Где нам је поуздање? На кога да се ослонимо?

Право да кажем: у теорије више не верујем; законе не признајем; људи се гадим, сада, када знам како су рђави. Све теорије су демантоване као празне илузије. „Тенденција развитка“ није ишла оним путем који смо јој ми обележили; знала је свој, који је за нас био тајна. Закони формулације теорија, не вреде ништа када их стварност смрви. Бар, они којих смо се ми држали нису били прави. Ко зна да ли и има правих! Људи су гори него што сам мислио. Чак, видео сам да ни моменти сублимне кризе не могу да мењају њихову рђаву природу и да ни блиска визија смрти не може да их лиши прљавих и себичних нагона. И најбољи су изневерили.

Мало ме се тиче шта ће се мислити о овом резонувању. Са чињеницама које постоје до другог закључка се не долази. Срећом, ви сте иначе склони да тако мислите, и ваше разочарање није одвећ болно. Нажалост, ја сам много веровао...

*

Волео бих да видим наше људе. Интересују ме њихова интимна осећања. Уживао бих да их ухватим у њиховим најтајнијим мислима, ако уопште стижу да мисле. О вама нећу да говорим. Вас знам. Рђав, као човек, радујем се што мислите као и ја. Не желим да ми пишете, али бих јако волео да вас видим, и да будете сами са мном.

Ипак, ћутање је једино добро. Сећам се: ћутати и радити. Ћутати, да. Али радити? Зашто? Шта? Социологију, она је демантована? Економију, доведена је до апсурда. И није тачна. (Лепо су нас накљукали!) Теорију уопште? Јест, али животна стварност је оповргла све могућне теорије. Радити практично? То једино има смисла. Ето, драги мој, то има смисла: утрти коју сузу, ублажити некоме бол. Ако и прети опасност да ће вас притиснути неко одозго и спречити вас да радите, ипак је то једино што нешто доноси људима (оном простом и поштеном свету, сељаку и раднику; ми, интелигентни, смо гадови и паразити). Не чудите се закључку. Када бих вам испричао све што знам о људима, када бих вас подсетио на оно што сами знате, ви бисте разумели, ако већ и сами нисте дошли до истога.

Имаћу зацело прилике да вам изложим своје погледе на ствари, које ми улива стварност. Само вас једно молим. Не осуђујте унапред. Врло ми је стало до тога да ме ви разумете. Још желим да своје уверење допуним и коргујем вашим. Преда мном је читав један систем идеја и поставака. Искључена је свака крајност, а у центру се налази: развијена индивидуа (*лична култура*). Ваља поћи од појединца, од себе, од свога блиског, од Србина; ваља васпитавати омладинце и људе да буду добри чланови друштва; уливати младим људима унутрашњи закон; дизати етику пре свега. Није то филозофија ни хришћанство. Али није ни теорија, којом се правда нерад, одбацивањем појединачног рада. Напротив, ваља радити, и то, пре свега, непосредно, у својој околини, вршити савесно своју дужност, па даље, до етеричних идеала будућности. Зашто, иначе, прљаву и рђаву душу, китити божанским и девичанским идеалима? Зашто правити прво писца па после човека; или створити писца а заборавити човека? То нећу, то никако нећу. Реците шта хоћете, али прљаве људе мрзим и гадим их се, па ма ко били и ма шта знали...

*

На тај начин, опет се нашао нов циљ. Није све изгубљено. Знам да ми треба врло много и хоћу да стичем. Посао је за мене задржао своју драж, и ја радим, колико је то могућно, данас. Ипак! Велико *и*пак спасава: човек

мора да ради ма какав циљ поставио. За све је потребно знање и способност.

Воли вас, ваш Д[рагољуб Јовановић].

Среда, 11. септембар 1915.

Сада могу о томе хладно да пишем. Нема више опасности да ћу као „гладан човек“ који није јео цела три дана видети све у мрачним бојама; није вече ни ноћ да бих се имао плашити црних мисли које тада обично долазе. Мада ме нешто стеже у грлу које је назебло и мада често шмрчем и повремено кашљуцкам, ја сам ипак здрав. И одморан сам јер сам спавао читаве дуге ноћи, мада узнемирен од догађаја који су ми се десили.

Испунило се предвиђање да ће се опет све мени рећи, да она, на крају, нема другог осим мене. Заинтересована мојом тродневном кризом, забринута мојим неспокојством, налазећи да се нешто и ње тиче!

Шта је с тобом ових дана? започела је она разговор, који сам ја врло брижљиво избегавао. Наваљивала је. Рекао сам да је Бојовићева ствар била основни мотив, да сам гладовао из солидарности. Само, ја сам своју праксу наставио и после.

Није ми се долазило у кућу.

Предвиђала је да је било тако нешто. Али, зашто, онда нисам омогућио задовољавање својих потреба ван куће. Сматрао сам да је то глупо. А постараћу се да то учиним заувек. Када је привремено глупо, треба учинити корак заувек.

Зар је дотле дошло?

Не знам. Али овако се даље није могло. Никога не кривим низашта. Трудим се да свему потражим и нађем узрок у себи. Ако су и други томе допринели, онда је то стицај прилика. Тако је морало бити. Уосталом бивало је *без*, моћи ће се опет бити *без*. Она хоће себи да припише кривицу. Није потребно. Нико није дужан да нарочито подешава своје држање. А ја ћу да се уклоним. Још раније сам био готов с тим, али сам био ометен. Сада је свршено све.

Жао ми је. Ружно је рећи жао, али ја жалим што је дотле дошло.

Ништа. Мени је пријатно што у себи за све окривљујем себе. Задовољан сам што сам дошао до дубоког уверења, које је део мог организма. Требало је да претрпим оно што сам претрпео па да стекнем такво уверење. Са својим пријатељима не треба седети под истим кровом, не треба јести заједно хлеб. То ми је поука за будућност.

Она је жалила што тако мора да буде. Увек је мислила да то неће бити случај и с овим и с оним; они су друкчији. Међутим, увек се варала. Савез са Маром Раушковом. Али, рекао сам, можда с њом неће бити тако. Она има много садржаја. А за трајно пријатељство, то је нужно. Тужним речима прелазила је она на главну ствар, на оно што је прави узрок томе. Мислила је да ће јој бити боље. Хтела је да се разоноди. Десио јој се. Сада види да је и то била заблуда. Већ трпи много, а и убудуће има да горко пати због тога. И тај „криминалан случај“ десио се постепено, увлачила се једна по једна најсићушнија ситница, док се већ није могло натраг. Произвело се неко осећање које није било лако укротити. Нашла се у неприлици. А онда све даље. Сада види да и то није било ништа. И никада не би пристала на то да га је могла сагледати у целини.

Знао сам да ће се и то завршити. На некој безначајној хартији одавно сам написао: и то ће проћи. Интересовало ме. Али нисам могао да га пратим и испитујем као научник, јер ме је болела стварност. Покушавао сам да ме се не тиче, да ме се не тиче до вређања, али нисам успео. Било је, забога, тако близу!

Изгледало је да си се смирио.

Да. Могло је тако изгледати. Али ја знам шта сам претрпео. Зато сам хтео да се уклоним, да, онда, спасем бар нешто. Сада се нема шта спасавати...

Зар је баш све пропало?

Све.

Можда само изгледа тако?

Не, не. Не могу заборавити све што је било. Оставило је одвећ дубок траг.

Али треба да знаш да ће други више да пати него што си ти патио. То треба да ти буде сатисфакција...

За мене је главно да сам ја изгубио, а даље не могу да водим рачуна.

Зашто не сачекаш крај?

О! то би било сувише свирепо. Свеједно, сазнаћу га. Тако се наставио разговор који је био мучење и казна за оба двоје. Она је желела да не одлазим, налазила да треба да се задовољим тиме што је све завршено, што ће и она да испашта. Као да то може бити задовољење. Подсећала ме је на свој пример са Ср. То ме је силно заболело, јер сам тек тада увидео колико је то било истина, и колико страшна...

Ох! стресам се када на то помислим. Она ме учи да и од ње узимам само по нешто. Али, нећу! Не могу! Хоћу да бежим! Она не зна да понеки пут не могу да издржим сусрет с њом, да не могу да је видим а да се не најежим. Зашто настављати тако? Не, не! Ја ћу да се уклоним. Нема више никакве наде...

Разговор је текао дуго, али ја више не могу о томе да пишем. Сада чујем неке кораке у кујни. Она би сада разговарала, шалила се. Али ја не могу. Јуче сам побегао да је не сретнем. Шта сад да чиним? Ох! тешко!

*

Она не зна колико мене стаје свако затварање увече, колико стрепим када прође ходником, када чујем њене кораке испред својих врата: увек ми се чини да ћу је видети како улази. Тешко је рећи шта осећам, увече, када окрене кључ у брави од своје собе и тиме се засигурно одвоји од мене. О! било је дана када је улазила у моју собу, када је читаве вечери проводила са мном, када смо читали заједно, када смо сањали удвоје.

Сада је све готово. Још морам што пре да побегнем да не гледам њену лепу косу, која, као неким чудом, буди у мени силну љубомору, јер знам да припада другоме. То раније никада нисам осећао. Сада се буди у мени нешто тајно и стидно, необично, што се граничи с мржњом, с крволочном жељом, са свирепом жудњом коју осећају дивљаци у увређеном самољубљу. И шкргућем зубима кад помислим како сам бедан; и уједам се за усне кад се сетим њеног смеха који као да хоће да се све заборави; јежим се од ужаса када увидим како сам имао много, како сам гледао високо, и како је сада све пропало.

Она се труди да буде хладна. Неће да размишља о будућности које се грози. Страхује да полаже себи рачуна о себи, јер то је унесрећује. Па ипак, њен аналитички дух не пропушта да анатомише све поступке који сведоче о празнини једне младости без ичега узвишеног. Она мора да заплаче над својом судбином када размисли о ономе што смо данас говорили о улози жене као инспирацији дивних племенитих идеја, као о живом извору свеже и необрађене интелигенције, као о бићу које даје циљеве пионирској снази човековој да их ова отелотвори. Кога она инспирише, чије идеале храни њен дубоки поглед, коме даје циљеве, коме изазива тежње њена отмена особа која је лепа као дете које није свесно своје љупкости? Авај! и сувише знамо да бисмо могли бити срећни, сувише смо анализатори да бисмо могли...

Улази господин. Дошао је из Штипа.

Субота, 14. септембар 1915.

Догађаји се развијају вратоломном брзином. И то више нису нагађања него истинске ствари које ми гледамо као најнепосреднији сведоци. Бугарска је мобилисала; Грчка је мобилисала! То више није новинарска кампања, нису ни „енергични дипломатски кораци“, то нису ни демонстрације граничног упадања, то је прелудија рата. И више нема сумње против кога ће Бугарска ратовати. Грчка је објавила мобилизацију у одговору на такав акт Бугарске. Румунија је, кажу, такође мобилизовала, само још није објављено. На кога ће она? То још изгледа да је питање.

Наши делају активно, уколико смо ми способни да радимо живо док још није нож дошао у подгрлац. Четири стотине Македонаца послато је на границу да копају ровове; доведена је и размештена једна батерија брдске артиљерије; врши се реквизиција хране и стоке; спрењени су спискови талаца.

Стање у вароши је врло нервозно. Скоро све жене из старих граница побегле су. Моја пријатељица жели да чује топове. Иначе фијакери непрестано одлазе и долазе и односе госпође и децу наших чиновника. Деси се и по који занимљив приказ. Мештани нису могли да одоле срцу и да не баце који камен за колима. А други опет, налазе да треба да се покажу Србима и спремају се да иду у Србију. Ох! Мане Калеов, најгори човек у Радовишту, протестант и лопов, улагивач и варалица, тражи од начелника да га обавести нема ли опасности да се он склони. Мој пријатељ Милче мора отвореније. Он је спремио своје подрумче да се склони када почну непријатељства. Не прима мој савет да иде у Скопље. Он верује да ће, кад почне борба, Бугари за два дана бити овде. Мештани врло много страхују од наших. „А, док дођу Бугари, муке ће бити! Само главе да изнесемо!“ Наши су некако одвећ спокојни, чак весели. Иначе, расположења су одређена. Мештани лажу а наши се смеју, а вероватно се и Радовиштанци смеју, ако стижу... Жене се скупљају, тумаче ситуацију, страхују од Срба, моле бога да „Што дава, нек дава поскоро.“

Четвртак, 19. септембар 1915.

Ситуација се развија, полако али повољно, – тако нас уверавају са званичне стране. Из писама видим да наши официри врло спокојно гледају на развој догађаја. Велика се нада полаже на велике наше савезнике који су обећали војну помоћ, у случају напада на Србију. Наши концентришу

војску, највише на старој српско-бугарској граници и на тремећи Србије, Аустрије и Румуније. У Бугарској су се, изгледа, мало расхладили, и не зна се да ли ће мобилизација бити и овога пута претходник рата. Али је заиста врло интересантно како ће се изићи и из ове „оружане неутралности“ која је ипак припрема за рат у великом стилу. Шта ће бити? Енглеска и Француска су за одлучне мере кажњавања. Руси оклевају. Пуно је занимљиво да наши жудно гурају у рат, и желе га.

Да ли ће се и овога пута пролити братска крв? Заиста је врло жалосна судба нас Балканаца: најжешће се кољемо између себе. Ужасно је то да се ова касапница доведе до кулминације баш на Балкану. А то ће, изгледа, бити. Врло је вероватно да ће Балкан бити поприште страховитих битака, кад се велики курјаци сретну у нашим шумама...

*

А код нас? И ту се ситуација развија полако али повољно. Решио сам да се не обзирем на ситуацију и да напустим Радовиште да се не бих више гушио у њему. Заиста, ја апсолутно више не могу да видим ни њу ни њега. Не могу. Могао бих да будем не само без ручка, већ и без вечере и уопште без јела, само да се не сретнем с њом: ми се срећемо сада само за столом. Прођу читави дани да јој ни једном не погледам у лице. А ништа и не говоримо. Тако је добро дан-два. Али тако се не може живети увек под једним кровом. Ја више не могу ни о чему да мислим а да се не сукобим са њеном фигуром, а да се не сетим некадашњих својих односа. Мене силно боли када на то мислим. Ми смо се удаљили; она је нашла човека од кога је нешто хтела, нешто добила; она је била срећна, она је сада срећна: ништа не знам; ништа нећу да знам. Али мене је све то тако много стало, толико сам улагао да то све не буде тако; пропадао сам од бола што је то тако. Па сада, када хоћу да ме се не тиче, ипак не могу да гледам све то, и желим да одем, да се уклоним, да дам души мира и духу спокојства, и једа, и слободе.

Она ће бити несрећна. „Неко ће проћи горе него што си ти прошао. То треба да ти буде нека сатисфакција.“ Не знам ништа. Ја сам своје одболовао. Знам шта ме је све стало. Сећам се своје комичности, памтим како сам био глуп, и осећам се тако и сада ако допустим себи оно што знам да је рђаво. А не може се накнадити оно што сам пропатио онда када сам се трудио да угодим њој која је тада већ волела, волела другог. Сада, сада хоће да ја будем равнодушан, да долазим на ручкове, који су ми горки јер их она спрема, и који ми сметају јер морам да се виђам с њом, а ја то ни мало не желим. Она хоће да се обнови оно од раније. То је немогућно. Ми

се морамо растати, и то одмах. „Зар је дотле дошло?“ Јест, дотле. Ако је и слепа коб, она може да досади, и мени је досадила. Више нећу да се мучим и да истовремено осуђујем себе на нерад и стерилно маштање, на празно размишљање. Стид ме је да пљујем на себе што још могу да живим у таквом ситном и обичном, баналном и свакодневном друштву, понижавајући себе што то чиним и вређајући оне који ме окружују док немам за њих ничега доброг. То је срамота, и ја сам пљувао на себе. Хоћу да будем толико јак да могу да се опростим од стања које ми је несносно, не вређајући друге и не понижавајући себе.

Нашао сам да је најбоље уклонити се. Тако нећу гледати досадашње призоре, нећу морати да слушам имена од чијег спомена патим, нећу бити осуђен да слушам два бића која су на „ти“ како говоре „ви“ и како се претварају, која су се спустили до баналности и своје пољупце умешали са блатом ситних речи и празних мисли. Она зна да се спустила. Али то још није ништа. Баш и када бих се помирио с прошлoшћу, а ја сам врло близак Дешартру²⁸¹ да бих то могао, ко ми то стоји добар да се „криминални случај“ неће поновити? Овако, нек буде што му драго, ја нећу више то да гледам. Ако ми пребаце суровост, неће имати разлога за то, јер никоме није падало на ум да је можда суров и свиреп онда када сам се ја ломио по радовишким неуређеним виноградима и по неузораним њивама и када сам се губио, усамљен, у травуљини која ме је увијала и везивала; нико није ни помишљао да ми помаже онда када сам се болно исповедао пурпурним булкама које су узалуд умирале на њеном столу, и исплакале су све своје увело лишће не доневши ни мало утехе ономе који их је с толико љубави и пажње слагао у раскошан букет, да само измами једно изненађење када она уђе у собу! Авај! зачињавао сам туђе пољупце, као Сирано!²⁸²

То се не исплати с двадесет година! И то он, који није ништа. Он је имао да спасава и да даје смисла једном животу без очију, он који се заразио слепом љубављу без облика и без садржине. Као да је тешко наћи крв и месо. Но, модерне Американке узимају Црнце!... Е па, нека буде како

²⁸¹ Гијом де Шартр (Guillaume de Chartres) био је четрнаести велики мајстор витезова темплара. Функцију вође реда обављао је од 1210. до 1218. године, када је умро од куге у Дамијету, у који су темплари били упућени да помогну крсташима.

²⁸² Сирано де Бержерак Савињен (Syran de Bergerac Savinien, 1619–1655), француски књижевник. Писао је песме, оставио је и једну комедију и једну трагедију, али је нарочито познат по делу Други свет у коме описује путовање на Месец и Сунце. Едмон Ростан га је овековечио у комедији Сирано де Бержерак, створивши од његове личности уједно симбол изузетне душевности и ума у судару са сопственом физичком ружноћом и са разним стегама у друштву. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 373.

хоће, али ја не желим то да гледам. А најмање желим да сачекам крај који предвиђам, и да посматрам нови почетак који слутим. Засигурно је да се нећу преварити, само ако догађаји не омету.

Збиља, нама је из Аустрије дошао један нов колега. Препливао је Саву где је најшира, побегао из аустријске војске, и дошао к нама. То је човек мени врло симпатичан. Нисам од њега чуо ни две речи. Али сам га наменио својој пријатељици. Њен „мали“ ће, изгледа, да посрне. Ово је један добар и пријатан, чак леп, физис; нови колега је добар, симпатичан и интелигентан човек; углађен Србин из Бачке; нов за моју пријатељицу, – права замка. Потребно је, уосталом, да слика Госпође Бовари²⁸³ буде потпуна, и да очајање због неотпорности буде савршено. Она ће се борити, савладавати, можда ће успети да сакрије од других. Али до тога ће доћи, са спољашње или унутрашње стране. А ја, ја не желим да вршим паклене студије које су Буржеовог Ученика стале главе, и које су мене доводиле до лудила и затресале ме грозницом самоубиства...

Волим да побегнем. Био бих срећан да већ сутра не осванемо под истим кровом. Чудо је колико не могу да је видим. А њега се гадим...

А своју симпатију поклањам њој, да буде вечити „Мали“. Само ја пуно захваљујем, и желим даље.

Субота, 21. септембар 1915.

Сутра, ако се ништа не деси,...

И тако скоро сваког дана. Не знамо како ћемо осванути, не знамо шта нас чека.

Али, сутра, сутра треба да добијемо дефинитивне вести. Прекјуче или јуче учињен је, од Четворног Споразума, корак у Софији, да се Бугарска коначно определи.

Шта ће бити? Шта је било? Јер с тим је већ свршено, само ми не знамо ништа. Ако опет није одложено, онда је за нас неповољно.

Ужасно је и помислити да Балкан опет буде кланица. Ми нећемо умети да водимо рововску борбу, ми не знамо за стратегију и за тактичке гестове: ми ћемо се истребљивати. Балканом ће опет потећи свежа крв његових синова. И страхотном коби положаја или зле судбе ми то радимо против

²⁸³ *Госпођа Бовари*, роман Гистава Флобера (Gustave Flaubert, 1821–1880), француског романописца, објављен 1857. године. Књига је доживела велики успех, али је писца париски суд за преступе оптужио за повреду јавног морала. Ослобођен је захваљујући одличном адвокату Сенарду.

своје воље, за туђ рачун, и на своју штету. Али друкчије се не може. Ми ћемо опет, у последњем часу, бити спасени коначне пропасти, бићемо, можда, опет ћемо васкрснути, али онда када нам излапи сва крв и када будемо грцали у бедној агонији...

Наши пријатељи, савезници!

Имали су за нас лепих речи. А сада, када треба да и њихови војници бију ноге по гудурама несрећне Македоније, и када и они треба да се гушају с комитацијама и бунташима, онда нас пуштају да се покољемо, да нас можда у последњем часу спасавају и да тежином нашег положаја мере величину своје помоћи и нашег дуга.

Трагедија је то бити мали! Све се заборави када се има посла с малим народима од којих се не зависи. Едвард Греј²⁸⁴ могао је да каже: интереси Енглеске на Балкану равни су нули. Дабоме: интереси. За њих се и води ова борба. Велики идол интереса храни сваки сан и крепи сваки покрет баш оних који прокламују некакво право и тобожњи светски морал. Принцип интереса, који су истакли Немци довољно смело и отворено, подржавају у ствари сви, и све декламације и разметања наших великих протектора нису успела да га свргну. Интереси, то је вечити идеал.

Али чак ни онда када њихов рођени интерес говори да Србија треба да остане читава, баш због њих, и онда немају решености да је избеаве узалудног проливања крви која је толико натапала ову јадну земљу. Да, ми ћемо се клати, биће нас све мање, и изглед наше величине изгубиће се у далекој магли од паре која се пуши од пролирене крви наших синова...

Ми смо тако мали! О нашу маленост разбија се свака жеља племенитих људи да нам се помогне. Племенитост! Као да може данас бити речи о томе. Та то је раскош салона и позоришта, то је украс кабинета и литературе, а живот нема тога, јер наш народ директно осећа тежину овога положаја. И све нам утолико теже пада што нас страхотни призори непрестано трзају из сна у који се занесемо после надчовечанских напора, када заборавимо прошлост која је страшна, и преносимо се у будућност која је тешка али обећава живот. Таман успемо да поправимо хумке на гробовима, ох! тако многобројним, док нам заигра у очима ужасна визија новог гробља, у којем ћемо бити и ми, са страшном свешћу да сахрањујемо

²⁸⁴ Едвард Греј (Edward Grey, 1862–1933), енглески државник, либерал, члан парламента од 1885. и министар спољних послова 1905–1916. Залагао се за стварање Антанте, инсистирао на уласку Велике Британије у Први светски рат. Склопио више тајних уговора, као Лондонски уговор са Италијом 1915, и др. Оставио је мемоаре Двадесет пет година службе. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 552.

и читава једну историју... То је трагедија крви, трагедија која се доноси на свет.

И, страشان као што јесте, човек поред свега тога стигне да осети себе, да мисли о свом личном болу, има када да анализује своја осећања и да тражи мелема својим јадима. И заборави на тренутак општу несрећу и сети се своје, и када веже свој лични бол за патњу целе једне нације, и сети се мизерије која се шири васионом, онда га стегне нешто свирепо, и замрачи се поглед, и загорчи му се у устима, и задави се у грлу, и осећа како у личну душу улази и навире пакао којим одише земља...

Недеља, 22. септембар 1915.

Јадна пријатељице! Како ли је вама сада? Ја своју муку одвећ добро знам; њу чак знају и радовишка поља и виногради, по којима блудим као безуман, о њој уме да прича моја соба која је постала моје мучилиште, њу је, мора бити, осетила зелена чоха на мом столу у коју упирем своје кратковиде очи и својим укоченим погледом исповедам кукавну трагедију једне младости са сахрањеним идеалима. Али ви? Како је вама? То ви немате коме да кажете! Говорили сте и говорићете само мени, ипак мени...

О, знам! Нисте могли да поднесете ово; заситили сте се овим; не можете да примате љубав и поштовање ове или оне девојке, овог или оног младог човека; сметају вам љубазности људи који казују шта осећају. Ви сте врло брзо готови с људима. Не верујете да има кога ко вам не би досадио када бисте три дана били упућени само на њега. Госпођа, Господин, Срета ваш шеф, Смиља, ваша добра сестра, разне Симе и толики други које ја само мало знам или им ни имена не знам, све је то дефиловало пред вама, откривало се брже или спорије, показивало што има, манифестовало своју љубав за дивну, велику, паметну, добру, једину Десанку, добило неко време места у вашој души, било предмет ваше пажње, док га нисте осетили за нижег од себе и одбацили. Уколико сте били ближе људима, утолико сте се више одмицали од њих, губили свако интересовање, док вам нису постали излишни и досадни.

Колико много треба да има човек па да дуго задржи место у вама, да га волите, да га слушате, да мислите о њему! Много као Анатола Франс! И ви то знате. Ви се сада бојите да се приближите људима, јер ће свако, то је моје уверење, брзо изгубити сваки интерес. При сусрету опазите нешто лепо, високо, недостижно. Приближите се, разгледате, студирате, анализирајте: ништа особито. Брзо достигнете све, а још брже вам досаде

они који имају несрећу да кажу оно што осећају за вас, ако имају добро, или што испоље као своју слабост према вама, ако се осећају јачим и бољим. У сваком случају, ви још нисте срели човека који би вас задовољио, бар за дуже време, ако не заувек.

Подсећате ме на Лепосаву [Јанковић], на Мару Раушкову. – Не знам. Не верујем. Сумњам. Ко стоји добар да и њих не бисте стигли? Ја не верујем да човек не би дошао на место идеала, а ви волите фантазију, и идеал, и нестварност. Сумњам да вам не би најзад дојадила и једна Лепосава, за коју већ не можете имати своја младалачка осећања, и једна Мара, било зато што ћете их стићи, или зато што ћете се уморити када их не можете стићи. У сваком случају, ваша уморна душа одавно и далеко није способна за оне живе и дубоке утиске какве је упијала раније; ваше горко искуство научило вас је да у људима видите све, а не само добро, и пре рђаво него добро; ваше животно разочарање лишило вас је грозничавог одушевљавања за људе и за ствари и отрезнило вас је од болесне егзалтације за идеално које се види и онде где га нема.

А сада, јадна пријатељице? Како вам је сада када преживљавате глад душевног живота страшнију него икада? Ох, то најбоље зна онај који вас ипак разуме боље него ико, и коме ћете ви, ма када то било, излагати са болесном речитошћу тужну повест своје душе. То најбоље знам ја.

Вама се десио несрећан случај. Није изузетак да вам се дешава несрећан случај. Ваш живот је пун тихог али сталног и свирепог живог сагоревања на огњу душевне патње, од вечите усамљености, од бесмисла властитог живота, и од беда оних око вас. Али ово је нарочити несрећан случај. Ви сте га назвали „криминалним“. Цела ствар је, међутим, била у томе што сте се спуштали. И у том процесу спуштања наглог и стрмоглавог, како мисли Господин, који га зове и срозавањем, ви сте спали на то да примате највише дарове од човека који не даје ни хлеб и со, који у сиротињи свога духовног живота све своди на недостојно јаукање, преклињање, можда и уцењивање претњом, то ћете ви најбоље знати. Сама кажете да нисте одговарали равном мером. То се разуме. Јер, да страшне ствари! Десанка и Брана!... Тако узвикује, данас, Господин, који жури да буде свакодневан и да случај крсти његовим правим именом. Тако ће узвикнути, сутра, Госпођа, која ће умети да осети топлину свога дома и лепоту и чистоту својих односа, и која ће умети да ужива у томе што је она срећна и да се радује томе што се њој тако што није десио. Тако ће одјекивати даље, кроз свет и људе, од свих који вас знају, који вам се диве, који вас се боје. Десанка и Брана!... кобни рефрен који ће се понављати

још дуго и дуго, чим се сети једног девичанског и туберкулозног Стевана,²⁸⁵ једнога Марковића, једнога доброг и бојажљивог шефа, једнога Туцовића, најзад! Тако ће зарањати у ћифтизам своје душе сви који чују за то, јер познају вас. Тако ћете рећи најзад и ви, када се сетите својих славних дуела, и када помислите на сву чистоту и величину односа које сте увек имали с људима. Али тако никада нисам рекао ја, који сам, у почетку, за све окривљавао себе, своју сиротињу, непажљивост, наметљивост, који сам све приписивао близини и свакодневности односа уз сиромаштво давања с једне стране и богато расипање с друге, дакле, да сам најзад дошао до уверења да је он бољи од мене, и да сте ви у праву. То је скупо стало мене који сам, до сада, само вама признавао супериорност духа и душе међу свима које сам сретао. И увек сам се бојао да ствари тумачим обичним полним односима, јер нисам се усуђивао да вас вређам. И ужаснуо сам се оне вечери када сте себе упоредили са Сретом и указали ми на свој положај према њему, и када сте рекли да се „из ја никако није излазило“, да је то, дакле, била реч о вама, баш о вама, о мојој великој пријатељици, коју више нико неће моћи с правом назвати мојом, и од које сам ја тако далеко. И забранио сам Господину да говори када је покушао да ми каже колико је онај низак и прљав, јер ме је болело за вас.

Не, не, нећу да чујем! Нећу да знам!

Увек сам се трудио да од себе скријем право стање ствари, и корио сам себе стидом када ми је долазило у главу да је моја шетња с вама *rendez-vous* с једним љубавником, да је рад у турској школи прилика за састанак, да је болница поприште једне тако јадне љубави, и да су ваша позна враћања из шетње удвоје узрокована недостојним загрљајима и пољупцима човека, који вас није достојан, и који вас је спустио у низине свога духа, и у благо својих порока. Данас већ могу и да пишем о томе, некада нисам смео ни да помислим. Данас ме се ништа не тиче. Могу хладно да резонујем, да вам дам широко право располагања собом, могу да разумем чак што је тако било, али допустио сам себи да вас се гадим, и да пљујем на помисао како су ти односи, не ниски, већ, банални, обични, и тако недостојни вас. И у једној обимној слици видим свој идеал како се срзоао у благо једнога лажљивца који симулира љубав и који жели да буде херој трагедије која је ипак тако комична, али не као Сиранова, већ као трагедија два бића тако далека по свему, Десанке и Бране...

²⁸⁵ Стеван Суботин, професор латинског језика у гимназији у Пироту 1910. године. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 492.

Ништа, ништа. Ја сам решио да то више не гледам, нисам допустио себи свирепост да сачекам да падне завеса када знам да ће и тај свршетак бити бедан и без икаквог потреса, малодушан и тужан, као што је била и цела комедија. Ви као да нисте способни да се ни сада отргнете и да једним замахом стресете са себе ту срамоту, да плунете у лице себи или њему, да учините гест који ће вас бацити високо, ако не у орловске висине где сам вас ја држао, оно бар онде где су вас видели други ваши пријатељи. Али ви то не можете учинити. Умирање ће бити лагано и оскудно као и цео ваш живот што је био, млитав и слабуњав, без енергије и без гестова. А ја допуштам себи да не будем сведок таквих завршетака, бар сада када хоћу да гледам напред и горе.

Понедељак, 23. септембар 1915.

Данас читам Анатола Франса у руском преводу. Добио сам *Манекен од иве*. Страна 98: „Поступци г-на Бержера²⁸⁶ нису се сасвим слагали са његовим погледима. Он, истина, није био строг. Али савршено није био снисходљив... Није корио г-њу Бержера. Није јој рекао ни речи, ни један пут је није погледао. Седећи заједно с њом за столом, чинио се да је не види. И ако би се за тренутак срео с њом у некој соби стана он је давао бедној жени да осети да је он не види.

„Он је њу игнорисао, понашао се према њој као према туђинцу, као према неком ко не постоји. Искључио ју је из свога унутрашњег и спољашњег сазнања. Уништио ју је. У кући, поред небројених послова обичног живота, он њу није видео, није чуо, није осећао. Г-ња Бержера била је грубо и неправично створење. Али она је ипак била морално живо људско биће. Патила је због тога што не може да се испраска у вулгарној свађи, у претећим гестовима, оштрим узвицима... Патила је што је не опажају, што је не сматрају за човека, па чак ни за ствар. Долазило је дотле да је за време ручка желела да постане столица, или тањир, само да би је признали... Ако би г-Бержера наједанпут дизао на њу нож, вриснула би од радости, ма да би се, истина, уплашила од удара. Али не обраћати пажњу не привлачити било је противно њеној грубој, тешкој природи. Једнолика и дуготрајна казна, којој је подвргаваше г. Бержера, била је за њу тако

²⁸⁶ Гастон Бержери (Gaston Bergery, 1892–1974), француски демократски политичар. Учествовао је у Првом светском рату, у коме је и рањен; био је помоћник генералног секретара Комисије за репарације, која је заседала од 1918. до 1924. године; директор кабинета министра спољних послова. Од 1925. радио је као адвокат на Апелационом суду у Паризу, специјалиста међународног приватног права.

свирепа, да је гризла хаљину да би се уздржала да не заплаче. И г. Бержере, затворен у свом кабинету и спокојно без љубави и мржње забављен својим *Virgilins Nauticus*, слушао је како се гласно усекњује у трпезарији.

„Г-ђа Бержере је сваке вечери осећала страсну жељу да уђе у кабинет г. Бержереа, који је постао и његовом спаваћом собом и непробојним прибежиштем непробојне мисли, да моли опроштај у тога човека или да га наружи најгорим речима, да му избоцка лице врхом кухињског ножа или да га себи забије у груди, свеједно, само да привуче његову пажњу, да га натера да је призна. То јој је требало као вода, хлеб, ваздух и со, али тога је била лишена“...

Среда, 25. септембар 1915.

Ми смо пред ратом. Можда смо већ у рату с Бугарском. Наш посланик у Софији напустио је престоницу, као и представници Четворног Споразума. Сада ће доћи до објаве рата или ће почети непријатељства и пре објаве.

Јутрос се чуло да цела војска одавде иде на границу, и да се образује војна станица. Ми смо сви још овде. У вароши се не осећа још ништа. Али сваког часа може бити изненађења.

Синоћ је изнад Ињева била проба наших жандарма са сељацима који су побегли у Бугарску па се вратили да се обавештавају и да се снабду потребама. Наши су натрапали на њих, отворила се борба и од њих су погинула двојица и двојица су живи ухваћени, а један наш жандарм је тешко рањен. Видели смо убијене и ухваћене. То су обични ињевски сељаци наоружани пушкама.

Шта ће сада бити? Отишло се тако далеко да није могуће ићи натраг. Сада има да отпочне борба која ће нама донети свашта, а која ће бити почетак у грозну касапницу која ће се отворити на балканском полуострву уз учешће можда и великих европских народа. Балкан ће бити попрште најкрвавијег рата...

1916. ГОДИНА

Тојсин, њешак, 2. јануар 1916.

Јутрос сам стигао из Солуна. Видео сам Солун и море, али нисам осетио ништа. Пре свега, сама варош иначе није ништа, и ваљда је најинтересантнија у овом времену, када се мешају четири мобилисане војске по новим па ипак тако немодерним улицама; солунско море није лепо: оно се губи врло брзо, јер га већ у близини увија и крије магла, и све што се види то су лађе и чамци у пристаништу и она прљава и зелена вода која се гиба и прелива, али врло бедно. У оној гомили која се креће по улицама свих великих вароши у свако доба, гомили скоро увек празнично одевеној, врло јасно се распознају енглески, француски, грчки и српски војници. Сви иду у реду, распуштени: пролазе чете Енглеза, голих ногу, свежих, црвених лица, чисти и избријани, стегнутих вилица и ћутљиви; пролазе Грци уређени, парадно, црни и жути, мрачни и мршави, али не жилави као Срби ни енергични као Енглези, пропали и дегенерисани, како војници тако и официри; једне вечери сам видео Французе у маршу, када су се искрцали; било је крви у њиховим образима и знојна су била њихова лица; корачали су погурени, својим брзим кораком, и дизали су своје симпатичне главе да виде *Salonique*; истог јутра када сам стигао, прошли су улицом млади Срби у војничким униформама, леви и свежи, али невесели и уморни: то је оделење ђачке чете од 1896. године која логорује испред Солуна и иде пред комисију која одобрава или не одобрава одлазак у Француску. Виђају се од јутра до ноћи патроле Енглеза и Грка, који иду заједно, и Француза и Срба, који су опет заједно. И још се креће маса војника сва четири народа. А кафане су увек пуне Енглеза и Грка. Све је то интересантно првог дана, док се не види све, али после постане обично и не опажа се. То је исто и са многобројним трговцима и продавцима и са њиховим предметима који су скоро увек намењени јелу. У Солуну се највише продаје оно што се једе, а једе се много и све време. И то све буде

занимљиво дан, два, али постаје досадано већ трећег дана. То је све што има Солун. А то није много. Солун нема оних правих лепота, које су трајне, и вечите; никада се нико није старао да ствара дела од уметничке вредности, јер се у тој вароши никада и не мисли на уметност. У Солуну се тргује, увек се жури, трчи и пролази. Солун је насељен готово само странцима који не остављају трага. У Солуну се нико не сећа прошлости и нико не мисли на будућност. Јевреји су људи од акције, кратке, брзе и енергичне; они не предузимају велике радове, немају никада крупне планове; мисао и задовољство није њихов посао, – а Солун је јеврејска варош. У Солуну се не пишу и не издају књиге, у Солуну нема музеја ни позоришта, и тешко да ико познаје његову историју, он и нема историје. Али зато у Солуну излази много листова, новина, на свим језицима, и има неколико биоскопа, и много локала где се људи забављају, брзо и јевтино. И зато се у Солуну не станује, не студира и не живи, кроз Солун се пролази; проводе се две ноћи блуда и разврата, завршавају се брзи послови трговине и обавештења, и, иде се даље, напред или натраг. Тако сам ја и радио: дошао сам да завршим кратак посао, да примим своју учитељску плату за децембар, да видим варош и своје земљаке и другове, и да се обавестим о условима под којима избегли Срби иду у Француску. Вратио сам се после два дана.

Први Србин кога сам срео у Солуну био је младић из ђачке чете. После комичне сцене у којој се он мучио да ме на француском обавести где је пошта (јер прво што сам хтео било је да се јавим својима) ми смо разговарали на српском и он ме је обавестио да у Француску могу ући они младићи које ослобођа војске српска и француска комисија. Први друг кога сам срео био је Жарко. Он је ослабио, постао фин и нежан. Сада је некако благ и добар, мекан и ћутљив, и врло подсећа на оног Жарка [Милићевића] из трећег разреда гимназије кога су волели наставници и кога је стари Кузмановић²⁸⁷ звао „светим Божом“. Знао сам да воли и да је зацело љубав утицала да се промени и физички и душевно. Врло смо се обрадовали један другом. И волели смо се. Провео сам све време с њим: од часа када сам га угледао пред собом у лепом зеленом спортском капуту до поласка воза, јутрос у 8 сати, када смо се пољубили. Волео је и постао је бољи; воли и сада, али више није срећан, јер зна да његова љубав нема будућност. То се видело одмах. Чинило се да је у стању да заплаче сваког часа, и када се смејао, изгледало је да се смеје кроз сузе. Ми смо ова два

²⁸⁷ Александар Кузмановић, професор немачког језика у гимназији у Пироту пре 1910. Предавао је немачки језик и у гимназијама у Неготину и Зајечару. – Д. Јовановић, *Мегаљони*, књ. I, 491.

дана били најбољи другови: ја не знам да сам му икада био толико близак и интиман, и знам да сам сада први пут говорио с њим искрено и отворено и дубоко озбиљно, јер је он сада постао способан да озбиљно и дубоко мисли, и јер је сада заволео социологију и има вољу за обимним радом. И Жарко је то осетио и рекао је: Ми бисмо тек сада требало да се дружимо, јер до сада нисмо умели да будемо корисни један другоме. И водили смо врло лепе и срдачне разговоре: он је говорио о својој Радмили, ја сам му причао о Љуби које више нема, о Ради коју никадаа нећу моћи да назовем својом, о Десанки коју сам заувек изгубио. Сведочио сам му истину о себи: ја никада нећу имати срећу у љубави, јер нећу наћи створење с којим бих се подударо за дуго време. Љубица од које сам очекивао у будућности другарство и љубав за цео живот напустила ме је и против своје воље. Добра Деса, тако слична Љубици, коју је и сама волела, зове ме братом и сестра ми је. – Он ме уверава да ће живот пружити нове прилике и нове симпатије. Ко то зна?...

Прво моје вече у Солуну. Ништа необично. Једна стара жена, која ме је подсетила на моју мајку када сам је видео на малој станици Топсина где се никада не види женско створење, продавала је поморанце и лимуне у српском логору на 8 километара одавде и враћа се у Солун где јој живе кћи и унука са којима је побегла из Београда још 1914. године када су га Аустријанци бомбардовали. Помажем јој да се попне у војни воз и када смо стигли у Солун она ме позива у своју кућу да ноћим. Девојчица коју налазимо на станици с неком младом лепом Валандовком (која је нешто врло интимна са жандармима и војницима српским које је сусретала та жива и интелигентна девојчица као да је научила да води својој кући „чике“ и „бате“. Она ме врло љубазно прима и води ме за руку и одмах се спријатељује са мном, енергично ме позива да идем к њима и прича о своме тати који је у рату и о својим ујацима о којима не знају ништа. Њена мати, бивша лепотица, с малим дететом, дочекује изненађено Француза који долази ноћу, и уводи га у собу (по којој се познаје да је намењена избеглицама). Беда на столу, беда у целој соби. Долазе неки мушкарци, неке проблематичне женске. Цела та атмосфера за мене је нова и необична, и трудим се да покажем ко сам и да им ставим до знања да немам везе с тим светом и с тим животом у који их је бацила беда од једне и по године. И био сам јак да останем до краја чист. Своју ноћ сам провео мирно у другој соби коју ми је уступила жена врло сумњиве садашњости, сам, у угодном кревету, можда мало изненађујући своје домаћине... Сутрадан Ружица се нимало није изненадила када сам јој дао своја два динара. Нови живот је почео да упропашћује и оно што је било чисто пре овог страшног рата који прети да нас савршено упропасти.

Француска се показује непрестано као прави пријатељ несрећних народа. Пошто је примила Белгијанце, она сада отвара своја врата несрећним Србима. Српске избеглице ићи ће на Корзику, а ђаци ће продужити гимназију у Марсељу. Да би отишли у Француску и да би научили језик многи студенти и учитељи, моји другови, записују се као ђаци седмог и осмог разреда. Жарко [Милићевић] и [Милош] Мисирлић су међу њима. Ја намеравам да останем на свом месту. Уосталом ваљало би проћи кроз две комисије. А ја нисам сигуран да бих био ослобођен, нарочито сада када ми другови кажу да изгледам врло добро. Ускоро ће око Солуна крупни догађаји и интересантно ће бити гледати их изблиза.

Немци су почели акцију. Тридесет првог децембра летели су над Солуном немачки аероплани, бацили су неколико бомби и отишли узалуд гоњени француским аеропланима и гађани са енглеских лађа. То се све дешавало пре подне. Истог дана предвече француски и енглески војници ухапсили су немачког, аустријског, бугарског и турског конзула са свим особљем конзулата. Био је то енергичан корак генерала Сараја²⁸⁸ који је изазвао опште интересовање. Иначе се у Солуну и око Солуна ради врло много и врло живо, припрема се и одбрана Солуна од Немаца који не крију да ће га ускоро напасти. У Солуну се свакога дана искрцавају нове енглеске и француске трупе које долазе са Дарданела који су сасвим напуштени. Око Солуна се копају модерни ровови и праве се нови друмови. Велики број радника свих народности ангажован је на тим радовима. Сваког дана возови одвлаче материјал за ровове какви се код нас никада нису правили. Француски листови уверавају да је Солун неосвојив, а француски генерали изјављују да савезници не мисле да напуштају Балкан. Шта мисле Немци видеће се. У сваком случају они ће напасти врло брзо; борба ће бити врло енергична и ја верујем да ће се ићи одавде...

Видео сам Енглезе. Видео сам много њих. Чудно је да су сви њихови војници врло млади. И када само помислим да су то све добровољци, ја се дивим том народу који Французи не трпе. Они су ипак дивни. Сви су здрави и свежи, покрети су им енергични и лаки, све је код њих згодно и спретно, практично и лепо. Њихова униформа је тако уредна и лепа. И како су дивни на својим крупним коњима. И Французи су леви и отмени, али они су увек кавалери и јунаци салона и балова, док су Енглези утегнути и чврсти, као да су увек спремни да полете напред у живот или у борбу. А говоре мало. То је њихова особина која ми највише импонује. Моји

²⁸⁸ Морис Сарај (Maurice Paul Emmanuel Sarrail, 1856–1929), француски генерал; у Првом светском рату као командант Треће армије учествовао у бици на Марни 1914, а 1916–17. командовао савезничком војском на Солунском фронту. Крваво је угушио сиријски устанак 1925. године. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 308.

пријатељи кажу да су они практични и себични и зато их мрзе. У животу сам срео једног Енглеза. Али он је на рукама преносио наше болеснике који су остајали по путу и патио је заједно с њима од Радовишта до Битоља. И сада је опет с њима, у Албанији. Он није ни мало себичан и никада не говори о врлинама. Њему сам се увек дивио и верујем да бих и међу његовим земљацима нашао себи пријатеље. Бојовић кога сам нашао у Солуну, жали се да међу ћутљивим Енглезима неће никада научити енглески. Али и он им се диви зато што говоре само кад треба и што се не расипају као наши и као Французи вечитим дискусијама о рату и о стварима које не знају. Ја сам изгубио нешто од свога одушевљења за Енглеза када видим да апсолутно сви Французи говоре рђаво о њима, да им не признају храброст, да им одричу душевност и љубав. Још нисам срео Француза који би добро мислио и говорио о енглеским савезницима. А врло би ме интересовало њихово мишљење о лаким, али симпатичним и душевним Французима.

Грци ми се ни мало нису допали. Све сам више склон веровању да се по војницима једне земље може судити о целом њеном народу. Истина је да су Грци више цивилизовани него ми; то се види и на војницима и на официрима. Изгледа да су Грци из Грчке различити од ових из Македоније и у Солуну, и да има неке добротe и благодати у њиховим душама. Они имају развијеније потребе од наших људи и више углађености. Могло би се рећи да су нешто дискретнији, али и мање искрени и срдачни него наш сељак. То су инстинктивно осетили француски и српски војници који увек кажу оно што мисле и што осећају, и, који воле и мрзе свим срцем. Грци су мрачни и намрштени, као Бугари. Али на лицу Бугарина, који набира обрве и мршти чело, огледа се снага; Србин је снажан и симпатичан, и у телу, и у покретима, и у лицу које је ведро као француско и енергично као у Енглеза. А Грци немају снаге, немају, немају. Њихови војници су ситни, и жути, и црни, дегенерисани. Солунске кафане су пуне војника, дању као и ноћу, ресторани као и хотели. – То су моји први утисци. Ваљало би их проверити обимнијим изучавањем тога народа који има славну прошлост од давнина али о њиховој будућности нико не говори, чак ни они сами...

*

У врло лепом, чистом и сјајном ресторану „Венизелос“, близу морске обале, вечерали смо заједно Жарко [Милићевић],²⁸⁹ Мисирлић, његов млађи брат и ја. Било је врло пријатно. Вечера по себи не може бити

²⁸⁹ Жарко Милићевић, из Свилајнца. Један од ђака-регрута који су са Драгољубом Јовановићем били упућени на школовање у иностранство, у мају 1916. године. – *Српски гласник*, 27. мај 1916, 3.

интересантна, али мени остаје у успомени слика пријатног салона осветљеног белом светлошћу, са белим столовима и отменим гостима, и желим да ми заувек остане у сећању тај другарски састанак. Ми смо се волели те вечери и растали смо се као добри другови. Они одлазе у Француску, ја остајем са Французима – тако нове околности састанка и тако чудан начин растављања три млада земљака који су заједно слушали гимназијске лекције у малом месту које ме није волело, али за којим сада осећам жељу...

Милош [Мисирлић] ми каже да је мој Александар [Петровић]²⁹⁰ питао за мене из неког места близу Тетова, и да је сада вероватно у Албанији. Он обећава да ће писати својој мајци да мојима дâ новац на рачун две стотине динара које ја њему дајем. Са Жарком сам написао писмо мојој кући које ће он послати препоручено. И после разговора са Бојовићем који се интересује за Французе отишао сам у хотелску собу да спавам у свом кревету. Жарко је јутрос чуо моју тајну: на станици сам му причао о свом растанку са Десанком.

Среда, 7. јануар 1916.

Ја га чекам...

Ја га тражим.

Тако смо говорили, за столом у некој мрачној пивници, Жарко и ја. Реч је о идеалу. Ми смо рекли један другоме реч-две о својим симпатијама. Он воли и зна да је вољен. Али зна исто тако судбину своје љубави: види јој крај. Ја? Шта да кажем? Јесам ли волео? Не знам. Можда. Али желео бих да још нисам, и да права љубавна грозница тек дође у свој лепоти својој. Сретао сам разне особе и растављао сам се од њих. Стизао сам их, или су ме стизали. Представљали смо доста једни другима и разилазили смо се. Ја сам се управо разишао само са Десанком, али она није прва особа од које сам покушао да начиним себи идеал. Сретао сам и друге, брзо сам био начисто да нису за мене и престао сам да их идеалишем.

Осим Десанке још нисам нашао биће коме не бих имао шта да замерим желећи да створим идеал од њега. Догађаји су нас раставили. Лепе и слатке успомене помућенесу оним што је довело до раскида. Сада

²⁹⁰ Александар Петровић Чарло рођен је у Пироту. Завршио је Правни факултет. У време Првог светског рата бавио се трговином у Солуну. Од завршетка Првог светског рата па до смрти живео је у Београду. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 201–203.

више нисмо једно за друго; наше пријатељство је умрло. Код Николе Богдановића одмах сам пре познао слабе стране, али сам хтео и могао да их не видим јер ме се нису тицале, и то докле год док ме се нису тицале. Када сам и на себи почео да осећам оно што други нису волели на њему ја сам увидео да више нисам у стању да елиминишем добре од лоших особина и да примам само оно што ми треба. Сада, када себи положим рачун о њему, знам да је он далеко од тога да буде идеал, нарочито не мени, у овом времену и после свега што сам доживео и научио. Радо бих читао оно што он напише, али ми се не мили да имам присније односе с њим. Увек се трудио да изгледа преда мном бољи, чистији и ученији него што јесте. Мени је био потребан идеал и ја сам веровао. Данас сам већ прошао тачку где стоји он, на моме путу ка идеалу који тражим.

А сада, сада желим једно биће, младо и свеже, неуморено животом, здравих живаца и чисте савести, наивно и недодирнуто капљом амбиције и уображења, без гордости због онога што има, чисту неисписану хартију. Треба ми да неко воли оно што ја радим и што мислим да радим, да воли искрено и одушевљено, да воли, јер се само на један начин може право волети, да воли као што је Десанка волела моја писма. То би ме хранило и давало би ми снаге и воље, и, било би циљ и смисао мога рада. Изabraо сам већ вољену науку, нашао сам драге ми теме које ћу обрађивати: први и најближи циљеви већ су ту. Али они су још без позадине, на несигурном темељу, њих држи само једна жеља да се ради и да се нешто каже. А то није довољно. Треба осећати смисао тога рада и треба наћи неки даљи циљ, који ће помагати ово претходно и који ће олакшати да се нађе крајњи циљ, циљ живота. А то може дати само једно ново биће, млада симпатија. И ја је тражим, ту живу срећу. Не, ја нисам у могућности да је тражим, јер мој садашњи начин живота то не допушта. Ја је чекам.

Мислио сам да то може бити и неко старији, ученији и бољи од мене. И своје пријатеље сам увек до сада тражио и налазио међу старијима од себе. После Десанке и Богдановића, и после Господина, који неће ишчезнути из моје успомене, јер је остао до краја добар и чист, од када сам међу Французима, нашао сам Фишела, нашао сам Боадена. Било их је много око мене, али ја сам изabraо њих. И то не умем да скријем. Сви знају да их симпатишем. Када одем у Интендантуру, сви зову Фишела да ме види. А овде, када се тражи нешто о мени пита се Боаден. И ађутант када ми објашњава своју адресу у Лилу, где жели да га посетим, он ме упућује на Боадена, јер се подразумева да ћу ја прво њега потражити. Сада више нисам са Фишелом. Сада пажљиво пратим Боадена. Осећам да на

крају нећу бити задовољан. И да он није оно што тражим, није идеал, није Плава Тица...

(Проклета заменица *ја!*)

[Крста] Бојовић!²⁹¹ Њега сам превидео у низу својих симпатија. Он се крије и ћути, и сви га превиђају. То је његова судбина. Тај човек има све особине човека који изазива велике симпатије. Још нисам нашао ни једне једине мрљице у његовом душевном и интелектуалном животу, ни у његовом свакидашњем животу. Све, апсолутно све је потпуно исправно. Па ипак, он није оно што ја желим. Он одбија од себе својом увученошћу и несоцијалношћу, не показује знаке енергије и великог замаха; нема ширину и снагу која привлачи и напада. Његова енергија је латентна, његова отпорна моћ према догађајима није довољна и његова несрећа у животу не мења своје лице и не постаје мучеништво. Он је сав унутра, у себи, јак и скривен. Он не жели симпатије других и не ужива у њима. Људи увиде да је велики и добар тек када продру дубоко у његову унутрашњост. Али и онда се задовоље тиме што ће признати или констатовати величину његове душе и духа и одлазе даље, не нашавши оно што траже, ако траже, као ја. Ја чувам свечану и тиху успомену на паметног, честитог, умереног и скромног човека, који спроводи у дело принципе многих философа. Али сам увидео да он нема спољашње снаге да учини оно што су учинили они. Он нема нимало апостолског и пропагаторског духа. То је. Истина, испољавање енергије за спољашње ствари, али ми је управо то симпатично, јер то је стварање. А Бојовић неће створити никадаа ништа. Он је несрећан у нарочитом и правом смислу те речи, а несрећа ретко када привлачи. И ја пролазим поред њега, чувајући све оно што сам понео, од нашег необичног сусрета у радовишкој општини до часа када ме је, у Солуну, пробудио у пет и по часова, када је отишао на рад као надзорник на енглеским радовима око Солуна.

Сретао сам старије од себе: био сам млађи и поред њих сам постајао старији него што сам у ствари био. Сретао сам уморне: увек сам се трудио да их разумем, бивао сам философ умора и скептицизма, и постајао сам старији и уморнији но што кажу моје године.

Сада желим биће младо и свеже; да га храним оним што сам стекао, и да ме храни својом љубављу и енергијом бића које воли...

²⁹¹ Крста Бојовић, познаник из студентских дана, порески службеник у општини Радовиште, па надзорник над енглеским радовима око Солуна. – Д. Јовановић, *Полишичке усјомене*, књ. 1, 56, 57, 61, 62.

Менџешели, среда, 14. јануар 1916.

Данас је нова година. За столом у нашем овдашњем попоту сви ми стежу руку и честитају ми нову годину. Али ја сам своју нову годину дочекао у Солуну у оној чудној кући на два спрата близу цариградске пруге. Сада сам у неком селу поред пута за Битољ, у *Groupe d' Exploitation*, са Г. Кавелијеом,²⁹² са најбољим француским официром кога сам срео до сада. Ми овде крчиммо дрва и фураж по турским и хришћанским селима. Мој официр носи на грудима Ратни крст, и то ме ни мало не чуди када видим његову активност и када знам колико су успешни послови које он завршава, брзо и добро. И право је чудо његово држање према војницима и према осталима. Он се шали смеје, започиње први песму, стара се за јело, спрема и доноси укусне омлете, увек је заједно са својим подофицирима и помоћницима. Он леже последњи. После карата које играју увече, он остаје да пише писмо својој жени. Често после једанаест сати. Ујутру, он устаје први. Већ је пет дана како сам с њима, и када бих долазио под шатор увек бих га затицао за доручком. Кујна за њега није споредна ствар. Он једе добро. Али и његови људи једу исто што и он. И снабдевање је увек добро и потпуно. Али и када се ради, он је онда опет први. Само што је тај рад пријатан, право је уживање. Шала и смех не престају. Има он поред себе два момка с југа који су увек готови да се шале, да певају, да задиркују један другог. То је мој колега Помиез²⁹³ и марсељски журналист Пишно.²⁹⁴ Али све је пријатно и лепо у овој кући од жутог платна иза које се увек чује тестера и секира. Пева се када се ради, пева се када се одмара од рада, пева се када се седи за ручком и за вечером. А после вечере настаје концерт. Официр почне песмом, а после се наставља игром коју изводе увек спремни Помиез и Пишно. Они се вечито шале. Пишно је каплар, дакле *gradé* [официр], а Помиез је војник. И они се шале увек на ту тему. Пишно чисти биро. Официр му се обраћа:

– *Ah, vieux Pichenot!...* [А, стари мој Пишно!]

– *Oui, monsieur officier, il y des soldats ici, je donne l'exemple comme gradé...*
[Да, господине официр, овде има војника, ја дајем пример као официр.]

²⁹² Кавалије – француски официр (капетан) из 122. дивизије на Солунском фронту, препостављени Драгољубу Јовановићу. – Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 12, 126.

²⁹³ Северен Помиез, француски учитељ, у војсци редов, један од другова Драгољуба Јовановића, кад је био у француској војсци на Солунском фронту. – Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 12, 260.

²⁹⁴ Пишно, француски новинар, у војсци каплар, један од другова Драгољуба Јовановића, кад је био у француској војсци на Солунском фронту. – Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 12, 258.

И увек тако. Пишно и Помијез иду у двоје, марширају по соби у корак. Сержан Дирит,²⁹⁵ моја симпатија у овом друштву протестује:

– *Eh, bien, caporal* [Па добро, каплару], докле ће то трајати?...

– *Voilà, mon sergent! C'est pour chauffer les pieds!* [Ево г. наредниче. Само да угрејемо ноге!]

А Кавелије се стара да се донесе тигањ, *la petite poêle* (поајел) [тигањчић] за омлет.

– Оставите ме да радим сам; *je veux vous faire une omelette pépère...* [хоћу да вам направим чикин омлет]...

– *Attention à la poêle!* [Пази на тигањ!]

– *Qui va griller le pain?* [Ко ће да препече хлеб?]

А тамо у углу Помијез пева одломак из неке опере и пробира угаљ, јер је официр рекао да за његов омлет треба добра ватра.

Ако се отвори дискусија сви учествују равноправно. Говори се о обичајима у Србији, у Бугарској, међу Турцима. Други пут се дискутује о женидбама и о васпитању младих девојака. Али ово весело друштво није згодно за велике и озбиљне дискусије. Оне брзо прелазе у песму и шалу. Пева се и шали у овој кући.

Ваља рећи да је наш официр прешао четрдесет година и да нам Пишно и Помијез имају велике девојчице које им пишу писма.

Четвртак, 15. јануар 1916.

– *Mon vieux, il fait pas chaud ce matin!* [Стари мој, није баш топло јутрос.]

– Са таквим речима смо умали данас и изишли из купастог шатора. Још нисам био готов да изиђем када ме дозва симпатични Огистен Ликсон:²⁹⁶

– *Interprète, l'officier vous demande!* [Преводиоче, официр вас тражи.]

Хтео је да тражи склониште за коње јер је ноћас пала киша. У исто време скрену ми пажњу да нађем неку кућу за нас. Газећи по дубоком и меканом блату, које сержан Анри зове *la moutarde macédonienne* [македонски сенф], стигао сам у наше село. Брзо сам се договорио са Турчином који је имао празну шталу за наше коње. Киша је била ситна и оштра и боцкала је смрзло лице. Ја сам у девет сати био на друму. Чекао сам официра, г. Киликинија, који је обећао да ће доћи да купи овце од једног трговца. Ветар је дувао силно и пробијао је мој *passe-montagne*

²⁹⁵ Дирит Сержан, француски наредник на Солунском фронту.

²⁹⁶ Ликсон Огистен, француски официр на Солунском фронту.

[вунена капа с отвором за очи] који сам навукао на уши. Војници с колима пуним камења које носе из мајдана пролазе покривени мушемама и гуменим огртачима. Ветар завија и повија.

– *A, là là là là, quel beau temps!* [Аууу... какво лепо време!]

Коњи се заустављају, трзају се и иду у страну.

– *Allez, bon Dieu... nom du Dieu!* [‘Ајде, Боже мој, за име Бога!]

Мог официра нема. Враћам се натраг. Моји укућани се окупили око огњишта под шатором. Официр није ту. Отишао је у село да тражи кућу. Идем и ја тамо. Они су нашли џамију. Чекамо председника општине, муктара, са којим се наш официр шали!

– *Ah, le vieux Mouctar! le vieux Mouctar* [А, стари муктаре, стари муктаре!]

После ручка настаје спремање за премештање, *le démenagement* [пресељење].

Сви се крећу и певају. Гледам их и добијем утисак опере коју изводе на позорници глумци који певају и раде. Ја узимам корпу са јајима и хлеб који официр даје муктару и одлазим у малену турску цркву, голу и бедну, са бледим сликама на зидовима. То су једнолике вазе с цвећем, вазе увек плаве, цвеће увек црвено. Весели Пишно је ушао, попео се на балкон и почео да се окреће и да пева веселу оперету:

– *Belle demoiselle, voulez-vous me permettre...* [Лепа госпођице, хоћете ли ми дозволити...]

Дрвени балкон који вероватно представља место за турске жене одиста је изгледао као позорница. Убрзо долази и Помиез и они се окрећу заједно, и певају. И све је то тако лепо и тако пријатно да се сви смејемо од срца. Они су весели и духовити и њихова шала је увек пријатна.

Сада је вече. На мом часовнику казаљке показују десет и четврт. Моји играју карата.

– *Je passe...* [Даље.]

– *La banque!* [Банка.]

– *Deux sous... que je mets.* [Два новчића... улажем.]

– *Coupez, mon adjudant!* [Прекините г. ађутанте.]

– *Vous avez quatre sous.* [Имате четири новчића.]

– *Allez, mon petit!* [‘Ајде, мали.]

Ми смо у турској цркви. На балкону смо направили себи собу од шаторског платна, а испод балкона Г. Кавелије има своју платнену собицу. Ове чудне вечери, чим смо се сместили, сви су сели да пишу писма, да

кажу својима да се налазе у џамији, усред неког турског села, у Грчкој, на путу за Битољ у којем су Немци, испред прве линије ровова и жица, на предстражи, изложени нападима комитација... Заиста чудна ситуација! А ја не могу да пишем никоме. И помишљам на своје који су далеко. Да ли они могу да представе себи да сам у таквој ситуацији? И ја се шалим и смејем, а не знам како је њима тамо далеко, у мразу, без дрва, без ваздуха, у тесној собици, одвојени од мушких глава. А мој брат, ко зна где је он. И криво ми је што не могу да поделим њихову несрећу, и жалим што они не могу да поделе моју срећу...

Пеџак, 16. јануар 1916.

Наша ноћ је почела после пола ноћи. Тек у 1 сат отишли смо на дрвени балкон који се пружа целом ширином џамије, и који смо ми оградили великим шаторским платном и тако направили лепу собицу. А пре тога десиле су се чудне ствари. Ларма коју су дизали весели играчи стишала се неко време док сам ја испуњавао своју страницу дневника. Када сам погледао на њихов сто видео сам неколико новчаница од двадесет динара и официр је изговарао крупне цифре и бележио је на парчету хартије величину банке. Она је била нарасла на 582 франка, а у почетку је била два суа. Озбиљност је покрила лица свих играча. Али ја ипак нисам могао да верујем да играју озбиљно. Када је лијетнант имао два јака кеца и када је био у могућности *sauter la banque* [да покупи сав новац] игра је престала. Пишно је изгубио 450 франака, Франсоа је добио 50, а симпатични млади Ликсон изгубио је све што је имао, и повукао се у официрову собицу одакле се видела светлост свеће. Сви су ћутали, када официр баци карте и рече да све то није ништа. Он је имао карте да покупи целу банку. Али сам је прогласио за шалу све то, дозвоао Ликсона, и сви су се чудили и смејали тој необичној игри. Покушавали су да објасне како је то могло да се деси. Сви су били весели и свечано смо изишли на ваздух, испред мале сеоске џамије без минарета. Напољу је била дивна месечина. Било је свеже и пријатно. Када смо ушли, Пишно је већ био ушао, написао је нешто на парчету хартије и дао нам је да прочитамо. То је био телеграм који он шаље својима у Марсељу и тражи 500 франака јер је портфеј изгубио у снегу. М. Кавелије предлаже флашу шампања. Пре ње *des oeufs rotis*, јаја пржена, цела. Пишно налази кутују патеа; Г. Кавелије пржи јаја, хлеб се румени, све се то залива *pinard*-ом, и најпосле долази флаша шампања. Французи пуне своје чаше, официр испија у срећан савез Срба и Француза, куцају се сви са мном, желе срећу Србији, и поносе се дивним француским

производом. Смех и шала нису престајали све док се нисмо срдачно поздравили и отишли у своје постеље.

Ноћ је прошла брзо. Није се осетило да се спавало. Официр је већ био на ногама када смо сишли из наше собе са зидом од платна.

Док сам се ја умивао мој официр је вадио угаљ из џака, пробирао га и стављао у један сандук...

Данас идем у *Јајлацик* на један сат одавде, да купујем сено. Пре неки дан смо куповали дрва у *Даучи* која је близу нашег села. Сада наши људи обарају све дрвеће у овом селу, а ми купујемо сено. У *Јајлацику* се не говори грчки, већ само српски, као у другим селима у Македонији. Старији имају српска имена, док деци дају грчка имена. Беда тих сељака који сада робују једном Грку, док су пре робовали једном Турчину, фрапира наше људе који су скоро сви са села, али који се ужасавају од живота који воде ови сељаци. Дауча је турско село, не у бољим условима него хришћанска села у овом крају која робују једном Талијану који прави милионе у Македонији, живећи у Солуну. Наши сељаци из Мендеселије су Турци. Ми стојимо врло добро с њима. Они нам доносе сваког дана *јумурша*, по три суа комад, купујемо од њих дрва и сено и плаћамо им добро, и наш официр их зове пријатељима и друговима. Турска деца се сваког дана искупљају испред наших прозора, пред кујном, добијају своје парче хлеба, и целог дана занимају наше људе.

Недеља, 18. јануар 1916. Вече.

Сада је десет сати. Моји пријатељи раде своје редовне послове. Вечерас, после вечере, говорило се, као што често бива, о породицама. Сваки је говорио о својој. Деца, њихове речи, њихова писма, њихове слике, све је изишло на површину. Г. Кавелије помиње свог синчића кога је изгубио у његовој деветој години и прича о свим његовим изврским особинама интелигентног и даровитог дечка. Причао је о својој породичној срећи. Имао све што се само пожелети може. Имао је две девојчице и два синчића, дивна степеница четири детета једно другом до рамена. Био срећан отац и поносио се својом срећом. Смрт његовог најмилијег детета покварила је ту дивну хармонију. Ипак задовољан својом породицом, мада бескрајно жали вољеног Роберта. Показује ми две фотографије своје деце и Г-ђе Кавелије. Даје ми да читам писма које пише тринаестогодишњи Жан, који му слика заставице, српску и француску, и краси их натписом: *Победа савезницима!* Жели своје тати срећну нову годину, жели му здравље и срећан повратак из Србије. Читао сам честитку десетогодишње девојчице украшену бојеним цветовима, и врло лепо написано писмо његове

петнаестогодишње Симоне која му жели срећну нову годину, завршетак рата пре одласка 1916. године. Отац је срећан, и почиње да описује начин на који он васпитава своју децу. Ја узгред помињем да он зацело не даје својој деци париско васпитање. То га побуђује да говори о француској породици уопште.

О француској породици се мисли сасвим погрешно. Ваља знати да је она врло чврста и сигурна. Французи не напуштају лако своју кућу, као Енглези, и не пуштају сваког у своју кућу. У Паризу као и у унутрашњости. За странца није ништа теже него да уђе у неку француску породицу. То је скоро немогућно. Ја у својој кући примам само неколико родитеља, неколико сасвим интимних пријатеља, и то је све. Када неког познаника хоћу да позовем на ручак, водим га у ресторан, али не у своју кућу. Хоћу да сам код своје куће, и нипошто не допуштам да будем роб својих пријатеља. У Паризу има преко четири милиона становника. Позоришта и кафане ноћу посећује 30.000. То је нешто више од десет процената. И то су странци. Остали су код своје куће. Ја се враћам из вароши тачно у шест и по. Никада доцније. Празником излазим са својима, увек са својима, и увече се враћамо. Домаће вечери и мале концерте приређујем у кругу своје породице. Нико ми други није потребан. Увек смо код куће. И тако је у осамдесет одсто француских породица.

Све то потврђују и сви присутни. Тако је на Северу, тако је на Југу. Помиез и Пишно, који се сасвим уозбиље када се говори о њиховим породицама, наводе примере из домаћег живота, Дирит је такође потврдио речи Г. Кавелијеа. Он још једном истиче да је врло, врло тешко ући у француску породицу.

Г. Кавелије ми прича о поштовању које уживају Срби у Француској. За њихову децу Срби су пријатељи и мученици, хероји и необични људи који су много, премного претрпели за последње четири године. Када својој деци неко говори о Србима онда се обично каже да су они мало нежно дете које је напао велики сурови човек. Французи треба да иду да спасу тај мали народ. И деца воле те мале пријатеље и скупљају за њих много пара, и спремају се да их дочекају што боље могу. Шта да кажем на све то? Да захвалим Французима што нас жале и што нам се диве, и да плачем над судбином свога народа који жале. Можда је срећа што се догодила ова несрећа, јер нас је ставила на пробу и дала нам прилику да покажемо све своје особине.

Понедељак, 19. јануар 1916.

Човек ради често оно што не жели и што не разуме, и често не зна зашто ради тако. И осећања не одговарају разлозима разума. Ја сам себи положио рачун о ономе што осећам за Р[адојку Мијовић] у садашњости и

о ономе шта од ње тражим у данима који ће после доћи: знам да је она за мене човек који ме највише веже за себе; али неке њене особине ми говоре да она не може бити мој друг у животу и да наши односи неће никадаа бити љубав двоје младих. Ми поштујемо једно друго, високо ценимо једно друго, више него што стварно заслужујемо, јер обоје желимо идеал, али знамо да ће нас истина разочарати. Далеко смо, не познајемо се довољно, нећемо да се упознамо изблиза, у свакодневном вулгарном животу јер нам треба идеал, далек и леп. Али када помислимо на крајњи резултат, ми кажемо: још није време. Значи, једанпут ће доћи дан упознавања и разочарања. Јер, ми обоје једно у другоме тражимо идеал, а ни она ни ја немамо особине идеала, као што их нико и нема: чар идеала је у томе што се никадаа не може постићи. А нама је пријатно да тражимо идеал; то нам је управо потребно за живот. Али као и сви који сањају, једном ћемо се пробудити из тог слатког сна и видећемо да све није онако како изгледа, да ми нисмо идеал, ни једно ни друго, и да нам ваља остати далеко, ако не желимо да се кратка љубав заврши трагедијом разочарања.

Ја не знам како она мисли о тим стварима, али ја сам начисто с тим да Р[адојка Рада] није за мене. Њен умор од рођења, претерана осетљивост нерава, велика отменост и краљевска гордост, висока интелигенција која бије из целог њеног бића, али и инертност њеног духа, све то чини да се она не може подударити са мном који имам сасвим друкчије особине. Било што ће се она врло брзо заситити мене и што ће се уморити од мојих једноликних потреба, било што ја не могу одговорити урођеној финоћи њеног духа, ми нећемо бити срећни у савезу љубави. Стога желим да у њој заувек сачувам ваљаног пријатеља кога поштујем из даљине и доброг друга који поштује мој рад и несебично ужива у мојим успесима. Сада је отприлике година дана од оне лепе и незаборавне вечери када сам једини пут био насамо с њом и када сам јој рекао да од ње не тражим ништа, да не помишљам чак ни на пољубац, симбол сваке љубави. Она је била дивна у своме ћутању, и ја никадаа нисам спознао њена осећања према мени. Увек је врло брижљиво скривала да каже и да допусти да се види шта осећа. Ја сам увек мислио на њу, и само на њу. Одавно сам стекао уверење које сада имам о нашим односима, али никако не престајем да је волим. И више је не волим као књигу и као безличног пријатеља, већ сањам њено лепо лице, и милујем очима и устима њене дивне танке усне, fine као што је сва она, и уживам у чаробној слици њеног красно сазданог тела. Стално ми трепери пред очима, од оних дана када сам лутао по чесновским брдима и камењацима и од радовишких њива и плодних поља, све до ових дана када корачам немо и једноставно по широком друму који води у Битољ, и када је видим како лебди у чистом зраку овог јужног сунца, и када

у ветровитом ваздуху који даје аутомобил у трку сагледам дивну фигуру у плавом оделу, високу и бледу. Година и по дана мога најинтензивнијег живота испуњена је њеном сликом, њеним бићем, њом самом. Видим је свуда, упоређујем је са сваком женском приликом коју сретнем, и она ме прати свуда и чува моју част и моју чистоту, у овим данима кадаа је све пало врло ниско. Помислим на њу, сетим се да не треба да је вређам својим ружним поступцима, и да треба да останем чист и исправан за њу. И волим је, волим је како никада никог нисам волео. И бојим се за себе, бојим се да ћу се том чежњом која се никако не испољава онеспособити за једну плодну љубав какву желим. Не могу да докучим шта се то тачно дешава у мени у моменту када мислим на њу. Шта је то? Не знам. Усхићење од лепе слике коју видим, или слатки занос у који човека баца дивни склад тонова, хармонична музика покрета или осмејак после бајног сна у којем се љуби вољено лице. Не знам. Све је тако нејасно, тако магловито, па ипак тако силно. И осећам само једно, осећам да је силно волим, све више што је од мене даље.

Зашто је волим када су ту сви разлози против наше љубави? Зашто сањам њу са којом никада нећу имати слатких успомена и година најлепшег живота који ми сада траћимо овако несрећно? Зашто стварам историју снова од догађаја који се никада неће остварити? Зашто све чувам за њу која ништа неће узети од мене, која ни од кога неће узети срећу, јер није рођена да буде срећна? Зашто је волим када постоје сви разлози против наше љубави.

Зато што човек ради често оно што не жели и што не разуме и често не зна зашто ради тако. И осећања не одговарају разлозима разума. „*Le coeur a ses raisons que la raison ne comprend pas*“ [Срце има своје разлоге које разум не схвата].

Понедељак, 19. јанауар 1916. Вече.

Не знам како то, али ја не волим Грке. Они ме подсећају на Јевреје, на нешто ситно и прљаво, и нечасно. И сама физиономија Грка није пријатна. Срби су леви људи... тако је говорио вечерас за столом мој официр.

Срби су бели и румени, као Французи. Грци су црни и жути, мршави и непријатна изгледа.

Али Француска, Француска је, опет, узор за све.

France! France! прихватио је одмах увек спреман Пишно. И певао је песму у част Француске која има све и даје све најбоље.

Французи воле своју земљу и поносе се њом. Они се увек хвале Француском. Када је реч о материјалним богатствима и о производима Французи верују да су они најбољи када су из Француске. Нарочито када упореде живот македонских сељака, њихов рад и њихово снабдевање, они су сви сложни: *La France, c'est le rêve!* [Француска је сан!]

Када виде како Македонци и Турци не раде ништа и не искоришћавају ову плодну и издашну земљу, остављајући да се гомила вода и да се праве баре које доносе болештине и сметају саобраћају, они се сећају Француске, говоре о њеном богатству, о широким и угодним путевима, о томе како се тамо много ради и много зарађује. Ја сам разговарао са свима, од простих возача до виших официра који иду са мном у куповину намирница. Сви се они поносе Француском и верују да је добро све што је француско. Када нешто није солидно они одмах констатују да је то *boche*[швапско].

Boche – mauvais; français – solide! [Шваба лош – Француз стамен!]

И сви, апсолутно сви верују да ће Немци једног дана подлећи. Врло много се уздају у своју финансиску надмоћност. Знају исто тако да је симпатија света на њиховој страни и да је тешко замислити речи: мрзети Француску.

France! la seconde patrie de chaque homme! Француска! [Друга отаџбина за сваког човека!]

Они верују да је француски војник најбољи од свију, и да ни једна војска не би могла да издржи оно што су издржали Французи а да остане у таквом стању. Боаден је био незадовољан српским војницима који су корачали својим лаганим кораком, и подсећао је на *Poitou de France*.²⁹⁷

Менџешели, уторак 20/7. јануар 1916.

После читава четири месеца прво писмо! То си био ти, драги Милошу [Мисирлићу]! Када ми рекоше јутрос, на станици Топсина, у девет сати: „*Bonjour, Drago, pour toi une lettre*“ [Добар дан, Драго, за тебе неко писмо], ја сам мислио да ми то одговара један пријатељ Сержан који је евакуисан у Солун. Када сам видео рукопис одмах сам помислио да ми пише брат. Прочитах на печату *Тесалоника* и однекуд ми дође да верујем да ми се он јавља из Солуна. Врло сам се изненадио када сам видео да си ти у Водену. Продавац сена кога сам данас водио интенданту наваљивао је да с њим

²⁹⁷ Поату (Chasseneuil-du-Poitou), регија у западној Француској око које су се у средњем веку водили дуготрајни ратови.

завршим неки његов посао, а ја сам журио да прочитам твоје писмо, драго писмо које стиже после четири месеца.

Нисам мислио да кијавица коју си имао у Солуну може да донесе такву грозницу и врло ме чуди што говориш о тифусу. Али већ си пребродило кризу и када будеш имао у рукама моје писмо, свакако ћеш већ бити на ногама. Верујем у твоју звезду и знам да ће те она водити увек добрим путем здравља и среће. Имао си тешке моменте грознице и огња, и сада си још слабији него иначе. Али имаш и велику пријатност којом ће се накнадити твоје патње и она те већ обузима. Имааш пријатне часове опоравка и велику радост живота, силну љубав за све што постоји, обновљену жељу да живиш, да волиш, да радиш и неугасиву жељу да те воле. Срећан си да си окружен својима који те воле, а твоја имагинација и твој сан одојчета, или реконвалесцента, ако волиш тачност, биће ти на помоћи да примакнеш себи оне које ти љубиш и да у сну који више није тифусна грозница одеш онима који су ти потребни и чија те љубав храни. Као *човек од живоша*, а ја не сумњам да си то ти, умећеш да уживаш радости које следе после патње. И ја ево прилажем један цвет у возу твоје среће новог живота после провалије у којој се јавља визија смрти. Учинићеш ми задовољство ако га примиш.

*

У регистру догађаја, које преживљујем у овом времену, када не могу да разликујем сан од стварности, записао бих још једну промену. Као и сви преломи, као и сви почетци, она је необична. Али, као и све промене, она је пријатна. Ова је промена пријатна и својом изврсношћу и новим задовољствима која ми носи. Из ГВ поново прелазим у Интендантуру, а интендант ме ставља, за неко време, на располагање официру који обилато користи месна богатства испред прве линије ровова. Већ је дванаест дана како сам прешао мост на Вардару у малим колима која су ме однела у турско сеоце Ментешели, на путу за Битољ. Кажем, врло сам задовољан што се то десило. И све више верујем да је добро све што ми се деси и да слободно могу да се препустим својој звезди да ме води куда јој је воља. Напустио сам људе које довољно познајем и којих сам почео да бивам сит, и напустио сам их пре но што сам их се заситио. И то је већ срећа према философији односа међу људима о којој се тако мало води рачуна. Штавише, дошао сам код људи који пружају много материјала за психолошку студију карактера и нарави и за упознавање разних темперамената у Француској. По инстинкту који ме још никада није преварио, још првог дана сам изабрао за себе: официра, једног сержана и секретара који је иначе учитељ у Бордоу.

Господин Кавелије је најбољи француски официр кога сам до сада срео и упознао и један кога су моји познаници најређе помињали. Станује у Паризу и има дивну породицу што чини праву срећу. Изгубили су једног члана што је учинило да нестане лепа хармонија оца и матере, два брата и две сестре:

– *Oh! j'avais tout ce qu'on peut désirer* [О, имао сам све што се пожелети може], тако је говорио симпатични човек прексиноћ, када ми је показивао слике и писма своје деце која му честитају Нову годину. Мој официр је чудо од човека. Целог дана је на ногама, ради и стара се за све, леже последњи (изузимајући мене коме последњем каже своје *Bonsoir*), устаје први, увек први. За њега се каже да је отац за своје људе, а ја кажем да је он рођени отац свакоме кога сретне у животу и коме поклони своје симпатије, па и мени кога увек са осмехом поздравља:

– *Ah, c'est vieux Yovanovitsch! Ah, vieux Yovanovitch* [А, ево мог старог Јовановића. Стари мој Јовановићу!]

Франсоа Дирит²⁹⁸ је најлепши човек кога сам икада видео. Можда ми се тако чини зато што знам да воли, и зато што верујем да су сви људи најлепши када воле. Али Франсоа је леп, *un très joli garçon* [веома леп дечко]. Бео и румен, са црним брковима и врло лепом црном косом, са врло правилним цртама, крупним и јасним смеђим очима, са енергичном брадом и врло пријатним устима, он задовољава за мене све захтеве лепоте, мушке и снажне. Он је уз то врло храбар и частан частан син северне Француске или боље француског севера. За њега се прича како је код Градскога, храном снабдевао целу једну дивизију под куршумима и гранатама, и како је спасао све што је остало ништа не остављајући Бугарима, и уливши, својим друговима у позадини веру да је полудео што тако ради! То му је донело чин, а његовом официру Крст Рата. Све сам то сазнао тек сада, али ми се свидео још првог дана нашег сусрета. (Сада је једанаест сати увече. Он и ја смо остали у турској џамији која нам сада служи као канцеларија. Он пише својој вереници, а ја пишем теби, јер не могу да кажем свету реч љубави оној коју не смем да волим.) Свакога дана нашег заједничког живота ја се само утврђујем у својој љубави за њега. Северен Помјез је већ рекао своје *Bonsoir, messieurs*, и отишао је на горњи спрат, у женско одељење џамије, где спавамо. Још једном треба да кажем *први џуш*, јер је то опет први човек са особинама које он има. Он је са француског Југа, са сунчаног Југа који је дао

²⁹⁸ Франсоа Дирит, француски подофицир на Солунском фронту.

Тартерена и Жореса.²⁹⁹ Речитост, духовитост, машта, живост – све су то особине које сам познавао из књига; али ево их данас гледам оличене у једном човеку, који је, зато што ми је симпатичан, постао предмет мог посматрања и мог проучавања. Јер ја заволим све што проучавам, а проучавам све оно што волим, – на моју несрећу, пошто, када се воли, и оно што се воли, никада се не проучава. Проучавањем човек потоне у детаље и у све елементе, а када се све гледа, када се ништа не апстрахује, онда се љубав поткопава и сахрањује. Апстраховање, елиминисање, заборав нису само услов љубави, него су још више од тога..., они су услов живота. Волимо јер гледамо и видимо само оно што нам се допада, апстрахујемо и заборављамо оно што „нас се не тиче“ и што би сметало лаком заносу. Живимо, радујемо се, и срећни смо, јер успевамо да заборавимо све беде интегралног живота. Уколико човеку то више успева, утолико он више живи. Онај ко може да живи само у моментима живим и интензивним, да апстрахује прошлост и будућност, то је човек од живота, човек од дела. Мисао смета животу, јер тражи да обустави све и проналази елементе који се иначе не виде. Човек нађе увек када тражи. Ја сам то већ осетио на себи. Када год сам раскинуо неку везу љубави и пријатељства узрок је била мисао, испитивачка и анализаторска. Она долази и сада да ми помути љубав далеку и немогућу, али баш зато чисту и лепу, и да ми каже да је она немогућа. Виделе су се, анализирале су се особине, извршила се компарација карактера и идеја, остварило се духовно венчање и спојиле су се две душе једним имагинарним експериментом, али само експериментом, и видело се, или, боље, увидело се да је та веза немогућа. – Моја љубав је умрла пре него што се родила, захваљујући мојој мисли. Сада остаје само брига и старање да се не допусти појава мртворођенчета... (Опет мисао; видиш куда ме је одвела: почео сам да ти

²⁹⁹ Жан Жорес (Jean Jaurès, 1859–1914), француски политичар и социјалистички лидер. У чувеној Драјфусовој афери бранио Драјфуса и жестоко нападао клерикалне и монархистичке кругове. У парламенту се борио за социјално законодавство и залагао за антиклерикалне мере. Основао је, 1904, лист L'Humanite (Човечанство), као орган КПФ. Организовао је рад на Социјалистичкој историји Француске. Борио се за радничко законодавство и за демократски социјализам, за мир, за сарадњу светског пролетаријата на одржању мира. Предложио је ново организовање војске, по угледу на француске револуционаре и на српску војску из балканских ратова. Настојао је да спречи избијање Првог светског рата, али га је 31. јула 1914. убио један фанатик. Унесен је у Пантеон, међу најзаслужније Французе. Дела: Докази (о Драјфусовој афери), збирка новинских чланака, Социјалистичке студије, Нова армија, Социјалистичка историја Француске револуције (редактор и аутор прва четири тома) и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 788.

говорим о веселости и живом Помиезу и дошао сам дотле да сахраним своју љубав!)

То је зрео човек, васпитач, и то добар васпитач, отац девојчице од девет година, муж жене коју воли, човек који има тренутке младића насмејаног и живахног онако како га ти никада не можеш замислити. Ја никада нисам видео међу Србима људе тих година који би били таквог темперамента. Представи себи човека који пева када ради, када се одмара, увек, када је расположен и када добије вести од своје куће. Али када писмо не дође неколико дана, он се промени и човек не може да га препозна. Ти не можеш да појмиш колику улогу игра породица у духовном животу тих људи који не престају да желе ове грубе турске жене које беже испред њих, и који чезну да оду у Солун... Наш Помиез се ућути као тужна тица, и официр га узалуд зове шалећи се. Он се смеје, али то није више његов кикот који засмејава све, ни духовита шала, ни песма, ни игра по каменом поду наше џамије. Али он зато улази у своју нову фазу која ми се допада. И ми разговарамо о озбиљним стварима. Он описује своју земљу, обичаје и богатства жена. Али увек осваја његова велика скромност, пријатно понашање и социјалност која га никада не напушта. Ја бих с тим човеком могао провсти цео живота а да се не уморим и да ми га не буде доста, ја који се тако брзо заситим свакога. Он није неисцрпан као свеж и млад планински извор, ни богат као Анатоли Франс, али он је добар, добар као насушни хлеб, и потребан као хлеб.

*

Сада водим скоро чисто физички живот, пријатан и обилан, и здрав, и угодан, али увек физички. И када не могу да задовољавам своје потребе материјалом из књига и властитим размишљањем, ја користим друштво ових људи да бих проучавао типове које срећем, да их упоређујем, да их упознајем као људе и као Французе.

Са овим официром радим више него икада до сада. Свакога дана ваља ми прећи пешице десетак километара, тражити и куповати сено, дрва, поврће, налазити власнике, погађати се с њима и савлађивати све оно што доносе везе са овим људима који не знају шта је то трговина и који нису нимало оно што Французи зову *gentil* [љубазан]. Хоћу узгред да ти кажем да они праве врло лепу разлику између Срба и Грка, и да она иде у нашу корист.

Твој Драгољуб ће добити практичан дух у овом времену и са овим људима које је испунио својим начином рада и мисли Г. Кавелије. Осећам како свакога дана у понечем напредујем. Али ипак не могу да савладам

жалост што ми није могућно да радим, да радим своје рођене послове у овим најлепшим и најплоднијим годинама. Себичан као човек, ја се тешим једино тиме што данас мало ко ради свој посао...

Петшак, 23. јануар 1916.

Французи се никако не трпе са Енглезима. Они их чак мрзе. Баш ових дана у новинама се говори о новом закону који уводи општу војну обавезу у Енглеској. И данас дискутујемо о томе. Сви се Французи слажу у томе да Енглези неће да се жртвују и да свуда гурају Французе. Сви тврде да они још ништа нису учинили, ни на Западном фронту, ни на Балкану. Пишно чак тврди да они иду у рат за она добра четири франка дневно и због свега што добијају. Ја то не допуштам али признајем много од онога што тврди Г. Кавелије и остали. Енглези се врло ружно понашају са Французима. Овде, на Балкану, француске официре поздрављају Грци, поздрављају их Срби, али се још није видело да их поздраве енглески војници. Каже се да су они добро организовани. Лепо, али све су кафане у Солуну пуне Енглеза, и бурдељи и проблематичне куће. Тако исто у Француској. Крајеви где су Енглези више су страдали у моралном погледу него они које су запосели Немци. Јер су Енглези богати и галантни. Чуда су чинили по Француској, и то са женама. Енглеском војнику су много обећали када је пошао, и он тражи све, јер служи за новац. Ако храна не дође у подне, енглески војник неће да ради, јер није примио следовање. Ми га не добијемо по неколико дана, али зато наши војници не престају да раде.

Ја им стављам до знања да ни један народ није у стању да учини оно што су Енглези показали. Мобилизујући три милиона добровољаца, они уче све патриотизму и пожртвовању. Французи увек тврде да они све то чине само за себе; да су велики егоисти и да никада ништа не би учинили за другога ако њихов интерес није у питању. Њихова историја то показује. Све за себе, никада ништа за другога. И ваља споменути њихову свирепу колонизаторску акцију. Имају енергије да притискују и да цеде, за свој себични рачун. То су добро осетили Египат и Индија. То није било доста. Они су довели у Европу Црнце, бацили су их у прве редове, и у почетку кампање све француске болнице биле су пуне колонијалаца, енглеских војника. А француски војници су четири пута освајали?

То место се налази на заравни на једном узвишењу. До вароши се долази неком врстом степеница које су чишћене митраљезима. И Французи су се четири пута пели уз те ужасне степенице и силазили низ њих. Дирит одушевљено прича ту епизоду и тврди да су само Французи способни за тако што.

Г. Кавелије каже да неће да говори о француским официрима, али констатује да су енглески официри правили чуда са болничаркама и уопште по Француској и овде у Солуну. За њих се каже да су добро организовани, али ваља истаћи да је то постигнуто тек сада и то страховито строгим средствима. Код њих се војник који се опије вуче, а познато је да се Енглези опијају као свиње. Они се самосавлађују много мање него Французи. Французи говоре много више него што учине, а ови чине више и стидније него што кажу и него што показују.

Када је требало помоћи Србији Французи се нису премишљали ни једног момента. Ако се и зна да је за судбину Србије и Балкана био везан интерес савезника, ипак је извесно да су баш Енглези били први позвани да дођу, јер је угрожен Египат који је енглески. Они су дошли, али су остали у Солуну, док су Французи извлачили, као и увек, и оставили су своје дивне другове по планинама Македоније. И сада су Французи отворили широм своја врата да приме несрећне Србе, док Енглези још ни прстом не мичу да им помогну. Енглези су много даљи Србима док су нам Французи много ближи. Уосталом историја показује да се Енглези и Французи никадаа нису слагали.

Недеља, 25. јануар 1916.

Мада је у основи себичан, човек много што шта ради за друге више него за себе. Када човек себи положи рачун о разлозима који га руководе да уради ово или оно, или да унесе више или мање воље и енергије у оно што ради, излази да су наши драги који су далеко од нас или поред нас невидљиви мотор који нас покреће, који појачава нашу енергију и чини да волимо оно што радимо, или да лакше поднесемо патње које нам живот доноси. Или бар, када нам се већ нешто деси, што смо желели или нисмо, када паднемо у прилике које нису у нашој власти, ми успевамо да се утешимо и да олакшамо своју улогу помишљајући на оне који ће то једном сазнати, било од нас, било од других, као што је Цицерон³⁰⁰ ублажавао свој бол због смрти своје кћери помишљајући на све оно што ће рећи о својим осећањима. Често се човек занесе речима које замишља и причом коју сања испредену из патњи које се нижу. И није лако изразити шта би све

³⁰⁰ Марко Тулије Цицерон (106–43. п. н. е.), велики римски говорник, политичар, филозоф и писац. Као конзул, 63. п. н. е. открио је и савладао Катилинину заверу. Био је републиканац и противник Јулија Цезара и Марка Антонија. Убијен је. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 881.

дао човек да га његови драги виде у извесним приликама, нарочито у рату, када се љубав за своје појачава са сваким квадратом раздаљине...

Шта бих ја дао да ме моја мајка, моје сестре, да ме *она* види у извесним моментима које сам преживео! Колико се много разликује мој живот који сада водим од свих начина на који сам га водио до сада! Увек, до ових дана, могао сам да опишем своје стање. Данас га поверавам само свом Дневнику, док сви моји драги, тако далеки, не знају ништа о мени, и не могу да ме замисле у новом животу. Данас снови надокнађују стварни живот, и оно што није могућно на светлости дана остварује се магијом сна који ме преноси далеко, где желим да будем, и даје ми руку оне коју обожавам као светињу. Немам срећу да правим историју своје љубави од успомена на преживљене моменте страсти и од поезије чежње и душевне насладе, ја нижем догађаје које доживљујем у сну. И када једном будем с њом, ја ћу, нахрањен сновима, мешати оно што сам преживео са оним што сам сањао, и, можда ћу бити срећан да се изненадим када познам погледе који су ме већ грејали једанпут, у сну, и када чујем речи које ми је рекла када смо били заједно, у врту ноћи и сна.

Када сам, у Кавадару, првог јутра мога рада, у канцеларији официра 122. дивизије, диктирао француски превод дневника једног бугарског заробљеног поднаредника, његов пут од Ћустендила до Велеса, преко Куманова, сетио сам се, са радошћу и поносом, своје драге другарице, и зажеleo сам да ме види у том за мене свечаном часу. Болела ме је десна рука и нисам могао да пишем сам, већ сам диктирао Бодриу³⁰¹ који ми је после постао пријатељ, а који је онда био тако леп и тих, када је пажљиво слушао тешка имена македонских села која је бугарски војник помињао.

После два дана, у поноћ, када сам већ био заспао, пробудили су ме. Генерал је дошао с фронта. Мислио сам да су довели заробљенике и да их ваља испитивати. Када сићох у канцеларију Господин Беланже,³⁰² лепи и симпатични официр, ми показа хрпу хартија и рече ми да треба видети шта има у њима. То су била писма бугарских војника, белешке подофицира, званични формулари, инструктивне књижице. Није било ничег што би могло користити, али су се сви ђенералштабни официри скупили око великог стола и чекали су нестрпљиво да чују садржину тих за њих тајанствених хартија. Тражили су да им преводим. Преводио сам, и бојажљиво сам дизао очи да видим ситуацију, у којој се налазим. И нисам стигао да помислим на своје у том свечаном часу који је преживљавао

³⁰¹ Бодри, француски официр 122. пешадијске дивизије.

³⁰² Беланже, француски официр 122. пешадијске дивизије.

тумач *Etat-Majora 122 Div. Infanterie* [Генералштаба 122. пешадијске дивизије].

Сутрадан смо видели три бугарска заробљеника. Они су зачуђено гледали веселе, беле и свеже Французе који су у својим плавим униформама испуњавали двориште. Још више су се чудили груби бугарски војници када су разумели питање младог грађанина јединог у цивилу међу француским војницима. Један од њих био је из Македоније и говорио је како су га силом отерали у рат. Други је путовао по Америци и знао је мало енглески. Он је рекао да ће радо да иде у Француску јер он зна шта је та земља. Добри Французи су им дали по комад хлеба и парче меса, које су ови са слашћу јели. Говорили су да четири дана нису јели ништа. Трећи је био неки мали мршави каплар. Командант, шеф генералштаба, пришао је и одсекао му је једно дугме са еполете. Он је то дочекао врло хладно, и рекао бих да се не би изненадио да му је овај нож забио у гушу. Ја сам могао да разговарам са тим људима и сви су ме радознано питали шта кажу. Све је то било ново и утисак је био снажан.

Било ми је пријатно када ми Г. Беланже рече да пођем с њим. Ваљало је наћи једног Бугарина који је рањен и заробљен и испитати га. Није био у лепој згради од које су Французи начинили болницу; нашли смо га у некој ниској и мрачној кући где су сместили неколико болесника. Када смо дошли, Г. Сарају командант из *Etat-Major*-а, већ га је испитивао на турском. И то је био особит доживљај. Доцније сам видео много чудноватије и интересантније ствари и прошао кроз теже ситуације него што је призор болесника који се мучи да одговара, али то је све било у почетку, и утисак је био јак, јер је био нов.

Ситуација на Црној Реци није била повољна. Срби су држали Прилеп и Бабуку, и један део пута за Кавадар. Али су Бугари из Фариша и са Попадије доминирали средином тога пута, а Французи никако нису могли да се споје са Србима, да им пошаљу топове и појачања. Веза је била ухваћена провизорно, преко жандарама који су носили писма преко планине. И ја сам био те среће да примим и преведем прво писмо које је „командант француских снага које држе Фариш“ послао команданту Мрзенског одреда код кога сам ја био, у Плетвару. Имао сам срећу да преведем на француски извештај команданта Бабунског³⁰³ одреда о снагама које Срби имају на томе фронту. Када сам већ прешао страшан пут од Ракле до Дренова, на којем сам преживео најужаснију ноћ у свом

³⁰³ Јован Бабунски (Јован Стојковић, 1878–1920) српски четнички војвода и командант четничких јединица током балканских ратова и Првог светског рата.

животу, имао сам велико задовољство да радим у француском генералштабу на спајању Француза и Срба. У Кавадару, у канцеларији команданта г. Сараја, ја сам тумачио објашњења која је давао један четник из Бабунске чете о начинима како да се Србима дотуре топови и трупе. Никако се није могло. Узалуд је командант чинио разне предлоге; крупни каплар исечена лица је одбијао. Он је давао и разне пријатне вести, о заузећу Табановца, о борбама пред Скопљем. Ништа се није знало поуздано, јер смо били апсолутно одсечени од свих Срба. Тих дана се чуло да су Срби повратили Скопље и да напредују ка Велесу. Али то је била вест исте врсте као и она коју су разносили по Прилепу о напредовању ка Штипу истог дана када смо онако журно побегли из Прилепа... Командант је пажљиво слушао речи старог комите које сам ја преводио, и одлазио је у суседну собу да их каже генералу...

Обукао сам француску униформу пожелевши да ме моји драги виде у лепом плавом шињелу, у качкету француског војника и са грубим војничким ципелама.

И колико још необичних ситуација у том истом Кавадару. У Интендантури, окружен друговима који ми певају француске песме, смеју се када не разумем њихов париски *argot*, који има за сваку ствар по неколико врло смешних речи, у малој кући без патоса, али у новој атмосфери, апсолутно непознатој за мене, доживљавао сам чудне моменте које никада нећу заборавити, и у којима сам зажелио да ме види она.

Живео сам са Французима, живео сам правим војничким животом, и могу рећи да сам спознао нешто од онога што се зове робовање и величина војничког позива. И, када сам прао своје рубље у канти од гаса или у платненој кофи, када сам седео увече око ужареног мангала и дискутовао са својим француским друговима, када сам јео с ногу с чинијом у рукама, када сам корачао у гомили са француским војницима који су се однекуд нашли у Македонији, када сам пешачио читав дан, спавао у пољу под шатором, и спремао вечеру заједно са осталима, када сам реквирирао стоку македонским сељацима који су молили милост од мене јер су веровали да сам моћан, а ја патио заједно с њима, када сам се давио у блату по читаве дане, и спавао у вагону, и сушио се око ватре, у свима тим тренуцима, у сваком од тих тренутака сећао сам се својих који су у том часу мислили на мене, али ме никадаа нису тако могли замислити, ни у жалости, ни у срећи.

Сада сам опет у чудним приликама које моји не могу да замисле, и које им чак ни сам никада нећу моћи да објасним. Ето, ко би веровао да сам ја тумач у једном апсолутно турском селу, да тргујем са Турцма који

не знају ни једне речи српске, ни бугарске?!... Па ипак, ја служим добро свога официра и он је задовољан. Само се моји другови жале на мене што их не снабдевам „*avec de la viande fraîche*“ [свежим месом]. Они цео свет уверавају како ја знам турски и још једну десетину језика. Официри слежу раменима и кажу да би то могло да служи за поуку њима који знају само француски. И ја сваког дана водим мале разговоре са Турцима на чистом турском језику. Пре месец дана то никако не бих веровао. Сада сваког дана учим по неколико нових речи и усавршавам се у језику коме сам се толико чудило када сам га слушао из устију свога оца.

Ових дана упознајем околна села и људе; помажем официру да извуче све из села што се у њима нађе и да очисти сву шуму у околини. Пре смо црпли из Дауче, из Јајнаџика, из Сарице, сада доносимо из Мустафчета, на прузи за Битољ. Ишао сам и у Кушбали, али нисмо могли ништа да изнесемо јер су Грци све пописали. Становници би врло радо дали Французима оно што су сакрили, али се боје Грка. У свима хришћанским селима овдашњим говори се само македонски, а у турским само турски. Грци су оставили врло рђав утисак и ојадрили су ову иначе јадну земљу.

Француски војници се чуде сиромаштини овдашњих сељака, констатују да је земља добра, али да је не обрађују, и проклињу баруштине које ће донети страшне болештине када настане лето. Сељаци кажу да и сами страдају од тих баруштина, али да они не могу ништа да раде, јер је сва земља својина неког аге, турског или грчког, или јеврејског... Они једу само хлеб од кукурузног и овсеног брашна. Од поврћа немају апсолутно ништа. Мало лука и купуса доносе из Јенине-Вардара. И то је све. Бедан, врло бедан живот.

Субоџа, 31/18. јануар 1916.

Прошлост је већи део животне историје. Човек живи сећајући се; ужива у сећању на своје среће и на своје непријатне часове. И када, у непрекидном окретању точка једне године која смењује другу, једна значајна тачка дође на исто место, и гледа да прогута себе саму, ми загледамо дубље и видимо једну светлу појаву, коју волимо, било да је обележена знаком среће или мрачном бојом жалости. Човек воли своје патње као год и своје радости. И ужива у патњи и у радости коју она доноси. Сећање је највећа срећа човекова. Али не апсолутно и интегрално, не досадано свезнајуће и видовито сећање, које умара и убија и које би учинило да умре све што живи, и да полуди све што мисли. Јер, заборав је услов живота. Али сећање на поједине моменте, велике и јаке, импресивне

и интензивне, сећање на све што је било значајно доноси задовољство које краси живот.

Јутрос сам ишао у Топсин да посетим своје пријатеље и другове међу Французима. Већ је било прошло десет сати када сам, враћајући се, био на великом и лепом путу за Битољ. Ишао сам средином пута, и занесен својом мишљу нисам опазио када сам прешао другу линију ровова испред Вардара. Инстинктивно сам се уклањао испред аутомобила који су сваког часа пролазили и помицао сам се улево од многобројних малих француских кола која су вукла дрва и ситан камен. Све је то свакодневно и обично, и ја сам без напора следио своју мисао... Данас је 18 јануар. Равно пре једне године, 18 јануара 1915, доживео сам један од најлепших дана свога живота. И несвесно сам се осмехивао сећајући се на то јануарско вече.

Смркавало се када је Р[ада] изненада, смело и лепо, затражила од своје мајке да јој допусти да изиђе са мном те последње вечери мога бављења у Пироту. Нећу да говорим о утиску који је произвео тај њен гест на све нас који смо се губили у мраку топле собе. Ја га никада нећу заборавити.

Знам да је напољу росила киша и да сам био срећан. Сећам се да сам муцао, и да је она рекла да боље пишем него што говорим. Увек ћу се сећати њеног другог геста те чаробне вечери. Отерала је неког човека који је хтео да нам приђе. Она је то вече поклонила мени и одбранила ми га је од своје мајке и од једног нама несимпатичног човека, који су хтели да ми га отму. Више ништа не знам. Не могу да се сетим шта сам јој све говорио док смо пролазили мокрим улицама, кроз масу младих људи који су се окретали и поред Љубице која је шетала с неком другарицом. Рекао сам јој једну реченицу која се склопила још у македонском селу, у манастирској самоћи; рекао сам јој реч која није била истинита.

Када мислим на Вас, не пожелим никада чак ни симбол љубави: пољубац.

Одрекао сам се љубави, као Петар Христа, а када смо се растали ја сам горео од љубави и био сам пијан од среће. И отишао сам од ње обузет нечим што нисам разумевао.

Четвртак, 5. фебруар 1916.

– *La petite correspondance marche?* [Писамца иду?]

– *Oh, oui! Il faut répondre. Hein?* [О, иду! Треба и одговорити, јелте?]

– ...

– *Vous n'avez jamais de lettres?* [А ви никада не примате писма?]

– *A, non! Jamais...* [А, не! Никада...]

Такве смо речи измењали данас млади и симпатични Ламер³⁰⁴ и ја, када сам ушао под купасте шатор преко пута наше џамије. Унутра је било неколико другова који су писали своја писма, на начин како је ко могао. Неко на малом столу који су себи начинили наши људи, други на дасци коју су држали на коленима, трећи лежећи потрбушке. Изишао сам напоље пошто сам дао Кара Амету турпију да наоштри своју тестеру.

Газећи блато који нам је донела синоћна киша мислио сам на речи које смо измењали. Ја сам био навикао да пишем често, и да скоро сваког дана добијем писма. Данас сам потпуно одвојен од свих и живим у апсолутном забору. Сви моји другови су данас добили по неколико писама; Дирит је од свог „кума“ и од своје „друге мајке“ добио четири аманета. Сви су весели и срећни. Помиез изјављује да је задовољан у сваком погледу. Пишно је примио многа писма, и сада пише одговор на шест страна. Дирит показује свима топло рубље које је добио, и бројанице, и иконице које му шаље његова „друга мама“. Чита гласно њена писма пуна љубазних и сентименталних речи. Уверава нас да су то њена стварна осећања. И наша мрачна соба, вечито осветљена двома великим лампама, испуњена је веселим крицима. Једни прекидају друге, читају гласно вести из Француске, све новости и добацују шале и досетке. А ја дохватам новине и задубљујем се у површно читање *Дейеше* и *Мајџена*, да не чујем те радости и да не мислим на своју беду.

Тојсин, среда, 11. фебруар 1916.

После Огисеје од чешири дана враћио сам се синоћ из Солуна.

Једног од мојих мрачних дана када ме притискује нешто што не разумем и што не волим, 6. фебруара, дошао је предвече у наш биро у Ментешели весели Труве³⁰⁵ из интендантуре који је донео неку новост. Он се смејао као и увек, и успевао је да ме насмеје својим разговором. Питао сам га какву нам вест доноси. Рекао је да не зна. Таман смо му описивали како Г. Кавелије сам прави дивне омлете свакога дана, када уђе у џамију. Стаде иза мене, ухвати ме нежно за раме:

– *Vous nous quitter?* [Напуштате нас?]

– *Ah? Qui me demande?* [Ах? Ко ме тражи?] питао сам.

³⁰⁴ Ламер, француски подофицир на Солунском фронту.

³⁰⁵ Труве, француски војник у интендантури на Солунском фронту.

– *L'armée serbe, peut-être.* [Српска војска, можда.]

Одмах ми пружи акт из Интендантуре. Главни штаб из Солуна тражи све тумаче српске поданике да их стави на располагање *à la liaison serbe* [српској вези], установи која посредује између Француза и Срба! Зашто, нико није знао. Ја сам слутио да ће нас узети у српску војску. И није ми било непријатно. Нисам желео да идем у кадар са ђачком четом, са млађима од себе, и са жандармима као старешинама. Нарочито сада није ми се ишло са Србима, када сам већ био у француској војсци и када сам упознао један леп војнички живот. И жалио сам да престанем да говорим француски, сада када већ прилично располажем његовим богатствима. Био сам свестан свих губитака које ћу осетити ако напустим Французе. Али сам осећао неку потајну али живу радост у дубини душе. Знао да су Срби на Крфу и мислио сам да ће нас послати тамо. Желео сам Крф, па ма под којим условима. И нисам имао ни једну јасну идеју. Најлепше наде мешале су се са непријатним слутњама и са неизбежном визијом смрти, безначајне и преране. Па ипак сам желео тамо да идем. Управо, веровао сам да је добро што се тако дешава и непрестано сам веровао у своју добру звезду.

Ни од мојих нико ништа није знао. И г. Кавелије ме је дирао да се радујем што ћу имати посла с генералима и што ћу *foutre les gallons officier* [се зезати с официрским галонима]. Полако сам се спремао. Свој веш који сам баш био опрао склопио сам док су моји другови певали:

– *Tu t'en vas, tu nous quittes...* [Одлазиш. Напушташ нас...]

За вечером су сви пили у моје здравље и желели су добру срећу Србији.

А [7.] фебруара у подне свечано смо ручали пржене косове. Ја сам им се захвалио на пријему на који сам наишао код њих и зажалио сам што их остављам. Пио сам у њихово здравље и за победу Француске и Србије. Речи г. Кавелијеа о души француског народа изазвале су дискусију која још није била угасла када сам устао да се поздравим. Официр је наредио да се упрегну његова лична кола. И пре два сата требало је да будем у Топсину.

Тога дана остао сам у Топсину, јер су нам рекли да полазимо сутрадан у 11 сати. Ноћио сам са друговима из Интендантуре и том приликом сам упознао једног интелигентног Француза који живи у Цариграду, и говори турски и грчки. С њим сам водио врло леп разговор о политичкој ситуацији и о многим другим стварима које је он познавао врло добро. Био је широког знања. Чак је познавао и српску историју и српске особености. Освојио ме је својом сталоженошћу. Тежио је већ мирном породичном животу са женом арнаутског порекла, и одмах се видела његова

уравнотеженост која, код узнемираних духова долази после лутања, или са којом се неки људи, као што је овај, рађају!

8. фебруара ујутру г. Ласре³⁰⁶ ми је учинио да добијем нов капут и нове камашне. Затим је узео да напише писмо којим ће окарактерисати моје понашање и моју вредност као тумача и којим ће ме тражити поново за Интендантуру. Требало је да пожурим на станицу јер је воз ускоро кретао. Г. Ласре ми је рекао да ће ми препоруку послати доле. Међутим, када је воз готово већ кретао и када сам са стрепњом погледао пут Интендантуре угледао сам самог официра који ми даде и прочита за мене драгоцену хартију. Писало је да сам својим знањем српског, бугарског и турског језика учинио велике услуге од почетка кампање до данас, нарочито за време повлачења. Интендант ме је хвалио и тражио ме је поново за себе. Захвалио сам г. Ласреју за све што је учинио за мене. Он изјави да то чини српском народу. Када ми стисну руку добри човек рече:

– *Je vous estime comme un frère.* [Ценим вас као брата.]

Тачно у 3 и 30 после подне, са часовником у руци један француски војник увео је нас петорицу тумача 122. дивизије у први биро великог генералштаба француских трупа Источне Армије. Један фини капетан, углађен и љубазан, сав гладак, дочека нас врло лепо, узе податке о нама и опрости се:

– *Messieurs, je vous remercie. Au revoir.* [Господо, захваљујем вам. До виђења.]

Рекао нам је да нас ставља на располагање пуковнику Лешјанину,³⁰⁷ српском делегату. Његов биро је преко пута велике зграде коју је бомбардовао пре неколико дана један немачки цепелин. Зграда није погођена, али зато се још диме велики магацини Солунске банке који су у близини. Када смо се попели на трећи спрат велике куће, у дну узаног ходника, осетило се да су ту Срби. Било је људи који су чекали... Тек после пола сата могли смо бити примљени, и тек су нас кад је пао мрак пустили, Ништа нисмо завршили, разуме се. Рекли су нам да дођемо сутрадан у девет сати. Они које је послала Врховна команда добиће пет динара дневно за време које су радили као тумачи, а сада треба да сачекају да стигне одлука Врховне Команде о томе шта ће даље радити с њима. Треба

³⁰⁶ Ернест Ласре (Ernest Lasseray), француски официр на Солунском фронту, у саставу 122. дивизије, у којој је Драгољуб Јовановић био тумач. – Д. Јовановић, *Мегаљони*, књ. I, 197.

³⁰⁷ Лешјанин М. Љубомир (1861–1933), син генерала Милојка Лешјанина (1830–1896).

да чекају у Српском логору. А нас тројица који нисмо били војници бићемо регрутовани за ђачку чету. Знао сам колико би било непријатно за мене служити у ђачкој чети сада када су сви моји другови отишли у Француску и када командују жандарми. Али сам ипак веровао да ћу се некако спасти и тога и налазио сам да ће и таква ситуација бити за мене корисна и да ћу умети да је учиним пријатном.

Те вечери смо вечерали, Душан Тешић³⁰⁸ и ја, у Српској кујни и ноћили смо у Хотел-Лондону. Ујутру сам однео једно писмо од г. Ласреја неком његовом пријатељу. У српској делегацији нису још ништа учинили за нас и рекли су нам да дођемо после подне. Ујутру сам се видео са Александром Петровићем Рекао сам му своје стање.

Ако случајно одете у Француску, можете рачунати на нас.

Он је у Солуну са браћом Станковићима из Пирота. Они овде развијају велику трговину са Французима, и изгледа зарађују врло добро.

Увече, око пет сати, упутили су нас, тумаче у српски логор у Зејтинлику, на један сат од Солуна. Узели смо своје ствари од љубазног каплара на станици и кренули смо пут логора. На раскрсници нас прими у аутомобил један доброћудни Енглец. Била је већ ноћ када уђосмо међу српске шаторе. Сви су се били склонили и мале светиљке су показивале заруменела шаторска платна испод којих се чуо жагор, разговор и смех. Један чича из трећег позива показао нам је где је командантов шатор. Око нас се окупише и наши ђаци који су радознало посматрали младе Србе, у француској униформи. Скупљало их се све више. Већ су почели и да разговарају и да нас распознају.

Има један Пироћанац који те познаје.

Да није Драгољуб Јовановић?

То је био Брана [Манојловић]. Брзо смо се видели и обрадовали се један другоме. Он је још увек задржао своју стидљивост. Она још увек прати његову љубав за друге, његово пожртвовање. И то ме још једном привуче том човеку од кога ме је живот одвојио с толиком силином. Позвао ме је да будем шести у његовом шатору. Остао је увек добар друг и стидљив пријатељ. Обојица знамо нешто, и то нешто нас је раздвојило, али нас сада везује успомена на то нешто.

³⁰⁸ Душан Тешић, школски друг и пријатељ Раула Балугџића из Треће београдске гимназије. Син је Срећка Тешића, високог функционера, пореклом из рудничког краја. – Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 12, 339.

Млади војници из ђачке чете приредили су ми те вечери велико изненађење. Сви су од реда говорили против Француза, кривили их за своје патње и за сублимну несрећу наше земље, и приписивали им најсебичније намере и најсмишљеније рачуне. Ја сам се трудио да докажем супротно, али сам просто клонуо пред снажним уверењем које имају сви ђаци из солунског поља. Никакви разлози нису помагали овим младим људима којима је добродошло што могу да за све своје невоље нађу кривца у Французима који су, ништа мање него, чивути, и, у нареднику Симону, који се опија њиховим вином... Човек воли да тумачи и да налази кривца. И никада му поглед није краћи и ужи него када је у невољи. Национално потиштени народи све своје патње приписују својим угњетачима. А наши млади желе да Немци победе и да се Србија никада не поврати, јер немамо људе који би управљали. Само желе да се врате својим кућама, па ма под којом владом то било. Причају да им је живот у чети страхан, да су жандармски поднаредници врло сурови и да их они силом ућуткују. Они излазе на крај и са официрима који не раде како треба. Маса ђака је побегла, неке су ухватили и вратили, друге су осудили „преким судом“ на петнаест година робије... Ја сам тек онда почео да разумевам њихову неосновану мржњу према Французима. То је мржња уморних и зловољних којима је потребно да нађу творца њихове беде пошто-пото, и учинило им се да их Французи мрзе и да их посматрају као животиње. Када им кажем каква осећања ови испољавају према мени, они то онда зову ласкањем и расипањем речи без вредности.

Њихов пријем је био срдачан, и та ноћ је прошла врло добро. Они су ујутру, пред осам, отишли на занимање, а ја сам имао да изиђем пред лекарску комисију. Преглед је био тек у подне, и проглашен сам привремено неспособним. После другарског ручка отишао сам у варош мислећи да сам завршио крупан посао и да је то доста за овај дан.

Сликао сам се у војничком оделу као да сам знао да се у Солун више нећу вратити у њему. Један Француз ме позвао у свој аутомобил за Топсин. Мислио сам да идем возом, али сам овога пута искористио прилику. Био је то неки авијатичар. У разговору ми рече да су непријатељства између нас и Бугара прекинута и да има већ неколико дана како им је забрањено да лете изнад бугарске територије. Он мисли да Бугарска тражи мир. Немачка црпе сва природна богатства из бугарске земље и заводи своју диктатуру.

У његовом аутомобилу није било довољно места, те сам престајао целог пута, на киши и ветру. Али ми је све то надокнађено врло пријатном вечером, можда најпријатнијом у мом животу.

Сви су се изненадили када су ме видели да долазим у овај позни час, после опроштаја и растанка. Док сам објашњавао своју ситуацију г. [Жак] Вашеу,³⁰⁹ под шатор уђе Боаден:

– *Dragolioub, on vous attend!* [Драгољубе, чекамо вас.] Делаби је већ казао да сам дошао и они ме ето позивају да вечерам с њима.

Била је то права свечаност. Делеби „кваси“ своје законе војника прве класе, а Боаден и Фериан славе свој рођендан. Позвали су и званице и све им је било лепо. Са интересовањем су слушали моју причу и желели да буду на мом месту.

– *Ah! Vous allez voir la France!* [А! Видећете Француску!]

– *Sacré Dragolioub, il va voir la France!* [Вражји Драгољуб, видеће Француску!]

Када се вечера већ завршавала дође Фишел и Пруво. Фишел седе баш према мени, али ме не опажаше. Када се окрену ја га дочеках насмејана лица:

– *Ah, le voilà!... Qui est-ce que ça?* [А, ево њега!... Па ко је то?]

Био је срећан, као пријатељ што идем у Француску. Слао ме је најпре у Екс [Aix-en-Provence] близу Марсеља, а затим у Париз, на Сорбону. По неколико пута ми је понављао шта треба да радим. Говорио је да треба да останем при својим идејама и да студирам философију и социологију. Предвиђао је велике успехе и прорицао ми каријеру професора у Француској...

Он је расипао своје речи док је поред нас пламтео плави пламен пунша. Ја сам са задовољством гледао како се колутају дивне култе љубичасте и плаве, и како се меша усијани гас са врелом течношћу. Фишел је говорио...

Сви су певали, један за другим. Дезире је послужио своју укусну кафу, а затим је дошао пунш. То је за мене било први пут да га пијем. Сви су били весели. Смејало се, певало, викало. Официр није могао да спава. Поноћ је била прошла. Речити Ге је већ одавно прочитао своје нове песме и већ неколико пута су певали његову песму:

„*Allons danc les Balkans!* [Хајд'мо на Балкан!]“

Певање се већ почело претварати у дреку а смех у неартикулисане звуке. Фишел и ја смо најмање пили, али и нас је држало опште опијено

³⁰⁹ Жак Ваше (Јоџо Васеу, 1895–1919), француски денди, дадаиста, уживалац опијума, претеча надреализма и велики пријатељ Андреа Бретона.

стање заноса. Он је непрестано понављао да не треба губити веру, да је моја будућност велика и да је она у Француској.

Када је био већ трећи час после поноћи решише се да прекину. Испратили смо другове, госте и вратисмо се да спавамо.

Ујутру сам разговарао са интендантом о својој ствари. Он ми предлаже да останем с њима. Произвешће ме за поднаредника, даће ми пет франака дневно. Ја сам му говорио да желим да идем у Француску да искористим ове најбоље године за своје студије. Изнео сам му целокупну ситуацију своје куће и све своје намере.

– *Maintenant, je n'ose pas vous proposer de rester avce nous. Il faut que vous alliez en France.* [Сада се не усуђујем да вам предложим да останете с нама. Треба да одете у Француску.]

Остаје да се побрине, рекао је, да ми обезбеди колико толико живот у Паризу. Како су сви његови пријатељи испремештани или мобилизовани, он ми неће моћи дати писмо за неку личност, али ће ми издати уверење о мојој служби код њега. А сада му ваља дати времена да питање простудира.

Господин Ласре, увек љубазан и предусретљив према мени, показа пуно воље да разуме моје жеље и да потражи средстава да се оне задовоље. Понудио ми је да седнем у његову фотељу док се он сећао својих познаника и пријатеља на које би ме упутио.

Предвече истога дана, 11. фебруара представише ме младом професору који ме јутрос затече у фотељи Господина Ласреа. Када је разумео у чему је ствар, он ублажи тон и поче се распитивати о мојим намерама и о врсти мојих студија. Занимало га је који правац у философији прихватам и које писце мислим да студирам. Већ смо улазили у ствари које очевидно обојица волимо и његов лед поче да се криви. Ја сам то осећао и било ми је пријатно. Најзад му рекох:

Да бисте правилно разумели моје идеје треба да вам кажем ко ми је учитељ: – Анатола Франс?³¹⁰

– *Ah, c'est très bien!* [А! То је врло добро!]

³¹⁰ Анатола Франс (Anatole France, право име му је Жак Тибо, 1844–1924), један од највећих француских писаца, једини који је одмах после смрти унесен у Пантеон. Био је изабран у Академију француску, коју је, иначе, исмевао и у коју је ретко долазио. Добитник је Нобелове награде за књижевност 1921. године. Бавио се и историографијом: написао је Јованку Орлеанку, у две књиге. У младости је писао и песме. Гл. дела: *Таида*, *Злочин Силвесџера Бонара*, *Црвени крин*, *Побуна анђела*, *Ейикуров врш*, *Мишљења ојаша Жерома Коањара*, *Осврво пинівина*, *Печењарница краљице Педок*, *Живош у цвећу*. Оставио је иза себе и четири књиге књижевних критика. Бранио је Драјфуса и увек био на страни прогоњених. – Д. Јовановић, *Полишичке усјомене*, књ. 12, 361; *Мала енциклопедија*, књ. 3, 752.

Млади човек устаде са столице, приближи ми се, и поче ме испитивати о делима Франсовим. После неколико реченица хтеде да зна које ми се дело највише допада. Рекох му да волим *Силвестра Бонара*, али да сматрам за најбоље дело *Таугу*.

– *C'est ça! Moi aussi!* [То је то! Ја такође!]

Био је усхићен. Чудио се да може овде наћи човека који мисли као он и који воли оно што и он. Када му рекох да обожавам *леје форме* за које је Франс мајстор, он поче рецитовати пасаже из Таиде. Показах му план свога *Анашола Франса*. Он је био задовољан и даде ми три четири имена писаца који су писали о Франсу. Међу њима помену Мишоа³¹¹ од кога је скоро изишла комплетна студија о великом писцу.

Да бих му дао тачну представу о мојим идејама и плановима рекао сам му имена студија које намеравам да обрађујем. Нашао је да су проблеми сложени и тешки, и да за те студије треба ићи на Сорбону. Растали смо се као пријатељи. Он је већ започео писмо којим ме препоручује свом пријатељу, новинару у Паризу. У исто време позва ме на разговор сутрадан.

Тај састанак није био у 12, јер сам тога дана отишао у Ментешели на колима Г. Кавелијеа који је био на станици. Другови су ме врло лепо примили. Сутрадан сам се опростио са свима, и после подне већ сам био на станици. Одмах сам отишао Г. Ларсеју. Он ми рече да ће спремити све што треба. Г. Галанд,³¹² професор, енглески тумач, позва ме у свој биро и упита ме о мојим средствима. Рече ми да је живот у Француској скуп и да ће у почетку бити тешкоћа. Он ми даје писмо за директорку женске гимназије у Марсељу и за неког г. Гарнијеа у Паризу који ће ми помоћи да видим самог Лансона.³¹³ Он се нада да ће све ићи добро. Г. Помиез, мој млади пријатељ, даде ми такође два писма, за Марсељ и за Париз.

³¹¹ Анри Мишо (Henri Michaux, 1899–1984), француски песник белгијског порекла. Снагу његовог песничког израза посебно одликују смела трагања у области језика, као и понирање у снове и подсвест. У младости је објављивао и путописе, бавио се и сликарством. Гл. дела: Еквадор, Варварин у Азији, Пут у Велику Гарабању, Бедно чудо, Немирни бескрај, Ветрови и прашине, Познанство из понора, Тренуци и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 2, 695.

³¹² Галанд (Galland), професор енглеског језика, официр на Солунском фронту. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 55.

³¹³ Гистав Лансон (Gustave Lanson, 1857–1934), књижевни критичар и историчар. Предавао је на Сорбони. Био је директор Ecole normale supérieure. Основао је прву школу „сорбонске методе у историји књижевности“. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 160.

Та два млада човека позваше ме да с њима изиђем у шетњу. Одведоше ме својој кући. За чајем се разговарало о Франсу и о Буржеу. Г. Галанд мисли да Бурже пише врло рђаво и да није оно за што га држе. Г. Помиез цени његов стил и његове анализаторске способности. Ми се још једном сложисмо. *Diciple* је на обојицу извршио врло велики утицај. Он је желео да му говорим о себи и о Буржеовој књизи. Док смо пролазили поред радова француских војника ја сам им говорио о трагедији младих српских социјалиста. Рекао сам да сам дошао у стадијум када хоћу да извршим ревизију својих идеја, које је живот тако свирепо демантовао. Обојица су се слагали у томе да треба поклонити велику пажњу животу и његовим фактима, и да тек после дођу теорије које не вреде ништа када се не слажу са животом. Ја сам то већ увидео и баш зато и хоћу да радим упоредо философију и социологију, а пре свега хоћу да дам себи времена за контролисање својих идеја и за стварање једног новог погледа на свет.

Увече у 9 часова г. Помиез ме позва себи. Намести ме да седнем и рече да жели да ме чује. Хтео је да говоримо о *Дисципли* и о нама.

Причао сам му, у врло кратким потезима свој живот до сада. Када сам завршио зачудио сам се да је Десанка имала тако велику улогу... Са неком одрешеношћу коју немам када говорим српски, ја сам своје односе са Радом називао љубављу... Осећао сам да говорим са заносом када сам описивао свој раскид са Десанком. Њега је све то врло интересовало и кад год бих прекинуо он ме је замолио да наставим. Нарочито је хтео да му испричам прилике у којима сам био док сам читао *Ученика*. Рекао сам му да сам се као социјалист једнострано образовао и да нисам био спреман за многа осећања која су једном морала наићи. Читајући *Ученика* себе сам нашао у Роберту и видео сам колико су нам судбине исте. Хтео сам да не доживим његову трагедију. Криза је била у пуном јеку када сам се обратио свом Богдановићу, као што је Роберт у последњем часу тражио потпору свога учитеља. Богдановић није могао да одговори. Али ја сам сâм срећно пребродило буру и спасао сам се на острво Лиеровог *активизма*.

За мог младог пријатеља та реч је била нова. Али му се допала када сам је објаснио. Већ је била поноћ када је почео да прича своју историју.

Мој живот је био много простији... почео је млади човек скидајући са носа свој цвикер. Он је био доброг стања и није имао идеје које су испуњавале моју младост. Затворен у пансионату *Ecole normale supérieure* [Више нормалне школе] у Паризу он је био одвојен од живота. Већ при крају студија некако је добио *Ученика*. Почео је да чита и врло га примамило. Тих дана добио је од куће 400 франака. Решио је да напусти школу и да оде у Луксембург да чита ту чудесну књигу. Одатле се преселио

у Хајделберг да тамо проживи патње младог Роберта у којем је и он препознао себе. У Хајделбергу је угледао нешто што више никада није заборавио: зелене очи једне лепе жене... Тако се завршила историја његовог читања *Ученика*, и он се вратио у Француску.

Мислећи о чаробним зеленим очима хтео је да ми покаже колико су га оне занеле. Отвара своје белешке и чита ми пасаже у којима описује своју ноћну шетњу по Солуну са визијом зелених очију... Већ је давно била протекла поноћ када у његовој собици настаде савршен мрак: радници су прекинули струју, јер је већ било позно и сви спавају...

Солун, среда, 25. фебруар 1916.

Неколико је дана како сам у Солуну. Дошао сам 15. да примим из српског логора уверење о свом ослобођењу. Ваљало је чекати још три дана. Када сам га добио отишао сам у конзулат да узмем друга потребна документа: пасош, сертификат о неспособности, на француском језику, и, уверење од француске комисије.

Била је недеља када сам сишао из српског логора. У кафани „Кристал“ нађем Александра Петровића што ме је силно обрадовало. Он ми даде неку зелену дописну карту са бугарском марком. То је долазило од моје куће. Сестра ми пише 5. јануара да су добили моја два писма, да су сви здрави, да се зет вратио у Пирот без свог левог ока, да они држе целу кућу, јер су кирајџије отишле пре три месеца. (То значи да ни Рада није у Пироту). Она ме поздравља од свих у кући и жели да поздравим брата када му пишем. Они мисле да ја знам где је он... Баш тога дана сам послао за њега три карте на Крф где се повукла сва наша војска, и две карте кући.

Петровић ми предлаже да останем с њим да радим. Ја сам се душевно потпуно спремио за Француску и одбих његову идеју о остајању у Солуну. Међутим када сам почео да мислим о својој ситуацији коју сам до сада само осећао, ја сам одлучио да га саслушам. Ако одмах одем у Француску он ми обећава да ће ми на мојих 400 франака слати још 100 франака месечно. Ако останем да радим с њим три-четири месеца и ако послови буду ишли добро он се нада да ћу имати средстава да останем годину и по дана у Паризу. Те вечери сам био његов гост у дивној сали једног ресторана. Ваљало је да употребим своју слободну вољу и да се решим.

После дугог размишљања одлучио сам да останем с њима неколико месеци, и да у Француску одем три месеца пред почетак школске године.

Када сам пре неколико дана отишао у Топсин сви су били изненађени што сам ја непрестано ту.

– *On vous croyait à Paris!* [Мислили смо да сте у Паризу!]

– *Qu'est-ce que vous attendez par ici?* [Шта још чекате овде?]

Уверававали су ме како у Солуну губим време, како је за мене Француска. Г. Ласре је долетео на станицу када је чуо да сам ја стигао. То је био мој први пут везан за трговину. Требало је да одемо у Карасули за неке овце. Пошто објаве мојих сапутника нису важиле за војне возове као моја, нису их пустили да иду даље од Топсина. Јер сада, од те станице сви возови постају војни. Морали смо да останемо, и да се вратимо увече.

Господин Ласре-у је одговорио на моје писмо у којем сам га обавестио о својој одлуци да останем у Солуну. Он остаје при своме да треба да одем у Француску да себи припремим терен за доцније борављење. Док научим језик савршено и док нађем себи какво место где ћу зарађивати толико да омогућим своје студије проћи ће тих неколико месеци до октобра. Ја сам се пак држао Петровићевог обећања да ћу после три до четири месеца зарадити за своје издржавање од године и по дана. Он је најзад пристао да останем три месеца, под условом да одем најдаље у јулу. Највише се бунио Фишел.³¹⁴ Он је говорио да треба сместа ићи. Господин Помије се сложио с тим да останем само ако знам да су обећања сигурна. Приликом свог разговора дао ми је да прочитам једну његову литерарну ствар. Био је то опис љубавних авантура од четири дана једнога његовог друга. Ствар истинита и реалистичка.

У Солуну сам провео неколико необичних дана. Док сам добио објаву за путовање нисам скоро никако излазио из куће. Био сам одморан, читао сам, и размишљао сам више него сада када не могу да искористим ни два сата слободног времена. Осетио сам како сам бедан и сâм, како сам осуђен да увек оскудевам у понечем, а најчешће, у средствима за живот која би омогућавала независан и систематски рад. А када бих мислио о беди мојих код куће био сам још несрећнији. Питао сам се да ли они имају и хлеба да једу, и тада сам се и сâм одрицао јела и задовољавао сам се једним оброком дневно. Мислио сам да се то тако може и желео сам да ми остане што више за лепу Француску...

Ускоро су се послови компликовали и ја сам ушао у реку трговине, коју учим код необичних Станковића. Мило ми је што упознајем један нов свет, што долазим у додир са разноврсним људима и што се појављујем у свим

³¹⁴ Фишел (Fichelle), један од француских подофицира из 122. дивизије на Солунском фронту, у којој је радио Драгољуб Јовановић. – Д. Јовановић, *Полишичке успомене*, књ. 12, 358.

могућим ситуацијама. Као трговац, ја се дижем и спуштам: од последњег слуге до господина који немарно седи код Кристала и вечерава у сјајној сали ресторана Венизелос. Бивало је и страшних дана као онда када смо из Аматова дошли у Топсин. Вода је још једном била садржина целог једног дана мога живота. Али ови људи овде, представљали су потпуно нову средину, умели су тако да ме придобију за себе и за свој рад, да сам у року од два дана био спреман да предузнем исти посао и да пођем у сусрет истим патњама и непријатностима.

Нашао сам нове људе. Упознао сам оне које сам до тада знао само из виђења или из сусрета. Петровић има неку чудну привлачну моћ која га ваљда и чини допадљивим женама. Мада правник по струци, он је сав тих и мекан, и ничим не одаје жестину и темпераменат једног практичног адвоката. Али у њему има оног срдитог мрштења које сам срео код Недељка Јовановића и оног поноса који има мој надзорник из Радовишта. Иначе је сав фини и отмен. У том погледу, он би био сличан Срети кога познајем само из Десанкиних прича. Он као да је само нешто тиши и сталоженији од Срете, и има извесну жицу туге и сентименталности која је остала свакако од неке болне љубавне историје. Обећао је да ће ми приказати ту болну љубав. Послови нам не допуштају да дуже будемо заједно. Једва стижем да му говорим о Анатоли Франсу или да му споменем Десанку и нашу трагичну историју. Послови нас бацају на разне стране и можда условљавају да дуже волимо и да желимо, ми који, ни један ни други нисмо богати ни неисцрпни...

Ако је психологија главно средство за успешан живот сваког човека, онда је она сублимна потреба за трговца. Алекса Станковић³¹⁵ је одличан психолог и тако изврстан трговац. Тај човек познаје врло добро човекову душу и уме да користи неке покрете да би осетио њене промене и да учини све што треба да се задовоље захтеви једне душе која може да послужи корисно његовој ствари. Можда су то свакодневне особине свих искусних људи, али оне ме фрапирају код овог човека без великих претензија који све ставља у службу својих интереса и врло брзо уме да пронађе добре и корисне стране неког човека или неке ствари. Када се томе дода способност да вешто чита намере или дела већ учињена на лицима људи и да погађа скривене тежње најопаснијих психолога, јевреја солунских и македонских трговаца, онда се лако може објаснити како његови послови иду добро и то у Солуну где се све заснива на превари. Да није његове обазривости и увек живе пажње брзо би били ликвидирани и били би у

³¹⁵ Алекса Станковић, трговац из Пирота.

положају оних који другима служе. А он зна на какву би их судбину осудили ови људи када би само били у њиховом положају. „Они би нам дали да једемо леба и алве...” Он међутим не напушта људе које експлоатише. Нарочито не заборавља човекову особину да се слатка реч воли изнад свега. Он у томе није штедљив. Исто тако врло добро зна да су ситнице најважнија ствар. И уме да задовољи најситније потребе и жеље да би добио више, и да би избегао да плати крупан захтев. Платити ручак, чашћавати у кафани, давати поклоне, све су то средства којима се служи сваки трговац у послу. То су ствари које чиним сада и ја који никадаа нисам слутио да ћу водити трговину. Али наш Алекса тако лепо уме да изводи све те операције да човек никада и не помисли на његову задњу и праву намеру. И вичан је речима. У томе је прави вештак. Све зачини лепом и zgodном речи. И никада није уморан да говори, и никада му није досадано и одвратно да се смеје само ако је то потребно за успех. У стању је да у часу пређе из једног у друго, сасвим супротно расположење. Посао који ради, пун живих и кратких осећања, учинио је да он није способан за дубоку и широку мисао, ни за какав рад који би тражио одлучну издржљивост и сталност. Он ни у чему није сталан. Говориће два сата, свакоме и увек с одушевљењем, како ће вечерас ићи у бископ или негде на вечеру. Када дође час да се тај весели план изврши, он се растужи, ућути и устаје позивајући и друге да крену кући. И одмах одлази ако не наиђе други талас осећања који га одведе на сасвим супротну страну. Врло духовит, у жанру људи из нашег места који се за сваку шалу служе необично изразитим дијалектом, он уме да насмеје човека у сваком расположењу и да избацује шале које могу да конвенирају сваком друштву. Таквог човека није могуће мрзети правом и дубоком мржњом, мада је с м способан за мржњу, наравно скривену и неизражену. Своје везе никада не кида, врло је пажљив у спољним односима. Добар је психолог, он зна све слабости људског духа и користи их увек за себе. И то је један човек од живота, који пролази кроз живот борећи се, али који увек нађе начина да се насмеје.

Сасвим је другојачији његов брат Пера [Станковић].³¹⁶ И он је одличан трговац, мада мање вешт познавалац људске душе. Алекса је много финији и отменији. Пера је груб, непосредан. Његова главна особина је да уме лепо са људима који су му потребни. Он махом ради са сељацима где није потребна превелика вештина, али где је најважније моћи спустити се до њих живећи њиховим животом, али ипак одржати престиж свога заната. Он то уме. Нестрпљив и нервозан према нама свима, он стрпљиво допушта

³¹⁶ Петар Станковић, трговац из Пирота.

да га гњава његови сељаци, који најзад буду побеђени. Ја нисам с њим много био, али видим да је врло неусклађен и не одвећ богат. Спушта се до сељана, живи њиховим животом али ту додаје особину свога брата: галантан је и уме да задовољи њихове ситне потребе. Када треба он ће извући 16 франака. Али с тим да донесу 1600. Иначе је сав сиров и груб. Не преза ни од чега. И када ради један посао обузет је савршено њим. Од јутра до мрака тај мисли само о својим кожама, воловима и „бравима“. Када ређа своје седефне бројанице он се задуби у ствари које га интересују. Јер, његова интелигенција није као у његовог брата. Њему треба много времена да смисли нешто и да пронађе план извршења.

Када се човек сети неких људи уста му се и нехотице развлаче у осмех. И душа се радује од помисли на пријатно лице. Тај случај није са трећим Станковићем из наше куће. Напротив. Кад год се сетим њега мени је непријатно, као од ружног лица које видим, или од одвратног мириса које осетим, или од горке мисли које се сетим. Тако кажу и сви са којима сам разговарао о њему. Он је човек апсолутно неспособан за рад и за живот. Сав одбија. Иако је његов рођак Алекса успео да се радујем његовом сусрету и да желим његово друштво, овај ми је непријатан и избегавам га кад год могу. Тај човек је терет за све. Никома не помаже, не може ништа да уради, а тежак је, тежи од камена...

Имамо још један интересантан тип људи. То је приштински трговац Мита. Прави тип старог турског газдаша који уме да експлоатише грубо и дивљачки. Он ме својом грубошћу и својим тврдичлуком подсећа на мог оца. Навикнут да се креће између крајности роба и тиранина, он уме да пузи и да буде свиреп. Када само осети да је неко под његовом руком, он је спреман да га подвргне најгорем животу и да од њега направи недостојног роба. Он никада не води рачуна о комодитету других. А то је црта која одлично карактерише некултурне људе. Он све граби за себе и зато нема пријатеља и никоме није симпатичан. Штеди у свему, не уме да живи, и цео век ће му проћи у лишавању и поред пуних џепова.

Пеџак, 26. март [8. април] 1916.

То је дан мога рођења. Сада имам двадесет и једну годину. Овај дан има чудну сличност са прошлгодишњим. Пре годину дана, после једне шетње која је била тужна, прва тужна шетња у Радовишту, био сам невесео и мрачан. На последњем листу свога дневника написао сам: „Није само мој дан који ми одриче љубав...“ – То је био почетак прекидања мојих односа са Десанком [Милутиновић], са пријатељем детињства и младости моје. Од тога кобног дана, када сам опазио како ми бежи лепа тица,

настали су за мене дани мучења. Неизвесност је најтеже и најлепше стање које постоји: Нема већег уживања од задовољства које доноси слатка слутња и несигурно тумачење знакова који наговештавају љубав, нову, непознату и неисказану. Нема грознијег мучилишта од сумње која нагриза нашу срећу и руши наш мир, од сумње коју хране ситнице и ништице, али која потенцира свој живот нашем бедом. Ја сам од тога дана био толико запањен променом коју сам опазио, толико притиснут неизвесношћу, и толико уплашен од могућног резултата да нисам имао куражи да водим свој дневник и да изразим речима оно што сам слутио и предвиђао.³¹⁷ Истина која се формирала била је тако страшна да нисам смео да је признам ни себи, а још мање да је поверим хартији. Сва могућна тумачења нису ми помогла да се умирим. Покушао сам да све објасним умором. Ишло је врло успешно. Ја нисам богат и широк; она се лако и брзо умара; он има лепе особине које она воли а које мени недостају. То су три јака елемента који могу да резултују једно удаљавањем и једно примицањем. Два крајња елемента остају стално и, под претпоставком, непромењена. Средњи елемент се променио, и, сасвим природно, од једног пола почео прилазити другом. Пошавши од претпоставке да смо ми мушки остали релативно непромењени, закључио сам да се она уморила од мога непрестаног присуства и хтео сам да реагујем на то дужним одсуством. Отишао сам у Пирот. Дванаест дана сам био удаљен. Када сам се вратио требало је да видим резултат своје операције.

Шеснаестог маја, на дан повратка с пута, почео сам нов дневник, после педесет дана, и прва реченица је била пуна радости: „Данас сам видео како ми се враћа једна мала срећа...” За то сам имао разлога. Она [Десанка Милутиновић] ме је одиста примила врло добро и њено држање је обећавало нов, промењен живот. Ја сам радосно поздравио тај мајски дан пун сунца и цвећа, и слободно сам чекао да сване јутро и да дође вече...

Али после извесног времена опазио сам да се ствари окрећу друкчије. Промена је била извршена, али никако у моју корист. Моје одсуство је њу одморило од мене, али је у исто време више приближило њему. И онда сам почео да увиђам да је моја претпоставка била погрешна. Поред средњег елемента који је почео да се примиче десном крилу променио се и десни и нагло корачао ка центру. Када је све било спремно за судар, ја сам се измакао, они су се срели лицем у лице, погледали се погледом љубави и муња је синнула и гром је загрмео... Када сам се ја вратио користио сам се само психолошким резултатом одмора, и то врло кратко време: једва три

³¹⁷ Очигледно, Драгољуб Јовановић је дневник водио и пре 16. маја 1915. године.

дана. Громови су грмели увелико и ја нисам био глув да их не чујем. Када је страшна музика постала несносна за мене, и када сам се видео у агонији једног „цркавања“ на зеленој трави, посред цвећа и окупан пурпуром мајског сунца на заласку, – отишао сам сасвим у лево, и примакао се крајњем левом крилу, повукао се у мрак, куд било, Бојовићу и енглеском језику...

То су били дани радовишких винограда, Посланица Апостола Павла на енглеском и бугарском језику, Бојовићевих стратегијских тумачења, патње од смрти једине девојке [Љубице Мијовић] која би ме можда могла да воли, дани једног страшног душевног живота који ме је испијао и сушио више него јунско жарко сунце. Задојен вечитом илузијом у којој све ствари изгледају лепше него што су, и у којој се свака девојка са обилном плавом косом и у зрачној белој хаљини претвара у небесну појаву, чисту и светлу, ја сам се још увек давио у мору сумње и неизвесности и непрестано сам кривио себе за стварност која је била независна од ма чије воље. Тако је било све док ми Мефистофело није донео тајанствени кључ познања у виду писамцета које је, неким чудом, почињало са: „Мила моја“. Тада сам први пут осетио задовољство, задовољство које осећа човек од заршеног посла. Резултат је био директно против мене, али је то био резултат. И он ми је донео мир.

Захваљујући том душевном миру и задовољству што учим са успехом један велики језик ја сам могао да проведем диваних месец дана бањског живота, сам са Господином. То је био месец дана наших купања, ручкова, летњих одмарања у хладовитој „мислионици“, читања *Равнодушних* и Анатола Франса и дивних шетњи по чаробној месечини радовишког неба. Тим данима је плаћена моја патња од неколико месеци. Дан њеног доласка се примицао, и ја сам осећао да треба да одем пре но што бих био принуђен да је изведем у шетњу и предам њему. Она је дошла раније но што смо се надали. Изишла је сама, и све је текло врло добро. Упознао сам је у правом светлу и згрозил сам се од прљаве стварности, и учинио сам себи задовољство да је никако не видим читава три дана. Када је после тога дошло до последњег објашњења био сам савршено миран. Решио сам да одем, и она је то знала.

Када је мој Господин рекао, 3 октобра: „*Finita la comedia!* – Наређена евакуација“ – она је већ била далеко, далеко. Ми смо бежали месец дана и најзад смо дошли у Битољ. Тих дана нисам стигао да мислим ни на кога. Тек када сам, после читавог месеца, сео одморан и сталожен, после свега што се претрпело од Прилепа до Кавадара, и пошто сам се навикао на живот са Французима, ја сам у своме новом дневнику почео да се сећам

Десанке [Милутиновић] и Раде [Радојке Мијовић]. Ова друга је добијала све већи значај, док нисам почео да је желим у тишини македонских села...

Солун није варош љубави и илузија. Свакога дана осећам како ме стварност обухвата целог и видим како беже чаробне слике мојих илузија. Почињем да препознајем човека као човека и жену као жену. На моју велику несрећу. Никада живот који ми даје ново познавање неће достићи чар мојих слатких илузија. Никада нећу моћи да волим са оном свежином са каквом сам волео. И ове жене које виђам тако често, и којих су пуне улице овог града, уливају ми страшну одвратност, и онеспособљавају ме за лепу, чисту љубав.

Данас, када је мој дан, ја сам ваљда на врхунцу свога сазнања, то значи, свога разочарања. Преда мном је цела историја те љубави са свим својим појединостима, кобна за мене. Ја данас знам све.

Понедељак, 29. март [11. април] 1916.

... и зажелим се финоће, онога што он зове ниансом. Осећам колико сам жедан љубави, високе, велике, стваралачке, отмене, оне љубави која диже и чисти, оплемењује и чини финим. [Овако стоји у оригиналу.]

Видео сам у његовој речитој причи, коју инспирише љубав, дубоко и пространо атинско небо, и испунио сам своје очи великим црвеним месецом, оним крупним атинским месецом који је он гледао како овенчава главу јединога Аполона својим богатим котуром и како злати гране уметнички лепог дрвећа. Видео сам њу која улепшава свет. Отмена глава Десанкина, са белоћом какву само север може да дâ, ушла је у њега сва, „као каква велика галија из Индије, пуна богатства, накита, плодова и мириса“, и обогатила је његов дух, и закитила је његово тело својом зрачном фигуром, и нахранила је његову душу“ и испунила опојним мирисима цело његово биће. Он је сада отмен и фини, сав елегантан, са јаким осећањем ниансе лепог и лепшег и уметнички лепог. Постао је велики пробирач и има ону засићеност отмених љубавника и сигуран критички укус уметника из *Слике Доријана Греја*.³¹⁸

Данас сам увидео и спознао многе нове ствари. И разумео сам многе појмове који су стајали у мојој свести као такви, али нису имали јасну боју проживљеног и осећеног. Данас сам разумео појам о друштвеним степеницама. И осетио сам колико је видна разлика између тога света и

³¹⁸ *Слика Доријана Греја* је најпознатије дело, роман, ирског књижевника Оскара Вајлда (Oscar Wilde, 1854–1900), објављен 1890.

мене. Тачно схватам зашто сам ја ћутао када је Раца³¹⁹ описивао чар њене лепоте и снагу свог великог пријатеља, и зашто је ћутао он, који нема никада тај обичај, када је његов велики Дучић³²⁰ расипао обилно богатство свога духа. Сетио сам се оних који ћуте када неки пут слушају моје речи. И преда мном су се јасно оцртавале степенице на којима моје место није ни мало високо. Зажалио сам себе. Све те ствари о којима сам данас слушао за мене су недостижни идеал. Све ми стоји на путу. И темпераменат који ме веже, и васпитање које ме умртвљује, и средства која ми не даду да изиђем из страшног круга осредњости. Баш данас сам рекао да у своју активу имам да забележим два месеца лепог, господског живота, када ево дође човек да ми живим бојама опише један други, обилнији и далеко елегантнији живот, према којем је ово наше потуцање по прљавом Солуну бедно таворење. И видим колико је све бедно, око мене и у мени.

Данас више него икада осећам колико сам жедан љубави, велике и праве, са женом лепом и интелигентном, и добром, која ће дизати мој дух, оплођавати моје идеје и танчати све оно што је сирово и грубо у мени. И понављам у себи речи оне пријатне певачице: *J'ai soif, ... J'ai soif... – L'amour!* [Жедна сам... жедна сам... Љубав!]

Говорио ми је о Дучићу. Каже да је он велики српски песник несумњиво већи по ономе што може да каже него по ономе што је

³¹⁹ Радомир Стефановић Раца (1895–1974), лекар из Пауна код Мионице. Студирао је у Монпељеу у Француској. Тада је био социјалист. По повратку у Краљевину СХС / Југославију прво је приступио демократима. Подржао је Шестојануарску диктатуру и кандидовао се 1931. године на листи Петра Живковића. После погибије краља Александра и слома диктаторског режима, пришао је десном крилу Савеза земљорадника. У рату се држао повучено. На парламентарним изборима у новој Југославији, 1945, био је кандидат Народне сељачке странке. Санаторијум му је национализован 1946, а 1953. године оптужен је због утаје пореза, материјалног искоришћавања болесника и нелегалног вршења абортуса. – Д. Јовановић, *Полишичке усјомене*, књ. 12, 326; Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. 1, 287.

³²⁰ Јован Дучић (1871–1943), књижевник; академик; завршио је учитељску школу у Сомбору, а права у Паризу; прешао пут од учитеља по српским школама у Аустроугарској до амбасадора у европским градовима, а уметнички пут од младог песника у провинцији до водећег песника српске књижевности модерне; покренуо је лист Зора у Мостару. У дипломатској служби је, с мањим прекидима, од 1912. до 1941; у току Другог светског рата определио се за четнички покрет; умро је у емиграцији, у САД. Његово стваралаштво има одлике касног симболизма, дајући печат српској поезији уочи Првог светског рата. Осим песама писао је и путописе Градови и химере, афористику Благо цара Радована, као и есеје о књижевности Моји сапутници, о Бори Станковићу, Видрићу, Милораду Митровићу и др. Остала дела: есеји Стаза поред пута, студија Граф Сава Владиславић, стихови и проза Јутра са Леутара. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 695.

написао. Изненадио сам се правим уметничким осећањима која је опазио код њега. Дучић осећа лепоту ствари, осећа је перверзно. Он уме да проналази ситуације интензивно уметничке лепоте и да чулно ужива у њима. Он има своје праве богове, који се зову: лепо дрво, раскошно пун месец у дубоком атинском небу, светлост и боје. Увек је млад и свеж за љубав, и „чини му се да љуби први пут када заволи стоту жену“...

Данашње виђење са Раулом³²¹ показало ми је колико се он удаљио од мене, и колико је оправдано осећање хладноће које смо имали када смо се срели синоћ први пут после толико времена. Ми живимо у два различита света, са два неједнака темперамента, са две особене среће. И ја се дивим ономе што има он, и зажелим се финоће и онога што он зове ниансом...

Субоџа, 17/4. април 1916.

Упркос свим својим жељама, сада водим живот који је страшно далеко од тога да испуњује услове финоће и отмености. Можда као никад живим живот пун најгрубљих искустава. Радим послове које никада нисам доводио у везу са својом личношћу и толико сам заузет да апсолутно не стижем да д м себи рачуна о својим осећањима и мислима. Ја сада слабо што и мислим. Један чисто физички рад исцрпљује све моје часове. Осим ако бројање кожа и погађање оваца није интелектуалан посао!... Ја се непрестано оправдавам пред собом фактом да сада није ни време за озбиљне студије и да садашњим непријатним пословима треба да омогућим себи доцнији рад у миру и слободи. Радујем се што сам успео да и својима пошаљем коју пару са надом да их обрадујем за Ускрс.

Мада сам врло далеко од финоће, осећам како се у мени нагомилава животна искуство и познавање људи. Радо мислим на то што сада имам прилике да спознам сами постанак богатства, идући ка самом извору и оним почетцима одакле сировина почиње да се претвара у производ. Преврћући сирове коже и вуну ја осећам под својим прстима будућа богатства и слутим бескрајан ток промена кроз које она пролазе док се не претворе у рафинисана задовољства која људи налазе у уметности и у књигама, у јавном животу сваке врсте и у женама...

³²¹ Раул Балугџић (1895–1923), син Живојина Балугџића. Матурирао је у Трећој београдској гимназији 1914. Завршио је правне студије у Монпељеу, у Француској, где је и докторирао 1920. године. Од марта 1920. године радио је у дипломатској служби Краљевине СХС, прво као писар II класе у посланству у Бриселу, а затим и у посланству у Атини. Септембра 1921. унапређен је у секретара III класе, у посланству у Берлину. Био је ожењен Кристином Кумануди. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 138–140.

Са Раулом се разилазим што видим да људи који су расли и развијали се у двома апсолутно различним срединама морају да иду различитим путевима. Могу рећи да тек сада увиђам, животним искуством, колико ствари око нас остављају дубоке печате на цело наше биће. И учим се да људе распознајем много сигурније према средини у којој се крећу.

Непрестано сам са Французима и сваког дана стичем нове утиске и оправдавам или коригујем раније. Осећам у последње време како ми се враћа љубав за Енглезе и како опет почињем да их ценим као велики народ. Нарочито ми је симпатична њихова темељност и солидност свега што раде.

Дошла је ових дана једна нова ствар која за моменат ништа није променила у мом живљењу. Нарочита лекарска комисија, која подвргава прегледу апсолутно све Србе који нису војници, огласила ме је за неборца. Узет сам дакле за војну дужност. Сада чекам да се искрца сва наша војска и да нас распореде. Моравска дивизија је већ дошла. И остале су на путу.

Ових дана ме нарочито занимају политички догађаји у Британији. Ирци су се побунили и задају велике бриге Енглезима. Као ретко када досада, два дома су држала тајне седнице. Сада је у Ирској опсадано стање, и Енглези ће бити у стању да приреде нов бурски рат само да умире Ирце у овом времену мада је политички мир у земљи потребнији него икада.

Четвртак, 24/11. јун 1916.

Тек после читава два месеца душевног таворења стижем да узмем у руке свој дневник. Ови дани су пролазили без догађаја, без осећања и без мисли и није ми било потребно да водим дневник. Историја душе се приказује онда када се живи, а ја не могу рећи да сам живео својим бољим животом оних дана када сам присуствовао клању говеда и јагањаца и када се сав мој интелектуални рад сводио на израчунавање килограма чистог меса и на пребројавање јагњећих кожа. Иначе, страховита жега која нас дави у проклетом Солуну, убија и душу и тело, успављује и затвара очи, онеспособљава за сваки живљи рад.

Једина крупна пријатност коју сам имао за ова последња два месеца јесте веза коју сам ухватио са својим братом. Он ми се сада врло често јавља из Нима у Француској, где је у лицеју. Сада сам срећан да добијам пошту и добре гласе од неког свог. Њему је тамо врло добро. Писао ми је неколико лепих писама над којима сам плакао од туге за оним што се изгубило, и од радости што нам се у овим тешким данима ипак нашло

потпора, и што је котва спасена... Он, јадно дете, врло брине за наше код куће и кори ме што новац који сам послао њему нисам дотурио њима.

Десило се још нешто, пријатно и непријатно у исто време. Када је моја француска објава престала да важи, отишао сам да је продужим. Требало је имати уверење од српске полиције пошто ова сада постоји овде. Зато сам хтео да ми наши у консулату потврде да је позивање ђака одложено и да сам ја још слободан. Када сам то затражио, председник регрутне комисије ме збуни својим питањем:

Стоји ли у данашњим новинама да сте ви ђак? Нисам знао шта да кажем. Веровао сам да се шали. Он преврну неке хартије, нешто нађе, и написа на мојој објави о прегледу једно ружно *ђак*. Горе ми рекоше да је у данашњим новинама (27 маја) изишао списак неких ђака. Нашао сам одмах *Српски тласник*. Прва група ђака шаље се у Париз, друга, у којој смо Мисирлић и ја, може ићи на страну ради школовања, и трећа, са Бојовићем, упућује се у Тунис, у Бизерту.³²² По обавештењима која сам добио доцније наш је случај најбољи.

И сада проводим дане у врелом Солуну. Наша полиција ми не даје дозволу да радим изван Солуна, јер је држава, веле они, ризиковала да ме ослободи војне обавезе, само да бих могао продужити школовање. И тако чекам да се питање о нашем одласку регулише.

Моји компанњони су прекинули скоро сваки рад, пошто војна обавеза не оставља слободу ниједном од нас. Господин Аца [Станковић] је у једној француској болници и ево већ петнаест дана се бори да добије одсуство од четири дана. Браћи Станковићима су везане руке и ноге, а Чика Мита сам ништа не може.

Ових дана сам упознао једног дивног Англосаксонца из Северне Америке, тумача Др. Петковића који сада станује у нашој кући. То је врло фин човек, сав надахнут француским идејама и осећањима, готово и с м Француз. Седам година боравка у Француској, и то у Паризу, оставиле су диван траг на његовом духу и потпуно су га препородиле. Тако он сада у себи негује све што је најбоље код Енглеца, Американаца и Француза. Он живи само душом и добар је као светац. Ужива само у врло високим и племенитим задовољстваима, зна литературу, познаје уметност, воли идеје и разуме свет врло правилно. Иначе је песник и ентузијаст, са младом

³²² Наређењем министра војног ФЂО бр. 236 од 11. маја 1916. године, Драгољубу Јовановићу, и још петнаесторици ђака-регрута, дозвољено је да „могу ићи на страну ради школовања“ – *Српски тласник*, 27. мај 1916, 3.

душом и племенитим срцем које је створено само да воли. Гаји бескрајну љубав за Србију и Србе и има дубоко разумевање за наше грубе навике и потребе. Веома се интересује за наш језик који скоро разуме и воли све што је наше. Право је задовољство видети га увек зрачног и насмејаног, ма да је фини и перверзни париски живот оставио свој печат на његове очи и на његову осу. Он је нешто мало заморен. Али све је то онај слатки умор који долази од једног живота који ја не познајем.

Недеља, 20/7. август 1916. На лађи.

Данас у четири сата после подне напустио сам прљав и одвратан Солун. Оставио сам ту сваком непријатну варош пошто сам у њој стекао најнепријатније успомене из живота какав сам водио свега тих осам месеци.

Сада ме мали „Кипрос“ лагано односи у нове крајеве. И пријатно ми је да заборавим све оно што ми се десило у оном сада обилно сунцем осветљеном граду. Све ми то сада личи на сан. Далеко је измакла у помрчину фигура оног младића који гаца по води, усред поплављеног поља, и дозива рђаве Влахе, овчаре, који неће да га одбране од паса који налећу на њега. Већ једва назирем младог Србина који, са три француска војника, тера стадо оваца или крдо говеда битољским путем, и измиче грчким жандармима који то забрањују. Окрећем главу од оног „цивилног“ међу француским војницима који присуствује клању волова и јагањаца, разапиње јагњеће и соли говеће коже. Све су то слике које постоје урезане у историји мога живота али које желим да заборавим.

Док мала лађа пенуша и сече воду која постаје модра и црна, ја седим у малој сали и сећам се својим последњих дана. Видим новог члана редакције „Српског Гласника“ који шири велике енглеске журнале, преводи и скраћује енглеске чланке у којима се велича његова Србија, и даје их своме уреднику кроз ограду од жутих шипака. То је већ пријатнија слика. И задржавам се на оном тренутку када тај млади човек чита свој први уводни чланак и када добија похвале од многих читалаца.

Али и тај живот је схваћен као привремен и требало је да се што пре заврши. Чекали смо на више решење о одласку у Француску. Свакога дана сам пролазио поред конзулата и тражио очима објаву која би нас позвала на пут. Ње никако није било. Тако се живело из дана у дан. Већ нам се досадило чекање, и ја сам одлучио да сам предузнем живљу акцију.

У последње време у Француску су слали све наше војнике и официре који су се прогласили неспособним или тешко болесним. Што и ја не бих отишао као ослобођени обвезник? Обратим се свуда где сам мислио да ћу успети да остварим свој план. Нико није умео да ме обавести како треба. После дугог лутања наиђем, са својим другом Милошем, на једног интеллигентног капетана у саобраћајном одељењу врховне команде који нам је показао могући пут.

Дани су опет пролазили, само што је свако вече доносило нове планове за сутра. То је била садаржина наших живота. Најзад смо успели. Делегација Врховне команде упутила је захтев да се нас двојица запишемо за прву лађу која одлази у Француску.

Опет нешто неочекивано. Баш када смо мислили да све иде врло добро, и чинили последње припреме за свој одлазак, вице-конзул нам је показао депешу из Париза по којој не треба више слати ђаке у Француску, јер нема места. Гром из ведра неба. Све би ипак ишло добро да се господа из конзулата нису потрудила да о томе известе обавештајно одељење које је обуставило наш одлазак.

Истог дана када ми је тај развој саопштен видео сам на улици Раула. Дobar какав јесте, био је и тада љубазан и срдачан. Одмах нам је открио да постоје и лепши изгледи. Саветовао нам је да одемо у Атину и да одатле на неки начин отпутујемо у иностранство. Сада је ваљало радити на томе. После силних препрека у конзулату и по полицијама, српској и француској, успели смо да се укрцамо на лађу, која овако пријатно клизи.

И тако се сада налазимо на путу ка новом животу. Све нам је лепо и драго и осећамо неку јутарњу лакоћу и свежину, дишемо лако, и препуштамо поглед јасној даљини под последњим зрацима сунца на заласку...

Волос, понедељак, 21/8. август 1916.

Ово лепо јутро провели смо у пријатељској варошици на брегу и испод брега. Овде би се лепо могло живети. Мора да је интересантан онај део вароши што покрива увалу између два брега. Пошли смо му у походе. Али нам се учинио одвећ далеко. Вратили смо се. Снабдели се укуским воћем, крушкама, грођем и свежим смоквама и примакли се опет мору које је ваздуху давало оштрину и пријатност. Око подне кренули смо даље.

Довече ћемо стићи у Халкис.

Атина, уторник, 22/9. август [1916.]

Најзад угледасмо обалу посејану белим грађевинама. Рекоше да је то Фалер³²³ нови на једној и стари на другој страни. Изненада уђосмо у Пиреј, у атинском пристаништу. А тамо у даљини видеда се величанствена купа са Акропољем. Најзад је слика постала стварна појава. Када већ уђосмо у шуму од катарки, једара, лађа и чамаца, Пиреј се видео упола. Журио сам да учиним све што треба да што пре уђемо у саму Атину. Узели смо карте за мали електрични воз, уредили смо своје ствари и наша железница је тутњила ка лепој мермерној, белој Атини.

Жељно смо погледали кроз прозор не бисмо ли сагледали што од њене лепоте коју нам је предочавао Раца, али се могао видети само Акропољ, и то само с времена на време. Иначе сам улаз није казивао ништа необично.

Када смо се једном попели до самих улица грчке престонице, осетили смо да више нисмо у вароши сличној онима које смо до тада гледали. Читави редови сличних, подједнако лепих улица говорили су нам да је Атина млада, модерна, и нова. А сунце је у њој било некако свеже, или је сва она чиста и свежа, па се и ваздух дисао лакше. Тек, било нам је врло пријатно.

Када смо се сместили у своју нову кућу, изиђосмо у варош. Одмах нам се наметнуло поређење: Атина је лепша и уређенија од Београда. Били смо очарани њеним правим и широким улицама, и дивили смо се јединственом плану ове вароши. А очигледно је да је она подигнута по једном плану. Пало нам је у очи још нешто: улице атинске препуне су женског света. Жене и девојке, у, као снег, белим хаљинама, у белим чарапама и ципелицама, шарале су као лептири простор пред нама. И ми смо од лепих глава спуштали поглед на мале лепе ножице. Сећали смо се формуле: Ако хоћете лепу женску ногу идите у Атину. То је потпуно тачно.

Одмах смо запазили серије лепих ногу.

Ваљало је побринути се о главној ствари због које смо и дошли. Спремили смо се и узели трамвај број 7 који нас је одвео пред српско посланство. Говорили су нам о раду у тој кући и ми смо очували у себи поштовање и дивљење за тај рад. Стари чича узне писмо које је Раул написао својем тати и оде уз степенице. За пет минута угледали смо пред

³²³ Дуги зидови – бедем који Атину спаја са луком Пиреј, изграђени у 5. в. п. н. е.

собом лепу фигуру господина [Живојина] Балугџића.³²⁴ Он нам још из далека добацио поздрав и пружио руке.

Господине Јовановићу, то сте ви!

Он ме раније није познавао, али га је утисак из писма сигурно навео да ме тако прими. Увео нас је у једну собу и понудио да седнемо поред њега.

Било му је пријатно што хоћу да идем у Енглеску, јер је, вели он, њена култура нама најпотребнија.

Сви смо ми по мало Французи. Задојени смо њеним идејама, прожела нас је литература Француске. Али је за нас Енглеска далека и непозната. Мислим да наше младе људе треба тамо слати.

Он ће се постарати да отпутујемо. Пошто би пут преко Италије био врло скуп, то ћемо путовати право у Марсељ „месаџеријом“. Он ће нас обавештавати о свему.

Имали смо писмо и за великог српског песника г. Јована Дучића. О њему се води разговор већ десет дана Рауловог бављења у Солуну, из сата у сат, из минута у минут. А зна се ко је Дучић као песник. Сада је ваљало да га видимо као човека. Ја сам имао у џепу Раулово писмо у којем је мој друг говорио о последњој Дучићевој песми *Ave, Serbia!* која ће означавати историјски моменат у животу српског народа и српске војске која сада, истиснута са родне груди, довикује земљи матери:

*Још си уз нас, светиа мајко шћо шће муче:
Све су шћвоје муње и мачева славу,
Све у нашој крви шћвоје реке хуче,
Сви вејтри у нашем осветничком тневу.*

*Ми смо шћвоје биће и шћвоја судбина,
Угарац шћвој снца у свемиру. Вечна,*

³²⁴ Живојин Балугџић (1863–1943), студије права започео је у Београду, а завршио у Женеви. Из Србије је емигрирао 1894. због чланка „Рушите двор“, објављеног у листу Народни пријатељ. У Србију се враћа 1903. године, кад постаје секретар краља Петра Карађорђевића и шеф Пресбирео Министарства спољних послова. Секретар српског посланства у Цариграду био је 1906, а конзул у Битољу 1907, па потом у Скопљу, до 8. маја 1909. Од тада па до 1912. био је конзул у Солуну, а у Краљевини СХС / Југославији био је посланик у Атини, Риму, Берлину. Пензионисан је 1935. Као новинар у листу Политика своје текстове, посвећене углавном спољнополитичким збивањима, потписивао је иницијалима Х.У.З. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 182.

*Твој је удес ѿсан на челу ѿвој сина,
На мач њејов реч ѿи сѿрашна, неизречна.*

Он је у том писму изразио дивљење свих нас младих који сада више него икада волимо ту несрећну земљу, ту нашу „свету мајку“. Дучић је формулисао читаве историјске, етнолошке, расне факте и дао сликовит израз крупним истинама. Она идеја херојства и мучеништва која је Србији дала оно што има, и која јој је садаа донела поштовање целог света, нашла је своју философску формулу у два стиха:

*Ми смо, добра мајко, они шѿо су дали
Свајда кайљу крви за кайљу ѿвој млека.*

Даље се не иде. Цео систем осећања је сажет у том двостиху. И ово није васионска философска истина. Ово је српска истина. Песма је знак да се она увиђа и изражава, и да од стварног стања постаје поклич и програм...

Пред нама је најзад била висока отмена фигура г. Дучића. Он још није знао да му доносимо писмо од Раула, био је врло љубазан. Са отменим манирима углађеног човека одржавао је цео разговор. И није могао да не пушта лепе песме и живе идеје, и да не просипа интересантна факта. Одобриво је моју идеју да идем у Енглеску.

Добро чините. Ми смо од Француске много узимали, али је потребно да наши нови људи узму од дубоког енглеског духа. Утолико пре што су наши узимали од Француске сви једно исто.

Усвојио је моју реч да смо ми слични Французима, бар у толико што имамо све њихове мане! Зато треба ићи на другу страну, и у српски живот унети озбиљност и отменост енглеског приватног и јавног живота.

Г. Дучић је био радостан када сам му рекао да се господин Аскју [Клод]³²⁵ заинтересовао за његову песму и да ће је превести на енглески према мом француском преводу. Само је жалио што се она као лирска песма не може никада тачно и верно изразити на неком другом језику.

³²⁵ Клод Аскју, са супругом Алис, енглески књижевници, учесници су великог повлачења српске војске и народа у јесен и зиму 1915–16. Они су са Другом српском армијом војводе Степе прешли цео тегобни пут од Пирота до Медове, и били непосредни сведоци ужасног страдања Срба у том егзодусу; све то су забележили у књизи, објављеној већ 1916, *Ојусѿошена земља – Србија како смо је ми видели*.

Песма г. Аскјуа о Косову коју сам ја донео г. Дучићу дала је њему прилике да говори о правом значају косовске битке који није схватио ни један наш историчар. Наши историчари, мисли он, не умеју и не могу да из наше прошлости дегажирају оне велике и битне идеје које су стварна подлога за развијање договора и без којих се не може разумети такав историски живот нашега народа. И они не истичу колико је наш народ за целога свога трајања водио несебичне борбе за чисте идеале религије и националности, и колико је Косовска битка један велики крсташки рат. То тек сада почињу да увиђају страни историчари и научници, а пре свих то су увидели Енглези. Ја сам му навео шта о томе каже Честертон.³²⁶ А и г. Аскју је схватио борбу Срба у четрнаестом веку као борбу против Ислама а за заштиту хришћанске вере.

Видели смо и Рауловог драгог и вољеног Радоша³²⁷ о коме нам је толико говорио. Предали смо му Раулово писмо, али није имао времена да остане дуже са нама.

Када смо изашли из посланства били смо као окупани. Смејали смо се пуним устима и осећали пријатност љубавног састанка. Толико много одудара пријем који су нам указали овде од презривог одбијања, игнорисања и малтретирања које нам је у Солуну, проклетом Солуну, загорчавало дане. И ја тек сада разумем Раулову реч о уљудности и љубазности коју човек дугује човеку, и увиђам колико је лепа реч услов за људско општење...

Четвртак, 24/11. август 1916. Подне.

Јутрос смо ишли на Акропољ. После толиког прижељкивања најзад смо се успели уз брдо које је крунисано древним храмовима са моћним мраморним стубовима који стреме у небо и поносно носе дивна тела и ликове богиња и богова којих више нема. Време је однело глаткост површине и правилност црта, али је ипак остала мирна линија грчкога стила и остао је онај појам величине који је старим Грцима и свим

³²⁶ Гилберт Кит Честертон (Gilbert Keith Chesterton, 1874–1936), енглески књижевник и новинар. Писао је песме, приповетке, есеје и критике; борбен, духовит и оригиналан; хумор, парадокс и антитеза дају живост и занимљивост његовом делу. Прешао у католичанство и био догматичар без додира с напредним идејама свога времена. Дела: приповетке Приче оца Брауна у 4 књиге, Човек који се звао четвртак, Повратак Дон-Кихота; есеји Шта не ваља у свету, књижевне критике Р. Л. Стивенсон, Р. Браунинг, Ч. Дикенс, Џ. Б. Шо, Чосер и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 910.

³²⁷ Радош Балугџић, млађи син Живојина Балугџића.

народима говорио о невидљивим енергијама које су горе и које владају сићушним човеком, који је још мањи испод ових камених цинова. Када стане испод њих и уз њих, када их додирне, узмери погледом, човек осећа времена које све мењају и осети оно заједничко у свим људима, ону моћ лепоте која спаја све генерације. Човек се опије мишљу о величини осећања и о тананости укуса код старих који су живели у лепоти и за лепоту, и зажали што се једе и спава, и што цео живот није састављен од те вечне тежње ка лепоме.

У сањалачкој и очараној визији човек пред овим моћним стубовима сагледа племениту поворку битних људи и заљуби се у њихову одећу направљену с укусом, зажали за тим животом који је сав у љубави према лепим женским телима, према бесмртним боговима и према вечној форми. И неверник постане побожан. Подиже очи и види циновске стубове који су овако окрњени, усамљени још величанственији, и шире своје огромне руке у бескрајни простор и вапију и кличу богу који не чује и не види. Осећа се мали и ништаван, јер једва може погледом да обухвати камене цинове, али и затрепери од радости што је у светој заједници осећања са онима који су се овим делима дивили. Човек се поноси што ступа у бескрајну колону оних који су једном прошли испод ових стубова, и осети намах да данас вреди више него јуче. То смо осетили и ми.

Слична осећања се буде и у музеју код Акропоља који чува старине које су нађене на том светом брду. Особито су дивни они радови сасвим новог датума који приказују у хармоничној целини величанствени Пантеон – Ерехтеон. Када сам изишао из овог музеја осетио сам да тек сада знам нешто из уметности.

Ушорак, 29/16. август 1916.

Данас сам опет видео господина Дучића. Он је увек нов, интересантан и користан. Када изиђем из његове собе, увек осетим у глави пуно нових идеја и још више мисли које су ми сада јасније. Он се интересује за мој рад и саветује ми да изаберем једну науку да је радим с љубављу, да се удубим у њу. У исто време каже да треба да читам, јер ће ми познавање литературе увек давати првенство међу другима.

Г. Дучића нарочито боли наш национални бол. Он зна духовно и морално стање нашег народа, нарочито његове интелигенције, и налази да су у том правцу нужне врло ефикасне реформе. Као центар у васпитању наше нове генерације он истиче уљудност, поштовање људске личности, за шта код нас немају ни мало смисла. Иначе у нашој земљи се тако мало зна,

има тако мало памети да је право чудо што нам и оволико добро иде. Он то тумачи тиме што нам је народ диван.

Г. Дучић ми отвара вољу за професорску каријеру. Предочава ми и могућност универзитетске катедре. Само ми сваки пут саветује да изаберем науку и да на њој озбиљно радим. Пун је љубави за младе људе и жели да се сретнемо и помогнемо у животу.

Субота, 2. септембар / 20. август 1916.

Много смо остали у Атини. Испустили смо талијанску лађу, јер нам нису били готови пасоши који овде пролазе кроз нарочите процедуре, а и Раулов отац је био отпутовао у Солун. Време нисмо баш најбоље искористили. Одлазили смо у леп и пријатни Фалер, много шетали и возили се, гледали са уживањем лепе Атињанке, усхићавали се њиховим лептирастим фигурама и прижељкивали срећу њихове љубави, ми који смо толико гладни и жедни. Само је све то било далеко од нас.

У прошлу недељу био је овде велики народни митинг Венизелосових присталица. Имао сам прилике да видим и чујем великог модерног Грка. Венизелос³²⁸ има изглед идеалисте. Његов глас пун је мекоте и отмености, а његов поглед сањалачки вози по непрегледној маси, која врло интелигентно схвата његове речи и пљеска његовим апострофима. Свом говору он даје особиту и ретку форму. Дао је садржину писма које комитет треба да преда краљу у име сакупљеног народа. Писмо има карактер дипломатске ноте, али су фини Грци ипак лепо разумевали њене обрте и алузије и врло интелигентно поздрављали места која се тек пажљиво читајући могу опазити као важна. Венизелос је био симпатичан у својој неамбициозности и у оном сањалачком осмеху којим је изазивао таласање узрујане гомиле.

³²⁸ Елефтериос Венизелос (1864–1936), грчки политичар и државник, оснивач грчке Либералне странке, дугогодишњи министар и председник владе, борио се за ослобођење Крита од Турака и уједињење с Грчком. Склопио је Балкански савез и ушао у рат против Турске 1912; успео је да ојача и прошири Грчку у балканским и Првом светском рату. У Солуну је 1916. образовао националну владу и вратио се у Атину после краља Константина, јуна 1917. У пролеће 1935. покушао је да револуцијом омете обнову монархије, зато је морао да емигрира. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 397.

Сутрадан, 15 августа, био је други митинг, на којем је требало истаћи приврженост краљу и влади. Гунарис³²⁹ је био шеф. Страшно револтира то што они себи за заштитника узимају краља, као да либерали воде антидинастичку политику. И врло су бедно изгледали у пабирчењу руље која се, плаћена, драла „живео краљ“. Одвратно је било све што су тога дана радили. На њихову несрећу, и на несрећу целе Грчке, те вечери је Румунија објавила рат,³³⁰ а и Италија то учинила, са Немачком.³³¹ То је био крах грчке и немачке политике. Грци су били јадни, мизерни...

Недеља, 3. септембар / 21. август 1916.

Од пре неколико дана Атина је попреште најчуднијих догађаја. Шездесет савезничких ратних лађа ушло је у Пиреј, грчка флота је затворена, а у Атини су почела хапшења свих немачких шпијуна и агената. Савезници су предали грчкој влади ноту у којој су тражили да се допусти гоњење свих страних поданика који врше шпијунажу за рачун Немачке као и свих грчких поданика који то раде. С петнаест најмљених аутомобила довлачили су целог дана и ноћи сумњива и окривљена лица, а пред енглеским посланством се тискала гомила света који је тражио допуст за путовање, јер се без тога апсолутно није могло изићи из Пиреја.

Грци трпе све увреде које наш народ никада не би допустио и сада је у Грчкој право стање луднице, где се апсолутно не зна реда ни поретка. Побуна војске у Солуну допуњује ту слику. Сада пак краљ изјављује да у војсци влада чудесна дисциплина и морал и да би он са том војском смео ударити на било којег непријатеља...

У Грчкој сам баш у времену када њен народ потврђује свој прави карактер. Овај рат је изнео на видело чињенично стање и особине свих

³²⁹ Димитриос Гунарис (1867–1922), грчки конзервативни политичар и два пута премијер. Био је велики противник политике Елефтериоса Венизелоса за време Првог светског рата. – Краљ Константин га је поставио за премијера након прве оставке Венизелоса, 1915, да би, после повратка Венизелоса 1917, био протеран на Корзику. У Грчку се вратио тек 1920, да би, као лидер опозиције, учествовао на кључним новембарским изборима. У марту 1921. поново је премијер. Због пораза у рату с Турском напустио је место премијера, заменивши га местом министра правде. – Д. Јовановић, *Полишичке усйомене*, књ. 12, 65.

³³⁰ Да би привукле Румунију на своју страну, чланице Антанте су јој обећале Трансилванију, која је била у саставу Угарске од 1867. године. Румунија је потписала споразум са савезницима 17. августа 1916, а рат против Централних сила прогласила је 27. августа 1916.

³³¹ Надајући се да ће од сила Антанте добити јужни Тирол, Трст, Трентино, Истру и Далмацију, Италија је 26. априла 1915. потписала Лондонски споразум са Антантом, а 23. маја 1915. објавила је рат Аустроугарској.

народа, величину једних и мизерију других, и овај преглед није ни мало ласкав за Грчку и њен народ. Сада се Бугари налазе у Драми и на неколико километара од Ларисе, до саме старе границе, доминирају Кавалом, и то све ништа не говори јадним Грцима. Они ни прстом не мрдну да то спрече, они се чак и не револтирају, као да „немачке гаранције“ могу надокнадити јадном македонском становништву оно што ће му донети рат. Грчку су сви силовали и она и даље остаје у ставу и у стању пропале жене која је изгубила све што је имала од образа и морала... А сами Грци постају покварени, крадљивци, подвалаџије, и, кукавице и себичњаџи.

Колико су у овим приликама велики, племенити наши дивни орлови који се опет кржаве по пољима и кланцима грчке Македоније борећи се за слатку Србију. Они дају све што имају за њену слободу и величину. Сви се поново диве њиховом пожртвовању и њиховој храбрости. Они су јуначки задржали Бугаре и онемогућили им да и за један метар напредују где год да су били.

Четвртак, 7. септембар / 25. август 1916.

Г. Дучић је увек нов. Данас смо разговарали о литератури. Он увек стигне да д свој суд, свагда је интересантан и свој, и има тачно изграђено мишљење о свим писцима, како старим тако и модерним. Ренан,³³²

³³² Ернест Ренан (Ernest Renan, 1823–1892), француски филозоф, историчар хришћанства у духу позитивизма и тибингенске школе критичке теологије; изванредан писац, један од твораца „француског стила“. Његово животно дело је Повест о почецима хришћанства, у седам свезака, од којих је прва Живот Исусов, изашла 1863, а последња 1881. Знатан одјек имао је и његов рани спис Будућност науке. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 180.

³³³ Мишел де Монтењ (Michel de Montaigne, 1533–1592), француски ренесансни писац, филозоф-моралист. Сматрао је да је људски разум немоћан у тражењу истине и правде, али да сваки човек може и треба да нађе извесне норме у приватном и јавном животу како би живео разумно, очекујући смрт свестан својих општељудских одговорности. Неусиљеним и живим стилем исписао је главно дело, Есеје, у три књиге, утирући пут слободној мисли 17. и 18. века. – *Мала енциклопедија*, књ. 2, 714.

³³⁴ Морис Барес (Maurice Barres, 1862–1923), француски политичар и књижевник, академик. Аутор је снажно национално опредељених романа Бастиони Истока, Колет Бодош, Врт на Оронти, збирке чланака посвећених Првом светском рату Душа Француске и рат и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 192.

³³⁵ Пол Бурже (Paul Bourget, 1852–1935), француски књижевник, академик. Представник је психолошког романа; у представљању друштвених проблема заступао је конзервативна схватања. Дела: Ученик, Женско срце, Андре Корнелис, Етапа; у Есејима и Новим есејима дао портрете Стендала, Бодлера, Ренана и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 192, 343.

Монтењ,³³³ Морис Барес,³³⁴ Пол Бурже,³³⁵ он о свима њима говори са подједнаким познавањем, и нарочитим личним мишљењем, које му чини част. Ренана увек студира, Монтења прочитава, често и са љубављу као што се мирише ружа, Буржеа воли због његовог схватања човека и живота, а Бареса због његове форме. Зачудило ме је да не воли много Анатола Франса, али није стигао да објасни зашто. Говорили смо и о српским писцима. Он се нарочито задржао на Скерлићу. Каже да би он њега распрео само да му није био врло добар друг и пријатељ. Налази да он апсолутно није имао смисла за литературу и да је велика штета што је баш он био литераран арбитер, и то са толико моћи и угледа.

Он све ствари излаже у једној, за мене до сада непознатој, форми речитости, сликовитог причања и живог представљања ствари и појмова. Има чудесно богат речник, обиље фигура и обрта, које га чине највећим козером српског друштва. У томе је ненадмашан.

Када га оставим, осећам се тежим, осећам да су ми појмови чистији, чвршћи и да ми је воља за радом већа него икада. Он хоће да д и практична упутства за живот и рад. И тако задовољава све захтеве младе душе. И не би му се имало ништа замерити, осим сувишне дозе самопознавања и цењења сопствених снага, што, уосталом, и не смета када се манифестује у форми у којој то он чини.

Г. Дучић се побринуо и за материјалну страну нашег питања и омогућио нам извесну новчану помоћ која нам је добро дошла.

Ушорак, 30. август / 12. септембар 1916. На лађи.

Трећи је дан од када смо на води. Врло радосно смо напустили Атину, и бацили се на леђа циновском „Ернест Симону“ који нас са пуно поверења, смелости и снаге носи ка Марсељу. Ова велика лађа која се бори са непрегледном воденом масом улива идеје о величини, о моћи, о енергији и о њеном савлађивању. Човек се осећа јак, господар свих елемената, и у исто време сићушан и слаб и према своме делу и према природи која је ваљда најлепше изражена у мору. Море! Колико оно казује својом бескрајношћу, својим несавладивим снагама, и у исто време, финим преливима својих боја, ситним перлама своје пене, и милионима дивних облика које скрива у својој унутрашњости. Оно оличава све особине онога што се зове страшно и лепо, онога што има жена. Посматрајући нијансе његових слојева ја зажелим да шаком захватим његове воде, да помилујем његову површину, да прогутам бисер и сребро његове пене. Сећам се како сам захватао таласе купајући се у мору, како сам се уваљивао и утапао, губио и заносио у његовом загрљају, и задрхтим од

радости и усхићења. Али сада, са крова наше велике лађе, погледам чамце за спасавање, венце од плуте, ужад и скеле, и замислим грозницу водене смрти, са јауком и писком жена и деце, у борби са таласима, и поново задрхтим, од ужаса. Море је лепо у својој грандиозности и због свих опасности које доноси човеку.

Ноћас сам изишао из загушљиве кабине да се надишем здравог морског ваздуха. Месец је био тачно изнад лађе и просипао је своју белу светлост на таласиће мирнога мора. Начас би дунуо ветар и онда би „Ернест Симон“ као какав полубог из Посејдонове легије делио таласе и крчио себи пут уз шуштање пене и пљускање црне морске воде. Са мном је био још један човек из четврте класе који је посматрао дивну свежу ноћ. Један морнар прође и рече нам да нипошто не крешемо жижице и не пушимо. На целој лађи свака светлост је била скривена: то се „Ернест Симон“ чува „од сирена и од сумарена“.

Те свеже ноћи осетио сам смисао симболичног представљања природних сила и разумео сам грчку митологију боље него икада. Људима је све јасније када нешто виде оличено, отелотворено. И ја бих се мучио да схватим борбу човекову са елементима и са људима да нисам видео како наш „Ернест Симон“ јуначки гура кроз ноћ и измиче својим живим и мртвим непријатељима.

Ево нас најзад пред чудесном Малтом. Ево слике мојих снова, ево вилинских градова, тврђава у облацима, чудних улица. Цела ова слика ми даје ону психолошку импресију коју дете добија у првим годинама, када му све изгледа тако намештено одувек, непомично и вечито. Рекао бих да су високе куће са затвореним балконима постале једним замахом чаробног штапа заједно са каменим тврђавама и уза стене прилепљеним фаровима и са чудним увек затвореним колима којима се нико не вози. Ја не знам шта је то што сам видео из лађе, али не могу да замислим тај нови простор лишен тих грађевина и тих тврђава. Све је некако слепљено, нераздвајно везано. У почетку сам жалио што је забрањено силазити на острво, али после сам се баш радовао што стварност неће покварити ову очарану визију једнога града без људи, и система тврђава без војника. Видео сам само на неколико барки неке Малтезе који говоре чудним наречјем талијанског језика. Још сам видео два обешењака како пливају око наше лађе и дочекују ситан новац који су им бацали. Новчићи би потонули у воду и они би их проналазили на морском дну.

Око четири сата после подне наша лађа опет је заплвила великим водама Средоземног мора. Ја сам за све време до вечере и после вечере до пола ноћи остао на крову, уживао у лепој месечини и дисао пуним

грудима свеж ваздух. Од Малте нам се придружила једна млада Енглескиња из мисије св. Јована. Она је ноћу шетала у својој великој белој кецељи и одавала утисак ноћне утваре. Само што се та лепа утвара смејала славујским гласом и често изговарала дивно енглеско „yes“.

Марсељ, петак, 15/2. септембар 1916.

Други Солун! Тачно смо предвидели, и мој друг и ја, утисак који ће на нас оставити највеће француско пристаниште. Па ипак, Марсељ је модерна варош у техничком погледу. Ја овде први пут видим дугачке улице у којима су све куће исте висине – грађене по истом плану. А то је овде изведено ваљда до савршенства. Осећа се нека тежина, нешто масивно, велико. То ваљда долази од величине ових зграда и од њихове мрачне боје.

Париз, понедељак, 18/5. септембар 1916.

[У оригиналу нема текста за овај датум.]

Париз, петак, 20/7. октобар 1916.

Г. Алекс[андру] Петровићу

„Срећа је то, велика срећа, имати пријатеља као што сте ви. Драги мој, случај је хтео да се ово моје уверење оправда и овом приликом. Прва вест коју сам добио са Оријента, који нам је сада још више удаљен, због превеликих опасности којима су изложени транспорти у последње време, прва вест коју сам имао од свога одласка из Солуна, била је ваша здрава, млада, ведрa и пуна наде реч, ваш поздрав – онима што чекају ослобођење и мени који полазим новим путем. Увек свеж и крепак, испуњен племенитим оптимизмом и лепом вером, ви сте и данас пришли свом младом пријатељу и запечатали радношћу његово чело, и заруменили осмехом његове усне.

„Он је у Паризу, и ви хоћете да вам говорим о њему, величанственом и лепом, јер сте увек волели да слушате о лепим стварима, и јер знате да је Париз испуњен лепотом у свим њеним облицима. Али шта да вам о „грандиозном Паризу“ каже ваш мали пријатељ који чека да га прође занос који заслепљује, те да приђе своме дневнику, у који не завирује већ месец дана, и да му повери шта је осетио и видео!

„Није врло интересантно рећи шта све има у Паризу, јер се то може знати и пре него што се уђе у његову утробу, племениту као што је утроба париске жене која даје најдивнију децу на свету, али плоднију од ове, и

пре него што се завири у све кутове, увек нове и занимљиве. Али је пуно драже осећање које изазову његове форме. Све ствари које су се могле видети у Србији и Грчкој, у некој извесној лепоти, овде су доведене до савршенства. У Паризу се увек гледа најлепше. Сви кутови лепо и савршени; на другом месту сви облици само су угледани, више или мање успели, урађени према париском обрасцу. Врло је пријатно увидети да је наш Београд лепа минијатура Париза. А опет, јавља се понекад и одвратност при помисли да је све друго имитација, минијатура, осредња репродукција ових савршенстава.

„Треба ли да изразим своју велику радост што сам у центру интелектуалног живота најинтелектуалније међу земљама! Ја треперим пред стварним натписом који сам познавао са корица књига, из навода и из текстова, када их сада видим у њиховој стварности. А колико сам тек срећан када сретнем идеалисаног човека, чујем узалуд нагађани и слућени глас, нађем себе у оним приликама у којима сам гледао људе који су били јунаци романа. Човек се осећа на извору, изван магле, напред, високо... И чак зажали што је то све, и што је у Паризу...

„И том идеалистичком болу придружује се један други, елементарнији, бруталнији. Све ово што човек види око себе тако је далеко од нас нових и туђих, бескрајно далеко, иако нас заслепљује својим присуством. Одомаћили сте се за пола дана, ушли сте врло брзо у ток живота, одмах вас поштују, поздрављају најлепшим речима уљудности и пажње, као нигде у свету, све вас пријатно милује, опија, очарава. Али, све је око вас тако лепо, тако велико, тако величанствено, да, завирите ли себи у душу, морате угледати крупну сузу жаљења за собом... Ја сам ипак бедан туђинац коме су оставили само спољашњост, душевну и стварну, улице и излоге. Бол је у толико већи што је благо које вам промиче испред очију од неоцењиве вредности.

„Па ипак је одвећ велико оно што ми је пружено. И ја живим од наде да ће оно бивати увек веће и пуније. Основни утисак није несавладава депресија ни за најосетљивије душе. Ако и не могу да се задовоље сви идеали унутрашњег, најтајнијег живота, кога нема без савршене близине и интимности, ипак је пружена могућност да се човек развије, расцвета и усаврши, да прими у себе више симпатије и лепше љубави. Овде се дише лако и широко. Пуна слобода вам отвара груди и срце за љубав према свему, улива једну супериорну културу која налаже уљудност, трпељивост и најширу хуманост. Хоризонт је одвећ широк да би се могле развијати

отровнице себичности, мржње и зловоље. У овој вароши је све оличење културе.

„Људи хоће да ми одузму Париз. Плаћају ми га са 140 франака државне стипендије. Треба да идем у Клермон за који сам чуо први пут јуче и да упијам идеје историје и социологије од професора чија имена не знам ни од јуче. Ви ми одобравате што нећу да напустим своје циљеве, и што не закопавам у тврду оверњеску земљу своје идеале.

„Вама желим увек исту ведрину. Молим вас да ми је што чешће дарујете, па било то само поздравима и надама којима ме је огрејала ваша прва карта.“

Четвртак, 26/ 13. октобар 1916.

Глава ми бруји од многобројних утисака. Једва успевам да средим разне елементе који су начинили од моје душе збориште најпријатнијих импресија. Завршавам ове вечери један леп дан.

Узбудљиве ствари су почеле још од синоћ, када сам отворио писмо из Лондона од Г. М[илана] Ђурчина³³⁶ који пише по налогу посланика г. [Јована] Јовановића [Јоце Пижона].³³⁷ Писмо стиже, пошто се враћало, тек

³³⁶ Милан Ђурчин (1880–1960), књижевник, књижевни критичар, публициста и преводилац; један је од представника српске модерне и значајан књижевни историчар, доцент Београдског универзитета на Катедри за немачки језик и књижевност. Докторирао је 1904. германистику и славистику у Бечу, с тезом Српска народна поезија у немачкој литератури. Уредио је и издао две књиге Српскохрватског алманаха (1910. и 1911), а од 1920. до 1941. уређује и издаје, у Загребу, часопис „за културна, политичка и друштвена питања“ Нова Европа. За време Другог светског рата био је у Сплиту, а после ослобођења радио као редактор Југославенског лексикографског завода у Загребу, где је и умро. Писао је и песме и био један од протагониста слободног стиха у српској поезији. Превео је Ничеово дело Тако је говорио Заратустра. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд 2008, 124; *Мала енциклопедија*, књ. 3, 660.

³³⁷ Јован Јовановић – Јоца Пижон (1869–1939), политичар и дипломата. У Краљевини Србији био је писар у посланству у Цариграду, затим писар Министарства финансија, секретар Министарства иностраних дела; отправник послова посланства Краљевине Србије у Софији, Атини и Каиру; конзул Краљевине Србије у Цетињу и Скопљу; начелник у Министарству иностраних дела, а онда и министар; посланик у Бечу и Лондону. У Краљевини СХС обављао је дужност посланика у Вашингтону, са ког положаја је и пензионисан, 1920. године, када се активно укључује у политички живот новостворене државе, као председник Савеза земљорадника и један од шефова Удружене опозиције. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 117.

после двадесет и пет дана. Позивају ме у Лондон. *Serbian Belief Fuld* је пристао да ми помогне. Ваљало је опет видети г. [Миленка] Веснића³³⁸ који ме је и задржао овде и питати га да ли је још имао каквих сметњи, а после се решити о самој ствари.

Узбуђење је било утолико веће што сам данас имао да се први пут састанем са госпођицом Ласре³³⁹ од које већ имам два писма у којима преговара о том сусрету. Ја сам га нестрпљиво чекао и увек се бојао да моје представе о тој девојци неће бити обмануте и да неће одговарати ономе што сам ја замишљао. А с друге стране ми је дошло неко уверење да је она врло плава, висока, сува, паметна и фина. Данашњи дан је имао да ми је покаже.

Г. Веснић ми је рекао да сада просто одем у енглески консулат и завршим са пасошем, који је већ у Атини био визиран за Лондон. То је за сутра. Данас треба сачекати два сата и онда поћи мојим пријатељима Бењо³⁴⁰ у улици Шарон а тамо се у три сата срести са Мадленом Ласре коју познајем још из Кавадара када сам јој на своме тадашњем француском језику протумачио три српске речи: „жена“, „добро“, „сутра“. Њену интелигенцију сам слутио и додавао сам јој финоћу и способност да воли све што је лепо и добро.

³³⁸ Миленко Веснић (1863–1921), правник, политичар, дипломата; прво је службовао у српском посланству у Цариграду. За народног посланика изабран је 1893. године. Кратко је био министар просвете и црквених дела 1894, а те године постао је и професор кривичног права на Великој школи. Покренуо је часопис Правник. Као угледни правник изабран је за дописног члана Института за међународно право у Хагу, а 1898. постао је његов редовни члан. После Ивањандског атентата осуђен је на две године затвора због вређања краља Милана у париском листу *Le temps*. Пошто га је краљ Александар помиловао, постао је, прво, посланик у Риму, а затим у Паризу. Био је члан српске делегације на Мировној конференцији у Паризу 1919–20, као и председник владе Краљевине СХС 1920–21. – Д. Јовановић, *Полишичке усјомене*, књ. 12, 44.

³³⁹ Мадлен Ласре (*Madeleine Lasseray*), професор француског језика и књижевности; кћерка француског официра на Солунском фронту Ернеста Ласреа. Преко ње је Драгољуб Јовановић стекао прва познанства у Француској. Остали су пријатељи до краја живота, узајамно се посећујући и дописујући. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. 1, 219–222.

³⁴⁰ Бењо (*Benjo*), француска породица у Паризу, пријатељ српских избеглица. Драгољуба Јовановића је у њу увела госпођица Мадлен Ласре. – Д. Јовановић, *Полишичке усјомене*, књ. 12, 53.

Ево је, најзад, улази с врло пријатним озбиљним а љупким изразом лица, поздравља се са г. Бењо-ом и са госпођом Лемари,³⁴¹ мојом најбољом пријатељицом у тој кући, и најзад са мном.

Улазимо у оближњу собу, сами, и почиње разговор. Она је врло слободна, отворена, и обраћа ми се непосредно поводом питања о месту где сам решио да студирам. Ја јој помињем нови елеменат који улази у комбинацију. Она резонује врло лепо, тумачи, објашњава, наводи примере, и на крају констатује да она верује да ћу ја свуда проћи добро пошто волим и умем да радим. Ипак, из свег њеног излагања излази да треба учити у Паризу. Она мора да иде својој кући и позива ме да пођем с њом до станице Белер одакле иде у неко место близу Париза. Ја сам желео да променимо предмет разговора и да га посветимо општим стварима.

Литература. На том пољу смо се врло лепо сложили. Она то највише воли, и даје доказе да је дошла до великог познавања и до лепих закључака који сведоче о сигурном укусу. Она има готово заокружена мишљења о појединим писцима, одређене судове о делима. То сам осетио одмах. Најпријатније је пак било то што смо се апсолутно слагали у схватањима уметности и литературе. Највиши доказ: она воли и студира Анатола Франса и то са истим идејама и са истим закључцима које ја налазим у својој највећој књижевној симпатији. Она је, разуме се, знала мој став према великом песнику.

Хармонија. Ето речи на којој су се среле способности Мадленине и моје идеје. Она је музичар и тежи да оствари идеал хармонијски развијене индивидуе. Када сам јој рекао своје мисли о хармонији, она је с неограниченом љупкошћу понудила себе за пример и предмет мојих студија.

Оно што је најлепше у целој њеној особи јесте њено схватање живота. Она је ту врло здрава, разумна и испуњена је вером. Њен идеал је лепота у свим њеним формама и она ће умети да их нађе у животу: и тако ће учинити да јој живот буде леп и пријатан. Не полазећи у живот са великим надама она се не боји разочарања. Врло воли живот и узеће од њега све што оно што је најлепше. Она пева и жели живот птица.

³⁴¹ Габријела Лемари (Lamarie), француска пријатељица Драгољуба Јовановића и његовог брата Александра, а рођака Мадлен Ласре. – Д. Јовановић, *Полишичке усјомене*, књ. 12, 162.

Оцу Ласре написао сам ове речи:

„Mon bien cher ami,

Je viens d'achever une belle journée . C'est aujourd'hui que j'ai rencontré, incarnée dans une nouvelle forme, ma pensée, accomplie par une compréhension parfaite et embellie par une propriété que je ne possède pas moi-même. C'est aujourd'hui que j'ai la connaissance de Mademoiselle Lasseray.

Vous saurez comprendre, mon cher ami, ma satisfaction de trouver réalisées toutes les apparences de mon imagination à ce point de vue, satisfaction qui est égale à celle que j'ai eue de voir Paris, et toutes ces belles choses qu'elle contient, telles que je me les ai imaginées. Je me presse de vous remercier infiniment de vouloir et savoir préparer cette âme noble et fort cultivée pour qu'elle puisse s'ouvrir tout de suite et me faire connaître des richesses et l'harmonie parfaite de ses richesses, naturelles et accueillies, que je n'avais réalisées que dans mes rêves les plus éloignés.

Veillez croire, mon précieux ami, que je saurai vous garder à jamais une reconnaissance profonde pour tout ce que vous avez fait pour moi, d'autant plus que vous vous êtes manifesté un, dévoileur des valeurs, d'après la formule de Zaratoustra“.

Веома драги пријатељу,

За мене се управо завршио један леп дан. Данас сам се сусрео са својом мишљу, отелотвореном у новом облику, допуњеном савршеним разумевањем, улепшаном једном особитошћу коју ни сâм не поседујем. Данас сам упознао госпођицу Ласре.

Моћи ћете да разумете, драги мој пријатељу, задовољство због тога што сам пронашао остварење свих представа своје имагинације на том пољу, задовољство које је равно ономе које сам осетио када сам угледао Париз са свим лепим стварима које он садржи, онаквим како сам их замишљао. Хитам да вам бескрајно захвалим што сте желели и што сте знали да научите ту душу да се одмах отвори и да ми открије богатства и савршену усклађеност богатстава, природних и усвојених, оних које сам виђао само у својим најудаљенијим сновима.

Уверавам вас, цењени мој пријатељу, да ћу, за сва времена, умети да гајим најдубљу захвалност према вама за све што сте за мене учинили, утолико пре што сте показали да сте откровитељ вредности, према узору на Заратустру.

Пеџак, 27. октобар 1916. 11 часова, вече.³⁴³

Пишем писмо госпођици Мадлени.

³⁴³ Од 27. октобра датуми у дневнику су само по новом – грегоријанском календару.

„Mademoiselle, – je viens de passer une belle soirée, pleine de musique délicieuse et d’une familiarité très agréable. C’était dans notre chère Maison Serbe qu’avait lieu le 3ème Concert dont voici le programme.

Après ce langage gracieux des sons harmonieux et si éloquents que j’ai entendu vibrer entre les murs décorés des ornements serbes, je reste enthousiaste et muet. Je vous envoie les titres des pièces et les noms des auteurs, ils sauront vous parler, à vous qui connaissez leur noble langage.

„[Charles Victor] Cherbuliez³⁴⁴ raconte d’avoir connu un vieux musicien allemand qui souffrait d’une vie familiale fort malheureuse et qui, pour apaiser ses douleurs, cherchait et trouvait de la consolation en lisant, le soir, couché dans son lit, des fragments d’opéras. Ces notes imprimées chantaient et jouaient dans ses oreilles; il entendait distinctement la prima donna, le ténor, les deux sons du violon, du hautbois, de la flûte, le bruit sonore des instruments en cuivre, et tantôt il tremblait du plaisir profond, tantôt il pleurait d’admiration sublime.

J’ai tort, Mademoiselle, de ne pouvoir vous procurer le bonheur du vieux musicien. Vous avez raison de n’en avoir pas besoin, vous qui possédez une âme qui chante le bonheur et l’espérance et qui déborde de la vie.“

Госпођице, – управо сам провео лепо вече пуно слатке и веома присне и пријатне музике. У нашој драгој Српској кући одржан је Трећи концерт, и ево програма.

После умилног говора хармоничних и тако распрличаних звукова које сам слушао како трепере између зидова украшених српским орнаментима, остајем усхићен и нем. Шаљем вам наслове комада и имена аутора, они ће вам сами све рећи, вама који познајете њихов узвишени језик.

Шербилиез прича како је упознао неког старог немачког музичара који је патио због веома несрећног породичног живота и који је, да би умирио свој бол, тражио и пронашао утеху, увече у свом кревету, читајући фрагменте из опера. Одштампане ноте певале су и свирале у његовим ушима; јасно је чуо примадону, тенор, два звука виолине, обое, флауте, звонке звуке лимених инструмената, и час би подрхтавао од дубоког задовољства, а час би плакао од узвишеног дивљења.

Грешим, Госпођице, што не могу да вам пренесем срећу старог музичара. Имате право, то вама и не треба, вама који имате душу која пева срећом и надом, душу из које се живот прелива.

³⁴⁴ Виктор Шербулиез (Viktor Cherbuliez, 1829–1899), француски и швајцарски књижевник и новинар. Почео је путописним есејима о Грчкој и Истоку (1860); објавио је пет књига чланака критичког и новинарског садржаја, као и више десетина романа. Одликован је Орденом легије части 1870, а за члана Француске академије изабран је 1871.

Париз, недеља, 29. октобар 1916.

Ових дана се стишавају моја страховита колебања и унутрашње борбе око питања о месту мојих студија. И постепено сам дошао до одлуке да идем у Клермон Феран и да предуздем енергичан рад. Данас овим писмом о томе извештавам г. М[илана] Ђурчина, који ме је позвао у Енглеску:

Био сам врло срећан што сам добио ваше писмо, а особито ми је било пријатно ако оно долази од вас, чији сам рад увек ценио и волео. Најсрдачније вам захваљујем на труду и молим вас да уверите г. Јовановића да његову љубазност нећу заборавити.

У овом тренутку, ја сам одлучио да изменим свој план рада и да почнем своје студије овде у Француској. У томе сам се руководио чињеницом да ћу овде имати изгледа да главни универзитетски испит положим после године дана марљивог рада. Стараћу се да то учиним због тога што историја, коју бих полагао, неће бити главни предмет мојих студија у животу, пошто намеравам да се бавим социологијом. Зато хоћу да стекнем најшира историјска знања и опште појмове о ходу човечанства и о друштвеним организацијама, и да, после положеног лисанса, предуздем независни рад на социолошким студијама.

Руковођен начелом да од сваке ствари треба узети оно што само она може дати, или оно најбоље што она може дати, ја сам прихватио уверавања неких француских професора, којима сам био препоручен, да ћу свој први циљ најбоље и најбрже постићи само у Француској. То је тачно већ и због тога што је овде индивидуални рад у школама интензивнији него у Енглеској, и што француски језик знам много боље него енглески. Уосталом, она знања која ћу најпре имати да стекнем имају врло генералан карактер и не носе скоро никада особити печат овога или онога националног и расног типа.

Ето тим разлозима сам се руководио када сам се одрекао једне, зацело, боље материјалне ситуације, и када сам своје бављење у Енглеској одложио за своје зрелије доба, када ћу га моћи потпуније искористити. Волим да се надам да ћу ма када имати срећу, да упознам дух енглеске културе, да га укрстим са француским интелектуализмом који у себи садржи и сензуалност, и да све то асимилујем у своју српску душу. Вас

молим да ми подарите своју добру вољу и да ми се нађете када ми једном буде устребала нужна помоћ, а ја Вам обећавам да ћу се старати да не разочарам ваше наде. Ја вас молим да оснажите моју веру да ћу ма када бити срећан да учим у Енглеској, за чију културу су везане моје симпатије и моје дивљење.“

Понедељак, 6. новембар 1916. Јуџиро.

Данас ћу да идем са Жарком [Милићевићем], који је јуче дошао из Мондофена, и са Милошем [Мисирлићем] у Просветно одељење да се обавестим хоће ли се већ једном ићи у школу³⁴⁶. Пре тога журим да напишем г. Ласре писмо које сам обећао. А после подне ћу ићи на испит Драгомира Ракића, на правном факултету.

Mon bien cher ami,–

Je suis tout heureux d'avoir reçu de vos nouvelles et j'en suis fort triste. Je me réjouis de votre bonne santé et de votre espérance toujours vivante et sereine; mais cela me fait du mal d'apprendre la mort de quelques-uns de mes amis français et de voir tant de changement dans notre Tous – la tendance qui formait une belle unité de travail.

Мој веома драги пријатељу,

– Много сам срећан што сам добио вести од вас али су ме веома растужиле. Радујем се да сте ви доброг здравља и да сте увек у живој и смиреној нади; али заболела ме је вест о смрти неких од мојих француских пријатеља и то што видим промену у оном нашем Сви – у оном нашем стремљењу које је створило лепу радну заједницу.

³⁴⁶ Милош Мисирлић (1894–1962) рођен је у угледној пиротској породици, као једно од десеторо деце. У детињству се презивао Игњатовић. Похађао је гимназију у Пироту и Београду. У младости социјалиста. Током Првог светског рата упућен је у Француску на школовање, а затим у Алжир, где је завршио медицину. Оженио се Алжирком Симоном која је, по повратку супруга у Краљевину СХС, радила као новинар и преводилац у Београду. Др Мисирлић је завршио специјалистичке студије у области урологије. Најдуже је радио у Железничкој болници у Београду, где је био начелник Уролошког одељења од оснивања 1947. године. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 116.

Je vous remercie pour vos paroles amicales. Je tâcherai d'en profiter de mon mieux, comme de bons conseils que vous avez voulu m'accorder. Mais, vous le comprenez bien, ce n'est pas de nous que tout dépend et on nous dirige souvent contre notre volonté et contre nos projets. C'est toujours à nous, il est vrai, de profiter des situations moins convenables et de tirer le maximum de bénéfices du minimum d'occasions.

J'espère que mon séjour à Clermont me sera utile pour compléter mes connaissances élémentaires pour m'emparer de ce savoir littéraire et scientifique qui est indispensable pour tout étude plus vaste et plus profonde.

J'ai choisi l'histoire parce qu'elle promet de me fournir des connaissances larges et générales qui me feront capable de mieux comprendre la vie, les choses et les causes des choses. D'ailleurs, „tous les chemins conduisent à Rome“; le travail sérieux et assidu c'est le principal. Du reste, je ne m'occupe pas pour le moment des détails de mes études. Je ne vois du tout que le commencement et la fin. Mon commencement je le touche. Mon but je le vise, et je le vise bien haut: une chaire de l'université.

La première étape, c'est la licence. J'ai l'intention de me donner la peine de la passer dans une année, si on ne me dérange pas pour m'amener à Salonique. Ce n'est pas bien impossible. Cela arrivera quand même, maintenant ou après. Pour cette raison je ne voulais pas me lancer dans de longues études de plusieurs années. On ne sait pas ce qui peut arriver. Le service militaire, d'abord, et après d'innombrables possibilités qui menacent de désavouer tous mes projets. Ensuite, mon cas personnel, la question de la famille. Je ne peux établir aucun de mes plans sans songer à ma mère et à mes soeurs qui m'attendent là-bas et

Захваљујем вам на пријатељским речима. Настојаћу да их искористим најбоље што могу, као и добре савете које сте ми упутили. Али, разумећете ме, не зависи све од нас, и околности често управљају нама и против наше воље и супротно од наших планова. Додуше, увек на нама остаје да искористимо и мање повољне ситуације и да извучемо максимум погодности из минимално добрих прилика.

Надам се да ће ми боравак у Клермону користити да употпуним своје основно образовање да се опскрбим књижевним и научним знањем које је неопходно за сваку врсту ширег и дубљег проучавања.

Изабрао сам историју зато што обећава да ће ми улисти широка и општа знања која ће ме оспособити да боље разумем живот, ствари и узроке ствари. Уосталом, „сви путеви воде у Рим“, озбиљан и вредан рад, то је најважније. Осим тога, за сада се не бавим појединостима у студирању. Од свега видим само почетак и крај. Почетак управо опипавам. Циљ нишаним, и нишаним га веома високо: катедру на универзитету.

Прва етапа је диплома првог степена. Намеравам да се потрудим и да је добијем за годину дана, ако ме не омету и не врате ме у Солун. То није немогуће. Десиће ми се то свакако, сада или касније. Из тог разлога нисам хтео да кренем са дугим студијама од неколико година. Човек никада не зна шта се може десити. Служење војске, пре свега, а онда безброј могућности које прете да пониште све моје планове. Затим и мој лични случај, питање породице. Не могу да правим никакве планове а да не мислим на мајку и на сестре које ме тамо чекају и које се надају бољем животу када ја postanем

qui espèrent avoir une vie meilleure lorsque je deviendrais un homme à mon aise. Il faudra peut-être, rentrer en Serbie aussitôt notre patrie libérée, et sauver, s'il en reste quelque chose à sauver, trois ou quatre existences.

Vous voyez qu'il faut que je sois pratique, moi qui ne l'étais jamais et qui ne voulais qu'apprendre pour les connaissances elles-mêmes avec un désintéressement complet. Mais la vie me construit autrement. Et je me féliciterais moi-même si j'arrive à concilier mon idéal le plus éloigné avec les nécessités quotidiennes de la vie pratique.

Je vous demande mille fois pardon de ne vous avoir parlé que de moi-même et de mes affaires. Autrement, je ne saurais pas vous dire grand chose. Mme Laymarie qui m'a fait tant de services précieux, voudra bien vous renseigner mieux que moi au sujet des personnes qui vous intéressent et dont je connais quelques-unes. Quant à Mlle Madeleine, je ne l'ai pas vue depuis le jour de notre première rencontre. Je suis tout enchanté de la voir entraînée par un travail régulier qui me rappelle mes belles années de lycée, et je ne veux pas la déranger par des entrevues fréquentes. Je tâcherai, au moins, de la voir avant mon départ, pour lui rappeler son papa qui l'aime si infiniment, un père idéal que j'avais le bonheur de rencontrer dans une situation qui fait plus intense encore l'impression qui m'en est restée."

човек који комотније живи. Мораћу, можда, да се вратим у Србију чим се наша отаџбина ослободи и да спасем, ако још остане нешто да се спасава, три или четири живота.

Видите да морам да будем практичан, ја, који никада то нисам био и који сам хтео да учим само ради самог знања, у потпуности лишен интереса. Али живот ме другачије клеше. И себи ћу честитати ако будем успео да помирим своје најудаљеније идеале са свакодневним неопходностима практичног живота.

Хиљаду пута вас молим да ми опростите што вам говорим само о себи и о својим стварима. Осим тога не бих имао ништа значајно да вам саопштим. Госпођа Лемари, која ми је учинила толико драгоцених услуга, сигурно ће сама желети да вас обавести, и то много боље од мене, о особама које вас занимају и од којих ја неке познајем. Када је реч о госпођици Мадлени, нисам је видео од оног дана када смо се први пут срели. Очаран сам што видим да се уходила у редовном послу, што ме подсећа на моје лепе гимназијске дане, и не желим да јој сметам честим виђањима. Настојаћу, ипак, да је видим пре свог одласка, да је подсетим на њеног тату који је безгранично воли и кога сам ја имао срећу да сретнем у ситуацији која чини још снажнијим утисак који је тај сусрет на мене оставио.

Пеџак, 10. новембар 1916.

Јуче су на Сорбони отпочела редовна предавања. Ми још непрестано чекамо. Шта? Кога? Нико не зна. Пре 15 дана рекли су да чекају путне карте. Данас не кажу ништа. Ово је страшно стање!

Синоћ сам слушао једну француску конференцију. Пишем о томе госпођици Мадлени.

Mademoiselle, Le 9 novembre va bientôt entrer dans le passé, et moi, je reste toujours à Paris, quoique je croyais le quitter avant le commencement des cours à la Faculté. Les destinées supérieures ne le permettent pas... Que veux-je? C'est toujours la même chose: nous désirons vite; les événements se déroulent tout doucement. Ils sont même quelque peu en retard.

Et si je ne savais pas trouver des moyens excellents pour combler les vides de mon attente, il fallait que je sois bien désolé. Heureusement je les trouve et de bons.

Ce soir même j'ai eu l'occasion d'appliquer le conseil d'un sage Américain, Bulford, qui disait, à la manière des anciens: Prenez de certaines choses que cela qu'elles seules peuvent vous donner. Je ne suis pas allé à l'Opéra, si vous le pensez.

J'ai pris ma place dans une salle fort inconmode du Faubourg Saint Jacques où avait lieu la soirée artistique en honneur de la Serbie, à l'Association franco-serbe. La chose qui devait être la plus intéressante était la conférence de M. Fontenaille sur la Force et le Droit.

Госпођице, 9. новембар ће ускоро постати прошлост а ја и даље остајем у Паризу мада сам мислио да ћу га напустити пре почетка наставе на Факултету. Више силе то не допуштају... Шта ја хоћу? Увек исто: живимо брзо; догађаји се одвијају полако. Стижу чак с малим закашњењем.

А да не проналазим одличне начине да попуним празнине док чекам, било би ми веома жао. Срећом налазим их, и то добре.

Колико још вечерас имао сам прилику да применим савет мудрог Американца Билфорда, који је говорио онако по старински: Узмите од ствари само оно што могу да вам пруже. – Нисам отишао у Оперу, ако сте то помислили.

Заузео сам место у једној веома неудобној сали у Фобур Сен-Жак, где се одржавало уметничко вече у част Србије, у Француско-српском удружењу. Најинтересантнија ствар је требало да буде предавање г. Фонтенаја о Снази и Праву.

Il ne s'agissait de l'Allemagne qu'autant que tous nos propos s'occupent d'elle. L'orateur, poète et rêveur, parlait avec le transport et l'enthousiasme poétiques de la Serbie qui incarne en elle l'équilibre de la santé, de la force physique et morale et du droit sacré et de l'instinct véritable de la culture supérieure. Il éleva cet équilibre, nous aimons mieux (n'est-ce pas) cette harmonie de la Force et du Droit à la hauteur d'un idéal humain. Il le recommanda à ces compatriotes et proclama le mariage sublime de ces deux principes comme le moyen suprême du développement futur.

Votre père et vous, vous l'avez déjà conçu ce haut principe social et vous le manifestez par votre sympathie pour la Serbie.“

О Немачкој је било речи само онолико колико се њоме бавимо у свим нашим разговорима. Говорник, песник и сањар, говорио је са узлетом и одушевљењем о Србији која у самој себи отелотворује равнотежу између здравља, физичке и моралне снаге и светог права и истинског порива за узвишеном културом. Уздизао је ту равнотежу, ми сами више волимо (зар не) ту хармонију Снаге и Права која је на висини човековог идеала. Он ју је препоручио својим суграђанима и прогласио је узвишени спој ова два принципа као најсавршеније средство за будући развој.

Ваш отац и ви већ сте схватили овај узвишени друштвени принцип и показујете га изражавањем симпатија према Србији.

Klermont-Ferrand,

Понедељак, 13. новембар 1916.

Јутрос сам приспео у ово интересантно место; ушао у нову средину и упознао се са човеком који ће постати мој пријатељ.

Недеља, 19. новембар 1916.

Пишем г. Ернесту Денису,³⁴⁹ професору Сорбоне.

---

³⁴⁹ Ернест Дени (Ernest Denis, 1849–1921), професор историје на Сорбони. Писао о историји Средње Европе, о „Великој Србији“, о другим словенским народима. Одибрао је значајну улогу у формирању Чехословачке 1918; један је од најпризнатијих историчара словенских народа 20. века.

„Cher Monsieur, – J'arrive déjà au bout de la première semaine de mon séjour à Clermont et, peux-je le dire, de mon travail universitaire. J'éprouve un véritable plaisir à vous en parler, si cela ne vous gêne pas. J'ose m'adresser à vous parce que je n'ai que de bonnes choses à vous dire.

En me rendant compte de mes cinq jours passés je suis à peu près content du résultat. Tout d'abord, nous sommes charmés, mes 12 camarades et moi, de bon accueil qu'on nous a offert, de bonne volonté de nous aider bien gentiment et d'embellir notre vie, qu'on a manifestée, et des conditions matérielles et intellectuelles que nous avons trouvées. C'est surtout la manière que les gens d'ici ont adoptée qui nous enchante et qui convient si parfaitement à notre esprit serbe que vous connaissez reconnaissant et fier en même temps. L'âme française l'a bien compris.

Je m'aperçois déjà que je pourrai avoir ici un enseignement de l'histoire bien complet, au point de vue des professeurs, comme au point de vue des cours et de la bibliothèque. M. Desdevise du Desert,³⁵⁰ qui m'a accordé un très bon accueil, enseigne l'histoire moderne et contemporaine et fait pendant le premier trimestre un cours spécial de la mythologie. M. Bréhier enseigne l'histoire romaine (l'empire) et il continue ensuite dans l'histoire du moyen-âge dès ses origines jusqu'à Charlemagne inclusivement. Il fait également les cours de la géographie et de l'archéologie, et particulièrement de petits cours de cartographie et de l'état de la littérature hisgtoriographique au moyen-âge. Je suis à côté les cours du latin et j'aurai l'occasion d'apprendre la méthode de recherche dans l'épigraphie.

Je serai, comme vous le voyez, à mesure de réaliser mes projets et de satisfaire l'espérance de mes amis.

Драги Господине, – Ево ме већ на крају прве седмице мог боравка у Клермону, и, ако могу тако да кажем, мог универзитетског рада. Истинско ми је задовољство да вам о томе говорим, уколико вас не ометам. Слободан сам да се вама обратим зато што не бих имао да вам саопштим ништа друго осим добрих ствари.

Када се осврнем на пет протеклих дана, готово да сам сасвим задовољан резултатом. Пре свега, мојих 12 другова и ја одушевљени смо добрим дочеком који нам је приређен, добром вољом коју сви показују да нам се љубазно помогне и улепша живот, као и материјалним и интелектуалним условима које смо затекли. Посебно нас одушевљава начин на који људи овде то чине, а који савршено одговара нашем српском духу: знате да смо ми по природи у исти мах захвални и поносни. Француска душа је то добро разумела.

Већ сада учавам да ћу овде моћи да пратим свеобухватну наставу историје и када је реч о професорима и када је реч о предавањима и о библиотеци. Г. Дедвиз ди Дезер, који ме је веома лепо примио, предаје модерну и савремену историју, и током првог тромесечја држи специјална предавања из митологије. Г. Бреје предаје историју Римског царства и наставља са историјом средњег века од почетака до Карла Великог закључно. Он такође држи курс из географије и археологије, и посебно, мањи курс из картографије, као и средњовековну књижевност коју нам представља са историографске тачке гледишта. Поред тога, пратим и предавања из латинског, а имаћу прилику да научим и методу научно-истраживачког рада у области епиграфије.

³⁵⁰ Дедвиз ди Дезер (Georges Desdevises du Dezert, 1854–1942), професор историје у Клермон Ферану, један од најбољих познавалаца историје Шпаније. – Д. Јовановић, *Медальони*, I, 533.

À d'autres points de vue je me sens très bien dans ce pays pittoresque et intéressant qui me rappelle le paysage de ma patrie et qui offre des spectacles d'un caractère singulier qu'on ne trouve nulle part.

Il m'appartient de profiter de toutes ces belles occasions, pour me justifier devant ceux-là qui sont restés en Serbie et qui souffrent énormément en nous attendant, et devant ces aigles qui ne se lassent jamais quand il s'agit de libérer leur patrie et de défendre leur liberté et leur amour-propre.

À vous, Monsieur le professeur, je vous garde une belle place dans mon coeur, et vous savez bien que c'est cela qu'un Serbe peut donner de mieux, car le coeur est le centre de son être. Je vous remercie infiniment pour tout ce que vous avez fait pour moi, et particulièrement pour la sympathie que vous accordez à mon peuple.“

Данас сам добио од госпођице Мадлене једно лепо и весело писмо. Утолико јој радије пишем.

...j'ai trouvé deux lettres qui m'ont fait plaisir profond, étant mon premier courrier à Clermont. Je me sens bien mieux disposé après votre belle lettre, qui inspire la santé, l'esprit et la joie de vivre qui correspond admirablement aux sentiments qu'on éprouve ici devant la statue de Vercingétorix, dans le jardin Le Coq et devant les pays innombrables et à l'air de ce charmant pays. D'autre part, la lettre de Mme Beugnot me fortifie et me réjouit.

Préparé de la sorte j'arrive à vous, le juge sévère de mes pensées qui ne les laisse pas s'échapper, le critique impitoyable (ne vous épouvantez pas, je vous en prie, attendez un peu) de mes écrits devant mon camarade fidèle

Као што видите, бићу у могућности да остварим своје планове и да испуним на- дања својих пријатеља.

Када је о осталом реч, осећам се веома добро у овој сликовитој и занимљивој земљи која ме подсећа на пејзаже у мојој отаџбини и која нуди призоре сасвим посебног карактера који се нигде не могу наћи.

Мени је припала срећа да користим све ове дивне прилике да бих се могао оправдати пред свима који су остали у Србији и који неизмерно пате чекајући нас, као и пред оним орловима који се никада не уморе када треба ослобађати отаџбину и када треба бранити њену слободу и само- љубље.

За вас, Господине професоре, постоји посебно место у мом срцу, и ви добро знате да је то оно најбоље што један Србин може да поклони, јер срце је средиште његовог бића. Бескрајно вам захваљујем на свему што сте за мене учинили и посебно на сим- патијама које гајите према мом народу.

...Нашао сам два писма која су ми при- чинила дубоко задовољство, пошто је то моја прва пошта у Клермону. Осећам се много расположенијим после вашег лепог писма које одише здрављем, духом и ра- дошћу живљења, што на задивљујући начин одговара осећањима којима је човек надах- нут овде испред статуе Версенжеторикса, у врту Певца и пред безбројним крајолицима који су сви налик овој чаробној земљи. С друге стране, писмо од гђе Бењо ме осна- жује и радује.

Тако припремљен враћам се вама, строгом судији мојих мисли, који не дозво- љава да се оне распу, неумољивом кри- тичару за сва моја писанија (немојте се

dans Vauvenargues et dans Anatole France, enfin, devant mon ami qui veut bien me comprendre. Vous voyez bien la suite des mots: le juge, le critique, le camarade, l'ami. Parti de sévère, j'arrive à comprendre ; ma crainte se dissipe et je me sens délivré d'un danger imaginaire et prêt à me lancer en haut, je ne sais pas où, à la gauloise...

Pour le moment je ne peux pas profiter pour le travail tout mon temps libre. Quelques camarades, très gentils d'ailleurs viennent au soir causer avec moi, bavarder, rire. Vraiment, je me sens ces jours-ci rajeuni pour trois ans, et il me semble que je suis devenu plus léger, plus "facile" en somme. Espérons que je réussirai à trouver, non pas le milieu – qui m'est toujours antipathique, mais l'harmonie entre les deux états d'esprit.

Savez vous ce qu'il y a de nouveau? Je suis les cours de l'anglais... On y traduit en anglais Victor Hugo: L'Expiation, Waterloo, etc, La Bruyère, on y lit Milton. Je pourrais bien lire vos lettres en anglais, aussi bien qu'en français, vous savez? J'ai toujours envie de vous entendre prononcer : I speak english very... Faute de cela vous me ferez un grand plaisir de m'écrire quelquefois en anglais. D'ailleurs, ma foi, je ne sais pas trop si je le préfère. Presque non. J'aime mieux le français, votre français. Pour changer et pour vous exercer, vous pouvez bien m'écrire en langue des „flegmatiques“, comme dit Mme Laymarie.

En tout cas tout va bien. Je me débarrasse peu à peu de toutes les „macédoines“. Vous me faites rire dans ma solitude du dimanche. Je ne sais pas pourquoi, mais je riais toujours quand un de mes professeurs au lycée disait: Je commence à comprendre...

Vous aussi, vous pensez, „à moitié“ comme moi... C'est très bien, je suis content, je vous en remercie.

Je n'oublierai pas Anatole France, quoique débarrassé de la „macédoine“, vous pouvez en être sûre. Mais je sais déjà que vous serez mon „héréditaire“: vous allez vous charger d'écrire

одмах ужаснути, молим вас, сачекајте мало), враћам се свом другу, мени оданом у свему што је везано за Вовнарга и за Анатола Франса, најзад, долазим свом пријатељу који хоће да ме разуме. Видите добро редослед речи: судија, критичар, друг, пријатељ. Кренувши са оним „строг“ долазим до „разумевања“, моја бојазан нестаје и осећам се ослобођен измишљене опасности и спреман да се винем увис, незнано где, на галски начин...

За сада не могу користити све своје слободно време за рад. Неколико другова, веома љубазних, долазе код мене увече да попричају са мном, да проћаскамо, да се насмејемо. Заиста ових неколико дана осећам се подмлађеним за три године, чини ми се да сам постао опуштенији, све у свему „лакши“. Надајмо се да ћу успети да нађем, не средину – што ми је увек антипатично – него хармонију између та два стања духа.

Знате ли шта има ново? Похађам течај енглеског језика... Преводимо на енглески Виктора Игоа: Испаштање, Ватерло итд. Ла Бријера, читамо Милтона. Могао бих наравно да читам ваша писма и на енглеском, као и на француском, знате. Одувек имам жељу да вас чујем како изговарате: I speak english very... У недостатку овога учинићете ми велико задовољство ако ми понекад пишете на енглеском... Уосталом, богами, нисам баш сигуран да ли бих то више волео. Готово да и не бих. Више волим француски, ваш француски. Да бисмо променили и да бисте се вежбали, можете ми заиста писати на језику „флегматика“ како каже гђа Лемари.

У сваком случају, све је у реду. Мало-помало ослобађам се свих „сваштарења“. Насмејали сте ме у мојој недељној самоћи. Не знам зашто, увек сам се смејао када би један од мојих професора у гимназији говорио: Почињем да разумем... Ви исто тако мислите „напола“ као ја... Врло добро, задовољан сам, и на томе вам захваљујем...

Нећу заборавити на Анатола Франса, мада сам се отарасио „сваштарења“, у то будите сигурни. Али већ знам да ћете бити моја „наследница“: преузетећете на себе да напишете студију о нашем учитељу, зар не?

une étude sur notre maître, n'est-ce pas? Je vous donnerai mes papiers. Vous êtes d'accord ? (Il faut qu'elle soit en serbe.)

Je vous quitte à présent pour approcher de ma version latine qu'il faut copier pour demain. Quant à votre Kant, je vous dirai ce qu'en pense le philosophe anglais James [Harrington]:³⁵² „... je m'étonnerais plutôt s'il avait été compris par un homme intelligent.“ Vous avez donc raison.

P. S. On annonce la prise de Manastir à l'anniversaire de sa première prise par les Serbes en 1912.

Даћу вам своје записе. Слажете ли се? (Студија треба да буде на српском.)

Остављам вас сада да бих прионуо на рад на преводу са латинског који треба да напишем за сутра. А када је реч о вашем Канту, рећи ћу вам шта о томе мисли енглески филозоф Џејмс [Харингтон]: „...пре бих се изненадио када би га разумео бар један интелегентан човек“. Дакле, у праву сте.

P. S. Најављује се освајање Манастира на годишњицу његовог првог освајања које су извојевали Срби 1912. г.

Ушорак, 28. новембар 1916.

Дани бивају хладнији. Али су испуњени тако лепим стварима да се не осећа никаква тешкоћа у низању часова. Бар ја лично немам да се жалим. Никада нисам имао толико разлога да будем срећан као ових дана. Јуче су локални листови донели у целини говор који сам држао у суботу, увече, на факултету приликом пријема српских студената. У школи ме обасипају симпатичним изразима и честитањима. Професори и другови су врло љубазни. Делим своју радост с Милошем.

„Вечерас хоћу да разговарам на српском језику, и то с тобом. Не мислим да сам се зажеleo свога матерњег језика: напротив, овде се одвећ говори српски и човек зажели да га мање чује. Прилазим теби, иако ових неколико дана нисам лишен пријатељских излива и истинских симпатија.

Па ипак, човеку се прохте да буде неки пут са својим рођеним, са својим најближим. Не кажем да симпатије које ми сведоче Французи и Францускиње нису верне, али, на крају, није то оно што ти можеш дати.

Овде смо заиста лепо дочекани. Нарочито је дирљива срдачност са којом се све то чини. Овде су људи нешто друкчији него у другим деловима Француске. На њих је ова земља јако утицала. Имају они неку тврдоћу и

³⁵² Џејмс Харингтон (James Harrington, 1611–1677), енглески политички филозоф, теоретичар класичног републиканизма. Залагао се за аграрну реформу и за ограничење количине земље коју појединац може да поседује. Најзначајније дело му је Република Океанија, осмишљено да олакша развој утопијске републике.

солидност вулканске лаве. Они су „тежи“ него други Французи, дубљи, сталнији. До њихових осећања је теже доћи. Не отварају се врло брзо. Али, када их човек једном освоји, онда је задобио ваљане пријатеље.

О, брате, ја пишем ова ружна слова, а у очима ми непрестано играју младе, беле и румене женске главе, које се смеју преко пута нашег стола у сали за предавања. Оне ти улепшавају живот и омиле га. Једва чекам да одем у школу да их видим и да уживам у њиховој свежини и лепоти. Не мислим да сам се заљубио. Али их стварно волим све. Навикао сам на њих као на лепе слике у соби и на намештај без којег се не да замислити један кабинет.

Нарочито од суботе, ја ти уживам неку велику част. Просто ме срамота да ти причам. Само бих желео да си сада поред мене и да несебично како ти умеш, поделиш са мном ту лепу срећу. А ја овде немам таквог пријатеља. Имам дивног [Драгомира] Стошића³⁵⁴ који је несебичан као сунце; имам једног друга из Београда који је у Клермону одавно и коме сам драг. Али то није мој Милош. Да си ти био овде у суботу увече, да си видео шта су урадили са мном најозбиљнији људи и највеће личности, да си гледао како се бришу сузе када ја говорим, и како не стижем да пружам своје руке да бих примао честитања, ти би плакао, знам извесно.

Овде је место тебе једна дивна Францускиња, златна као што је њена коса, оличен друг, вечито насмејана, зрачна. Она ми је прва пришла и спријатељила се са мном. Она је љубазна и према другим Србима, али ипак целог часа дели са мном своје утиске и своје осмехе. Та душа се радовала моме успеху, пре него што је видела његов ефекат. Али када је то већ био свршен чин, и када се око мене тискала гомила људи, госпођа и госпођица који су молили да допустим да ми честитају, јадна мала није знала шта да ради, пришла ми је, дала ми неко необично цвеће не рекавши ни речи. Волим да одржим с њом ту лепу везу другарства не улазећи ни у шта дубље. Живот ће тећи пријатније. Нећу бити одвећ сам. А и радићу са задовољством.

Ти не можеш да појмиш колико се осећам добро. Професори су љубазни како само могу да пожелим, нарочито према мени. Баш данас

³⁵⁴ Драгомир Стошић (1895–1971), професор француског језика и књижевности. Похађао је Другу београдску гимназију с Драгољубом Јовановићем, а затим и Филозофски факултет у Клермону. Предавао је на Трговачкој академији. Као републиканац и симпатизер земљорадника 1945. је постао члан Главног одбора Народне сељачке странке. Био је српски националиста, али је имао разумевања за југословенство. У време Шестојануарске диктатуре, захваљујући пријатељству и рођачким везама са Војом Ђорђевићем, постао је „живљи“, верујући да задругарство може најбоље да напредује под личним режимом, поготово кад је за председника владе дошао Богољуб Јевтић. Крстио је кћерку Драгољуба Јовановића, Бојку. Драгољуба Јовановића није напустио ни после његовог уласка у Народни фронт са комунистима. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 332; Д. Јовановић, *Медальони*, књ. 1, 127–130.

професор француске литературе изјављује жељу да средом увече види код себе по пет Србина. Први пут, прекосутра, треба да идем ја са четири друга: *l'orateur distingué* [уважени говорник] – рече он... сви ми се обраћају врло љубазно, просто нуде своје услуге. А и другови су нам дивни. Отимају се ко ће да нам помогне. Тврђења у моме говору су апсолутно тачна. Њима се то нарочито допало: „*Vous y avez mis, cela se sentait, toute votre âme, tout votre coeur.*“ [Унели сте у свој говор, осећало се то, целу своју душу, цело срце.] – пише ми један млади студент. „*Vous nous avez acquitté du devoir qui vous comblait d'une dignité, d'un charme que nul n'aurait su dépasser.*“ [Испунили сте нас осећањем задатка који је вас самог надахнуло достојанством и шармом, које би мало ко умео да превазиђе.]

Ја доста познајем Французе, знам да јако воле лепе форме, али осећам исто тако да ме не лажу, и да им уопште наше друштво није непријатно.“

Субота, 30. децембар 1916.

Данас честитам нову годину мојој другарици *Mlle Germaine Fournial* [гђица Жермен Фурниал]?³⁵⁵ Она је била добра да ми за Божић напише једно топло другарско писмо.

„27-XII. *Mes pensées, les meilleures pour ma chère camarade.*

28-XII. *Mes sentiments les plus sincères pour ma chère camarade.*

29-XII. *Mes souvenirs les plus tristes s'affectent. Mes remerciements à ma chère camarade.*

29-XII. *minuit – mes sœurs!... Rendez-moi mes trois sœurs !... Et ma pauvre mère!...*

³⁵⁶ 27-XII Моје најбоље мисли мојој драгој другарици.

28-XII Моја најискренија осећања мојој драгој другарици.

29-XII Моје најтужније успомене се буде. Моја захвалност мојој драгој другарици.

29-XII Поноћ – моје сестре!... Вратите ми моје три сестре!... И моју јадну мајку!...

³⁵⁵ Жермен Фурнијал (Germaine Fournial), Францускиња из Клермон Ферана. Била је велика љубав Драгољуба Јовановића, али се није завршила браком иако је Жермен то искрено желела. О томе је Драгољуб, између осталог, записао: „Остајем њен дужник, али мислим да наш брак не би био сасвим срећан, како због њеног оца, тако ни због тешких материјалних прилика које бисмо затекли у Србији. Најзад, верујем да с њом не бих могао да водим ону политичку борбу, са свим тешкоћама које је тако храбро и убеђено поднела Дана. Наш однос је био леп, савршено чист, без најмањег телесног додира, чак без иједног стиска руке, али је разумно што се није претворио у брак.“ – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 241.

30-XII. *Je voudrais partager mon admiration avec ma chère camarade. Les belles choses peuvent bien nous unir.*

30-XII. (*Une belle fleur brodée*) – „*Mais une fleur, cela ressemble à un baiser*“ – Anatole France (*Le Livre de Mon Ami*). – *Je la chasserais avec mépris, cette année sanglante, si elle ne m'avait pas donné la France et des amis que j'y ai trouvés. Mes vœux les plus cordiaux pour votre nouvelle année! Continuez d'être vous-même!*

30-XII. *Lisez cette humble histoire de mes jours solitaires. Elle est pleine de vous, ma chère camarade. Elle est aussi pleine de moi-même. „Quand on se trouve sa prison on aime croire qu'il y a dehors quelqu'un qui pense à nous“. Je me souviens souvent de cette ligne de Prosper Mérimée, car je me trouve souvent dans la prison de mes pensées et dans la solitude de mes sentiments.*

Mais vous êtes là, ma bien chère camarade, pour me faire oublier beaucoup de choses désagréables, de plus, pour me rendre la vie plus facile et plus fertile. Je ne saurais, sans vous, combler un vide plein d'ennuis et de souffrances.

Du jour au jour je m'isole de plus en plus et je forme mon milieu intellectuel tout en restant parmi mes camarades et mes amis. Je l'ai fait toujours pendant ces ans derniers. Seulement je voudrais avoir plaisir de communiquer mes pensées et de les rapprocher de celles de mes amis intimes, de donner voix à mes sentiments, de partager mon admiration pour les belles choses avec quelqu'un qui y consentirait. Je vous offre donc mes amitiés les plus cordiales.

Faites-moi connaître les mouvements de votre esprit et vous m'épargnez alors l'inconvenance de ne parler que de moi-même. Vous ne me dites rien, et moi, j'ai tort de ne pouvoir deviner les formes de cette force intérieure que je sens et qui m'attire.

30-XII Хтео бих да поделим своје дивљење са својом драгом другарицом. Лепе ствари нас заиста могу сјединити.

30-XII (Леп извезен цвет) – „А цвет, цвет личи на пољубац“ – Анатоле Франс (Књига мог Пријатеља). – С презиром бих отерао ову крваву годину да ми није донела Француску и пријатеље које сам у њој нашао. Моје најсрдачније жеље за вашу нову годину! Наставите да будете оно што јесте!

30-XII Прочитајте ову скромну причу о мојим усамљеничким данима. Прича је пуна вас, драга моја другарице. Она је, такође, пуна и мене. „Када нађемо свој сопствени затвор, волимо да верујемо да напољу постоји неко ко мисли на нас.“ Често се сетим ових редака Проспера Меримеа, јер се сâм често нађем у затвору својих мисли и у усамљености својих осећања.

Али ви сте ту, моја драга, драга другарице, да учините да заборавим многе непријатне ствари, штавише, да ми учините живот лакшим и плоднијим. Без вас не бих умео да испуним празнину пуну досаде и патње.

Из дана у дан све се више усамљујем и стварам своје интелектуално окружење трудећи се да останем међу друговима и пријатељима. Увек бих тако радио ових последњих година. Само бих волео да осетим задовољство да могу да саопштим своје мисли и да их приближим мислима својих блиских пријатеља, да своја осећања учиним гласним, да поделим своје дивљење пред лепим стварима са неким ко би се сагласио с тиме. Нудим вам, дакле, своје најсрдачније пријатељство.

Допустите да упознам кретање вашег духа и уштедећете ми тако неумесност да говорим само о себи. Ви ми не говорите ништа, а ја грешим не могавши да назрем облике те унутрашње снаге коју осећам и која ме привлачи.

Vous êtes ma chère camarade, je ne demande pas davantage. J'ai un bon ami de plus et je m'en réjouis!

Je vous souhaite, ma bonne camarade, une année meilleure que la précédente. Quoique je ne désire aucunement vous quitter, j'implore tout de même les destinées que notre douce Serbie soit libérée et que mes trois soeurs voient enfin Ce jour tant désiré! Je n'ose pas penser à ma pauvre mère! – Je dis cela à vous, ma chère camarade. Vous comprenez bien ces misères. Plus que cela, vous savez les adoucir par votre sourire. J'en serais étonné, si je ne savais pas que la tristesse profonde trouve quelquefois sa meilleure expression justement dans un sourire qui dérobe des larmes retenues.

Espérons que vous aurez bientôt avec vous votre cher père et que vos jours deviendront plus agréables. Du reste, vous avez trouvé un moyen excellent pour vaincre toutes les misères: le travail. C'est un refuge et un salut.

*Voyez-vous comme je tombe toujours dans des réflexions qui me mènent trop loin et qui m'empêchent de vous serrer la main et de vous souhaiter bon courage et la bonne volonté qui ne vous manque pas.*³⁵⁶

Ви сте моја драга другарица, не тражим ништа више од тога. Имам још једног пријатеља и то ме радује.

Желим вам, добра моја другарице, годину бољу од претходне. Мада никако не желим да вас напустим, ипак преклињем судбину да наша питома Србија буде ослобођена и да моје три сестре коначно угледају тај толико жељени Дан. Не усуђујем се ни да мислим на своју сироту мајку! – То говорим вама, драга моја другарице. Ви добро разумете тај јад. И више од тога, ви знате да га ублажите својим осмехом. Био бих изненађен да не знам да дубока туга некада нађе свој најбољи израз управо у осмеху који скрива уздржане сузе.

Надајмо се да ће уз вас ускоро бити ваш драги отац и да ће вам дани постати пријатнији. Уосталом, ви сте пронашли одлично средство да победите све невоље: рад. Рад јесте прибежиште и јесте спас.

Видите како увек упаднем у размишљања која ме одведу сувише далеко и која ме спречавају да вам стиснем руку и пожелим храброст и добру вољу што вама и не недостаје.

1917. ГОДИНА

Недеља, 7. јануар 1917.

Данас је наш Божић. Колико успомена буди ова реч! Колико туге изазивају те успомене!

Синоћ смо лутали као пустињааци мислећи на оне јадне у Србији који опет пате због нас. Бежали смо од тих мисли, али оне су биле у нама.

Јутрос сам страшно нерасположен. Сећам се куће. Али ме један осмејак озари и окрепи. Помислим на дивну Жермену и буде ми лакше. Она је тако добра: хоће да ми замени сестру; пише ми о мојој мајци, она која не зна шта је то имати мајку и теши ме. Уверава ме да ћу их затећи и да ћу једном бити срећан:

*„Espérez encore, mon cher camarade. Vous verrez mon cher frère serbe, qu'après tant de tristesses, Dieu vous donnera un jour où il vous emplira le cœur d'une souveraine joie, un jour béni viendra, je le sens, c'est toute l'affection que j'ai pour vous qui m'en persuade, où vous reviendrez pleinement heureux au sein de votre famille.“*³⁵⁷

Мени до сада нико никада овако није говорио ни писао. Ја осећам њену дивну француску душу и отварам јој своје срце, и захваљујем јој што хоће да ми замени Раду и Наду, и Зорку, и моју добру мајку. Похитао сам да јој пошаљем свој божићни поздрав.

*„Faute de mes soeurs et de mon frère et de ma chère mère je passe mon Noël national en pensant à vous, ma chère camarade et amie. Vous les remplacez très bien. Amitié pour toute la vie.“*³⁵⁸

---

³⁵⁷ Надајте се и даље, драги мој друже. Видећете, драги мој српски брате, да ће вам Бог, после толике туге, подарити дан када ће вам испунити срце врхунском радошћу, осећам то, сва моја осећања према вама ме уверавају у то, када се потпуно срећан будете вратили у окриље своје породице.

³⁵⁸ Како ми моје сестре и брат и моја драга мајка недостају, проводим наш српски Божић мислећи на вас, драга моја другарице и пријатељице. Ви ми их веома добро замењујете. Пријатељство за цео живот.

Тој дивној души, која је исто тако несрећна и сама, никада нећу успети да се захвалим. Хоћу бар да мислим на њу и да је посетим с времена на време својим писмом.

„C'était hier soir la plus grande fête de famille serbe. La veille de Noël, Badnié Vetché, – c'est l'ensemble des moments les plus solennels de l'imagination et de la mémoire enfantines; cette soirée rassemble tous les membres de chaque famille serbe; c'est la joie des enfants et le rajeunissement des vieux. Toute la vie passe alors en revue: on invoque les souvenirs les plus éloignés, on rapproche tous les anniversaires, on se souvient de tous les bonheurs de la famille. C'est pour cela que les Badnié Vetché forment dans la mémoire de chaque Serbe une chaîne d'or, dont attouchement praudit, en ce moment des soupires et des larmes.

Cette année-ci, comme l'an dernier, le Badnié Vetché était en Serbie, et dans nos âmes, la soirée d'une tristesse profonde et implacable. Quelques-uns de mes meilleurs amis et moi étions ensemble: les mêmes pensées nous avaient réunis. Chacun s'imaginait des femmes en noir qui s'accourent en pleurant sur une table, jadis abondamment garnie de mets et de fruits, maintenant vide et déserte. Nous les voyions soucieuses pour nous dont elles ne savent pas la bonne fortune et pour ceux qui ne sont plus.

„Oh, non! Empêchez moi d'évoquer ces doubles douleurs en me rappelant des belles habitudes que l'on pratiquait dans la tranquillité de la vie familiale. Vous m'aurez dit: le jour béni viendra! Je vous écoute, et je veux vous croire.

„Mon petit bonheur ne rôde plus dans les espaces infinies. Il s'est approché de moi, et je sens ses caresses. Je suis heureux de pouvoir partager ma pensée et mes souvenirs avec une âme qui veut bien comprendre. Pour moi, je ne voudrais qu'une chose: que mes soeurs soient averties de votre existence et qu'elles sachent que je vous aie trouvée. Confions aux anges du sommeil la mission sacrée de le leur communiquer!

³⁵⁹Синоћ је био највећи српски породични празник. Вече уочи Божића, Бадње вече, – то је скуп најсвечанијих тренутака у дечијој машти и сећању; то вече окупља све чланове сваке српске породице; то је радост за децу и подмлађивање за старије. Тада се цео живот одвије пред очима: призову се најудаљеније успомене, здруже се сви рођендани и годишњице, присетимо се свих срећних тренутака у породици. И управо због тога све Бадње вечери у сећању сваког Србина претворе се златну огрлицу чији додир у овом тренутку изазива уздахе и сузе.

Ове године, као и прошле, Бадње вече је у Србији, као и у нашим душама, прошло уз дубоку и најтежу тугу. Неки од мојих најбољих пријатеља и ја били смо заједно: уз исте мисли смо се окупили. Свако од нас замишљао је жене у црној одећи како плачу налакћене на столу, некада пуном јела и воћа, сада празном и пустом. Видели смо их забринуте за нас о чијој судбини ништа не знају, и за оне којих више нема.

О, не! Спречите ме да будим те дво-струке боли подсећањем на лепе обичаје које смо неговали у спокоју породичног живота. Вероватно ћете ми рећи: благословени дан ће доћи! Ја вас слушам и хоћу да вам верујем.

Моја скромна срећа не лута више бесконачним просторима. Она ми се приближила и осећам њено миловање. Срећан сам што могу да поделим своју мисао и своје успомене са душом која заиста хоће да ме разуме. А ја, желео бих само једно: да моје сестре буду обавештене о томе да ви постојите и да знају да сам вас пронашао. Поверимо анђелима снова свету мисију да им то саопште!

21 heures

„Je suis tout seul. Seul avec mes pensées à ceux que j'aime. L'image de ma famille en noir m'est toujours présente. Surtout ces quelques jours derniers. Je désire me délivrer de ces spectacles douloureux; je ferme les yeux, je les couvre de mes mains, je fuis les images qui me poursuivent. Mais l'image est d'autant plus distincte et plus cruelle. Et alors, j'ouvre les yeux et, levant la tête, j'aperçois sur le mur peint en coquelicots roses, une image souriante, un tableau plein de jeunesse et de fraîcheur, vivifié du soleil et des couleurs: deux enfants perdus dans l'herbe et dans l'or, deux têtes en cheveux dorés, deux sourires quelque peu fatigués qui invoquent le repos et le sommeil. Mon regard resta sur ce tableau gracieux et mes yeux le caressaient. Il reste toujours au-dessus de ma tête: il vient de vous et me parle de vous, ma chère camarade.

Mes livres ont perdu toute leur éloquence, au moins pour ce soir que j'ai consacré à vous ma chère amie. Ils se sont rangés autour de moi, mes auteurs et mes maîtres, muets et fidèles. J'aime mieux regarder votre lettre qui m'est fort chère et relire ces belles lignes qui se montrent capables de recréer une énergie et de remonter un esprit qui souffre quelquefois ses crises et ses désespoirs. Je l'ouvre pour m'assurer que c'est bien la vérité que vous m'êtes si dévouée.“

21 час

Потпуно сам сâм. Сâм сам са својим мислима на оне које волим. Слика моје породице у црном ми је стално присутна. Поготово ових неколико последњих дана. Желим да се ослободим тих болних призора; затворим очи, покријем их рукама, бежим од слика које ме прогањају. Али слика постаје још јаснија и још суровија. А онда, отворим очи, и, када подигнем главу, угледам на зиду, обојеном булкама розе боје, насмејани лик, слику пуну младости и свежине оживљену сунцем и бојама: двоје дече изгубљене у трави и злату, две главе златасте косе, два осмеха помало уморна која вапе за одмором и сном. Поглед мој остаде на тој љупкој слици и моје је очи миловаху. Слика је и даље изнад моје главе: она долази од вас и говори ми о вама, драга моја другарице.

Моје су књиге изгубиле сву своју речитост, бар је тако ове вечери коју сам посветио вама, моја драга пријатељице. Поређале су се око мене, као и моји писци и моји учитељи, неми и одани. Више волим да гледам ваше писмо, које ми је изузетно драго, и да поново читам све ове лепе редове кадре да поново створе енергију и да подигну дух који понекад болује од својих криза и незнања. Отварам га да се уверим да је права истина да сте ми толико одани.

Субота, 17. фебруар 1917.

Свршио се наш страшни суд. Вратили смо се из Лиона, са комисијских прегледа, сви ослобођени. Ја сам се сав бацио у своје послове. Све ми је добро, толико добро да ме сећа на моје фебруарске дане у Радовишту. Само једно ме узнемирава. Моја пријатељица [Жермена] је нешто тужна, узнемирана, изведена из такта, не ради ништа, избегава да остане са мном, чак и да ме гледа. Ја сам несрећан због тога. Прекјуче сам јој послао један леп снимак Мерсијеовог „Сећања“. А вечерас сам добио једну њену лепу фотографију и једно врло нежно и топло писмо, у којем ми скреће пажњу на своје понашање и правда га тиме што у Француској, „*existe le protocole et il est bien étroit*“ [постоји протокол и он је веома стесан]. Одмах јој одговарам, јер она хоће да јој пишем.

„Avec votre image dans ma demeure sont rentrées ce soir la consolation et la paix. Elles l'avaient fui depuis quelque temps et une inquiétude mordante s'était installée dans mon âme et partout autour de moi. Seuls des doutes et des craintes fréquentaient ma solitude. Oui, heureux d'être seul, je m'adressais en vain à mes chers murs peints en coquelicots et je leur demandais une explication et une réponse qu'ils n'étaient jamais en mesure de me donner.

Oh mon dieu, me demandais-je ce matin encore, qu'ai-je fait pour mériter cet oubli et cette négligence désormais évidents ? J'ai analysé sans relâche tous les cas de ma conduite, j'ai jugé toutes mes paroles prononcées à votre endroit, j'ai rappelé tous mes sourires et tous mes regards pour essayer de pénétrer dans ce cruel secret. Loin de me livrer aux jouissances de la psychologie contemplative d'un Disciple je me mordais les doigts et je maudissais tous mes gestes et tous mes regards. Car, il n'est point possible qu'elle ait tort, elle. C'est assurément moi qui ai fait quelque chose de reprochable.

Et puis, je connais bien ma chère amie, je la connais bien bonne et bien noble pour que je puisse lui imputer de mauvaises remarques et des reproches peu soucieux. C'est donc hors de moi qu'existe la cause de disposition morne et de son étrange conduite avec son plus sincère ami.

Comment résoudre ces questions mordantes ? Comment se délivrer, au moins, de leur joug insupportable ? Des amis ? Des divertissements ? Non, non ! La solitude seule peut me sauver, la solitude et le travail. Et je m'y plonge complètement, j'en mesure les limites et les heures, j'en fixe les moments pour n'avoir aucun moment vacant pour la tristesse qui me sombre et qui me dévore. Je tourne la tête de ma meilleure amie, oui, – pour mieux la voir : je la fuis pour être toujours avec elle.

Un instant j'ai cru avoir tout perdu. J'ai vu l'Oiseau Bleu tant aimé s'éloigner de moi. En m'y résignant avec douleur j'ai voulu déjà dresser un humble monument à mon amitié la plus dévouée et laisser une trace quelconque des

С вашом сликом, вечерас су се у мој стан вратили утеха и мир. Неко време су га били напустили и оштар немир био се уселио у моју душу и свуда око мене. Само су сумње и страховања салетали моју самоћу. Да, срећан што остајем сâм, узалуд сам се обраћао својим драгим зидовима с нацртаним булкама тражећи од њих објашњење и одговор, а они нису никако били у стању да ми га дају.

О мој боже, питао сам се колико још јутрос, шта ли сам то урадио да заслужим овај заборав и запостављање, сада већ очигледне? Непрекидно сам анализирао сваки детаљ свог опхођења према вама, осуђивао сваку реч изговорену пред вама, сећао се свих осмеха и погледа не бих ли продро у ту сурову тајну. Далеко од тога да се препустим уживању контекмплативне психологије једног Ученика, гризао сам прсте и проклињао сваки свој гест и сваки поглед. Јер, никако није могуће да она греша. Сигурно сам ја учинио нешто што заслужује прекор. Међутим, ништа нисам пронашао.

А онда, своју драгу пријатељицу добро познајем, познајем је као истински добру и истински племениту да бих могао да јој напишем злонамерне опаске и нехајне прекоре. Дакле, изван мене је то нешто изазвало њено тмурно расположење и чудно понашање према најискренијем пријатељу.

Како разрешити ова питања која ме нагризају? Како се ослободити њиховог неподношљивог јарма? Уз помоћ пријатеља? Разноодама? Не, не! Само ме самоћа може спасти, самоћа и рад. И потпуно урањам у њих, мерим им границе и сате, заустављам њихове тренутке да не бих имао ни секунд времена који би преостао за тугу која ме вуче ка дну и која ме гута. Окрећем главу од своје најбоље пријатељице, да, – да бих је боље видео: бежим од ње да бих заувек био с њом.

На тренутак сам помислио да сам све изгубио. Видео сам толико вољену Плаву Птицу како се удаљава од мене. Болно се мирећи с тим, већ сам хтео да подигнем скроман споменик свом најоданијем пријатељству и да

sentiments les plus affectueux que j'ai jamais éprouvés. Mon „Souvenir“ bien aimé m'en pourrait servir fidèlement. J'ai posé une dernière fois sur lui mes lèvres et je l'ai envoyé vers elle avec tout ce que j'ai de plus ardent et de plus profond.

Et voilà que mon cher „Souvenir“ me devient mille fois plus cher. Car ma bien chère amie, elle m'a rendu l'assurance de ses sentiments affectueux pour moi, et m'a prêté son noble langage pour nous interpréter mes pensées du solitaire.

Je suis encore sous le fardeau de ma tristesse accablante. Vos paroles émues m'ont témoigné des sentiments qui sont précieux et une joie souveraine s'est installé dans mon âme avec l'aspect image qui m'est chère.

Il faut bien que vous continuiez d'être ma chère amie, ma consolation et mon soutien dans des moments du chancellement. De ma part, je vous offre bien cordialement tout ce que je possède de mieux pour vous éclairer vos sombres moments et pour vous servir d'appuis. „Nous sommes si seuls, tous les deux“, – je vous l'ai dit déjà.

Vous savez bien, ma chère camarade, comment votre ami désire vous voir et nous entretenir. Vous ne devez pas ignorer qu'il aime lire votre nom et qu'il ne tarde pas à le chercher partout, même dans les chroniques du Ve siècle. Il le prononce avec beaucoup de plaisir et se plaît en ces moments de fête de lire aussi vos chères pages et de goûter l'odeur de vos violettes. Il a ses reliques aussi et d'excellentes.

Il est fier surtout de votre dévouement dont il sait apprécier la profondeur et la sincérité. Jusqu'à ce moment il ne se rendait pas compte, croyez-le, de la force de ses sentiments et il ne connaît que maintenant la majesté de son juge et son rôle souverain. Ne faites pas désespérer, il vous en supplie, ses espérances et ses joies. Faites votre possible pour qu'il trouve sa paix et son équilibre. Car, il le mérite bien, sinon par ses propres qualités, au moins par la vigueur et par la sincérité de ses sentiments.

бих оставио бар било какав траг својих најнежнијих осећања каква никада нисам доживео. Моја вољена „Успомена“ томе би могла најверније послужити. Последњи пут сам приљубио усне на „Успомену“ и послао сам је ка њој, са свим најватренијим и најдубљим што носим у себи.

И ево како ми моја драга „Успомена“ постаје још дража. Јер, моја истински драга пријатељица вратила ми се с уверавањем у своја нежна осећања која гаји према мени, позајмила је мени свој узвишени говор да нам протумачи моје усамљеничке мисли.

Још сам под теретом своје туге која ме притиска. Ваше узбуђене речи потврдиле су ми осећања, за мене драгоцене, и врхунска радост се уселила у моју душу са обрисима ваше слике која ми је драга.

Заиста треба и даље да останете моја драга пријатељица, моја утеха и моја подршка у тренуцима мог посртања. А ја, и ја ћу вама од свег срца пружити оно најбоље што носим у себи како бих вам осветлио мрачне тренутке и како бих вам служио као ослонац. „Тако смо обоје сами“, – већ сам вам то рекао.

Знате добро, драга моја другарице, колико ваш пријатељ жели да вас види и да разговара с вама. Ви сигурно знате да он воли да чита ваше име и да хита да га свуда пронађе, па чак и у хроницима из V века. Он га изговара с много задовољства и мило му је да у овим празничним тренуцима чита ваше драге стране, и да окуси мирис ваших љубичица. И он има своје реликвије, и то изврсне.

Он је поготово поносан на вашу оданост, чију дубину и искреност зна да цени. До овог тренутка није ни схватао, верујте ми, јачину својих осећања, и тек сада спознаје узвишеност свога судије и његову владарску улогу. Немојте разочарати, он вас преклиње, његова надања и његове радости. Учините све што можете да пронађе свој мир и своју равнотежу. Јер, он то заслужује, ако не својим квалитетима, оно бар снагом и искреношћу својих осећања.

Vous voudriez que je comprenne votre situation incommode. Je le veux bien, ma chère amie. Qui le pourrait sinon moi ? Il faut que j'endure le sacrifice de toutes ces manifestations qui me sont tellement chères. Il faut que je renonce à tout ce qui charmait ma présence auprès de vous! Dites-moi est-ce terrible de vous voir répandre vos sourires et vos paroles pour tout le monde sauf moi !... Je ne sais pas si je pourrai supporter ce supplice de Tantale. Je ne le sais pas. Vous voir toujours fuir mon regard et sombrer à ma vue ! Ah, non ! Je finirai par me haïr moi-même et par flageller ce visage que vous ne daignez pas voir...

Tout de même, il le faut. C'est indispensable pour vous, ma bien chère amie. Il faut que je sois digne de vous et que je vous mérite. Mais vous voudriez vous aussi, faire mon bonheur à moi? Fréquentez, donc, mes pensées, communiquez avec ma solitude, tâchez d'y introduire la beauté de votre âme et les cristaux de votre esprit, écrivez-moi ! Ce n'est pas votre habitude d'être cruelle et de vous plaire aux supplices des hommes. Montrez-vous envers moi telle que vous êtes avec les autres. Je saurai me contenter de votre possible, mais donnez-le-moi."

Желели бисте да разумем ваш незгодан положај. Хоћу, наравно, драга моја пријатељице. Ко би, дакле, то могао боље него ја? Треба да очврснем у жртвовању свих оних видљивих назнака које су ми се толико омилиле. Треба да се одрекнем свега оног што је очаравало моје присуство уз вас! Реците, није ли ужасно гледати вас како делите осмехе и речи свима осим мени?... Не знам да ли ћу моћи да поднесем то Танталово мучење. То не знам. Да вас гледам како стално измичете мом погледу, како ми се склањате с видика! Ах, не! На крају ћу намрзнути самог себе и шамараћу лице које ви не удостојавате погледом...

Ипак, треба тако. То је неопходно ради вас, драга моја пријатељице. Треба да вас будем достојан и да вас заслужим. Али, да ли бисте и сами хтели да budete заслужни за моју срећу? Посећујте, онда, моје мисли, разговарајте с мојом самоћом, настојте да у њу унесете лепоту ваше душе и кристале вашег духа, пишите ми! Није у вашој природи да budete сурови и да вам се свиђа мушка патња. Покажите се према мени онаквом какви сте према осталима. Умећу да будем задовољан оним што је за вас могуће, само ми то дајте.

Срега, 21. фебруар 1917.

*„Mes jours sont transposés loin dans le passé.
Je traverse continuellement des gloires et des défaites,
Une foule de noms et de dates remplit ma mémoire,
Et fatigue mes yeux.
Il y a cependant un mot qui se glisse entre
Ces images sublimes et ces noms glorieux*

Пренесу ме дани до прошлости давне,
Без предаха газим путе пораза и славе,
Имена бројна и датуми многи, сећања ми пуне,
Очи ми уморе.
Реч једна, ипак, неприметно клизне међ'
Слике племените, међ' имена славна,
Жермена, сестра, сестра...

³⁶² „Germaine, germaine..." – игра речи на француском, истим обликом именице: први је властито женско име Жермена; други има значење сестра (прим. прев.).

*Germaine, germaine, germaine*³⁶²...
Mes jours s'y reposent et mon âme s'en réjouit
Je lui dresse à l'exemple des anciens, un autel,
et je lui offre

Ту починак нађу дани моји јадни,
 ту душа моја радосно се клања,
 По узору древном, њој олтар приносим,
 Њој дарујем тамјан својих осећања.

Четвртак, 22. фебруар 1917.

Вечерас ми је ушла у кућу дивна „Млекарка“ од Грезеа и донела ми је ову благу вест мира и љубави.

„Je souhaite à mon camarade un travail paisible et des sentiments bien calmes. Mes meilleurs sentiments à mon camarade.“ [Своме другу желим миран рад и спокојна осећања. Најискренија осећања мом другу.]

Колико је хришћанске доброте у овим речима једне паметне младе девојке, која ме више него икада заражава својом унутрашњом снагом!

Четвртак, 1. март 1917. 7 сати

Ових дана сам на врхунцу својих чежњи и својих планова за будући живот. Није, онда, чудно што ми се јутрос јавила визија коју шаљем својој драгој пријатељици [Жермени].

Je viens de vous quitter.

„Un rayon du soleil matinal perça pour un instant la brume légère pour venir baiser votre nom qui reposait sur mes lèvres. Je m'en suis réveillé dans un sourire bien-heureux.“

Je viens de vous quitter.

C'est ce rayon solitaire qui m'a ravi d'un spectacle sublime : je vous ai vue, vous en Serbie, chez moi, dans ma famille chérie. Vous étiez en train de causer avec la plus jeune de mes sœurs, avec Radojka et de disputer faut-il qu'elle vous appelle снаја ou снајка. Vous parliez déjà le serbe et vous connaissiez le mot du dictionnaire. Ma sœur bien-aimée a eu raison de choisir l'autre qui caresse mieux.

Oh, oh rayon hardi du soleil timide de ce matin, que m'a-t-il fait voir!

Управо сам вас оставио.

Један зрак јутарњег сунца продро је на тренутак кроз измаглицу и спустио се да пољуби ваше име које је почивало на мојим уснама. Од њега сам се пробудио с блаженим осмехом.

Управо сам вас оставио.

Тај ме је сунчев зрак очарао дивним призором: видео сам вас у Србији, у својој кући, у својој вољеној породици. Управо сте ћаскали с најмлађом од мојих сестара, са Радојком, и расправљале сте да ли да вас она зове снаја или снајка. Већ сте говорили српски и знали сте ту реч из речника. Моја љубљена сестра била је у праву када је изабрала ово друго, јер је то више од миља.

О, о, ти дрски зраче стидљивог сунца овога јутра, шта си ми то приказао!

„P.S. Je vous envoie cette image qui me donne une idée de ma chère Radoika, de cette enfant si intelligente et déjà trop laborieuse. Je ne l'ai pas vue il y a 21 mois. Vous feriez bien de me la renvoyer pour continuer mon plaisir.“

Vendredi, le 2 mars 1917.

Mon camarade Blin³⁶⁵ et moi sommes allés voir M. Desdevises du Dezert et causer avec lui à propos de la matière d'option pour notre examen. Comme causeur incomparable il nous a transportés loin de notre sujet de conversation et nous a fait penser à beaucoup de choses intéressantes.

Le peuple russe est pour les Français un trésor inconnu. M. du Dezert nous a lu une lettre que lui est venue de Russie très récemment. Son ami lui parle de la „largeur russe“, il a constaté que les Russes ne savent pas apprécier la valeur du temps et de l'argent: ils les gaspillent. Ils aiment bien imiter les riches et les „boyards“. Cela produit une différence énorme du tempérament et de la conduite qui n'est pas compréhensible aux Occidentaux. (C'est notre cas à nous aussi). M. professeur dit que c'est pareil avec l'ouvrier français.

M. D. du Dezert nous a raconté des choses curieuses sur les relations entre les Français et les Allemands. Il dit que les Français avaient à peu près oublié l'ancienne haine qu'ils avaient pour les Allemands. Avant la guerre même, ces Français étaient au point de se rapprocher des Allemands, plutôt que des Anglais. Il nous a cité des exemples des colonies françaises, en Asie. En Espagne, dit-il, les commis allemands battaient toujours les Français, mais ceux-là ne leur en voulaient pas et tâchaient toujours d'être avec eux dans des relations amicales.

P. S. Шаљем вам ову слику која представља моју драгу Радојку, то дете тако паметно и већ претерано вредно. Нисам је видео већ 21 месец. Добро би било да ми је вратите да би ми задовољство потрајало.

Петак 2. март 1917.

Мој друг Блин и ја посетили смо г. Дедвиза ди Дезера да поразговарамо с њим о теми коју бисмо изабрали за испит. Као козер коме равна нема, одвео нас је далеко од нашег предмета разговора и подстакао да размишљамо о многим занимљивим стварима.

Руски народ за Французе представља непознату ризницу. Г. Ди Дезер нам је прочитао писмо које је недавно стигло из Русије. Његов пријатељ говори о „руској ширини“ и закључује да Руси не знају да цене вредност времена и новца: расипају га. Много воле да имитирају богате и „властелине“. То чини огромну разлику у темпераменту и у понашању, која западњацима није разумљива. (Исти је случај и са нама.) Г. Професор каже да је исто тако и са француским радником.

Г. Дедвиз ди Дезер нам је испричао неobicне ствари о односима између Француза и Немаца. Каже да су Французи готово заборавили стару мржњу коју су гајили према Немцима. Чак су непосредно пре рата ти исти Французи били спремни да се приближе Немцима пре него Енглезима. Навео нам је примере француских колонија у Азији. У Шпанији, каже, немачки службеници увек су побеђивали Французе, али се ови никада нису љутили и увек су настојали да остану с њима у пријатељским односима.

³⁶⁵ Леон Блин, француски историчар, школски друг и пријатељ Драгољуба Јовановића с Филозофског факултета универзитета у Клермон Ферану, где је Јовановић отпочео студије права 1916. године, пре него што је прешао на Сорбону, где је и докторирао. Леон Блин био је, касније, угледни професор и директор лицеја. – Д. Јовановић, *Медальони*, књ. I, 231.

Ce soir M. Lange nous a parlé de Quinet³⁶⁶ et de ses relations avec l'Allemagne. Il est, bien entendu, arrivé à souligner son désenchantement qui dépasse peut-être celui de Mme de Staël et des autres Français qui partaient avec un enthousiasme euflammé avec un amour ardent pour l'Allemagne, mais ne terdaient pas à tourner leurs flèches contre leur idôle, désenchantés par sa conduite avec la France et avec l'humanité. Ce qui importe c'est que ces Français sont toujours parits avec une bonne volonté, même avec un amour. Les Allemands font le contraire, dans leur éducation, comme dans leur politique.

Mes camarades continuent à crier contre la France. L'opinion qu'ils en emporteront n'est point brillante. Ils se sont pris avec les Français sur un point ou nous différons complètement: à notre „largeur“ irraisonnable ils opposent une stricte économie – qui nous donne impression de l'avarisme et de [нечитко]. Pourtant, me paraît-il, ils connaissent beaucoup mieux que nous toute la veleur de l'argent, du temps et des choses en général.

Je rentre chez moi aussitôt fini mon dîner bien maigre: des haricots qu'on a refusés et des macaronis dont on n'avait pas suffisamment. Je suis pressé d'ouvrir la boîte aux lettres: j'attends la réponses de ma chère amie.

Un désenchantement nouveau la boîte est vide.

Tout de même: il fout travailler. Je me rappelle ses paroles à elle: „Je vous vois toujours en train de travailler“... Il faut bien. Allons, le premier succès nous appelle!

Samedi, 3. mars 1917. 21 h.

C'est la fête ce soir. Je suis encore pris d'un frissonnement nerveux, depuis le moment où j'ai ouvert la boîte aux lettres. J'ai senti sous mes

Вечерас нам је г. Ланж говорио о Кинеу и његовом односу с Немачком. Он је, наравно, стигао дотле да истакне Кинеово разочарање које можда превазилази разочараност Мадам де Стал и осталих Француза који су кретали са жарким ентузијазмом и великом љубављу према Немачкој, али им није требало много времена да окрену стреле према свом идолу, разочарани његовим понашањем према Француској и према човечанству. Оно што је важно јесте да су сви ти Французи увек кретали с добром вољом, чак и с љубављу. Немци се понашају супротно, како у васпитању тако и у политици.

Моји другови и даље на сав глас говоре против Француске. Мишљење које ће о њој понети нимало није сјајно. Замерају Французима оно у чему се потпуно разликујемо: нашој неразумној „ширини“ супротстављају строгу штедљивост – што оставља утисак шкртости и [нечитко]. Међутим, чини ми се, они познају много боље од нас праву вредност новца, времена и, уопште, свих ствари.

Враћам се кући чим сам завршио прилично слабу вечеру: пасуљ који смо одбили и макароне којих није било довољно. Журим да отворим поштанско сандуче: чекам одговор од моје драге пријатељице.

Ново разочарање, сандуче је празно.

Ипак: треба радити. Сетим се њених речи: „Увек вас видим како радите“... Треба. Први успех нас зове.

3. март 1917, 21 час

Вечерас је празник. Лош ме држи нервозно подрхтавање од тренутка када сам отворио поштанско сандуче. Под прстима

³⁶⁶ Едгар Кине (Edgar Quinet, 1803–1875) француски писац, идеалистички филозоф, либерални историчар. Посебно се бавио историјом Немачке и историјом хришћанства. Најзначајније му је дело Револуција. – Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 12, 136.

doigts deux lettres. La faible lumière qui éclaire les escaliers me dit que ma chère amie me renvoie la carte avec l'image qui rappelle Radoïka. A-t-elle écrit quelque chose?!... Je cours comme un fou, j'ouvre la lumière, je déchire l'enveloppe. Oui, elle m'a écrit, et beaucoup. Je presse les yeux de lire ces chères lignes:

„Mon cher camarade,

J'ai reçu votre lettre du 1er et j'ai été bien sensible à toute l'affection que vous avez pour moi. Je me demande encore si j'en suis digne et si réellement je dois me regarder avec les belles couleurs dont vous me parez. Mais, mon cher camarade, je ne dois vous en remercier que davantage pour la beauté de l'affection que vous m'offrez. Je sens en vous une âme d'élite, une sensibilité profonde et délicate. Croyez que je suis fière d'être votre amie. Je suis fière aussi de voir que vous m'estimez assez pour que, en rêve, vous me laissiez occuper une place à votre foyer, pour penser que vos soeurs, votre petite Radoïka, pourraient m'aimer.

„Elle doit être bien mignonne en effet votre petite Radoïka, la fillette que vous m'avez envoyée est si jolie et a l'air si caressant. Je vous la renvoie bien vite, car je suis sûre qu'elle est le petit ange gardien de son grand frère. Je suis sûre que de temps en temps vous sentez, sur votre front fatigué, passez sa main légère et caressante, et qu'il en est rafraîchi. Je vous rends votre petite Radoïka après lui avoir donné, moi aussi, toute mon affection. J'aime tous les enfants et Radoïka doit être si caressante!

„Je voulais toujours, mon cher camarade, vous demander si vous saviez quelque chose de Serbie, de votre famille de votre maman, de vos soeurs, mais je n'en trouve pas le moment. Je veux aussi vous dire ce que je crois être vrai. Je crois que vous travaillez trop, que vous n'êtes pas raisonnable, que vous vous couchez trop tard, que vous dormez trop peu. Il faut travailler, mais aussi, il faut conserver sa santé, c'est un devoir celui-ci aussi, et il faut, en tout, un juste milieu.

сам осетио два писма. Слаба светlost на степеништу открива да ми моја драга пријатељица враћа Радојкину слику. Да ли је нешто и написала?!... Трчим као луд, отварам светло, цепам коверту. Јесте, писала ми је, и то много. Хитам погледом да прочитам те драге редове:

„Драги мој друже,

Примила сам ваше писмо од 1. овог месеца и веома су ме дирнула осећања која гајите према мени. Питам се још да ли сам достојна тога и да ли заиста треба себе да видим насликану тим лепим бојама којима ме китите. Али, драги мој друже, могу вам само бити још већма захвална на лепоти осећања која ми нудите. Осећам да је у вама узвишена душа, дубока и префињена осећајност. Верујте да сам поносна што сам ваша пријатељица. Поносна сам и зато што видим да ме довољно цените, што у сну допустате да заузем место у вашем дому, што мислите да би ме ваше сестре, ваша мала Радојка, могле волети.

Заиста, мора да је много слатка ваша мала Радојка, девојчурак чију сте ми слику послали је тако лепа и изгледа тако мило. Враћам је одмах јер сам сигурна да је она анђео чувар свога брата. Сигурна сам да с времена на време осетите на свом уморном челу како вам пролази лагано миловање њене руке и да вам га тај додир освежи. Враћам вам вашу малу Радојку пошто сам јој и сама дала сву своју љубав. Волим сву децу а Радојка је, засигурно, тако мило дете.

Хтела сам, драги мој друже, више пута да вас питам да ли чујете нешто о Србији, о својој породици, вашој мами, сестрама, али не налазим погодан тренутак. Хоћу исто тако да вам кажем да је оно што мислим исправно, а мислим да радите сувише, да је то неразумно, да лежете касно, да спавате мало. Треба радити, али исто тако, треба и чувати здравље, и то је дужност, и да треба, све у свему, наћи праву средину.

„Au revoir, mon cher camarade, que Radoïka vous assure des meilleurs sentiments de celle que votre rêve lui faisait appeler sa snaïka.

Votre amie

Germaine Fournial.“

Je ferme les yeux pour la mieux voir et je lui baise la main mille fois, pour la remercier de ces généreuses paroles que l'on ne m'a jamais dites. Je lui suis profondément reconnaissant, et je me déclare bien heureux d'être venu dans cette ville et découvrir ce trésor. Puisse ma chère patrie être bientôt libérée pour que je dise à ma mère qu'elle a sa chère snaïka pour lui embellir ses derniers jours, pour embrasser mes soeurs, ma douce Radoï, que cette noble Française apportera dans mon foyer son sourire et la finesse de son âme. O, comme je suis content et comme je me sens bien après ce bains de caresses!...

„Jevdi, 8. mars 1917.

Mon désir suprême prend de plus en plus une forme définie et une allure impérieuse. Il me devient impossible de le garder plus longtemps dans la cachette de mon amie et j'entreprend de le révéler à ma chère amie.

„Lorsque je me suis trouvé, il y a sept mois à Athènes, au milieu de formes diverses que conserve cette jolie ville, je me sentais comme nouveau-né pour un monde inconnu. J'ai confié alors à mon journal l'impression suivante:

„Il me semble que je n'existais pas jusqu'au moment où je suis monté sur Acropolis, au moins, que je ne connaissais rien du tout en matière de l'art, de la beauté des formes, de l'harmonie des lignes, bref, que je n'ai rien vu, rien éprouvé. Je viens d'être né pour une vie nouvelle.“

Cependant, je connaissais déjà pas mal de belles oeuvres, un nombre assez élevé d'écrivains de premier ordre, j'avais eu une foule de rêves, de visions, de désirs, s'était donc leur réalisation qui commençait à s'effectuer!

До виђења, драги мој друже, нека вас Радојка увери у најлепша осећања оне коју је у вашем сну назвала својом снајком.

Ваша пријатељица

Жермена Фурнијал“

Затварам очи да бих је боље видео и љубим јој руку хиљаду пута да бих јој захвалио на тим племенитим речима које ми никада нису биле изречене. Дубоко сам јој захвалан и признајем да сам срећан што сам дошао у овај град и открио ово благо. Нека моја домовина ускоро буде ослобођена па да кажем својој мајци да има драгу снајку која ће јој улепшати последње дане, која ће пољубити моје сестре, моју нежну Радојку, да ће ова племенита Францускиња унети у мој дом свој осмех и своју осећајну душу. О, како сам задовољан, како се добро осећам после овог мора миловања!...

Четвртак, 8. март 1917.

„Моја најузвишенија жеља све више добија свој дефинитивни облик, несумњиви изглед. Постаје ми све теже да је дужем држим скривеном пред својом пријатељицом, и, предузећу нешто да је откријем мојој драгој пријатељици.

Када сам се нашао, пре седам месеци, у Атини, усред најразличитијих облика које чува тај лепо град, осећао сам се као новорођенче у неком непознатом свету. Онда сам свом дневнику поверио следећи утисак:

„Чини ми се да нисам постојао до тренутка када сам се попео на Акропољ, или бар, да ништа баш нисам знао из области уметности, лепоте облика, хармоније линија, укратко, да до тада ништа нисам видео, ништа нисам осетио. Управо сам био рођен за неки нови живот.

Међутим, тада сам већ познавао немали број уметничких дела, поприличан број прворазредних писаца, имао сам и до тада гомилу снова, визија, жеља, и тада је, дакле, започела њихова реализација!

„Un mouvement pareil s'est produit dans mon âme déjà trop mouvementée, à propos de votre lettre d'il y a quelques jours. Quelque chose de beau, de parfait, d'harmonieux s'y est installé. Mais c'est surtout quelque chose de nouveau, de jeune, d'inconnu.

„Cependant, j'ai eu déjà tant de plaisirs incomparables, des bonheurs singuliers, des bénéfiques exceptionnels: je vous connaissais, vous étiez ma bonne camarade, une chère camarade, ma bien chère amie. Mes preuves d'amitié ne sont pas restées sans égards, mes cris ont bien trouvé leur écho. Mais chose étrange! tous ces plaisirs n'étaient qu'un fond pour une idée sérieuse. Ils embellissaient mes jours, ils m'ont fait oublier tant de peines, ils m'ont porté à travers les efforts nouveaux. Mais ils ne se bornaient pas à éclairer seulement ma vie présente. Ils ont projeté aussi sur ma vie future, sur mes projets et mes intentions une lumière charmante, et j'ai eu des moments de frissonnement de joie pure et profonde. Je visais un point lointain et sublime. Un désir ardent est en train de devenir ma seconde nature: toutes mes pensées s'y ramènent, tous mes projets s'en fortifient. Et si je mérite, en effet, le reproche que vous m'avez fait, c'est précisément en raison de ce désir.

„Avec la ligne calme et harmonieuse du marbre athénien mon esprit s'est enrichi d'une conception de l'art nouvelle et sûre. Avec votre belle lettre du 3 mars mon désir s'est transformé en espoir, en foi.

„Il me semble à présent que je n'ai jamais rien éprouvé. Oui, je n'ai eu qu'un rêve, c'est le „Mon rêve“; vous ne m'avez écrit qu'une lettre, c'est la „Votre Lettre“. Je répète: Je viens d'être né pour une vie nouvelle.

Mardi, 13. mars 1917.

La satisfaction complète est venue aujourd'hui après le cours de latin, d'une humeur sombre, quelque peu désespéré de nouveau de cet éloignement qui continue à se manifester, je rentre chez moi, et sans rien espérer, ouvre la

Сличан преокрет изазвало је у мојој већ узбурканој души ваше писмо од пре неколико дана. Нешто лепо, савршено, хармонично се у њу уселило. У сваком случају, нешто ново, младо, непознато.

Међутим, већ сам имао толико задовољстава без премца, нарочитих тренутака среће, изузетних привилегија: упознао сам вас, били сте моја добра другарица, драга другарица, моја најдража пријатељица. Моји докази пријатељства нису остали без одговора, моји крици упућени вама добијали су ехо. Али дешава се чудна ствар! Сва та задовољства била су само основа за једну озбиљну идеју. Она су ми улепшавала дане, учинила су да заборавим на своје муке, носила су ме кроз нове напоре. Али нису се ограничила само на то да ми осветле садашњи живот. Она су такође пројектовала заносну светлост на мој будући живот, на моје планове и моје намере, и, доживео сам тренутке радосног подрхтавања чистог и дубоког. Циљао сам на једну тачку далеку и узвишену. Једна жеља од које изграмам управо постаје моја друга природа: све моје мисли стреме ка томе, сви моји планови тиме су оснажени. И ако, заиста, заслужујем прекор који сте ми упутили, онда је то због те жеље.

Та линија мирна и хармонична од атинског мермера обогатила је мој дух концепцијом нове и сигурне уметности. Ваше лепо писмо од 3. марта преобразило је моју жељу у наду, у веру.

Чини ми се сада да никада ништа нисам осећао. Да, имао сам само један сан, то је био тај „Мој сан“; ви сте ми написали само једно писмо, то је то „Ваше писмо“. Понављам: Управо сам рођен за један нови живот.

Уторак, 13. март 1917.

Потпуно задовољство стигло ми је данас после часа латинског, када сам се, мрачног расположења, опет мало разочаран због удаљавања које је и даље видљиво, вратио кући, и, када сам, не надајући се

boite aux lettres. Une belle enveloppe bleue sort de la boîte et tombe par terre. C'est sa lettre, à elle; elle m'a donc répondu! Je cours les escaliers, je pénètre dans ma chambre, et tout frissonnant je lis ces lignes charmantes:

„Mon cher camarade,

„J'ai reçu votre lettre du 8 courant et j'en étais très émue. Je vous remercie, mon cher ami, de toute l'affection, de tout le dévouement que vous avez pour moi. Je n'avais jamais espéré rencontrer une amitié si profonde, si dévouée et si pure que celle que vous m'offrez. Je voudrais que vous sentiez la mienne au niveau de la vôtre, dont je suis fière. Vous me dites, cher ami, que ma dernière lettre vous a rendu bien heureux, qu'une ère nouvelle a commencé pour vous. Je serais trop heureuse si les années qui s'offrent à vous n'étaient marquées que de bonheur, et ce serait justice: après le travail vient la récompense, après la peine vient la joie.

„J'ai reçu hier soir une lettre de Papa, il sera ici, me dit-il, vers le premier d'Avril et me dit qu'il espère bien avoir le plaisir de faire la connaissance de mon ami Yovanovitch. J'ai parlé à Papa de mon camarade serbe, de mon ami. Lui aussi, il sera votre ami votre grand ami. Peut-être, à nous tous, réussirons-nous à vous rendre un peu de cette affection que vous avez quittée, que à côté de votre famille serbe vous sentirez que vous avez une autre famille, française celle-là.

„Recevez, je vous prie, mon cher camarade, l'assurance des meilleurs sentiments de votre amie.

Germaine Fournial.“

Vendredi, 16. mars 1917.

Je me suis fait hier soir un beau plaisir. J'ai écrit à ma camarade les lignes suivantes:

„Vous avez très bien fait d'avoir légitimé vos sentiments et les miens. Et mon admiration pour ma chère amie s'en élève plus haut, car elle satisfait complètement mon idéal d'une amie et d'une camarade de la vie. Je ne vous en dirais

ничему, отворио поштанско сандуче. Леп плави коверат испаде из сандучета и паде на под. Њено писмо, њено!..; одговорила ми је, значи! Трчим уза степенице, грунем у собу и уздрхтао читам ове љупке редове:

„Драги мој друже,

Примила сам ваше писмо од 8. овог месеца и веома ме је дирнуло. Захваљујем вам, драги пријатељу, на толикој наклоности, на толикој оданости коју ми поклањате. Никада се нисам надала да ћу доживети тако дубоко пријатељство, тако привржено, толико чисто какво ми ви пружате. Хтела бих да ви осетите да је и моје пријатељство на истој висини, чиме се поносим. Кажете ми, драги пријатељу, да вас је моје последње писмо учинило пресрећним, да нова ера почиње за вас. Била бих веома срећна када би вам предстојеће године биле обележене само срећом, и то би било праведно: после рада долази награда, после мука долази радост.

Синоћ сам примила писмо од Тате, и каже да ће бити овде првог априла; још ми каже да се искрено нада да ће имати задовољство да упозна мог пријатеља Јовановића. Причала сам Тати о свом српском другу, о свом пријатељу. Он ће такође постати ваш пријатељ, ваш велики пријатељ. Можда је на нама свима да покушамо, и успемо, да вам вратимо мало те љубави коју сте напустили, да ћете, поред ваше српске породице, осетити да имате и другу породицу, француску.

Примите, молим вас, драги мој друже, потврду најлепших осећања од ваше пријатељице.

Жермен Фурнијал“

Петшак, 16. март 1917.

Синоћ сам осетио велико задовољство: написао сам својој другарици следеће редове:

„Веома сте добро урадили што сте озваничили своја осећања као и моја. И моје дивљење према драгој пријатељици још је узвишеније јер оно у потпуности од-

qu'un mot: je suis bien content de vous, je me félicite d'être votre ami je m'enorgueilliss d'être celui que votre cher Papa accepte pour votre ami, quoi qu'il ne le connaisse que d'après ce que vous lui en avez dit. Et je voudrais bien pouvoir vous aborder, vous serrer la main bien cardialement et vous dire, autant par mes yeux que par mes lèvres: merci, mon amie!

Gardé par la bienveillance de vos sentiments je peux à présent continuer tranquillement mes efforts pour réaliser votre idéal et le mien, que j'aime parce que vous l'avez adopté et sanctionné. Ayez confiance en votre ami, il fera son possible pour que vous soyez toujours contente de lui pour qu'il puisse vous mériter. Vous avez fait de votre part tout ce qu'il faut, en lui conférant vos sentiments dont il sait maintenant mieux que jamais apprécier la sincérité. Vous avez fait davantage: vous les avez sanctionnés et légitimés. Il a fait de même pour les siens, en même temps, ou plus tôt peut-être, que vous: aux anges du sommeil est confié, vous le savez, la mission de communiquer à sa maman et à ses soeurs son bonheur de vous avoir connue et de jouir de votre amitié.

„Une paix sereine s'est emparé de mon esprit et une joie désormais prolongée règne dans mon âme, comme, j'en suis sûr dans la vôtre. Votre coeur honnête et pur a trouvé enfin sa justice dont il avait besoin pour pouvoir donner sa mesure. Je le sais et je m'en réjouis: Vous êtes ma chère amie.

„Je n'ai point de nouvelles de Serbie. Tous les moyens que j'ai essayés ont échouer. Stochitch a bien reçu il y a trois jours une lettre de chez lui, mais il n'y avait rien pour moi. Or, j'avais envoyé mes nouvelles par la famille de mon camarade.

„Mais, vous êtes là, ma bien chère amie, ma consolation et ma joie. Je pense à vous et aussitôt les nuages des pensées noires s'en vont, pour céder la place à votre chère figure.

говара мом идеалу пријатељице и животне другарице. Рећи ћу вам само једно: веома сам задовољан вама, себи честитам што сам ваш пријатељ и поносан сам што сам је та особа коју је ваш драги Тата прихватио као вашег пријатеља мада ме познаје само према ономе што сте му ви рекли. Хтео бих заиста да могу сада да вам приђем, да вам срдечно стиснем руку и да вам кажем, како очима тако и уснама: хвала, пријатељице моја.

Чуван благонаклоношћу ваших осећања могу сада мирно да наставим напоре да остварим ваш идеал, и свој, који ми је утолико дражи што сте га ви усвојили и одобрили. Имајте поверења у свог пријатеља, он ће учинити све што је у његовој моћи да ви будете њиме увек задовољни, да може да вас заслужи. Ви сте, са своје стране, урадили све што треба, откривши му своја осећања, чију искреност он сада зна да цени више него икада. Ви сте учинили још више од тога: одобрили сте их и озваничили. Он је учинио исто са својим осећањима, у исто време када и ви, а можда и пре вас: анђелима сна поверена је, знате то, мисија да саопште његовој мами и сестрама срећу што вас је упознао и што ужива у вашем пријатељству.

Спокојан мир се уселио у мој дух, одсада продужена радост влада у мом срцу, као и у вашем, сигуран сам. Ваше срце, честито и чисто, пронашло је најзад своју правичност која му је била потребна да би могло да покаже своју величину. Знам то и радујем се томе: ви сте моја драга пријатељица.

Немам никаквих вести из Србије. Сви начини да их добијем, које сам покушао, пропали су. Стошић је примио пре три дана писмо од својих, али за мене ничег није било. Но, ја сам послао вести о себи преко породице мог друга.

Али ту сте ви, моја најдража пријатељице, утехо моја, радости моја. Помислим на вас и истог часа се облаци црних мисли развију да би уступили место вашем драгом лицу.

„Je feuillète ce soir „La Patrie Serbe“, et je m’imagine que vous faites de même. Lisez-la, ma chère amie, vous y trouverez quelque chose de la Serbie, de nous, de moi. Je pense souvent à nos défauts et je voudrais vous en présenter aussi. Mais ils ne sont point plus grands que ceux des autres peuples. La vie nous a fait tant de torts, elle nous a causé tant de regrets que nos défauts sont nécessairement attachés à notre nature d’hommes. Vous avez déjà eu l’occasion de remarquer que parmi nous on trouve tous genres de caractères et de tempéraments, et que nous n’y différons pas beaucoup, des autres. D’ailleurs, vous êtes si bonne et si généreuse que vous saurez et voudrez nous comprendre et nous excuser.

„Lisez donc ces pages avec le même amour avec lequel je regarde tout ce qui vient de la France, des Français, de vous. Elles vous parleront beaucoup mieux que je ne le pourrais moi-même, quand-même j’aurais la permission de vous parler.

„Oh, chère amie, comme je vous suis reconnaissant de m’avoir acquis un nouvel ami, et quel ami – votre cher Papa! Je me presse à vous prier de lui dire bonjour de ma part, de lui exprimer mes amitiés et mon désir de le voir bientôt. Je compte avec impatience les jours qui nous séparent encore, autant pour votre bonheur que pour le mien.

„J’ai envie de criez à tout le monde que nous sommes des amis et que nos sentiments sont désormais légitimes. Mais il faut être sage et patient, n’est-ce pas, divna devoyko moya. Je saurai estimer votre nécessité et me plier aux circonstances dont nous ne sommes pas maîtres.

„En tout cas j’aime espérer que je pourrai bientôt m’approcher de vous, vous entendre, vous parler. En attendant je reste avec des meilleurs sentiments pour ma très chère amie.“

Прелиставам вечерас лист „Отаџбина Србија“ и замишљам да ви исто то чините. Читајте га, драга моја пријатељице, наћи ћете у њему понешто о Србији, о нама, о мени. Често помишљам на наше мане и хтео бих и њих да вам предочим. Оне нису ништа веће од мана других народа. Живот нам је нанео толико неправде, проузроковао нам је толико туге да су нам мане нужно повезане са људском природом. Већ сте имали прилике да приметите да се међу нама могу срести све врсте карактера и темперамената, и да се у томе не разликујемо много од других. Уосталом, ви сте тако добри и толико племенити да ћете умети и хтети да нас разумете и да нас оправдате.

Прочитајте, дакле, ове странице с истом љубављу с којом ја гледам на све што долази из Француске, од Француза, од вас. Оне ће вам говорити много боље него што бих вам ја могао рећи, али ипак, дозволићете ми да вам и сâм о томе понешто кажем.

О, драга пријатељице, како сам вам захвалан што сам, вама дугујући, стекао новог пријатеља, и то каквог пријатеља – вашег драгог Тату! Хитам да вас замолим да му пренесете поздраве с моје стране и да му упутите изразе мојег пријатељства и моје жеље да га ускоро видим. С нестрпљењем бројим дане који нас још деле, колико због ваше, толико и због своје среће.

Имам жељу да свима викнем да смо нас двоје пријатељи и да су наша осећања одсада и озваничена. Али треба бити мудар и стрпљив, зар не, дивна девојко моја. Умећу да ценим ваше потребе и да се подредим околностима којима сами не господаримо.

У сваком случају, драга ми је нада да ћу вам се ускоро приближити, да ћу вас чути, да ћу вам причати. Чекајући, гајим најбоља осећања за моју најдражу пријатељицу.“

Samedi, 17 mars 1917.

Les événements d'une importance capitale se déroulent cette semaine en Russie. Nous sommes déjà en présence des faits accomplis. La Douma, prorogée par un ukase du tzar, n'a pas voulu se séparer. Elle a trouvé l'appui des masses populaires et de l'armée de la capitale; elle s'est formé un comité exécutif et créé un gouvernement provisoire, en confiant la régence, à Michel Alexandrovitch. Il paraît que le tzar a abdiqué.

En tout cas la Russie est réveillée. Cela est très bien pour la cause de nos Alliés, et d'abord pour le peuple russe lui-même: le gouvernement nouveau lui a promis de larges libertés et des réformes tout à fait démocratiques. Le manifeste du gouvernement abolit l'ancien régime et fait penser aux grands jours de la Révolution Française. „2. Liberté de la parole, de la presse, des alliances, des unions, des grèves (même militaires). 3. Abolition de toutes les restrictions sociales, religieuses et nationales. 4. Procéder aussitôt à des préparatifs pour la convocation d'une assemblée constituante qui, en s'appuyant sur le suffrage universel, établira le régime gouvernemental et la constitution du pays. 5. Remplacement de la police par une milice nationale avec des chefs éligibles et soumis aux organes du self-gouvernement.“

Le monde a bien saisi qu'il s'agit du régime russe tout entier et que c'est le sort de toute la nation, peut-être de l'issue de la guerre qui est en cause.

Une grande joie envahit mon âme avec la pensée que le fardeau insupportable qui accablait le généreux peuple russe va être enlevé. Il est intéressant surtout que la Douma et le peuple demandent une guerre à outrance pour la victoire finale.

Les destinées ne sont pas bien disposées pour l'Allemagne, qui recule sur le front de l'ouest, qui est quittée hier par l'Amérique, aujourd'hui par la Chine, qui a perdu dans l'espionnage russe et dans le désordre intérieur qui dévorait l'empire colonel, un allié important et bien fidèle.

Субота, 17. март 1917.

Ове седмице се у Русији одвијају догађаји од капиталне важности. Сведоци смо већ завршене ствари. Дума, чији је мандат цар био продужио указом, није хтела да се распусти. Нашла је подршку у народним масама и у војсци престонице; образовала је извршни одбор и оформила привремену владу, поверила функцију регента Михајлу Александровичу. Изгледа да је цар абдицирао.

У сваком случају, Русија је пробужена. То је веома добро за ствар коју воде наши Савезници, а пре свега, за сам руски народ: нова влада је народу понудила широку слободу и у правом смислу демократске реформе. Манифестом влада свргава стари режим и подсећа на велике дане Француске револуције. „2. Слобода говора, штампе, савеза, удруживања, штрајкова (чак и војних). 3. Укидање свих социјалних, религиозних и националних ограничења. 4. Тренутно приступање припремама за сазив конститутивне скупштине, која ће, на темељу јавног гласања, успоставити парламентарну владавину и донети устав земље. 5. Замена полиције народном милицијом, са шефовима који ће бити бирани и који ће бити подређени самоуправним органима.

Свет је схватио да је реч о руском режиму у целости и да је то судбина свеколике нације, а да је, можда, рат основни узрок свега.

Велика радост обузима ми душу при помисли да ће неподношљив терет који је притискао племенити руски народ бити уклоњен. Поготово је занимљиво да, зарад коначне победе, и Дума и народ захтевају рат до истребљења.

Судбина није наклоњена Немачкој, која одступа на западном фронту, коју је јуче напустила Америка, а данас Кина; изгубила је против руске шпијунске службе, као и због унутрашњих нереда који су прогутали војничку владавину, савезника важног и оданог.

La vengeance du peuple est grande, car elle est juste. Et la chute de la tyrannie était en Russie tellement inéluctable que la transformation s'est fait en moins d'une semaine, avec un minimum de violences et presque sans secousses.

La nation russe s'est levée. Elle a crié: „C'est assez!“ Elle a balayé les traîtres et les incapables. Elle s'organise. Elle sait, elle voit, elle agit. Elle fait justice de toutes ces puissances de routine qui l'empêchaient de vivre et de vaincre.

Lundi, 19 mars 1917.

La lumière blanche d'une lanterne du Cours Sablon à justifié ce que mes doigts avaient déjà deviné: le facteur que j'ai rencontré devant le numéro 39 m'a mis entre les mains une lettre de ma meilleure amie. Le vent furieux n'a pas pu m'empêcher que je lise ces lignes admirables:

„Mon cher ami,

„Je viens d'écrire à Papa et je lui ai transmis les lignes que votre lettre du 15 contenait à son adresse. D'avance, je suis sûre qu'il sera heureux de votre affection, et je vous en remercie déjà pour lui. Je dois aussi et encore vous remercier pour moi, de toute votre bonté. Ayez confiance en moi, me dites vous, — certainement j'ai confiance, ne connais-je pas toute la droiture de votre caractère, toute votre bonté, tout votre amour de travail. Certainement je crois au bonheur que vous me faites entrevoir.

„Vous avez deviné juste en pensant que moi aussi je feuilletais, ce soir-là, la „Patrie Serbe“. J'aime lire ces pages mélancoliques, si pleines de beaux sentiments, si héroïques. J'y apprendis à aimer davantage encore votre cher pays. Pourquoi me dites vous, mon cher ami, que les Serbes ne sont pas inférieurs aux autres peuples? Je le sais, mon cher ami, je sais non seulement cela, mais je sais que vous les dépassez par votre héroïsme. J'aime votre âme sensible, aimante, si doucement poétique. Je me suis mise à apprendre le serbe, et je crois que j'y arriverai, car j'apporte à cette étude beaucoup d'intérêt. Je sais déjà presque autant de serbe que je sais d'allemand, et pourtant il y a déjà longtemps que j'ai commencé

Народна освета је велика јер је праведна. А пад тираније је у Русији био толико неизбежан да је преокрет извршен за мање од недељу дана, с минимумом насиља и готово без потреса.

Руска нација је устала. Повикала је: „Доста!“ Почистила је издајнике и неспособне. Организује се. Она зна, види, дела. Она праведно поступа са свим рутинским властодршцима који су је спречавали да живи и да побеђује.

Понедељак, 19. март 1917.

Бледа светлост уличног фењера у Кур Салону потврдила је оно што су моји прсти већ наслутили: поштар кога сам срео испред броја 39 предао ми је на руке писмо од најбоље пријатељице. Побеснео ветар није могао да ме спречи да прочитам ове дивне редове:

„Мој драги пријатељу,

Управо сам писала Тати и пренела му редове из вашег писма који су упућени њему. Унапред сам сигурна да ће бити срећан због ваше наклоности и на томе вам већ сада захваљујем уместо њега. Морам такође још једном да вам захвалим и у своје име на вашој доброту. Имајте поверења у мене, кажете ми ви, — свакако да имам поверења, зар нисам упознала сву исправност вашег карактера, сву вашу доброту, љубав према раду. Свакако да верујем у срећу коју ми наговештавате.

Погодили сте тачно у мислима да и ја прелиставам лист Отаџбина Србија. Волим да читам те меланхоличне странице, тако пуне лепих осећања, тако херојске. Из њих учим како још више да заволим вашу драгу земљу. Зашто ми кажете, драги мој пријатељу, да Срби нису инфериорни у односу на друге народе? Ја то знам, драги пријатељу, не само да то знам, него знам и да их ви превазилазите својим херојством. Волим вашу осетљиву, тако песнички нежну душу, која је у стању да воли. Почела сам да учим српски, и мислим да ћу успети јер уносим у то много интересовања. Већ сада знам српски исто колико и не-

l'étude de cette dernière langue. Je ne sais pourquoi je ne peux me décider de l'apprendre sérieusement. Il le faudrait bien cependant.

Danas je dimanche, que faites vous, mon cher camarade? Vous n'allez pas travailler, j'espère, par ce beau temps...

„Recevez, mon cher ami, l'assurance de mes meilleures sentiments d'amitié.

Germaine Fournial.“

Vendredi, 23. mars 1917.

Quelques questions me tourmentent et occupent toujours mes pensées. Je voudrais m'entendre complètement avec ma chère amie, et je vais lui en parler.

„Il est évident que nous n'aimons pas beaucoup les apparences, au moins, que nous préférons, vous comme moi, les sentiments vrais et sincères aux manifestations agréables et belles mais superficielles. Car, ce que nous éprouvons est le produit d'un procès achevé, d'une analyse, d'une expérience intérieure, d'une conviction psychologique, pour ainsi dire. Nous cherchons le fond des choses, l'essentiel, le principal. Je suis sûr que vous êtes à cet égard tout à fait d'accord avec moi.

„Pour moi, il ne me suffit pas de constater qu'un livre est beau, qu'un tableau est charmant, qu'un objet d'art est admirable. Il y a des choses qui m'attirent très fortement et qui s'emparent de mon esprit à jamais. Une fois l'impression agréable éprouvée et justifiée, je m'approche de la belle oeuvre, je la lis, je la regarde de près et avec attachement, et je lui réserve enfin une place honorable dans mon esprit et dans mon coeur. Il est tout naturel que le nombre des choses, je dirais aussi, des êtres admirés ne puisse pas être trop élevé, mais il en est d'autant plus certain que le sentiment est fondé, justifié, étant raisonné et approuvé.

„Il en était aussi dans mes relations avec vous, ma bien chère amie. Après avoir connu

мачки, међутим има већ доста времена како сам почела да учим овај језик. Не знам зашто не могу да се одлучим да га озбиљно учим. Међутим, требало би заиста себе да натерам.

Данас је недеља, шта радите, драги мој пријатељу? Нећете и данас радити, надам се, по овом лепом времену...

Примите, драги мој пријатељу, потврдлу мојих најбољих пријатељских осећања.

Жермен Фурнијал“

Петшак, 23. март 1917.

Неколико питања ме мучи и непрестано заокупља моје мисли. Хтео бих да се у потпуности споразумем са својом драгом пријатељицом и говорићу јој о томе.

„Очигледно је да не волимо много спољашње приказивање, или, бар, дража су нам, вама као и мени, истинска и искрена осећања од пријатних и лепих али површних манира. Јер, оно што осећамо јесте производ завршеног процеса, производ анализе, унутрашњег искуства, психолошке убеђености, ако се тако може рећи. Тражимо оно што је у самој сржи, тражимо суштину, оно што је главно. Сигуран сам да сте у том погледу сагласни са мном.

Што се мене тиче, није ми довољно да установим да је нека књига лепа, да је нека слика очаравајућа, да је неки уметнички предмет диван. Има ствари које ме привуку веома снажно и које ми шчепају ум за сва времена. Када пријатан утисак дубоко осетим и када га проверим, приближим се лепом делу, читам га, гледам изблиза с приврженошћу, и на крају му обезбедим почасно место у својим мислима и свом срцу. Сасвим је природно да број ствари, а рекао бих и бића, којима се дивим не може бити велики, али је утолико сигурније да осећање, пошто је промишљено и потврђено, постане онда укоренењено и оправдано.

Тако је било и са мојим односом са вама, најдража моја пријатељице. Пошто сам

l'essentiel de vos qualités, je ne me suis pas contenté de vous regarder, de vous admirer, de vous aimer. La nature de mon esprit va plus loin, plus profondément: je voudrais lire bien attentivement ce beau livre; j'éprouve un besoin ardent de me plonger dans cette âme noble et généreuse; je voudrais me purifier, devenir meilleur sous l'influence de cette bonté, et plus humain sous le souffle de cette noblesse naturelle et héritée que fournit une tradition sans égales, je désire marier mes qualités nationales à l'édifice souple d'une femme intègre et d'une Française véritable. Et si mes sentiments pour elle sont sincères et profonds c'est parce qu'ils sont le résultat d'une réflexion longue et sérieuse.

„Je sais bien, d'autre part, que ma très chère amie a besoin d'être aimée, plus qu'aucune autre, qu'elle a soif de tendresses et d'affection. Mais avant tout son âme honnête et pure exige une vérité, une affection plus profonde que manifestée, d'un amour sérieux, si je puis dire, en un mot, d'un amour maternel, car elle en était si cruellement privée.

„Nous sommes donc d'accord, vous et moi, sur le point principal: nos sentiments (j'ose parler des vôtres aussi) sont fondés sur une conviction psychologique que j'avais bien justifiée. J'espère que le problème d'âme, est résolu. Nous ne nous contentons pas des apparences. Notre pensée va plus loin, notre but est plus avancé!

„De cette façon entrons dans le champ de la possibilité de réaliser ce que nous estimons juste d'aimer et de désirer. Le problème d'âmes devient à présent un objet du raisonnement. Il faut donc le traiter comme tel, et avec toute la sincérité qu'exige sa nature grave et sérieuse.

„Je n'ai point peur de vous en parler, car vous avez montré jusqu'ici une sagesse vraiment admirable dont j'étais surpris. Vous possédez une capacité merveilleuse de voir les choses comme elles sont, de vous dominer vous-même et de me montrer le bon chemin à moi aussi, dans mes moments les plus critiques. C'est pourquoi je pose très franchement ce problème

упознао суштину ваших квалитета, нисам се задовољио тиме да вас само гледам, да вам се дивим, да вас волим. Природа мог духа иде даље, иде дубље: хтео бих веома пажљиво да читам ту књигу; осећам жарку жељу да зароним у ту племениту и дарежљиву душу; хтео бих да се прочистим, да постанем бољи под утицајем те доброте, и хуманији под дахом те узвишености, природне и наслеђене, која потиче од традиције којој равне нема; желим да сјединим своје националне квалитете са тананим здањем једне честите жене, праве Францускиње. И ако су моја осећања према њој искрена и дубока, то је зато што су она резултат дугог и озбиљног размишљања.

С друге стране, знао сам да моја веома драга пријатељица има потребу да буде вољена више него било која друга девојка, да је жедна нежности и љубави. Али, њена честита и чиста душа, пре свега, захтева истину, емоције много дубље од испољених, које долазе из љубави озбиљне, ако могу тако укратко да кажем, из материнске љубави, јер је она тако сурово била управо ње лишена.

Слажемо се дакле, ви и ја, око главног питања: наша осећања (усуђујем се да говорим и о вашим) утемељена су на психолошком уверењу које сам већ образложио. Надам се да је проблем душе разрешен. Ми се не задовољавамо спољашњим изгледом ствари. Наша мисао иде даље, наш циљ је много вишег реда!

Уђимо онда у поље могућности да реализујемо оно што обоје сматрамо вредним љубави и жеље. Проблем наших душа постаје сада предмет разумног разматрања. Треба га, дакле, тако узети, и то с потпуном искреношћу, како и захтева његова тешка и озбиљна природа.

Нимало се не плашим да вам о томе говорим јер сте до сада показали заиста задивљујућу мудрост која ме је изненадила. Ви имате предивну способност да ствари видите какве јесу, да се савладавате и да и мени покажете прави пут у најкритичнијим трену-

qui concerne votre bonheur et qui touche ma conscience. Je vous invite à un raisonnement que vous avez fait, sans doute, vous-même.

„Toutefois il est nécessaire que nous y pensions ensemble, d'un même coup, au même moment. Tous les deux nous verrons peut-être mieux que nous ne le pouvons séparément. Il faut que nous nous trouvions d'accord sur la grosse question de deux vies. Nous y arriverons, j'en suis convaincu. Mais il faut nous nous en occupions tout de même.

Qu'est-ce justement que je désire? Il n'y a là rien de nouveau, rien d'étrange. Ils s'agit simplement de voir la vérité de plus près, de vous faire connaître certains détails et de souligner certains points importants. Tout cela est nécessaire pour apaiser une conscience et pour assurer un bonheur. Je crois connaître ce dont vous avez besoin. Il m'importe beaucoup de voir si je serai capable de vous le procurer. Car, votre bonheur, c'est un des buts que j'ai proposés à ma vie, assurément le plus important. Vous me dites que vous y croyez. Il faut que je puisse y croire moi aussi, sans qu'aucun doute n'inquiète ma conscience.

„Je vous connais assez, bien chère amie, et je suis sûr que vous comprendrez bien cette nécessité que notre entente soit complète. Je tiens beaucoup à résoudre ensemble avec vous mon problème de conscience. Ne vous en troublez pas trop, je vous en prie, ma très chère amie, et croyez que je ne fais et ne dis tout cela qu'en vue de votre bonheur futur. Permettez-moi donc de vous en parler bien franchement et directement. Ne serait-il pas bon, ma chère amie, de nous en occuper avant l'arrivée de votre Papa? Je laisse à vous le soin de choisir les moyens et le moment de notre entretien. Je préférerais vous parler personnellement.“³⁷⁴

цима. Зато веома отворено постављам проблем који се тиче ваше среће и који задире у моју савест. Позивам вас на размишљање које сте ви вероватно и сами већ имали.

Потребно је свакако да о томе размислимо заједно, у исти мах, у исти час. Удвоје ћемо можда видети боље него што то можемо одвојено. Треба да се сложимо око великог питања наша два живота. Успећемо у томе, убеђен сам. Али је ипак потребно да се и тиме позабавимо.

Шта ја то заправо желим? Нема у томе ничег новог, ничег чудног. Реч је једноставно о томе да сагледамо истину изблиза, да вас упознам с неким појединостима и да истакнем неке друге важне тачке. Све то је потребно да би се једном умирила савест а другом осигурала срећа. Мислим да знам шта је вама потребно. Много ми је важно да видим да ли ћу бити кадар да вам то обезбедим. Јер, ваша срећа је један од циљева које сам поставио себи у животу, и он је, свакако, најважнији. Кажете ми да у то верујете. Потребно је да и сâм могу у то да поверујем, а да ни најмања сумња не мучи моју савест.

Доста вас познајем, драга моја пријатељице, и сигуран сам да ћете добро разумети моју потребу да се у потпуности сложимо. Стало ми је много да заједно с вама решим свој проблем савести. Немојте се због тога много узнемиравати, молим вас, најдража моја пријатељице, и верујте да све ово чиним и говорим једино зарад ваше будуће среће. Дозволите ми, дакле, да вам о томе говорим сасвим отворено и непосредно. Зар не би било добро, моја драга пријатељице, да се овим питањем позабавимо пре доласка вашег Тате. Вама остављам бригу да изаберете начин и време нашег разговора. Више бих волео да разговарам лично.

Samedi, 24. mars 1917.

Je tiens à marquer ici ma gratitude à mon cher professeur M. Lange qui vient de finir ses cours sur le Sentiment national dans la littérature française. Il m'a appris beaucoup de choses. Surtout ses développements ont corrigé de nombreuses erreurs que je gardais à l'égard de la France et de ses hommes. En outre il m'a aidé à mieux comprendre un tas de choses concernant l'idéologie française. C'était pour moi un grand plaisir d'aller l'entendre samedi soir, et de penser après ses paroles ardentes, en augmentant toujours mon amour pour l'„éternelle France“.

Mardi, 27. mars 1917.

Il n'y a pas de réponse, ce soir non plus. Je ne sais plus quoi penser. Mon amie se montre très réservée, ne me dit rien. Cependant je commence à être fort inquiet et nerveux. Je n'ose plus m'approcher de la boîte aux lettres de peur de n'y rien trouver, comme cela m'arrive déjà souvent. Je comprends d'autre part la difficulté qu'a ma chère amie de résoudre une pareille question. C'est pourquoi je voudrais l'aider en soulageant du même coup mes inquiétudes.

Ma chère amie, dites-moi un seul mot, et je saurai être satisfait; envoyez-moi votre doux salut d'amitié et d'affection, et je serai heureux.

„Donnez-vous la peine, chère amie, de lire de nouveau ma lettre du 23, vous y verrez ce que j'ai pour vous; ne m'y répondez pas, si cela vous paraît difficile. Cependant, c'est à moi qu'en incombe tout le fardeau. Je m'efforcerai d'être assez fort pour le supporter, pourvu que ma chère amie ne soit pas dérangée.

„Pour la même raison je ne dirai point ce que me coûte cette incertitude qui passe au désespoir.

Je réserve pour ma chère amie le mieux que je possède.“³⁷⁶

Субота, 24. март 1917.

Стало ми је да овде истакнем своју захвалност драгом професору г. Ланжу, који је управо завршио своја предавања о националном осећању у француској књижевности. Научио ме је заиста многим стварима. Његово развијање теза нарочито је кориговало многе моје грешке које сам гајио у погледу Француске и њених људи. Осим тога помогао ми је да боље разумем гомилу ствари које се тичу француске идеологије. За мене је било велико задовољство да суботом увече одем да га чујем, да размишљам после његових ватрених речи, што је сваки пут појачавало моју љубав према „вечитој Француској“.

Уторак, 27. март 1917.

Нема одговора ни вечерас. Не знам шта да мислим. Моја пријатељица ми показује да је веома резервисана, ништа ми не говори. Ипак почињем да бивам изузетно узнемирен и нервозан. Не усуђујем се више ни да приђем поштанском сандучету из страха да у њему ништа нећу наћи, што ми се већ често дешава. Разумем, с друге стране, тешкоћу коју моја драга пријатељица има да би разрешила такво једно питање. Зато бих хтео да јој помогнем и, у исти мах, себи да олакшам узнемиреност.

„Драга моја пријатељице, реците ми само реч једну и бићу задовољан; пошаљите ми свој нежни пријатељски поздрав пун осећања, и бићу срећан.

Потрудите се, драга пријатељице, да поново прочитате моје писмо од 23. и видећете шта имам за вас; немојте ми одговарати ако вам се то чини претешко. Међутим, на мене се свалио читав терет. Потрудићу се да будем доста јак да бих га поднео, само да мојој драгој пријатељици ништа не засмета.

Из тог разлога нећу вам рећи шта ме кошта ова несигурност која прелази у очај.

Чувам за своју драгу пријатељицу оно најбоље што имам.

Vedredi, 30. mars 1917.

La crise qui me tourmente cruellement ces jours derniers, devait forcément trouver sa solution bonne ou mauvaise. J'étais dans une situation très peu agréable, même au point de vue de l'amour-propre. Je comprenais en réalité la gravité de mes demandes et de mes propositions pour cette chère enfant toute seule; mais, tout de même, je sentais que je risquais d'être ridicule dans mes propres yeux.

Enfin! La crise est résolue mieux que je pourrais le croire et le désirer. Ce matin m'a apporté un message que je n'attendais point à cette heure-ci, et des nouvelles plus agréables que jamais. Germaine m'a écrit cette lettre charmante:

„Mon cher ami,

„J'ai reçu hier soir votre lettre daté d'hier, et immédiatement je vous ai répondu. Je vous demandais pardon de vous avoir fait attendre si longtemps ma réponse; je vous disais aussi de ne plus être inquiet; je vous envoyais aussi ma plus cordiale amitié et toute mon affection. Mais aussi je vous priais d'être encore courageux et d'attendre pour ne parler que Papa soit ici. Or, ce matin je n'ai pas mis ma lettre à la poste, je ne sais si je fais mal, mais j'ai changé d'avis. Venez dimanche soir à la maison, vers cinq heures, puisque vous avez besoin de me causer. J'espère que l'on ne trouvera pas drôle votre visite.

„Papa ne viendra probablement pas encore en permission, il pense obtenir bientôt un sursis. Si ce bonheur m'arrive il reprendra, comme par le passé, sa place à la maison, et dans ce cas vous pourrez me voir librement. Il vous donne d'avance la permission.

„À dimanche, mon cher ami; recevez en attendant mes sentiments affectueux.

Germaine Fournial.“

Петшак, 30. март 1917.

За кризу која ме сурово мучи последњих дана требало је свакако наћи решење, добро или лоше. Нашао сам се у веома незгодној ситуацији чак и у погледу самољубља. Схватао сам, у ствари, озбиљност својих захтева и предлога упућених том драгом детету које је сасвим само; али ипак, осећао сам да се излажем опасности да испаднем смешан у сопственим очима.

И најзад! Криза је решена боље него што сам могао помислити и пожелети. Јутро ми је донело поруку коју нисам очекивао у ово време, и вести пријатније него икада. Жермена ми је написала ово шармантно писмо:

„Драги мој пријатељу,

Синоћ сам примила ваше писмо датирано јуче и одмах сам вам одговорила. Одмах сам вас замолила да ми опростите што сам вас пустила да тако дуго чекате на мој одговор; рекла сам вам, такође, да не треба више да будете узнемирени; упутила сам, исто тако, изразе свог најсрдачнијег пријатељства и своје потпуне наклоности. Али сам вас, такође, замолила да будете још мало храбри и да сачекате да разговор обавимо тек када Тата буде дошао. Но, јутрос нисам однела писмо у пошту. Не знам да ли сада лоше поступама, али сам променила мишљење. Дођите у недељу вече код мене око пет сати, пошто имате жељу да попричате са мном. Надам се да ваша посета неће свету изгледати чудна.

Тата вероватно још неће доћи на допуст, мисли да ће ускоро добити једну одговору обавеза. Ако ме та срећа буде хтела, он ће поново, као некада, заузети своје место у кући, и у том случају ћете моћи слободно да ме виђате. Он вам унапред даје своју дозволу.

До недеље, драги мој пријатељу; чекајући, примите моја нежна осећања.

Жермена Фурнијал“

Mercredi, 4. avril 1917.

„Vous me permettez, ma bien chère amie, de vous parler d'une question personnelle qui m'occupe surtout ces jours derniers. Je m'adresse à vous, car il s'agit d'une confession intime, et je n'ai pas d'ami qui me serait plus proche que vous. Vous verrez sous vos yeux se développer un esprit tout-entier, vous serez témoin d'une évolution dont vous connaissez le résultat final. Pour que vous puissiez mieux comprendre celui-ci je voudrais vous raconter son histoire, en quelques mots, bien entendu.

Dès ma première jeunesse j'étais emporté par un vent violent dans une vie agile d'idées et de théories qui convenait bien à compléter la pauvreté de ma vie antérieure. Faute d'une éducation suffisante dans ma famille, j'ai voulu satisfaire mon esprit ailleurs et par mes propres efforts. Des théories fort sérieuses, trop sérieuses étaient mon unique préoccupation. Je me suis nourri constamment d'idées socialistes, humanitaires, quelquefois trop politiques. Je ne m'en repens point, il faut que je vous le dise tout de suite. Au contraire, je m'en réjouis, car mon esprit s'est acheminé de cette manière sur la voie du travail pour le bien-être des hommes. Mais si le but était bon, les méthodes qui y menaient ne l'étaient point, au moins pour le développement d'un esprit jeune et fragile. Il y a du danger que l'on s'éloigne trop des hommes quoique l'on soit inspiré d'un amour pur pour l'humanité: on passe à côté des hommes sans les voir, car on regarde loin et on ne suit que l'humanité, imaginée.

Je courais donc le danger de devenir un théoricien sec, quoique très jeune, je crois aujourd'hui parce que très jeune, un bouquiniste passionné, un homme pour qui ne compte rien qui n'est la science abstraite, des théories, des idées. Cette passion n'a au fond qu'un désir ardent de l'effort et du travail, un besoin d'élan et de l'emportement. Mais elle est bien dangereuse. L'âme s'engourdit, le cœur se dessèche, l'esprit se développe d'une manière singulière, imparfaite et extravagante.

Среда, 4. април 1917.

Дозволићете ми, најдража моја пријатељице, да вам говорим о једном личном питању које ме обузима нарочито последњих дана. Обраћам се вама јер је реч о интимној исповести, а немам пријатеља ближег од вас. Видећете како се пред вашим очима у потпуности отвара један дух, бићете сведок једне еволуције чији крајњи резултат знате. Да бисте могли боље да га разумете, испричаћу вам његову повест, у неколико речи, наравно.

Од моје прве младости носио ме је снажан ветар ка убрзаном животу идеја и теорија које су на сасвим одговарајући начин употпуњавале сиромаштво мог претходног живота. У недостатку задовољавајућег образовања у породици, хтео сам да задовољим свој дух другде, и то сопственим напорима. Веома озбиљне, чак сувише озбиљне теорије биле су моја једина преокупација. Непрестано сам се хранио идејама социјалистичким, хуманитарним, понекад сувише политичким. Не кајем се због тога, треба одмах то да вам кажем. Напротив, радујем се јер се мој дух на тај начин усмерио ка путу рада на добробити људи. Али ако је циљ био добар, методе које су ка њему водиле нису биле такве, бар када је реч о развоју младог и крхког духа. Постоји опасност да се удаљимо од људи мада смо надахнути чистом љубављу према човечанству: пролазимо поред људи а не видимо их јер гледамо далеко, следимо неко замишљено човечанство.

Дакле, претила ми је опасност да postanем суви теоретичар, мада млад (данас мислим: управо зато што сам био млад), да будем пасионирани књишки мољац, човек за кога ништа нема значаја, осим ако није реч о апстрактној науци, ако нису у питању теорије и идеје. У самој бити те страсти лежи само ватрена жеља за радом, потреба за полетом и за узнесености. Али, та страст је веома опасна. Душа утрне, срце се исуши, дух се развија на специфичан начин, несавршен и екстравагантан.

Notez bien que ces possibilités sont beaucoup plus fréquentes chez les peuples neufs et frais, dont les enfants éprouvent une faim de connaissances et une soif de la pensée et des efforts intellectuels. C'est en France beaucoup plus rare, qu'en Russie, par exemple.

Mais cette propriété de l'effort impulsif pourrait être annoblie et embellie par une évolution de l'esprit. Mais pour que cela soit possible il faut que celle-ci vient à temps, avant que l'esprit jeune soit rendu incapable pour des sentiments bien humains. Je crois avoir heureusement accompli cette évolution salutaire, et voilà comment.

J'ai essayé de comparer les deux manières de vivre et de concevoir la vie. Et j'ai trouvé qu'il n'est pas bien difficile de propager et d'exercer un éloignement des hommes, un renoncement à toutes les lois et à toutes les obligations de la vie humaine. Cela nous dispense de l'amour des hommes et de tous les devoirs qu'impose la vie sociale. Cela est facile – voilà une raison pour que j'y doive renoncer. Cela est aussi très égoïste: il faut s'en débarrasser plus vite, possible. Et je me suis imposé un autre principe, beaucoup plus difficile à soutenir (c'est ce qu'il faut), plus noble, plus humain. Nous n'avons pas le droit de négliger nos prochains, même si nous nous sommes inspirés des idées salutaires. Aussitôt que j'ai consenti à vivre parmi les hommes, que j'ai décidé de travailler pour eux, un devoir suprême s'impose à ma conduite sociale: me conformer aux lois sociales, servir la société, les hommes qui m'entourent tout d'abord, réaliser leur bonheur en les aimant et chercher mon bonheur à moi (même) dans le bien-être des autres. Il faut s'effrayer de tout égoïsme, même d'un égoïsme „savant“.

J'ai formulé alors tout autrement ma conception de la vie. Je suis parti cette fois de l'amour, et j'ai conclu ainsi: le bonheur consiste, tout d'abord, dans ce que l'on soit utile et agréable à son entourage le plus proche, ensuite, que l'on élargisse toujours davantage le cercle de son influence bien-faisante, sympathique, si possible jusqu'aux extrémités du genre humain, en

Приметићете да су такве могућности много чешће код младих и свежих народа чија деца осећају глад за знањима, жеђ за мишљењем и за интелектуалним напорима. У Француској је то много ређа појава него у Русији, на пример.

Међутим, та својственост, која се огледа у импулсивном напору, могла би бити оплемењена и улепшана неком посебном еволуцијом духа. Али, да би она била могућа, треба да се деси на време, пре него што млад дух изгуби способност да негује истински хумана осећања. Мислим да се код мене, срећом, завршила та спасоносна еволуција, и то ево како.

Покушао сам да направим поређење између два начина живота и да схватим живот. И закључио сам да није много тешко заступати и спроводити идеју о удаљавању од људи, одбијању свих законитости и љубазности људског живота. То нас ослобађа љубави према људима и свих дужности које намеће друштвени живот. То јесте лако – и ево једног од разлога што од тога морам одустати. То је веома себично: треба се таквог става решити што је могуће пре. Себи сам поставио друго једно начело, много теже за спровођење (а то је управо потребно), много племенитије, хуманије. Немамо право да запостављамо своје ближње чак и ако смо надахнути спасоносним идејама. Чим сам прихватио да живим међу људима, када сам одлучио да радим за њих, виши се задатак наметнуо у мом друштвеном понашању: приклонити се друштвеним законитостима, па служити друштву, пре свега људима који ме окружују, остваривати њихову срећу волећи их, и потражити своју сопствену срећу у благостању других. Треба се плашити сваке врсте себичности, чак и „учене“ себичности.

Тада сам сасвим другачије формулисао своје схватање живота. Кренуо сам овога пута од љубави, и овако сам закључио: срећа се састоји, најпре, у томе да човек буде користан и пријатан према својој најближој околини, затим да увек, што више, проширује круг свог доброна-

passant par la famille, la patrie, la race. Le point de départ est l'amour pour les siens; le but suprême est l'amour universel. Je suis arrivé à cette conclusion il y a 2 ans.

Aujourd'hui ce n'est plus une formule. C'est ma conception de la vie que j'essaye de pratiquer aussi complètement que possible. J'ai eu déjà l'occasion de la vérifier et d'en jouir des résultats.

La vie élargit de plus en plus la circonférence de mon entourage, j'entre dans un milieu toujours plus différent de mon milieu antérieur, j'arrive à penser au doublement de ma personne. Eh bien, mon principe de l'amour s'est montré bon, excellent. Ce réveil de mon âme m'a gagné des sympathies dont je suis fier, comme celle qui me vient de vous, mon amie la meilleure, et j'ai trouvé la vie belle et digne d'être vécue.

„Ce n'est pas le produit d'un moment d'emportement, c'est le résultat d'une fermentation intérieure prolongée. À vous appartient cependant le mérite de l'avoir achevé, d'avoir fortifier à jamais ma confiance en vie et en hommes. Vous rayonnez de l'amour, de la bonté, de la sympathie pure. Cela me prouve que les hommes sont dignes de ces sentiments.

„En réalité le fond est resté toujours le même. Je crois m'avoir toujours inspiré du désir d'être utile aux autres. Mais à présent c'est le point de départ qui a changé de caractère, et c'est ce centre des buts qui a changé de place: au lieu d'être dans le cerveau, il s'est installé dans le coeur. Chercher mon bonheur dans le travail pour les autres, c'est l'essentiel. Seulement, au lieu de m'éloigner des hommes, je m'approche d'eux, et je les aime réellement vivants, non pas comme une fumée intangible.

„J'arrive à comprendre que les êtres aimés ne peuvent qu'aider notre élévation et notre oeuvre, même si l'on suppose qu'elle devrait être d'une portée imposante. Il faut aimer avant tout, développer en soi-même une capacité d'aimer, et l'on s'aperçoit bien vite que ces sentiments doux et agréables ne nuisent aucunement notre travail et nos efforts.

мерног утицаја, својих симпатија, ако је могуће до најудаљенијих тачака људског рода, преко породице, отаџбине, расе. Полазна тачка је љубав према својима: највиши циљ је сваколика љубав. До тог закључка сам дошао пре две године.

Данас то више није формула. То је моје схватање живота, које покушавам да применим у најпотпунијем могућем смислу. Већ сам имао прилику да га проверим, и да уживам у његовим резултатима.

Живот све више шири обим мог окружења, једнако улазим у средину другачију од претходне, и долазим дотле да помишљам на удвајање своје личности. Е па добро, моје начело љубави показало се као добро, одлично. Овим буђењем душе задобио сам симпатије на које сам поносан, као на ову која ми од вас долази, најбоља моја пријатељице, и дошао сам до закључка да је живот леп и да га вреди проживети.

Ово није плод једног тренутка усхићења, ово је резултат продуженог унутрашњег врења. Међутим, вама припада заслуга што је оно окончано, што сте заувек учврстили моју веру у живот и у људе. Ви зрачите љубављу, добротом, чистом симпатијом. То ми доказује да су људи достојни тих осећања.

У ствари, суштина је увек остала иста. Мислим да сам одувек био надахнут жељом да будем од користи другима. Али сада је то полазна тачка која је променила своју природу, а средиште свих циљева променило је своје место: уместо у мозгу, сместило се у срцу. Тражим своју срећу радећи за друге, и то је битно. Само, уместо да се удаљујем од људи, ја им се приближавам и волим их истински живе, а не као неухватљиви дим.

Напоследку, схватам да вољена бића могу само да помогну наше уздизање и наше дело, чак и ако се претпостави да би дело могло да има импозантан домет. Треба пре свега волети, у себи развијати способност вољења, и брзо ћемо уочити да та нежна и пријатна осећања нимало не штете нашем раду и нашим напорима.

„Vous voyez, ma bien chère, qu'un désir ardent se dégage de tout ce développement, un désir d'activité, un souci que l'on puisse travailler et être utile. Vous ne reprocherez pas à votre ami d'y avoir pensé même au moment de son bonheur extrême, le 1er avril, lorsque sa satisfaction était complète. Il vous prie de comprendre son désir, d'y voir une habitude, qui n'a à son fond rien de mauvais, rien d'égoïste. Ce n'est pas à dire qu'il aurait raison d'en être inquiet. Non, non. Il pourra bien vous donner la totalité de son coeur, à vous seule, sans que son travail n'y perde rien. Car vous, qu'est que vous? Vous êtes la meilleure des récompenses qu'il aura jamais pour tous ses efforts. Vous êtes la personification de son travail, car vous en êtes le résultat. Sans son travail il ne vous mériterait point. Il s'en suit donc qu'il doit aimer: vous en son travail, et son travail en votre personne, vous dans les deux cas.

Je vous donne là mon credo; et je tiens à vous le communiquer sous cette forme-ci pour que cela soit pour moi une loi suprême, une confession, une religion. Je garde d'ailleurs toutes mes lettres, et elles formeront pour moi un code et une constitution.

De plus, je sais que vous complèterez bien ma capacité d'aimer par votre être même, qui en répand des rayons. Mon coeur battera plus fortement dans l'unisson avec le votre pour des choses nobles et bonnes et pour un idéal supérieur. Votre instinct d'amour, votre âme excellente, votre intelligence lucide, votre honnêteté profonde réussiront à corriger ce qu'il y a d'uniforme, de d'incomplet dans mes sentiments. Je regarde dans l' amour avec une confiance parfaite.

„À présent il me tarde que samedi arrive et que je voie ma bien aimée. À samedi ma bien chère!¹⁴³⁷⁸

Видите, најдража моја, из читавог овог мог излагања издваја се једна жарка жеља, жеља за активношћу, брига да могу радити и да будем користан. Нећете прекорити свог пријатеља што је на ово мислио чак и у тренутку своје врхунске среће, 1. априла, онда када је његово задовољство било потпуно. Он вас моли да разумете његову жељу, да у томе видите навик у својој основи нема ништа лоше, ништа себично. Боље да не кажем да би он с правом могао због тога да буде забринут. Али не, не. Он ће вам заиста дати цело своје срце, само вама, а његов рад ни у чему неће трпети због тога. Јер ви, шта сте ви? Ви сте најбоља награда коју ће икада добити за све своје напоре. Ви сте персонификација његовог рада, јер ви сте резултат тог рада. Без свог рада, он вас не би заслуживао. Из тога, дакле, следи да вас он мора волети: вас у свом раду, свој рад у вашој личности, вас у оба случаја.

Овим сам вам предао свој credo; и стало ми је да вам га саопштим у том облику и да такав за мене остане као врхунски закон, исповест, религија. Чувам, уосталом, сва своја писма и она ће за мене представљати закон, устав.

Осим тога, знам да ћете ви својим бићем употпунити моју способност вољења, бићем које зрачи. Моје срце ће куцати јаче у заједништву с вашим за ствари племените и добре и за идеал вишег реда. Ваш љубавни инстинкт, ваша савршена душа, ваша луцидна интелигенција, ваша дубока честитост успеће да поправе све оно једнолично и несавршено у мојим осећањима. Гледам у љубав с потпуним поверењем.

А сада, нестрпљиво чекам суботу, да видим своју вољену. Довиђења до суботе, најдража моја.

Vendredi, 6. avril 1917.

Le courrier de ce matin m'a apporté la satisfaction complète de tous mes vœux et a apaisé toutes mes craintes. Ma bien chère excelle à comprendre mon état d'esprit:

„Драги пријатељу мој,

„J'ai reçu votre lettre hier soir, je l'ai lue avec attention et elle m'a vivement intéressée. J'admire et j'approuve la façon dont votre carrière s'est ouverte à vous, j'admire surtout le noble but qui vous a guidé vers la sociologie. Quel plus beau rôle pourrait avoir un homme dans la vie que celui de se dévouer à l'humanité par amour pour elle. Vous avez maintenant, en effet, trouvé la vraie méthode; pour connaître les hommes, les aimer vraiment il est indispensable de vivre avec eux, de souffrir avec eux, à cause d'eux. On aime d'autant plus une personne qu'on a souffert davantage pour elle, cette pensée doit être vraie aussi de toute l'humanité. Je serai donc fière de m'associer à votre tâche de vous y aider autant que je le pourrai.

„J'espère bien, cependant, que votre travail ne vous possèdera pas exclusivement, que vous me resterez un peu comme vous m'en assurez. Cela du reste serait une contradiction, puisque, c'est vous qui le dites, mon cher ami, je suis à la base de tout votre système de vie. J'ai confiance en vous. – Je ne suis pas venue lundi à la promenade qu'avait organisée M. Bréhier.³⁷⁹ J'avais reçu le matin une dépêche m'annonçant la mort de ma grand'mère, la mère de ma mère. Je suis donc en deuil, et vous me trouverez en deuil, dimanche. – Recevez, mon cher ami, mes sentiments affectueux. Votre amie. G[ermaine] F[ournial]

Votre lettre du 5 m'a causé une joie vive et profonde. Vos douces paroles s'associent à ce beau soleil d'aujourd'hui qui fait les yeux briller et rire d'allégresse. Elle m'a apporté, aussi, il est vrai, cette nouvelle fort fâcheuse qui vous met en deuil. Je me hâte ma chère amie, vous offrir mes

Пећак, 6. април 1917.

Јутрошња пошта ми је донела потпуно задовољење свих мојих жеља и умирала је сва моја страховања. Моја најдража савршено разуму стање мога духа:

„Драги пријатељу мој,

Синоћ сам примила ваше писмо, прочитала сам га с пажњом и живо ме је заинтересовало. Дивим се и одобравам начин на који вам је каријера отворила свој пут, а поготово се дивим племенитом циљу који вас је водио ка социологији. Коју би лепшу улогу могао имати човек у животу од оне да се посвети човечанству из љубави према њему. Сада сте заиста пронашли праву методу; да бисте упознали људе, да бисте их истински волели, неопходно је да живите с њима, да патите с њима и због њих. Човек воли неку особу утолико више што је више за њом patio, а та је мисао вероватно истинита и за цело човечанство. Бићу дакле поносна да вам се придружим и да вам у томе помогнем онолико колико будем могла.

Искрено се, међутим, надам да вас рад неће потпуно узети под своје, да ће и за мене преостати део вас, како ме уверавате. – То ће, уосталом, бити противречно, пошто сам ја, ви то кажете, драги мој пријатељу, у основи целокупног вашег система живота. Имам у вас поверења. – Нисам дошла у понедељак у шетњу коју је организовао г. Бреје. Тога јутра сам добила депешу с вешћу да ми је бака умрла, мајка моје мајке. У жалости сам, дакле, и у недељу ћете ме наћи у црнини. – Примите, драги мој пријатељу, моја нежна осећања. Ваша пријатељица. Ж. Ф.“

Ваше писмо од 5. изазвало је у мени живу и дубоку радост. Ваше нежне речи су здружене с овим данашњим лепим сунцем од којег очи блистају и радосно се смеју. Додуше, оно ми је такође донело и ову веома тужну вест због које сте у жалости. Хитам, драга моја

³⁷⁹ Луј Бреје (Louis Bréhier, 1868–1951), византолог, историчар уметности, професор историје и географије на факултету у Клермон Ферану. – Д. Јовановић, Медаљони, књ. I, 533.

condoléances et je partage avec vous votre douleur.

Cependant, ma chère, pensez que nous sommes si jeunes et que nous devons jouir de la vie, même au milieu de tous les malheurs qui accablent à présent l'humanité toute entière et chaque homme en particulier. Il faut oublier beaucoup de choses pour pouvoir vivre. De plus, il faut tâcher de trouver de beaux côtés dans tous les événements et de s'en réjouir. Je vous vois déjà, ma bien chère, en costume noir qui embellit encore davantage votre chère figure et fait resplendir l'or de vos cheveux.

„Vous avez très bien compris l'idéologie que j'ai adoptée, et je suis fort heureux que vous vous y associiez pour notre vie commune. Je le savais d'avance, ma généreuse amie, car je connaissais votre coeur qui ne bat que pour le bien et pour le bonheur des autres. Vous pouvez être sûre que je saurai vous en être reconnaissant et que je vous donnerai le maximum de mon affection si bien méritée.

Je suis rempli d'amour, j'en respire, j'en vis, et pourtant, il me semble toujours que cela n'est pas suffisant, et je voudrais aimer, aimer toujours davantage. Vous êtes là, divna moya, pour ménager mes sentiments, pour régler la consommation des mes énergies et pour tenir en équilibre mes tendances et mes efforts.

J'ai vivement désiré vous voir plus tôt possible. Mais puisque vous le voulez, j'aurai ce plaisir dimanche, le jour de ma naissance.

„Je vous prie, pour soulager un peu les reproches que je me fais sans cesse, excusez-moi de nombreuses fautes que je fait en écrivant en votre langue. C'est très fâcheux pour moi, et je m'en tourmente. Au moins, n'en souffrez pas trop, je vous en prie. J'en serais désolé si je ne savais pas que c'est bien dans l'eau que l'on apprend à nager.

Jevdi, 3. mai 1917.

Mon travail m'absorbe complètement et je n'arrive pas à noter mon impression de la vie

пријатељице, да вам изразим своје саучешће и да с вама поделим бол.

Међутим, драга моја, мислите на то да смо тако млади и да морамо да уживамо у животу, чак и усред свих несрећа које сада притискају целокупно човечанство и сваког појединачно. Треба заборавити на многе ствари да бисмо могли да живимо. Штавише, треба да настојимо да пронађемо лепе стране у свим догађајима, и да им се радујемо. Видим вас већ, најдража моја, у црном костиму који још више улепшава вашу драгу фигуру и истиче блистање злата ваше косе.

Сасвим сте добро разумели идеологију коју сам прихватио, и веома сам срећан што јој се ви приклањате за наш заједнички живот. Знао сам то унапред, племенита моја пријатељице, јер сам упознао ваше срце, које бије само за добро и за срећу других. Можете бити сигурни да ћу умети да вам на томе будем захвалан и да ћу вам дати максимум нежности која је тако добро заслужена.

Испуњен сам љубављу, но ме дишем, од ње живим, а ипак, стално ми се чини да то није довољно и желео бих да волим, да увек волим још више. Ви сте ту, дивна моја, да штедите моја осећања, да уредите трошење моје енергије, да одржите у равнотежи моје тежње и моје напоре.

Жарко сам желео да вас видим што је могуће пре. Али, пошто ви то хоћете, имаћу то задовољство у недељу, на дан мог рођења.

Да бисте ми мало олакшали прекоре које себи непрестано упућујем, молим вас, опростите многобројне грешке које правим пишући на вашем језику. То ми је врло непријатно и мучи ме. Бар вас нека то много не оптерећује, молим вас. Још више би ми било жао кад не бих знао да се управо у води научи пливање.

Четвртак, 3. мај 1917.

Рад ме потпуно заокупља и не стижем ни да прибележим своје утиске о обнови

renouvelée de la terre, du beau temps qui réjouit le coeur et fortifie les espoirs.

„Dans ces moments solennels de la vie renouvelée j'aurais tant de choses à vous dire, j'aurais tant d'émotions à partager avec vous. À côté de vous, avec vous, inspiré de votre chère personne, mon âme serait débordée de sentiments empressés, beaucoup plus qu'elle ne l'est dans notre alliance purement idéale. Cette vie jeune et intense, je voudrais la vivre avec vous, ma chère, je désire confondre mon âme avec la vôtre et m'unir avec vous dans l'amour pour la beauté éternelle.

„En effet, la Terre se réveille dans des formes splendides. Quoique absorbé par des occupations d'un genre tout à fait différent, je ne suis pas moins ravi de ce renouveau magnifique ces feuilles jeunes me font penser à une foule de choses. Il est tout naturel, n'est ce pas, que je me rappelle les printemps passés. Non pas pour y voir des moments agréables, car il n'y a que quelques années que l'on se sent vibrer de joie de vivre, et les cinq dernières en étaient complètement dépourvues. Si j'y pense c'est pour me rendre compte des changements qui se sont produits dans ma vie, et je suis content de la comparaison que je puis faire entre la dernier printemps et celui-ci! L'an dernier j'étais à Salonique brûlant, et dans une situation fort lamentable. Ces jours-ci je me vois tout nouveau, plus heureux que jamais. Vous, ma douce amie, vous êtes là pour embellir cette jeunesse de la terre, pour me rendre plus agréable cette fraîcheur de l'air, et pour éclairer mon âme au moment où le soleil rajeuni vivifie les veines de la terre.

„Oh, comme je voudrais être auprès de vous, ces jours de la lumière et des couleurs, pour me réjouir de cette vie nouvelle avec celle qui sait si bien aimer tout ce qui est beau et noble. Je sens, aujourd'hui plus que jamais, un besoin ardent d'aimer, de me donner, de faire jaillir les forces latentes qui végètent dans l'hiver de ma solitude. Oui, ma chère, et encore davantage, j'ai soif de vos regards, de vos sourires, de vos paroles!... Donnez-les-moi!

живота на земљи, о лепом времену које радује срце и оснажује надања.

У овим свечаним тренуцима обновљеног живота имао бих толико ствари да вам кажем, толико осећања да поделим с вама. Уз вас, с вама, надахнут вашом личношћу, моја би душа била преплављена горућим осећањима, много више него у овој нашој строго идеалној вези. Овај живот млад и силовит, хтео бих с вама да га живим, желим да помешам своју душу с вашом, да се с вама у љубави спојим зарад вечне лепоте.

Заиста, земља се буди у блиставим облицима. Мада зароњен у обавезе сасвим друге природе, ништа мање нисам очаран овом величанственом обновом младог лишћа које ми управља мисли ка мноштву ствари. Сасвим је природно, зар не, што се сећам претходних пролећа. Не да бих у њима видео пријатне тренутке, јер само неколико година сам осећао да подрхтавам животном радошћу, али сам последњих пет тога био потпуно лишен. О томе мислим само зато да бих увидео промене које су се десиле у мом животу, и задовољан сам што могу направити поређење између прошлог и овог пролећа! Прошле године био сам у Солуну који је горео, у приликама веома жалосним. Ових дана себе видим сасвим обновљеног, срећнијег него икада. Ви, слатка моја пријатељице, ви сте ту да улепшате ову подмлађеност земље, да ми учините пријатнијом свежину ваздуха и да осветлите моју душу у тренутку када подмлађено сунце оживљава вене земље.

О, како бих желео да сам поред вас у ове дане светлости и боја, да се радујем новом животу са оном која тако добро зна да воли све што је лепо и племенито. Осећам данас, више него икада, пламтећу потребу да волим, да се дајем, да пустим да шикне она скривена сила која вегетира у зими моје самоће. Да, драга моја, и још више од тога, жедан сам ваших погледа, ваших осмеха, ваших речи!... Дајте ми их!

„Les circonstances nous séparent, un tas d'obstacles empêche notre alliance complète. Mais il n'y a pas de force qui pourrait entraver le cours libre de nos sentiments, rien ne peut troubler l'harmonie de notre affection!

„Nous avons franchi difficultés les plus grandes. Nous avons réussi, à nous entendre parfaitement. Vous avez eu la bonté de comprendre toutes mes raisons et tous mes besoins. À présent, avec la volonté que nous saurons y mettre nous arriverons bien à réaliser notre rêve commun.

Je crois que nous avons choisi un bon chemin: l'effort dans l'amour. Nos efforts présents ne sont qu'un moyen pour arriver à un but immédiat, qui aidera à son tour nos intentions ultérieures. Mais nos sentiments, notre alliance d'âme et de coeur, c'est tout ce qu'il y a de plus foncier, de plus important. En ce sens, je subordonne tout ce que je fait à ce que je sens, mon travail à mon affection pour vous, ma bien chère. Car vous êtes pour moi une source permanente et inépuisable d'amour, d'intelligence et d'inspiration, un centre de bonté et de noblesse. Je crois avoir trouvé en vous, ou bien dans mon alliance avec vous, une puissance souveraine qui sait forger de nouvelles énergies, qui pousse vers de nouveaux efforts, qui rend fertiles tous les mouvements de l'esprit. C'est pourquoi j'aime ménager bien attentivement notre avenir d'âmes, nos relations intimes et la communauté de nos sentiments. Je vois là une garantie pour notre avenir heureux et pour notre vie agréable et féconde. L'idéal est, donc, d'aimer dans les efforts.

*Dimanche, 13. mai 1917.
23,45 h.*

„N'avez-vous donc rien, à me dire après le coup terrible, dont je n'ai l'intelligence complète qu'après la fièvre de cerveau qui m'anéantit depuis deux jours? D'abord je n'avais rien compris, car je ne voulais pas reconnaître la vérité. Habitué à embellir les choses et les idées, à leur donner toujours une valeur imaginaire, je

Прилике нас раздвајају, гомила пре-прека онемогућује наше потпуно спајање. Али нема те силе која би могла препречити струјање наших осећања, ништа не може помутити хармонију наше љубави.

Прескочили смо највеће тешкоће. Успели смо да дођемо до савршеног разумевања. Поседујете доброту да разумете сва моја размишљања и све моје потребе. Сада ћемо свакако успети, с вољом коју ћемо умети да уложимо, да остваримо наш заједнички сан.

Мислим да смо одабрали добар пут: напор у љубави. Наши садашњи напори су само средство да се дође до непосредног циља, средство које ће помоћи остварењу наших каснијих стремљења. Али, наша осећања, спој наших душа и срца, то је оно најтемељитије, најважније. У том смислу подређујем све што радим ономе што осећам, свој рад својој љубави према вама, најдража моја. Јер, ви сте за мене непрекидан и непресушан извор љубави, интелигенције, инспирације, центар доброте и племенитости. Мислим да сам пронашао у вама, или у свом споју с вама, свемогућу снагу на којој се кује нова енергија, која ме гура ка новим напорима, која чини плодоносним све полете мога духа. Зато и волим брижљиво да чувам будућност наших душа, интимност нашег односа и заједништво наших осећања. Видим у томе гаранцију за нашу срећну будућност, за наш пријатан и плодан живот. Идеално је, дакле, волети кроз напоре.

*Недеља 13. мај 1917.
23.45 h*

Зар, дакле, немате ништа да ми кажете после страшног ударца, од којег долазим чистој памети тек после ове мождане грознице која ме уништава већ два дана? Најпре ништа нисам разумео, јер нисам хтео да признам истину. Навикнут да улепшавам ствари и мисли, да им увек приписујем замишљену вредност,

considérerais comme impossible ce qui m'accable depuis deux jours.

„N'avez-vous rien à me dire à ce propos; ne voulez-vous rien essayer pour ménager un peu, un petit peu, par grâce au moins, l'âme blessée de celui qui n'a jamais voulu faire que votre bonheur? Croyez-vous qu'il soit digne d'un effort quelconque de votre part? Trouvez-vous qu'il mérite qu'on le voit au moins dans les moments de la pire da crises?

„Après vous avoir priée il'y a un mois de lui permettre de soulager sa conscience, il prend la liberté de vous inviter aujourd'hui de faire de même vous- mêmes, si vous en éprouvez quelque besoin, si vous avez quelque chose à dire, après tout.

„Pensez-vous devoir faire un petit sacrifice pour celui qui vous donnerait sa vie? Si vous le pensez, permettre lui de vous voir de nouveau, n'importe où, n'importe comment, de vous entendre, vous cette fois.“

Samedi, 26. mai 1917.

Le renouveau de mon espoir peuple à présent mon âme de sentiments calmes et doux. Ma chère amie a réussi à me rendre heureux, paisiblement heureux. Je sens bien la douceur du printemps et j'en jouis les beautés. Je ne me presse plus dans mon travail pour l'examen. Je l'ai ajourné pour le mois d'octobre. Parce que je n' ai aucune raison sérieuse de passer si vite un examen qui doit terminer une partie de mon travail universitaire. J' arrive à écrire à ma chère, après y avoir pensé toujours. Je la vois assez souvent. Elle est venue encore hier m'entendre parler sur la vie économique de la Serbie. Elle était très contente. Je la verrai encore aujourd'hui au cours de M. Voulitch sur l'ancienne Serbie.

„Je ne vois que vous, ma douce amie! Les malheurs de notre époque ont mis en deuil tant de femmes et de jeunes filles françaises, que la rue est tout le temps frappée de figures en noir. Or, pour mes yeux, chacune de ces figures paraît

сматрао сам да није могуће ово што ме притиска већ други дан.

Зар ништа немате да ми кажете тим поводом; зар ништа нећете да покушате да бисте поштедели мало, малчице, макар из милости, рањену душу онога који је, увек, хтео само да гради вашу срећу? Мислите ли да је он достојан и најмањег напора с ваше стране? Сматрате ли да не заслужује да га видите бар у тренуцима његове најтеже кризе?

Пошто вас је он пре месец дана замолио да му дозволите да олакша своју савест, он себи даје слободу да вас данас позове да исто то учините и ви сами, ако било шта после свега имате да ми кажете.

Мислите ли да бисте морали направити малу жртву за онога ко би вам и свој живот дао? Ако тако мислите, дозволите му да вас поново види, било где, било како, да вас чује, да чује он вас овога пута.

Субота, 26 мај 1917.

Обновљена нада уселила је сада у моју душу осећања мирна и нежна. Моја драга пријатељица успела је да ме учини срећним, смирено срећним. Осећам благодат пролећа и заиста уживам у његовим лепотама. Не журим више са својим радом за испит. Одложио сам га за октобар. Због тога што немам ниједан озбиљан разлог да тако брзо полажем испит којим треба да се заврши један део мог универзитетског рада. Стижем да пишем својој драгој, после сталног размишљања о свему. Виђам је доста често. Дошла је опет јуче да ме слуша како говорим о економским приликама у Србији. Била је веома задовољна. Видећу је и сутра на предавању г. Вулића о старој Србији.

Видим само вас, слатка моја пријатељице! Несреће нашег времена завиле су у црно толико француских жена и девојака да су улице све време пуне женских прилика у црнини. Но, за моје очи, свака од тих фигура

être ma chère Germaine. Je m'en approche, quoique, je sais, que cela ne puisse pas être elle. En effet je ne la trouve réellement qu'en temps réguliers.

Je ne vous en cherche pas moins partout et toujours, bien chère amie de ma vie. En ces moments d'un travail moins forcé, je plonge souvent mon regard dans la verdure des bois qui réjouissent ma vue, et dans le bleu des montagnes sur l'horizon. Là-bas, au fond de toute beauté, j'aperçois la radieuse figure de ma bien-aimée. Et alors, je l'aime, je l'appelle, je prononce son nom, j'évoque sa voix son sourire.

Vous êtes seule à satisfaire les besoins de mon âme. Je sens en effet vivre et grandir en moi un besoin d'aimer, de nourrir mon âme des sentiments doux et sincères. D'autre part, j'aime la blancheur, la pureté, la virginité! Peut-être à la suite de mes malheurs, et surtout à la suite de mes relations avec vous, j'éprouve un besoin impérieux de manifestations qui parlent directement au coeur. Or, Anatole France ne me satisfait pas à cet égard. Il n'a point d'âme. Un esprit trop fin, trop critique, trop aigü, il ne dit rien au coeur. D'autre part je vois à présent ce que je n'avait pas remarqué jusqu'ici: il n'est pas bien propre, car, c'est la vie dans toute sa nudité. J'en suis froissé, géné. J'aime mieux me lever dans les sphères pures de notre amour et de notre amitié et respirer l'air sain et doux de nos sentiments.

Les belles feuilles complètent votre oeuvre. J'aime caresser les petites branches revêtues de feuilles vertes et vierges: je tressaillis de plaisir devant cette jeunesse et cette virginité.

Les sentiments et l'être de ma douce, les feuilles et les tiges sont donc à présent plus éloquents que les livres: leur langage nourrit bien mon âme et remplace ceux qui me manquent éternellement. La science et le travail ont le soin de mon esprit. Quant à mon âme, je la confie à vous, ma chère, je vous la donne toute entière. Aimez-la si elle le mérite. En tout cas, tâchez de la ménager un peu, je vous en prie. Vous voyez bien, qu'il n'y a pas d'autres moyens

изгледа као да је то моја драга Жермена. Приближим се мада знам то не може бити она. Истини за вољу, у стварности је виђам само у редовно време.

Ништа мање вас не тражим свуда и у сваком тренутку, најдража пријатељице мог живота. У овим тренуцима мање напорног рада често зароним поглед у крошње шума које ми поглед веселе, у плаветнило планина на видику. Тамо, у дну свеколике лепоте, угледам лице моје највољеније које зрачи. И онда је волим, зовем је, изговарам њено име, призивам њен глас, њен поглед.

Једино ви можете задовољити потребе моје душе. Осећам да заиста живим, да у мени расте потреба да волим, да храним своју душу нежним и искреним осећањима. С друге стране, волим ту белину, чистоту и ту невиност! Можда, услед свих мојих несрећа а и услед односа с вама, осећам неодољиву потребу за казивањем које иде право у срце. Е па, Анатоле Франс ме у том погледу не задовољава. Он нема душу. Дух исувише истанчан, исувише критичан, исувише оштар ништа не говори срцу. Друго, видим сада нешто што до данас нисам примећивао: није довољно пристојан, јер приказује живот у потпуној огољености. То ме вређа, од тога ми је нелагодно. Више волим да се уздигнем до чистих сфера наше љубави и нашег пријатељства и да удишем здрав и благ ваздух наших осећања.

Лепо лишће употпуњује ваше дело. Волим да милујем ове гранчице поново заоденуте лишћем зеленим и невиним; уздрхтим од задовољства пред овом младошћу и овом невиношћу.

Осећања и биће моје слатке драге, лишће и његове стабљике, сада су, дакле, речитији од књига: њихов говор заправо храни моју душу и замењује ми оне који ми вечито недостају. Наука и рад брину о мом духу. А моја душа, душу поверавам вама, драга моја, дајем вам је целу. Волите је ако она то заслужије. Како било да било, настојте да је мало приштедите, молим вас. Видите, ваљда, да нема другог начина да она живи

de la faire vivre que la mettre auprès de la vôtre. Je n' ai que vous et des jeunes feuilles. Les feuilles vont jaunir. Mais votre coeur, votre âme, ils resteront toujours ouverts pour recevoir celui qui vous aime de tout son être."

Je viens de recevoir une lettre de mon amie madame Gabrielle Laymarie. Je lui réponds.

„Ma bien chère amie,

„J'ai reçu votre aimable lettre et je l' ai lue avec grand plaisir. Je me demandais justement quelles furent les causes de votre long silence.

„Pour moi, je n' écrivais pas parce que j'étais surchargé de mon travail. J'ai voulu faire tout en même temps: être bon étudiant suivre tous les cours, aller à toutes les promenades, faire tous les devoirs qu'on nous proposait, plusieurs leçons et conférences, répondre à toutes les exigences de nos professeurs, et – préparer en un si court laps de temps un si vaste examen. Tout étonné moi-même – j'ai réussi malgré tout, à exécuter littéralement et tout entier le plan que je me suis tracé, à la rentrée de Lyon, au milieu de février, lorsque j'ai commencé au juste le travail régulier. D'après les travaux que j'avais faits, mes professeurs m'ont jugé capable de me présenter à la fin du mois de juin. Tout est préparé. Il me resterait encore à revoir tout et à m'exercer encore un peu à faire des compositions françaises. Or, je m'aperçois que ce serait tout de même aller un peu trop vite. D'autres circonstances viennent me persuader que je n'ai aucune raison à me presser. Je viens d'obtenir une bourse française pour 3 ans. On m'a communiqué que j'aurai certainement toute ma liberté pendant les vacances. Je sais, d'autre part, que je pourrai faire un pas énorme pendant ces 4 mois qui me séparent du commencement du mois de novembre. Eh bien, me suis-je dit: le point d'honneur est atteint. Je n'aurais qu'à le prendre, mon diplôme. Arrêtons-nous là. Nous ne sommes pas pressés. Il vaut mieux être sûr et être vraiment préparé. Et je suis presque décidé à ajourner mon examen, au dernier moment. Mes professeurs ne le savent pas encore. Je crois que je n'aurai rien perdu. D'autant plus que je n'ai ni envie ni possibilité d'aller en Angleterre en ce moment.

осим да је ставимо уз вашу. Имам само вас, и младо лишће. Лишће ће пожутети. Али ваше срце, ваша душа, остаће увек отворени да приме онога који вас воли свим својим бићем.

Управо сам примио писмо од моје пријатељице госпође Габриеле Лемари. Одговарам јој:

„Драга моја пријатељице,

Примио сам ваше љубазно писмо и прочитао сам га с великим задовољством. Управо се питам који су разлози вашег дугог ћутања.

А када је реч о мени, нисам писао зато што сам био преоптерећен својим радом. Хтео сам све да урадим у исто време: да будем добар студент и да похађам сваки час, да идем у све шетње, да урадим све задатке које су нам предлагали, савладам више лекција и одржим предавања, да одговорим на све захтеве наших професора, и – да у тако кратком року припремим један обиман испит. И сам изненађен – успео сам да, упркос свему, буквално у целости остварим план који сам себи зацртао на повратку из Лиона, средином фебруара, када сам заправо почео с редовним радом. Према радовима које сам завршио, моји професори су проценили да сам спреман да изиђем на испит крајем јуна. Све је припремљено. Остало би ми да још једном све прегледам и да још мало увежбам писање француских састава. Дакле, увидео сам да би све то, ипак, ишло пребрзо. Друге неке околности су ме недавно увериле да немам никаквог разлога да толико журим. Управо сам добио француску стипендију на 3 године. Саопштили су ми да ћу за време распуста свакако имати пуну слободу. Знам, с друге стране, да ћу моћи да учиним огроман корак у току ова 4 месеца који ме преостају до почетка новембра. Е па добро, помислио сам: питање части је решено. Преостаје ми само да подигнем диплому. Зауоставимо се овде. Нисмо у журби. Боље је бити сигуран и стварно се спремити. Готово да сам решен да одложим испит, и то чиним у последњем тренутку. Моји професори још не знају. Мислим да ништа нећу изгубити. Утолико пре што немам ни жељу ни могућност да у овом тренутку одем у Енглеску.

Et vous, ma chère amie, vous arrivez toujours à faire plaisir à tous ceux qui vous aiment, et même à moi? Croyez que je suis très sensible à vos tendresses et que je vous en serai toujours reconnaissant.

Moi aussi, j'espère que nous aurons le plaisir de revoir notre ami, M. Lesseray, en France. Il le mérite bien.

Je présente à Mme Lefèvre tous mes voeux pour sa santé, et j'attends meilleures nouvelles de sa part."

А ви, драга моја пријатељице, стижете ли и даље да угађате свима који вас воле, па чак и мени? Уверавам вас да сам веома осетљив на ваше нежности и да ћу вам на томе увек бити захвалан.

Ја се, исто тако, надам да ћемо имати задовољство да поново видимо г. Лесреа у Француској. Он то заиста заслужује.

Пренесите гђи Лефевр моје најбоље жеље за њено здравље, и од ње очекујем боље вести.

Понедељак, 11. јун 1917.

Опрости ми, драги мој Милошу, што се не обрадовах твојем писму. Ти знаш колико те ја волим, и погађаш осећање које сам имао када ми твој Пацко пружи мали пуначак завој који је долазио од тебе. Врло сам се интересовао за твој живот и желео сам да сазнам његове *деџаље*, и сада, када су они ту, ја им се не радујем. Хоћу то да објасним мојим личним расположењем у овим тренутцима.

„Јуче је била недеља, и ишао сам на велику екскурзију, на цео дан. Ова варош је чувена по својој дивној околини, али су њене лепоте превазишле сва моја очекивања. Јучерашња шетња била је једна од најлепших, ако не и најлепша. Треба да ти кажем да је петнаеста по реду. Пролазили смо кроз чаробне шуме, тонули у сваковрсне пејсаже, губили се у гротлима и кратерима угашених вулкана, чезнули за лепим језером чије смо форме јасно видели. Било нас је четрдесет, преко двадесет дивних девојака, само један млад официр, наш професор историје и остало све Срби: међу нама отац Вулићев и његова сестра. И сви смо били пијани... И били смо срећни...

„Ширио сам груди, распињао сам удове, напрезао грло – само да моје биће буде што пуније природе, тога ваздуха који нам узме памет. Око седам сати увече, представљали смо четрдесет полуделих, опијених ваздухом, бојама, песмом и љубављу.

Шта ћеш, драги мој, није то исти живот, нису то исте прилике, ни исте природе. Твој друг остаје увек „онај стари“, идеалист до краја. И он уображава да је срећан и да му дају доказе љубави и оданости, и да му дижу дух, и пуне му срце најдивнијим осећањима. И он је срећан, на свој начин. Она вечна љубав, преплаћена Пријатељством и Дивљењем, дала му је најлепше тренутке у његовом животу, и опила га као јучерашњи ваздух, и опрала му срце и душу, као што јутрошња киша окупа зелено лишће и крте гранчице. И он воли, и вољен је, више и боље него икада. Али, шта ћеш, драги мој, није то исти живот, нису то исте прилике, ни исте природе.

Опрости твојем другу и буди срећан. Веруј му и чувај за њега оно што си имао увек, и знај да ће ти он дати све што можеш пожелети од њега. Не бој се за њега. Он је, срећом, окружен људима који су мање идеалисти него он, који имају твој смисао за практичан живот. И они верују у његову срећу.

Твој друг има такође смисла за стварност. Он је баш у тим и таквим осећањима нашао најбољу потпору за свој рад, и чини му се да је учинио чудо, захваљујући својој љубави.

Опрости, молим те, опрости, што сам срећан. Одвећ те ценим да не бих знао да си и сам жедан такве среће. И зато те молим да ми опростиш.

„Теби не требају моје речи. Ти ћеш сам наћи свој пут. У томе те увек прати мисао и жеља твога Д[рагољуба] Јовановића.“

Jevdi, le 14. juin 1917.

J'ai appris hier la mort de mon bon ami Brana Manoïlovitch. Son frère me demande ses dernières lettres et je vais lui en envoyer tout de suite. Je voudrais en dire quelques mots à ma chère.

„Ma bien chère amie,

„J'ai entre mes mains les papiers d'un mort. Le jeune homme, dont j'ai appris la mort hier, me les a confiés au moment où je partais pour la France. Il croyait alors que je verrais la fin de la tragédie sanglante qui l'a englouti lui-même. Son frère m'écrit de Londres que notre ami est mort et je vais lui envoyer ses dernières lettres. Je relis ce soir pour la dernière fois ces pages douloureuses.

„Une des deux lettres est à ses parents. Tant de tendresse, tant d'âme, tant de force dans son amour pour eux. Je ne puis la relire sans tressaillir d'émotion. Dans des termes intraduisibles il les remercie de toutes les peines qu'ils se sont données pour l'élever et de leur amour qu'il qualifie d'incomparable. „Mes bien chers, dit-il, quelques jours seulement, peut-être, me séparent du moment où je me trouverai face à face avec l'ennemi. Personne ne sait ce qui l'attend. Recevez donc mes adieux, les derniers, peut-être“! Oui, ce furent ses derniers adieux. Il est tombé comme une fleur de printemps à l'entrée-même de la patrie ensanglantée. Ses parents sont restés en Serbie. Sa bien-aimée est en Serbie, et il lui écrit une longue et belle lettre.

Sa bien-aimée, savez vous qui c'est? C'est la meilleure des femmes que j'aie connues. C'est cette amie de mon enfance dont je vous ai parlé et dont vous vous rappelez le coeur et l'âme. Un trait nouveau achève la ressemblance entre mes deux amies. Comme vous, elle était discrète et noble dans son amour. Je suis resté avec eux six mois sans rien savoir de leurs relations. En effet, c'était un amour coupable en quelque sorte. Huit ans plus âgée que lui, elle a dû l'aimer pour répondre à ses sentiments fougueux qu'il n'a pas su cacher. Cela fut pour moi une grande déception. Car je savais ce que fut mon amie. Il ne représentait rien

Четвртак, 14. јун 1917.

Примио сам јуче вест о смрти мог доброг пријатеља Бране Манојловића. Његов брат ми тражи његова последња писма и послаћу му их одмах. Хоћу о томе да кажем неколико речи мојој драгој:

„Моја најдража пријатељице,

Држим у рукама листове папира човека који је умро. Младић, за чију сам смрт сазнао јуче, поверио ми их је у тренутку када сам полазио за Француску. Веровао је тада да ћу дочекати крај ове крваве трагедије која је њега самог прогутала. Његов брат ми пише из Лондона да је наш пријатељ погинуо и ја ћу му послати његова последња писма. Вечерас поново, последњи пут читам те болне странице.

Једно од два писма је за његове родитеље. Толико љубави, толико душе, толико снаге у његовој љубави према њима. Не могу да га читам а да не задрхтим од емоција. У овим речима, које се не могу превести, он им захваљује на свим мукама које су себи задали док су га подигли и на љубави за коју каже да јој равне нема. 'Мили моји, каже он, можда ме само неколико дана дели од тренутка када ћу се наћи лицем у лице с непријатељем. Нико не зна шта га чека. Примите онда моје можда последње збогом!' Да, то је било његово последње збогом. Пао је као пролећни цвет на самом улазу у окрвављену отаџбину. Његови су родитељи остали у Србији. Његова драгана је у Србији и он јој пише дуго и лепо писмо.

А његова драга, знате ли ко је то? То је најбоља од свих жена које сам познавао. То је она пријатељица из мог детињства о којој сам вам причао и чијег се срца и душе сећате. Једна нова црта употпуњује сличност између моје две пријатељице. Као ви, и она је била дискретна и племенита у својој љубави. Провео сам поред њих шест месеци и ништа нисам знао о њиховој вези. У ствари, била је то, у неку руку, љубав с кривицом. Осам година старија од њега, она је морала да га воли одговорајући на његова ватрена осећања која није могао да сакрије. За мене је то било ве-

d'extraordinaire, et il ne méritait point celle que j'ai admirée depuis ma quinzième année, sinon par la force des sentiments. Je souffrais de cet amour. Plus tard, elle me disait qu'elle n'a pas pu résister.

„A travers notre exode il montra une grande bonté et une noblesse d'âme que je ne soupçonnais pas en lui. Je lui pardonnais alors l'amour de mon admirable amie, et, il devint mon ami. Pauvre jeune homme! Il a aimé d'un amour mortel celle qui méritait je ne sais quoi; mais quelque chose de grandiose, d'impossible. Elle, elle s'est montrée généreuse et bonne. Mais le fond est resté triste et vide: elle me disait que cela fut pour elle un désenchantement de plus. Cette personne fine et délicate ne trouvait nulle part la satisfaction de ses besoins distingués. Elle cherchait toujours un refuge. Elle pensait l'avoir trouvé. Mais elle s'était trompée une fois de plus. Pour le ménager elle ne lui dit rien, et il resta heureux jusqu'au dernier moment de sa vie.“

Je n'enverrai pas cette lettre pour le moment.

Mercredi, le 27. јун 1917.

Les examens de la licence sont terminés. Je ne me suis pas présenté cette fois, et je continue mon travail. Ce matin Mlle Lasseray m'a envoyé une belle lettre qui m'a causé grand plaisir. Elle m'avertit de l'arrivée de son père.

„J'ai reçu votre lettre. du 25 et je l'ai lue avec grand plaisir. En effet, j'étais rafraîchi par la joie sereine qui se dégage de vos lignes et qui m'a gagné moi-même. Je m'associe à votre bonheur et je salue mon ami de tout mon coeur, sur ce sol de France qui porte si bien depuis huit mois.

„J'ai été rafraîchi en outre par la note de gaieté qui remplit votre âme. On dirait que vous n'êtes pas à la veille d'un examen. Si vous y êtes, le mérite de votre esprit n'est que plus grand. De plus vous avez le goût de communiquer vos joies et votre gaieté à quelqu'un dont la vie n'en prodigue pas. Vous m'avez surpris en effet sur l'Irlande au XIXe. Cela ne signifie pas que je suis en train de préparer mon

лико разочарање. Јер, ја сам знао ко је била моја пријатељица. Он није представљао ништа посебно, и није ничим заслуживао ону којој сам се ја дивео од своје петнаесте године, осим силином осећања. Патио сам због те љубави. Касније ми је рекла да није могла да одоли.

Док је трајао део наше заједничке приче, он је испољио велику доброту и племенитост душе коју нисам могао ни да наслутим у њему. Тада сам му опростио љубав своје дивне пријатељице, и он је постао мој пријатељ. Сироти младић! Волео је љубављу смртника ону која је заслуживала, ни сâм не знам шта, али сигурно нешто грандиозно, нешто немогуће. А она, показала је колико је великодушна и колико је добра. Али, у дну свога бића остала је тужна и празна: говорила ми је да је за њу то било још једно разочарање. Та префињена и крхка особа нигде није проналазила задовољење својих узвишених потреба. Одувек је тражила неко прибежиште. Мислила је да га је нашла. Али се још једанпут преварила. Да би га поштедела, није му ништа рекла, и он остаде срећан до последњег тренутка свог живота. Нећу за сада послати ово писмо.

Среда, 27. јун 1917.

Дипломски испити су завршени. Нисам изишао овог пута, и настављам рад. Јутрос ми је гђица Ласре послала лепо писмо које ми је причинило велико задовољство. Обавештава ме о доласку свог оца.

„Примио сам ваше писмо од 25. и прочитао сам га с великим задовољством. Заиста сам био освежен тихом радошћу која избија из ваших редова и која је и мене обузела. Придружум се вашој срећи и поздрављам од свег срца свог пријатеља, на овом тлу Француске које се добро држи већ осам месеци.

Осим тога, освежио ме је весело тон који вам испуњава душу. Рекло би се да за вас није дошао дан уочи испита. Ако јесте, заслуга вашег ума је у томе највећа. Штавише, имате смисла да пренесете своју радост и своје весеље и ономе кога живот тиме не обасипа. Збиља сте ме изненадили с Ирском у XIX веку. То не значи да сада спремам усмени за

oral de demain ou d'après-demain. Les examens de la licence sont terminés il y a deux jours. Vous ne saviez donc pas que je ne me suis pas présenté pour cette session? J'en avais averti Mme Laymarie.

Vous savez que je n'étais pas bien rassuré au sujet de nos vacances. On a bien pu voyager à Salonique. Tout au moins, j'avais peur qu'on me prit la bourse. Je voulais donc avoir passé mon examen pour toute éventualité. Or, d'une part, on ne nous dérangera pas pour quelque temps, d'autre part, ma bourse me sera accordée jusqu'à la fin de mes études, (sauf le cas militaire). Avec cela vous pensez bien que je n'ai pas voulu me forcer pour satisfaire ma vanité d'être licencié le plus tôt possible. Je crois connaître la valeur des choses et je sais (ce qui n'est pas bien malin) que je saurai davantage après 4 mois de travail supplémentaire. Pour le moment, j'ai renoncé à mon voyage en Angleterre. D'ailleurs, la vanité elle-même n'était pas tout à fait abandonnée. Mes professeurs m'ont dit, il y a un mois, que je pourrais me présenter et espérer d'être reçu. Vous pouvez en juger d'après les notes que j'ai eues: en général 12–14/20, c'est-à-dire toujours au-dessus de la moyenne (10).

„Quoiqu'il en soit, je continue mon travail. Et je ne m'ennuie pas. Vous vous en étonnez, vous, qui avez de la chance de vivre à Paris, et d'avoir un esprit ouvert à toutes la beautés que cette ville puisse offrir. Vous vous entourez de belles formes et peuplez votre mémoire de sublimités de tout genre. Plus que cela, vous pensez à vos amis et comblez les lacunes de leur vie intérieure. Ils vous en sauront gré, soyez en persuadée.

„Je ne doute pas que votre activité ne soit remplie exclusivement que de ces belles occupations. Malheureusement, vous n'êtes pas un roi, et vous êtes obligée, vous aussi, de vivre la vie quotidienne, ou bien de vous préparer pour cette vie de tous les jours qui comprend bien des choses peu artistiques. Toutefois vous faites bien d'embellir vos jours présents par la beauté éternelle.

„Je ne sais, si cela pourrait être vrai pour moi. Il me semble que mon „cercle d'intérêt“ se

сутра или прекосутра. Дипломски испити су завршени пре два дана. Нисте, дакле, знали да нисам изишао на овај рок. О томе сам обавестио гђу Лемари.

Знате да нисам био сигуран шта ћу за распуст. У сваком случају сам се плашио да ми не одузму стипендију. Хтео сам за сваки случај да имам положен испит. Дакле, с једне стране, оставиће нас на миру још неко време, а с друге, даваће ми стипендију до краја студија (осим у случају војске). Схватате ваљда да под овим условима нисам хтео себе да силим да, зарад задовољења своје сујете, дипломирам што је могуће пре. Мислим да познајем колико ствари вреде и знам (што није тако глупо) да ћу за 4 месеца додатног рада много више знати. За сада сам одустао од одласка у Енглеску. Уосталом, сујета ме није у потпуности напустила. Моји професори су ми пре месец дана рекли да могу да изиђем на испит с изгледом да прођем. То се може проценити по оценама које сам добио: углавном су биле 12–14/20, што свакако значи да су изнад средње оцене (10).

Како било да било, настављам свој рад. И не досађујем се. А ви сте тиме изненађени, ви који имате срећу што живите у Паризу и што сте отвореног духа за све лепоте које тај град може да пружи. Окружујете се лепим облицима и храните своју меморију дивотама свих врста. И више од тога, мислите на своје пријатеље и испуњавате празнине њиховог унутрашњег живота. Они ће вам на томе бити захвални, будите уверени.

Не сумњам да ваша активност није испуњена искључиво тим лепим занимањима. Нажалост, нисте краљ и морате и ви да живите свакодневни живот, то јест да се припремите за живот свакодневице који свакако подразумева и не-уметничке ствари. Међутим, добро је што улепшавате дане садашњице лепотама вечитим.

Не знам да ли би то могло и за мене да важи. Чини ми се да се мој „круг интересовања“ све више сужава и да убудуће једино наука може да задовољи мој ум. Једва се усу-

rétrécit de plus en plus et que la science seule pourra désormais satisfaire complètement mon esprit. J'ose à peine le dire, mais Anatole France lui-même commence à ne pas me dire grand chose. Je me plais davantage à rechercher des petites vérités. Celles des philosophes sont trop générales pour être vraies. C'est le détail qui m'attire de plus en plus.

Non, n'écoutez pas cela. Ce n'est pas bien ni pour vous ni pour moi. La tendance purement intellectuelle ne doit pas l'emporter sur les sentiments. Or, il me semble que, malgré tout, on est trop intellectuel dans ce pays, ou bien, manifestation contraire, les sentiments manquent. Je me trompe, n'est-ce pas? C'est à moi qu'ils manquent certainement... Ou bien, c'est la nostalgie que je sens.

En tout cas, encore une fois, vous êtes venue à propos. Je vous en suis reconnaissant. Parlez-moi encore des beautés, des sentiments, de l'âme. Je ne veux pas me séparer de cette belle vie. Il y a le cerveau, dites-le-moi, mais aussi, y a-t-il beaucoup d'âme et de coeur.

Dimanche, le 1. juillet 1917.

„Ma chère amie!

„C'est une chose délicieuse, que l'idéal. On est dans une atmosphère claire et pure, on respire facilement et largement, on devient léger et immatériel. Au-dessus du monde, on le voit lointain et beau, envoilé et mystérieux, insaisissable et impossible. C'est un inexprimable mélange de réalité et de rêverie, de fantaisie et de mystère, de volupté et de mélancolie. C'est une vie et une mort qui se succèdent.

„Je suis obligé de me mouvoir dans un tel monde, moi qui aime la terre et les hommes; j'ai vécu jusqu'à présent dans son atmosphère limpide mais affamante, moi qui ai soif de sentiments réels et d'un amour mortel. J'y ai vécu malgré mon désir de vous aimer, vous, votre âme votre être tout entier.

„Je vous vois toujours lointaine et fuyante; je me tends vers vous et je fatigue mes bras pour

ђујем да то изговорим, али почињем да примеђујем да ми сâм Анатол Франс не саопштава ништа значајно. Више ми се свиђа да трагам за малим истинама. Истине филозофа су сувише уопштене да би биле тачне. Мене све више привлаче појединости.

Не, немојте ово слушати. Ово није добро ни за вас ни за мене. Чисто интелектуална тежња не сме да однесе победу над осећањима. Него, чини ми се да су, упркос свему, људи у овој земљи сувише интелектуални, или је у питању супротна појава – недостају осећања. Варам се, зар не? Извесно је да осећања мени недостају... Или можда носталгију ја то осећам...

У сваком случају, ви сте дошли у прави час. На томе сам вам захвалан. Говорите ми још о лепотама, о осећањима, о души. Нећу да се одвајам од овог лепог живота. Постоји мозак, рећи ћете ми, али исто тако има много и срца и душе.

Недеља, 1. јул 1917.

Мила моја пријатељице,

Предивна је ствар идеал. Налазимо се у светлој и чистој атмосфери, лако и дубоко дишемо, постанемо лагани и нематеријални. Видимо га изнад света, видимо да је удаљен и леп, узлетео и тајанствен, неухватљив и немогућ. То је неизрецива мешавина реалности и снова, фантазије и мистерије, страсти и меланхолије. Живот и смрт који се смењују.

Приморан сам да се крећем у таквом свету, ја који волим земљу и људе; живео сам до сада у атмосфери идеала, бистрој али изгладњујућој, ја који сам жедан стварних осећања и љубави за смртнике. У њој сам живео упркос жељи да вас волим, вас, вашу душу и цело ваше биће.

Вас још увек видим у даљини, како измичете; пружам се према вама и руке ми се уморише покушавајћи да досегну до вас, да

vous atteindre, pour vous savoir plus proche, pour vous sentir plus réelle! Enfin, sans en comprendre trop bien la raison, je me résigne à cet éloignement et je me prive toujours de celle qui pourrait éclairer les nuits de ma tristesse et qui devrait signifier le repos des efforts de ma vie. Elle aussi, elle doit probablement en souffrir, car je sens les rayons de son soleil et je crois connaître l'ardeur de son affection. Nous souffrons tous les deux, séparément.

„Pourquoi? Parce que nous n'aimons pas la banalité, ce qui est de tous les jours, ce qui est à la portée de tout le monde. Nous aimons, vous et moi, cet éloignement qui rend les choses plus belles et qui les entoure d'auréol et de gloire. En effet, quelque chose de noble, de distingué demeure entre nous et rend nos relations plus belles, mais aussi quelque peu étranges. Les circonstances ont favorisé notre désir d'éloignement (à raisonner à la rigueur) et nous ont séparés. Même un peu trop... Il y a lieu de constater, n'est ce pas, qu'elles ont été trop favorables à notre besoin d'une vie idéale, et que nous commençons à solliciter un peu de réalité...

En tout cas, vous avez réussi, ma bien chère, à subjuguier votre tempérament vif et ouvert, à étouffer votre rire et à emprisonner votre parole. Pour ma part, j'ai condamné à la ténébrité mes pensées les plus chères, je ne partage depuis longtemps qu'avec ma solitude tout ce que je sens et ce que j'éprouve.

„Cependant, ne faut-il pas craindre cette abstraction absolue, cette évaporation de tous les sentiments un peu matériels (pour ainsi parler), cet éloignement exagéré? Ne sommes-nous donc pas des êtres vivants, qui n'ont rien d'extraordinaire, qui aiment le rire et qui savent souffrir la douleur? N'avons-nous pas besoin de toucher notre mère la terre et d'en être fortifiés? Enfin, n'est-il pas un peu dangereux de mépriser la vie quotidienne et les habitudes des humains?

„Mais pourquoi vous demander cela, à vous qui aimez la vie telle qu'elle s'offre à nos amis et à nous-mêmes. Je vous connais bien vive et bien réelle. Et c'est précisément à votre sens de la

вас ближе упознају, да вас осете стварнијом! Најзад, не успевам сасвим да разумем разлог томе, мирим се с удаљеношћу и настављам да се лишавам оне која би могла да осветли ноћи моје туге, која би морала значити предах у напорима мог живота. И она, исто тако, вероватно мора због тога патити, јер осећам зраке њеног сунца и мислим да познајем пламен њених осећања. Патимо обоје, одвојено.

Зашто? Зато што не волимо отрцаност, оно свакидашње, оно што је сваком на дохвату руке. Ми волимо, и ви и ја, удаљеност која ствари чини лепшим, која их овенчава ореолом и славом. И збиља, нешто отмено и узвишено уврежило се међу нама и чини наш однос лепшим, али, исто тако, и малчице чудним. Околности су ишле на руку нашој жељи за удаљавањем (што би, у крајњем случају, требало разумно размотрити), и оне су нас раставиле. Чак и мало превише...

У сваком случају, ви сте успели, најдража моја, да зауздате свој темперамент живахан и отворен, да пригушите свој смех и заробите свој говор. А ја, осудио сам на помрчину своје најдраже мисли, већ дуже време делим само са својом самоћом све што осећам и преживљавам.

Међутим, не треба ли се прибојавати апсолутне апстракције, испарења свих иоле материјалних осећања (да тако кажем), тог претераног удаљавања? Зар, дакле, нисмо жива бића која ни по чему нису необична, која воле да се смеју и која знају да трпе бол? Зар немамо потребу да додирнемо нашу мајку земљу и да нас то оснажи? Најзад, зар није мало опасно презирати свакодневни живот и људске навике?

Али зашто то тражите од себе, ви, која волите живот такав какав се нуди нашим пријатељима и нама? Познајем вас као веома живахну и веома реалну особу. И управо се обраћам вашем смислу за стварност и животност молећи милост за успо-

réalité et de la vie que je m'adresse en sollicitant la grâce des relations plus directes et plus humaines.

„Avons-nous besoin de craindre la miniaturisation d'une vie dont la réalisation complète fait notre but final. Pourquoi aimerais-je seulement le produit de mon imagination au lieu d'aimer vous-mêmes? Ne méritez-vous donc pas d'être aimée? – Si, je suis convaincu que si. Elle, je la désire de toute mon âme! Quant à moi, je veux que vous preniez de moi tout ce qui m'appartient, et rien que cela. À cette fin, il faut que vous connaissiez la réalité. Nous étions d'ailleurs, déjà bien avancés dans notre marche vers la connaissance mutuelle.

„Lors de notre premier „grand“ entretien j'ai voulu vous donner une idée exacte de mon état matériel et de nos conditions futures telles que je les concevais. Plus tard, je vous ai communiqué quelques-unes de mes idées générales, et notamment ma conception de la vie sociale. J'avais l'intention de vous faire connaître tous les côtés de l'homme qui vous aime. Le cas de Papa a coupé le cours naturel de nos relations qui allait passer de conditions matérielles à s'occuper de nos esprits, et de là à nos âmes et à nos tempéraments. C'est un ordre tout naturel, n'est ce pas? Instinctivement, je vous l'avais proposé et vous l'avez bien voulu l'accepter. Ne serait-il pas nécessaire de le poursuivre?

„Ma bien chère, votre ami connaît bien les difficultés qui s'opposent à ce que nous voulons, il les connaît trop, d'en avoir souffert. Il vous prie toutefois de faire votre possible pour embellir sa vie monotone et uniforme, et de lui faire voir de temps à autre celle qu'il aime au-dessus de tout, pour qu'il puisse, l'aimer réellement, aimer elle et non plus son image...

„Puisque les circonstances sont assez changées, ne trouverez-vous pas d'inconvénients à ce qu'il vienne vous voir mardi soir par exemple.“

стављање бољих односа, непосреднијих и хуманијих.

Да ли је потребно да се плашимо минијатуре живота чији је крајњи циљ његово потпуно остварење? Зашто да волим само производ своје маште уместо да волим вас? Не заслужујете ли, дакле, да будете вољени? Заслужујете, убеђен сам да заслужујете. Њу, њу желим свом душом својом! А када је о мени реч, треба да узмете од мене све што ми припада, и ништа више. У том циљу, треба да упознате стварно стање ствари. Уосталом, прилично смо били одмакли у узајамном упознавању.

Приликом нашег првог „значајног“ разговора хтео сам да вам тачно предочим своје материјално стање и наше будуће услове живота онако како их ја схватам. Касније сам вам саопштио неке од својих главних идеја, посебно моје виђење друштвеног живота. Имао сам намеру да вас упознам са свим странама човека који вас воли. Случај Тате прекинуо је природан ток наших односа, које ће прећи са материјалних услова на питања у којима смо се бавили нашим духом, па онда нашим душама и нашим темпераментима. То је сасвим природан редослед, зар не? Инстинктивно сам вам га био предложио, и ви сте га радо прихватили. Није ли потребно да га наставимо?

Најдража моја, ваш пријатељ добро познаје тешкоће које се супротстављају ономе што хоћемо, он их познаје исувише добро пошто је патио због њих. Он вас ипак моли да учините све што је у вашој моћи да улепшате његов монотон и једноличан живот, да му прикажете с времена на време ону коју изнад свега воли, да би могао да је воли стварно, да воли њу а не више њену слику...

Пошто су прилике доста промењене, питам се да ли нећете сматрати неприличним да он дође да вас види у уторак увече, на пример.

Mardi, le 3. juillet 1917.

Je reçois ce matin après une attente fiévreuse, une petite enveloppe avec une carte postale dedans. J'espérais trouver une invitation amicale ou une excuse. C'est l'autre qui vient:

„Mon cher ami,

Je reçois votre lettre à l'instant et je m'empresse de vous envoyer ce mot pour vous prier de ne pas venir demain me voir, je dois passer la soirée chez Mlle Gauthey. Je vous écrirai plus longuement ce soir ou demain matin.

Agréez je vous prie mes amitiés les meilleures,

Germaine Fourrial.“

Au premier instant je ne sais pas quoi penser. Un mouvement instinctif me dit cependant que c'est une tactique stratégique: gagner du temps. Elle a bien pu envoyer un mot semblable à Mlle Gauthey avec qui elle était hier déjà et qui ne la désire pas comme moi. Non, non c'est autre chose. Elle a bien compris la gravité de la question que j'ai posée dans ma lettre: cette réponse doit être décisive. Et Germaine ne peut pas l'improviser en un jour. Mais, demain ou même ce soir, ce n'est pas long. Je veux attendre, pourvu que j'aie enfin la résolution de ce problème qui me dévore les entrailles.

Mercredi, le 4. juillet 1917.

Hier soir il n'y avait rien. La fièvre de mon attente me rendait malade. Je ne suis plus maître ni de mon corps ni de mon esprit.

Ce matin j'ai ouvert les yeux avec l'idée de lire après 3 heures une lettre importante. Je lis mes mots latins que j'ai copiés hier et à 7 h. 10 je peux prendre mon petit déjeuner au Lycée. Il faut reprendre mon travail. Mais au lieu de prendre la rue Breschef je me dirige vers le jardin et je traverse d'un pas nerveux toutes ses allées. Vers huit heures je suis dans ma chambre, je

Ушорак, 3. јул 1917.

Јутрос сам, после распамећеног чекања, добио мали коверат с поштанском картом у њему. Надао сам се да ћу ту наћи пријатељску позивницу или извињење. Али друго нешто стиже:

„Драги мој пријатељу,

Малочас сам добила ваше писмо и журим да вам одговорим и да вас замолим да не долазите сутра у посету, морам провести вече код гђице Готе. Писаћу вам опширније вечерас или сутра ујутру.

Примите молим вас изразе мог најоданијег пријатељства,

Жермен Фуријал“

У првом тренутку не знам шта да мислим. Неки дамар ми каже да је то ипак стратешка тактика: добити на времену. Могла је, наравно, послати слично писамце гђици Готе са којом је још кол'ко јуче била и која је не жели оволико као ја. Не, не, то је нешто друго. Свакако је разумела озбиљност питања које сам јој поставио у писму: овај одговор мора бити одлучујући. А Жермена га не може склепати за један дан. Али до сутра, или чак до вечерас, неће бити дуго. Хоћу да сачекам, само да коначно добијем решење овог проблема који ми поједе цигерицу.

Срега, 4. јул 1917.

Синоћ ништа није стигло. Од грозничавог ишчекивања сам се разболео. Нисам подар ни свога тела ни свог разума.

Јутрос сам отворио очи с идејом да ћу за 3 сата читати једно значајно писмо. Читам латинске речи које сам синоћ преписао и у 7.10 h могу да одем у Гимназију да доручкујем, Треба поново да кренем с радом. Али, уместо да прођем улицом Брешеф, упутим се према парку и нервозним кораком прођем свим стазама. Око осам сати већ сам у својој соби, и враћам се проучавању римских храмова

recommence mon travail sur la églises romanes d'après l'ouvrage de M. Bréhier. Mais je n' y reste pas longtemps. Je regerde souvent ma montre qui est couchée sur le toile en cire qui couvre mes deux petites tables. Il est neuf heures moins le quart. Je me lève, je m'habille. Je suis sur le trottoir de Cours sablon et je regarde à droite: le facteur doit passer à neuf heures. En me pressant j'ai oublié mon lorgnon et je m'efforce à apercevoir la silhouette de notre petit facteur. Ce matin j'aurai surement sa lettre. Dans quelque minutes je serai plus rassuré ou plus désespéré...

Radiv. Novakovitch [Радивој Новаковић] est sorti et il m'adresse quelques paroles que je ne comprends pas, je lui répons n'importe quoi. Il va déjeuner. Il rentre déjà et mon facteur ne vient pas. Oh, mon dieu, il est déjà 9 h. 25 et je ne le vois pas. Enfin, il apparaît, entre dans la maison voisine il en sort et disparaît dans la rue d'Amboise. Après quelques minutes je le vois franchir le seuil de notre maison pour en sortir. Heureusement que Michitch s'est trouvé là: c'est lui qui a la chef de notre boîte aux lettres. – Non. Il n'y a rien pour moi: Si, il y a la lettre de mon ami, mais elle ne m'intéresse pas en ce moment.

Anéanti, je remonte au 3e. Je reprends mes églises romanes qui me dégoûtent. Je recommence à recopier les pages serrées de M. Bréhier. Peu à peu l'intérêt revient et je travaille assez bien jusqu'à midi.

8 heures du soir

Ce soir encore il n'y a rien. Pourquoi? Elle à bien promis. Et je la connais toujours exacte à sa promesse. Je vois toujours davantage à quel point va la gravité de la situation pour elle comme pour moi. Et je ne veux pas lui reprocher trop. Elle est lente à se décider. Il faut attendre.

према књизи г. Брејеа. Али не задржавам се дуго на тексту. Погледавам често на свој ручни сат положен на мушеми која покрива моја два сточића. Петнаест до девет је. Устајем, облачим се. На тротоару сам улице Кур салон и гледам надесно: поштар мора да прође у девет сати. Журећи заборавио сам монокл па се напрежем не бих ли угледао силуету нашег малог поштара. Овог јутра ћу сигурно добити њено писмо. Кроз неколико тренутака бићу још мирнији, или још очајнији...

Радив[ој] Новаковић је изишао и упућује ми неколико речи које не разумем и одговарам му шта било. Он одлази да једе. Већ се и враћа а мог поштара још нема. О боже мој, већ је 9.25 h а ја га не видим. Најзад се појављује, улази у суседну кућу и излази из ње, нестаје у улици Амбоаз. После неколико минута видим га како прелази праг наше куће и потом излази. Срећом да се Мишић ту нашао: баш он има кључ од нашег поштанског сандучета. – Не, нема ништа за мене. Има, има писмо од мог пријатеља Блена, али ме оно не занима у овом тренутку.

Скрхан, пењем се на трећи спрат. Враћам се својим римским храмовима од којих ми је мука. Почињем да преписујем густе странице г. Брејеа. Мало-помало враћа ми се заинтересованост и доста добро радим до поднева.

8 сати увече

Ни вечерас још ништа. Зашто? Па чврсто је обећала. А ја је знам као увек тачну у обећању. И све више увиђам до које мере иде озбиљност ситуације у којој је она, а и у којој сам ја. И нећу много да јој пребацујем. Спора је у одлучивању. Треба сачекати.

Mais je ne peux pas travailler ce soir. Je descends à la place de F(aude). J' y trouverai mes camarades. Et nous irons quelque part, passer cette terrible soirée. J'ai peur de moi-même. Je me fuis.

*Jeudi, le 5 juillet 1917.
10 heures*

Encore rien! Qu'est-ce qu'elle fait avec moi? Je commence à me révolter contre ce jeu que n'ai point mérité. Mais je me résigne bien vite, j'explique, j'excuse. Elle a peut être l'intention de me voir à la bibliothèque, à me parler. C'est peu probable, mais c'est tout de même une consolation et je l'embrasse.

J'irai à la bibliothèque. J'y trouverai en tout cas Blin et nous irons voir M. Glangeau,³⁸⁹ pour lui demander des renseignements au sujet de notre question de la géogr. physique à l'examen. Je voudrais bien cependant qu'elle soit à la bibliothèque qu'elle soit aimable, de m'appeler et de me libérer enfin de cette situation terrible. J'y vais plein de confiance.

*Vendredi, 6 juillet [1917.]
14 heures*

Nous ne savons jamais ce qui nous attend.

Hier, à la bibliothèque, il n'y avait personne. Chez M. Glangeau, j'ai sonné en vain...

Mais hier soir, le facteur a lu mon nom et m'a donné cette lettre qui m'effraye.

*Clermont, Jeudi,
le 5 juillet 1917.*

„Mon cher ami,

Али вечерас не могу да радим. Силазим до трга Ф(од). Ту ћу наћи своје другове. И отићи ћемо некуд, само да прође ово ужасно вече. Плашим се самога себе. Бежим од себе.

*Четвртак, 5. јул,
10 сати*

Опет ништа! Па шта она то ради са мном? Починем да се буним против те игре коју нисам заслужио. Али се брзо мирим са судбином, објашњавам, извињавам. Можда има намеру да ме види у библиотеци, да разговара са мном. То је мало вероватно, али је ипак нека утеха и пригрлим је.

Отићи ћу у библиотеку. Тамо ћу у сваком случају наћи Блена и отићи ћемо до г. Гланжоа, да добијемо од њега обавештења везана за питања из географије и физике на испиту. Ипак бих хтео да и она буде у библиотеци, да буде љубазна, да ме позове и да ме, напokon, ослободи ове ужасне ситуације. Одлазим тамо с пуним поверењем.

*Петак, 6. јул 1917.
14 часова*

Никада не знамо шта нас чека.

Јуче у библиотеци никог није било. Код г. Гланжоа сам узалуд звонио...

Али синоћ, поштар је прочитао моје име и дао ми је то писмо од којег ме је страх.

*Клермон, среда,
5. јул 1917.*

„Драги мој пријатељу,

Писмо које сте ми написали нанело ми је патњу, контраст између лепоте идеала у

³⁸⁹ Гланжо (Glangeau), професор физичке географије у Клермону 1917.

La lettre que vous m'avez écrite m'a fait souffrir, le contraste m'apparaît tellement grand entre la beauté de l'idéal où vous vivez et la tristesse de la réalité. J'en ai souffert pour vous, parce que je me rends compte que le moment où vous verrez aussi ce contraste sera terrible pour vous. Voilà pourquoi j'ai remis ma lettre de jour en jour, voilà pourquoi je vous ai fait attendre cette réponse pendant quatre jours. Je veux que cette lettre ait pour nous un caractère décisif, je le veux parce que je crois que c'est nécessaire pour vous et pour moi. Pardonnez-moi, mon cher ami, si je vous fais souffrir, Dieu m'est témoin que je n'aurais jamais voulu être pour vous qu'une douce consolatrice, une amie et une soeur à qui vous auriez conté vos peines pour qu'elle les efface, vos joies pour qu'elle les partage. En vérité, hélas! nous n'avons guère fait que souffrir l'un par l'autre depuis que vous avez voulu que je sois pour vous plus qu'une amie. J'ai passé cette année par des émotions si variées et si intenses qu'il me semble que jusque là je n'avais pas vraiment vécu et que jamais avant de vous connaître je n'avais compris la gravité de la vie. Et je me trouve à la fin de cette année profondément transformée. Vous me parlez de mon caractère vif et ouvert que j'essaie de subjuguer, de mon rire que j'étouffe. J'étais ainsi lorsque vous m'avez connue et c'est peut être ce qui vous a plus en moi, mais maintenant je ne suis plus la même et ce n'est pas par un effet de ma volonté que je vous parais changée. Ce nouvel état m'est devenu naturel. Si je parle moins, si je ne ris plus comme autrefois c'est que j'ai vraiment vécu et que j'ai souffert. Autrefois je riais parce que je ne voyais que les apparences de la vie, maintenant j'en ai vu la réalité et sa profonde tristesse et je ne ris plus.

„Je ne peux pas moi, vivre comme vous, mon cher ami, dans l'idéal. J'ai essayé, je n'ai pas pu, et je sens que je ne le dois pas surtout pour vous. Pardonnez-moi si je détruis la tranquillité de votre vie, je ne le fais pas à la légère, mais voyez-vous, je n'irai jamais en Serbie. Je me suis d'abord révoltée, vous le savez contre la cruauté d'un sort qui veut que je ne sois pas libre de moi-même. Maintenant je vois que je ne puis raisonnablement y échapper, que je ne peux

којем живите и жалосне реалности ми се чини изузетно велики. Због тога сам патила и у ваше име зато што схватам да ће тренутак када ви тај контраст и сами будете уочили, за вас бити страхан. Ево зашто сам из дана у дан одлагала своје писмо, ево зашто сам допустила да чекате на одговор цела четири дана. Хоћу да ово писмо за нас има одлучујући карактер, ја то хоћу зато што мислим да је то потребно и вама и мени. Опростите ми, драги мој пријатељу, ако вам наносим бол, Бог ми је сведок да сам одувек желела да за вас будем само нежна тешитељка, пријатељица, сестра којој бисте причали о својим болима да би их она избрисала, или о својим радостима да би их поделила с вама. А у ствари, авај! од тренутка када сте пожелели да за вас postanем нешто више од пријатељице, једно другом смо само наносили патњу. Прошла сам ове године кроз тако променљива и тако снажна осећања да ми се чини да до сада нисам истински живела и да, док вас нисам упознала, никада раније нисам схватала озбиљност живота. И на крају ове године сматрам себе дубоко преображеном. Говорите ми о мојој живахној и отвореној природи коју покушавам да обуздам, о мом смеху који пригушујем. Била сам таква када сте ме упознали и то вам се, можда, свидело у мени, али сада више нисам иста, и то што вам се чиним промењеном није се десило под утицајем моје воље. Ово ново стање за мене је постало природно. Ако говорим мање, ако се не смејем више као раније, то је зато што сам истински жалила и патила. Некада сам се смејала зато што сам гледала живот само споља, а сада сам спознала његову стварност и његову дубоку тугу, и више се не смејем.

Ја не могу као ви, драги мој пријатељу, да живим у идеалу. Покушала сам, нисам могла, и осећам да не смем то, поготово због вас. Опростите ми ако рушим спокојство вашег живота, не чиним то с лакоћом, али видите, ја никада нећу отићи у Србију. Најпре сам се бунила, то знате, против суровости судбине која хоће да не будем слободна по сопственој вољи. Сада видим да рационално то не

absolument pas me séparer de mon père. Je me suis débattue contre cette fatalité mais je sens que je dois la subir. Alors pourquoi entretenir en vous des illusions, mieux vaut je crois les détruire aujourd'hui, en tout cas je considère de mon devoir de vous faire toucher la réalité comme je la touche moi-même. Je sais que la vie ne me réserve rien d'agréable, qu'elle s'écoulera pour moi avec une monotonie sans doute mêlée de tristesse et dépourvue de vraies joies mais je dois l'accepter ainsi. Du reste, ai-je le droit de me révolter et de me plaindre? N'aurai-je pas toujours en moi comme trésor inépuisable le souvenir de cette année où je vous ai connu, où vous que j'admire avez été mon ami et m'avez aimée. Le souvenir de cette année où par vous j'ai vécu, j'ai appris à souffrir et même à éviter la souffrance en me renfermant en moi-même.

Pourtant je ne veux pas vous perdre tout-à-fait, je voudrais que vous restiez pour moi un ami comme j'aurais voulu que vous ayez toujours été. Mais c'est peut-être là trop vous demander, peut-être vous allez me haïr et détourner de moi vos regards. J'aurai sans doute l'occasion de vous rencontrer soit à la bibliothèque soit ailleurs, je voudrais que personne ne puisse s'apercevoir qu'il s'est passé entre nous quelque chose d'extraordinaire. Je vous en prie épargnez-moi et ne me hâissez pas trop. Soyez assuré que votre souvenir restera toujours associé dans ma mémoire à celui d'un des plus beaux moments de ma vie et que mes sentiments resteront toujours les mêmes pour vous.

Germaine.“

Voilà qui est bien! Cette demoiselle n'a même pas voulu se payer de mots. Elle n'a fait presque aucun effort pour cacher son égoïsme, qui m'effraye plus encore que celui de son père. Elle parle un peu trop d'elle-même dans cette lettre qui doit laisser le dernier sceau sur ma mémoire et qui formera, assurément, la dernière feuille du dossier de nos relations. Elle me croit bien bête et bien fou pour me demander de petits ménagements, elle qui n'a jamais rien fait pour

могу избећи, да апсолутно не могу да напустим свог оца. Борила сам се против тог усуда, али осећам да морам да га на плећима носим. И онда, зашто да у вама одржавам илузије; мислим да је боље срушити их данас. У сваком случају сматрам да је моја дужност да вас натерам да се суочите са стварношћу како се и сама с њом суочавам. Знам да мени живот не носи ништа пријатно, да ће ми протећи у једноличности вероватно помешаној с тугом, лишен правих радости, али ја морам тако да га прихватим. Уосталом, имам ли право да се буним или да се жалим? Зар нећу заувек носити у себи, као благо неисцрпно, успомену на ову годину када сам вас упознала, када сте ви, коме се дивим, били мој пријатељ који ме је волео. Успомена на ову годину када сам кроз вас живела, научила да патим, и чак, да избегнем патњу затварајући се у себе.

Међутим, не желим да вас потпуно изгубим, хтела бих да за мене останете пријатељ, као што сам од почетка желела да budete. Али, можда је то што вам тражим сувише, можда ћете ме ви намрзнути и одвраћаћете своје погледе од мене. Вероватно ћу бити у прилици да вас сретнем, било у библиотеци, било на неком другом месту, и хтела бих да нико не примети да се међу нама десило нешто посебно. Молим вас, поштедите ме и немојте ме сувише мрзети. Будите сигурни да ће успомена на вас у мом сећању заувек остати везана за мисао на најлепше тренутке мог живота, и да ће моја осећања према вама увек остати иста.

Жермена“

Е, баш лепо! Ова госпођица није чак хтела ни на своје речи да припази. Није учинила готово никакав напор да сакрије свој егоизам који ме плаши још више од себичности њеног оца. Мало превише говори о себи у писму којим треба да се запечати моје сећање, које ће засигурно исписати последњу страницу у досијеу о нашим односима. Мисли да сам заиста глуп или да сам толико луд па ми тражи да је на ситно поштедим, и то њу која никада ништа није учинила да би поштедела моју увек рањену и искрвављену душу.

ménager mon âme toujours blessée et saignante. Croit-elle vraiment que je pourrais me baisser à l'insulter à la bibliothèque par exemple!

Soit! Nous nous entendons maintenant. Par ma dernière lettre je l'ai mise au pied du mur. Elle était obligée d'être claire, précise et décidée, elle qui n'a jamais su prendre une résolution, et qui a par là anéanti un amour dont ne je serai jamais capable. Je suis resté victime de ce manque complet d'indépendance et de volonté qui est, je le vois aujourd'hui, sa qualité principale. Elle n'a jamais rien osé. Par conséquent, elle ne m'a pas connu, et elle ne m'a pas aimé! „Vous ne m'aimez pas parce que vous ne pouvez pas m'aimer, car vous ne me connaissez pas!“ – Telles sont les phrases qui pourraient me servir de début pour ma lettre la dernière. Mais je n'écrirai plus, je ne lui écrirai jamais. Elle m' a causé trop de souffrance pour qu'elle puisse continuer à nourrir son orgueil et son amour-propre. Je saurai m'enfermer en moi-même et garder mes souffrances et mes larmes pour mes heures de solitude. Je ne lui dirai non plus aucun propos désagréable, car je suis un peu plus civilisé qu'elle ne le supposait. Je la laisse à sa conscience. Et comme je crois, qu'elle a tout de même une âme, je suis persuadé qu'elle se rendra compte de tout ce qu'elle a fait avec moi.

Mardi, le 17 juillet 1917.

À M. Charles Sage³⁹³ – Paris.

„Mon cher ami,

„Est-il nécessaire de vous dire que je suis très content d'avoir de vos nouvelles et d'avoir l'occasion de m'encourager une fois de plus par votre langage énergique et plein de sens? En effet, votre lettre m'est parvenue juste au moment où je

Зар заиста мисли да бих могао да се спустим толико ниско па да је вређам у библиотеци, на пример!

Нека буде! Сада се разумемо. Својим последњим писмом сам је сатерао уза зид. Била је приморана да буде јасна, прецизна и одлучна, она која никада није умела да донесе одлуку и која је тиме уништила једну љубав за коју ја више никада нећу бити способан. Остао сам жртва потпуног недостатка независности и воље, који су, данас то видим, њена главна особина. Она се никада ни на шта није осмелила. Па према томе, није ме упознала, није ме ни волела! „Не волите ме зато што ни не можете да ме волите, јер ме не познајете!“ Такве би биле реченице које би могле да ми послуже за почетак мог последњег писма. Али нећу више писати, нећу јој никада писати. Много ми је патње нанела да бих јој дозволио да и даље храни своју охолост и своје самољубље. Ја ћу знати да се затворим у себе и да задржим своју патњу и сузе за сате самоће. Нити ћу јој рећи иједну непријатну реч, јер, ја сам цивилизованији него што је она могла претпоставити. Препуштам је њеној савести. А како верујем, ипак и она има душу, убеђен сам да ће једном схватити шта је све са мном чинила.

Ушорак, 17. јул 1917.

Г-ну Шарлу Сажу – Париз

Да ли је потребно да вам кажем да сам веома задовољан што сам од вас примио вести и што имам прилику да још једном будем охрабрен вашим речима, енергичним у правом смислу? Збиља, ваше ми је писмо стигло управо у тренутку када сам поново

³⁹³ Шарл Саж (Charles Sage), школски друг Драгољуба Јовановића из Клермона. Положио лисанс у јуну 1917, па отишао у рат. По повратку из Првог светског рата постао је професор. Дописивао се са Драгољубом Јовановићем и касније. – Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 12, 300.

me remettait au travail, interrompu par le désordre des examens.

„Vous devinez peut-être que la fièvre d'examen ne m'a pas touché personnellement: j'ai ajourné cette petite épreuve au mois de novembre. Vous connaissez toutes les circonstances, et je suis sûr que vous m'approuverez. Lorsque j'ai appris qu'on nous laissait tranquilles encore quelques mois, j'étais naturellement porté à compléter mes études et à me présenter plus tard.

Oui, mon cher ami, nous devons rester mais il est vrai cependant que le vie nous renvoie aux côtés différenciés en nous imposant des tâches quelquefois fatales. Mais, dans la mesure où c'est en notre pouvoir, nous devons continuer nos relations et même les renforcer. Pour moi, je me considère heureux de vous avoir connu, et je ne veux point vous perdre.

„Avec votre nom et votre image je verrai toujours s'élever en moi le besoin impérieux d'un effort continu et sérieux. Mais ce que je veux de plus, c'est de marier cet effort à d'autres besoins d'une vie proprement intérieure. Je ne voudrais point négliger mon coeur et mon âme en engageant outre mesure mon intelligence (quoiqu'elle soit limitée, parce qu'elle est limitée) soit dans des spéculations trop abstraites, soit dans des tendances purement utilitaires. Ni l'un, ni l'autre. Ce que je crains le plus c'est cette sécheresse où tarissent l'amour et la bonté, c'est cette monotonie intellectuelle qui est autant cruelle qu'utile, en un mot, cette vie en dehors de la société et des hommes, qui me paraît très facile et, par là très répugnante. Il y a le cerveau, mais aussi, y a-t-il le coeur! — C'est la conclusion que je tire d'un raisonnement simple et que je m'impose pour ma vie.

Malheureusement, jusqu'ici je n'ai pas eu beaucoup d'occasions à pratiquer ce principe. Cependant, si je me l'impose c'est parce que j'ai connu, me paraît-il, les meilleurs hommes du monde: les soldats français et les soldats serbes. Je n'oublierai jamais les six mois que j'ai vécus, devant Salonique, dans les rangs français en portant l'uniforme bleu. — Vous y allez, vous aussi, mon cher ami. Je vous salue sur ce passage dans une vie nouvelle. Elle vous révélera, j'en suis sûr beaucoup de choses nouvelles. Bonne poignée de main de votre ami. Toutes mes félicitations

кренуо да радим, пошто сам био прекинут збрком око испита.

Погађате, можда, да ме испитна грозница није лично потресла: одгодио сам ту малу проверу за месец новембар. Вама су познате све околности и сигуран сам да ћете се и ви сложити. Када сам сазнао да нас остављају на миру још неколико месеци, поведен сам, наравно, идејом да употпуним своја знања и да изиђем на испит касније.

Да, драги мој пријатељу, ми морамо остати овде, али је ипак тачно да нас живот шаље на различите стране и намеће нам понекад злокобне задатке. Али у оној мери у којој то можемо, морамо наставити да одржавамо односе, па чак и да их ојачавамо. Када је о мени реч, сматрам се срећним што сам вас упознао и никако не бих желео да вас изгубим.

Уз ваше име и с вашом сликом увек ћу осећати како у мени расте нужна потреба за непрекидним и озбиљним напором. Али оно што хоћу, и више од тога, јесте да спојим тај напор с другим потребама, потребама оног правог унутрашњег живота. Никако не бих хтео да запоставим своје срце и душу прекомерним упрезањем интелигенције (ма како она била ограничена, зато што јесте ограничена), или апстрактним спекулацијама, или чисто утилитарним тежњама. Ни једно ни друго. Оно чега се највише бојим је она исушеност од које усахну љубав и доброта, она интелектуална једноличност која је сурова колико и корисна, једном речју, онај живот изван друштва и људи, који ми изгледа веома лак, и, самим тим, врло одбојан. Постоји мозак, али исто тако, постоји и срце! — То је закључак који извлачим једноставним размишљањем, а који себи намећем за цео живот.

Нажалост, до сада нисам имао много прилика да применим то начело. Међутим, ако сам га себи наметнуо, то је зато што сам упознао, чини ми се, најбоље људе овога света: француске војнике и српске војнике. Никада нећу заборавити оних шест месеци које сам проживео испред Солуна у француским редовима у плавој униформи. — Тамо ви одлазите, сада и ви, драги мој пријатељу. Поздрављам вас на преласку у тај нови живот. Он ће вам открити, сигуран сам, много нових ствари. Снажан стисак руке од вашег пријатеља. Све моје честитке за ваше ус-

Париз, среда, 21. новембар 1918.

Јуче смо³⁹⁵ били примљени од г. Корошеца.³⁹⁶ Није нам открио ништа нарочито. Али смо многе ствари разумели боље него икада. Значајан дан!

Сада знам где је тешкоћа и шта смета нашем уједињењу, сада знам где је „запело“, – зашто наше јединство не добија стваран облик.

Свему је узрок ужасавање које имају једни од других, наши стари и наши неспособни. Стари власници Србије боје се да уђу у нов живот, јер не знају шта им он спрема! Неспособни политичари, чиновници, пандури, слуге, очајавају због својих места и положаја у једном великом и широком друштву, и желе да се сачува дух Србије, дух узких граница и у великој домовини.

Свима је њима добро у загушљивој атмосфери ситног паланачког живота, и боје се дана, светлости, разређеног ваздуха. Њихова паразитска бића ће у новој атмосфери и на сунцу слободне утакмице брзо изгнути. И они траже Велику Србију, хоће да исти дух очувају по сваку цену.

Ето зашто наше странке и наша династија хоће Велику Србију.

---

³⁹⁵ Ради се о делегацији Средишњег одбора свих југословенских удружења, чији је члан био и Драгољуб Јовановић; он је био и уредник Гласника југословенске омладине, органа Средишњег одбора. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 1, 113.

³⁹⁶ Антон Корошеч (1872–1940), словеначки и југословенски политичар, министар, предсеник владе Краљевине СХС 1928, на челу Словенске људске странке наследио је др Јанеза Евангелиста Крека, али је од њега био мање либералан и социјалан. У почетку је прихватио Шестојануарску диктатуру, али је убрзо променио мишљење и прикључио се опозицији. На петوماјским изборима је, међутим, апстинирао, а после пада владе Богољуба Јевтића сарађивао је са радикалима и Југословенском муслиманском организацијом. После 1940. године допринео је, у извесној мери, фашизовању Краљевине Југославије. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 144; *Мала енциклопедија*, књ. 2, 362.

Нови краљ хоће да сам лично распусти војску и да награди своје ратне другове поклонима сваке врсте. У замену ће имати краљевину од 13 милиона. „Цео свет“ ће бити задовољан. Он погађа жељу оних што су се „крвавили“ да се одморе, да „проживе“, да искористе плодове свога ратовања, на разним председничким и кметовским местима, у привилегијама које ће краљ додељивати широм целе Југославије.

Они, владајући, објављују то на све стране, ласкају ниским инстинктима неспособних, ласкају моралном умору извесних слојева да би изједначили своје интересе са интересима народа. И то је врло опасно.

Наш задатак је јасан: тражити слободну Југославију, укидање сваке превласти, свих привилегија, и отварање широког народног живота.

Зашто? Зато што је наш велики народни интерес у слободном развијању свих способности, у великом избору способних и поштених, у сузбијању шићарџија политичке борбе и солдатеске

Зашто смо Југословени? Зато што хоћемо један нов, пунији и моралнији живот. Зато што хоћемо да убијемо балкански протекционашки дух који је владао у Србији, и који, ето, хоће да прошире на целу националну област. Зато што се не бојимо слободне утакмице, већ је желимо и тражимо.

Како доћи до Југославије? – Сузбијати дух „србијанске“, велике србијанске привилегије која доводи на власт неспособне и непоштене. Развијати дух заједнице у свим деловима народа. Доказивати народним масама како њихов интерес није у заузимању овог или оног пандурског места већ у једном великом привредном животу где ће све енергије добити израза и где ће сви народи бити награђени. Ослонити се на сељака и радника који се не отимају о чиновничка места, него имају интереса да јавне послове воде најспособнији и најбољи, они који буду победили у слободној утакмици, без повластица, протекција и партизанства.

Ми то можемо урадити. Ми се не бојимо широке утакмице са способним људима из свих покрајина. Ми нисмо везани ни за коју странку и не морамо да жртвујемо свој идеал ни због какве династије. Ми смо васпитани у једнакости и одликујемо се, сваки својим способностима. Тражићемо да нашим друговима који су изгубили године у ропству и у војсци буде омогућено да своје стање поправе, а

то исто ћемо тражити и за све наше војнике, који су онеспособљени и материјално упропашћени.

Против нас су све похоте, материјалне пожуде, страсти, кукавичлук неспособних, страх протераних и преживелих.

С нама су само млади, поштени и способни. Ми апелујемо на далековидно схватање простог народног интереса: чишћење наше отровне средине, дизање нивоа, стварање услова за општи народни развитак.

Ето какав је смисао нашег југословенства. Ето зашто смо ми Југословени: хоћемо једну нову, велику и слободну средину, развој свих способности, стварање једне правичне и разумне културе.

Да ли ће нас ко разумети?

Да ли ћемо имати присталица?

Шта ће бити са нашим друштвом?

1932. ГОДИНА

29. фебруар 1932.

Јуче сам био на ручку код Вилдерових.³⁹⁷ Позвали су и једног пријатеља др Јанка Баричевића.³⁹⁸ Он је до недавно био јавни бележник у Прелогу. Сада је у Загребу отворио канцеларију адвокатску. Ретко маркантна личност. Висок риђ Далматинац. Обрве као шума заошијена бурним ветром. Сав обријан, али космат због обрва. Сав госпар. Бескрајно самоуверен. Одбио је Љотића, министра правде, који му је нудио да помогне краљеву политику. Звао га је нарочито у Београд. Разговор дугачак; министар врло снисходљив; он учтив али одлучан. Много је жртвовао. Сада ће сиротовати. Ручак врло обилан, а још већа апартура: ово је некад била богата кућа. Још се брани. Госпођа се не да. [Вечеслав] Вилдер³⁹⁹ као гост, скоро као у ресторану: комотан, небрижан и природан. Мене сматрају за главног госта, и ако се страшно браним. Баричевић је упадно учтив, претерано галантан, као да хоће да ме научи како се треба понашати у културном друштву. Ја остајем непоколебљив. Последњи ударац ми задаје кад служавци даде напојницу 100 динара. Ја храбро

---

³⁹⁷ Код Вилдерових је Јовановић био 28. фебруара 1932, када је ишао у Загреб ради сусрета са Мачеком, да би га упознао са идејама Земљорадничке левице о државном и друштвеном уређењу Краљевине Југославије. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 2, 230.

³⁹⁸ Јанко Баричевић (1888–1960), загребачки, београдски и чачански адвокат. Мада се изјашњавао као републиканац, изабран је за народног посланика 5. маја 1935, на листи Богољуба Јефтића. Био је, уз Јована Бањанина, најбољи говорник из редова Југословенске националне странке. За време Другог светског рата склонио се у Чачак, где је радио као паланачки адвокат, мада се заклињао да то никад неће бити. У Чачку је и умро. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 2, 230.

³⁹⁹ Вечеслав Вилдер (1878–1961), новинар и политичар, самостални демократа до краја, један од оснивача Сељачко-демократске коалиције, потписник Загребачких пунктација. Издавао је Ријеч и Нову ријеч. Био је у емиграцији као експонент Велике Британије и њене политике. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 45.

издржим, и заједно с њим излазим на улицу. Мањи сам од макова зрна. Кад се усправи још је већи. У бунди још је већи госпар. Од мене више ни трага.

Баричевић ме сасвим згади кад изустих „прибићевици“. „Пардон“, застаде и наднесе се: „Ја нисам прибићевац већ самостални демократ! То сам лично Светозару [Прибићевићу]⁴⁰⁰ рекао, кад ми је једном покушао да нагласи свој ауторитет шефа странке.“ Тако смо стигли до Илице. Хтео је да ме одведе својој кући. Узео је стан у самом центру: Илица 50, изнад каване Кроација. Апартамент велики. Немештај луксузан. Уводи ме у његову собу за рад. Пренатрпано луксузом, али не без укуса. Много ручних радова, врло скупочених, старина. Једна огромна библиотека од тешке храстовине црно обојене, сва од дрвета, неколико хиљада килограма: нешто велико и лепо и ако прилично гломазно и једноставно. Књиге сложене уредно. Много литературе. Неколицина целих писаца: Балзак, Шекспир, Гете, чини ми се Хајне. С друге стране, много забавне литературе хрватске, можда сва. Нешто из историје и социологије, правних књига нема. На другом су месту, уз писаћи сто. Литература дакле. – Ви мора да и пишете? – Нешто сам шкрабао, рече скромно. Затим, доста о томе писању, и већ мање скромно. – Сигурно волите жене? – Погодио сам у живац: „То је моја највећа слабост“. И исповест је почела. Иза госпара појавио се један део човека. Сели смо. Бацио ме је у дубоку фотељу. Побегло сам на клупу – канабе, где сам мање прогледао, док је он причао из дубине своје кожне јазбине. Са својом женом је у строго званичним односима, и ако имају велику децу. Били су неко време и растављени. Он је у Прелогу живео са својом писарицом. Али, разумете, живео. Била је онда млада и лепа. Пропуштао је онда и многе друге, госпође, сељакиње, клијенткиње, пролазнице. „Имао сам, знате, свој ауто, а жене воле ту проклету машенку“. Сад су сви под истим кровом, а бележничке зараде нема. Као адвокат, неће да ради ситне ствари, и не јевтино, па макар се задужио до грла – већ је доста дужан, – или умро од глади. Начела пре свега. А он има своја начела, не само у пословима већ и у политици. Републиканац је, није федералист. Не трпи Мачека и остале Хрвате. Он је Хрват, Далматинац, али прави југословен. „Хоћу велику државу! А ови кајкавци су ситничари и мизерлије.“ Каже да има уза се универзитетску омладину. Држао је велико предавање у студентском клубу „Штросмајер“. Обећава да ме упозна са тим младићима. Прича ми детаљно сусрет и разговор са Љотићем. Овај хвалио краља и његове добре намере. Само

⁴⁰⁰ Светозар Прибићевић (1875–1936), политичар и публицист, угледни члан Српско-хрватске коалиције, вођ Самосталне демократске странке. По стварању Краљевине СХС био је присталица централизма и унитаризма; приближио се Николи Пашићу и са њим створио владу Националног блока. Кад се Пашић споразумео са Стјепаном Радићем, Прибићевић је прешао у опозицију; при крају живота залагао се за републику и федеративно уређење државе. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 88.

треба да га помогну јаки људи из целе земље. Одбио је, јер му његова демократска начела не допуштају да служи под диктатуром. Хоће ли се бавити политиком? Како не? Сав је у политици. Хоће ли ући у парламент? Да, али не по милости краља и полиције, нити по милости Светозаревој, већ властитом снагом. – То значи никад, заврших ја у себи ово после подне.

30. априла [1932.] у поноћ,
полазак из Београда [за Крагујевца]

1. маја у Крагујевцу;

2. маја [Југословенски] сабор трезвености, пре подне – по подне

У вече [2. маја 1932.] моје хапшење и Миленовићево. [Велимир Веља] Штављанин⁴⁰¹ ухваћен. [Михаило] Берберијан⁴⁰² побегао

Ноћ у предстојништву градске полиције: Ја у канцеларији; Душан [Миленовић]⁴⁰³ у затвору. У поноћ ме саслушава писар о састанку. Да ли знате што о демонстрацијама у Крагујевцу, именујући 5–6 људи: [Казимира] Мирковића,⁴⁰⁴ [Милутина] Смиљанића,⁴⁰⁵ Михаила Ђорђевића⁴⁰⁶ и неког адвоката Јову Радловића.⁴⁰⁷

⁴⁰¹ Велимир Штављанин, правник. Леви земљорадник. Дуго је радио као задружни функционер, а после Другог светског рата, напустивши сељачку идеологију, био је службеник у Панчевачком риту. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 394.

⁴⁰² Михаило Берберијан, правник, члан Земљорадничке левнице – ЗЛ. У Ужичкој републици био јавни тужилац. Хапшен и осуђен од окупатора и његових сарадника. Био је затворен у логору на Бањици. По завршету Другог светског рата био је правни саветник у администрацији. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 25.

⁴⁰³ Душан Миленовић, крагујевачки трговац, леви земљорадник. У његовој кући је одржан илегални конгрес ЗЛ 2. маја 1932. Био је међу жртвама које су стрељане у Шумарицама код Крагујевца, приликом немачке рације 20. октобра 1941. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 195.

⁴⁰⁴ Мијо Мирковић (1898–1963), економист, професор Економског факултета у Суботици и Загребу, члан ЈАЗУ и дописни члан САНУ. Написао је бројне студије из економске историје и економске политике; поред научног рада бавио се и књижевношћу, под псеудонимом Мате Балота. Дела: Увод у економску политику, Аграрна политика, Индустијска политика, Развој економске мисли у XIX вијеку, Економска историја Југославије, Увод у економику ФНРЈ и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 2, 683.

⁴⁰⁵ Милутин Смиљанић, професор физике у ужичкој и чачанској гимназији, скаут и трезвњак. Издавао своју Трезвеност са врло напредном социјалном, политичком и моралном садржином. На почетку окупације, по пријави чаршије, одведен је на Бањицу, а одатле у Јајинце, на стрељање. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 310.

⁴⁰⁶ Михајло Ђорђевић Брка, сељак из Драче код Крагујевца; члан Савеза земљорадника од његовог оснивања; пришао је Земљорадничкој левници, а затим и Народној сељачкој странци. Био је заменик члана ГО НСС 1940. и 1945. Писао је историју свога села, а објављивао је и у Селу и Раду. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 86.

3. [маја] у подне – пуштен; са Богољубом Братићем,⁴⁰⁸ аутобусом у Београд. Код куће [сестре] Зорка и Нада. У вече [смо били код] Харисонови[х].

Среда, 4. мај 1932.

У [кућној] библиотеци радим.

Четвртак, 5. мај 1932.

Већ у јутру у 8 часова претрес. Спремао сам се на погреб Љуби. ухапшен [сам].

По подне, у четвртак, Главњача.

У поноћ, везан[ог] ланцем са једним циганином из Сипића спроводио [ме] и везао ж[андармеријски] каплар.

У јутру рано, у Крагујевцу. сачекују на станици писар Жика (што је био у затвору са Љубивојем Николићем⁴⁰⁹ из Самаила) и агент. Изненађени што сам везан, возе ме у полицију у затвореном фијакеру. Тамо ме одвезују и воде у канцеларију. Допуштају да се одморим на канабету. Заповедник стражара чак наређује да се од његове куће донесе сапун и пешкир. Умивам се.

Око 10 сати предстојник Сава Цветојевић:⁴¹⁰ Ви, г. д-ре нам ништа нисте казали. Мораћете све да кажете, да не бисмо морали да вас тучемо; пред запов[едником] страже.

---

⁴⁰⁷ Јован Радуловић, крагујевачки адвокат, леви земљорадник од оснивања ЗЛ, најбољи сарадник Вука Продановића. Затваран у току Другог светског рата. Посланички кандидат за крагујевачки срез на скупштинским изборима у новембру 1945, члан Главног одбора НСС 1945. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 282.

⁴⁰⁸ Богољуб Братић, новинар и стенограф, адвокат и политичар из Фојнице у Херцеговини. Радио све време у Загребу, у Србију су га протерале усташе. Припадао је Земљорадничкој левици и помагао НСС. На илегални конгрес Земљорадничке левице у Крагујевац, дошао је по Мачековој жељи да види „шта управо представља та Земљорадничка левица“. Током Другог светског рата прешао је на ослобођену партизанску територију, где је уређивао српски лист. Умро је као благајник града Загреба. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 2, 244; књ. 12, 34.

⁴⁰⁹ Љубивоје Николић, напредни сељак, леви земљорадник, из Самаила код Краљева. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 228.

⁴¹⁰ Сава Цветојевић, шеф полицијског предстојништва у Крагујевцу, кад су похапшени леви земљорадници после илегалног конгреса ЗЛ 2. маја 1932. Жалостан што му је београдска полиција преотела плен и славу. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 375.

Цео дан у канцеларијама. Предвече у затвор, у 11 часова у вече, изводе ме пред предстојника. Још један намргођен и ауторитетан млад господин (то је био [Коста]Тасић,⁴¹¹ шеф агената из Београда). Да нам кажете све о лецима и картама, о студентским демонстрацијама; о УРО. Ви све знате, Ви сте творац свега. Ви сте криви за све. Што сам знао казао сам. Говорићете! Ја ћу да вас бијем. Само пробајте: сутра ће знати то цео свет, цео универзум. Познајете ли Копривицу? Ко су водећи чланови УРО? Ко је штампао карту-фотографију? Ко издаје *Земљорадничке новине*? Нећете да говорите. Звони за стражара: Дај једног од ових цивила (агената из Београда). Овај улази. Предстојник, у неприлици, тражи чашу воде. Агент излази; стражар доноси воду. Још мало се гњавимо, па Цветојевић прекида мучну ситуацију; зове стражара: Води г. др. доле.

Поноћ је прошла.

Петшак, 6. мај 1932. Ђурђевдан

Ништа.

Добијам кревет од Продановићеве⁴¹² куће. После подне посећује ме први пут Жика писар и јавља да је погинуо [Пол] Думер.⁴¹³ У вече долази стражар и износи кревет и јастуке и опет остајем само са својим стварима, и без ништа више; патос.

Субоџа, 7. мај 1932.

Ништа.

⁴¹¹ Коста Тасић, пореклом из Македоније, шеф агената у Управи града Београда. Нарочито прогонио леве земљораднике. Донекле штедео само Нинка Петровића, као друга из војске. Био је посебно свиреп на саслушању левих земљорадника у Крагујевцу, почетком маја 1931. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 337.

⁴¹² Драгољуб Продановић Вук, надимак добио по књижари „Вук Караџић“, коју је држао у Крагујевцу. Рођен је у Опланићу у Грузи; учио у Војно-техничком заводу у Крагујевцу, затим у Француској, као избеглица, током Првог светског рата. Радио је у осигуравајућем друштву „Херцег-Босна“. Кад је, као опозиционар, у томе онемогућен, отворио је књижару у Крагујевцу, која је постала средиште Земљорадничке левице. У Савезу земљорадника је од почетка, а онда у Земљорадничкој левици; био је члан ГО НСС 1940. и 1945, а 1940. и Извршног одбора НСС. Сарађивао је у листу Рад, издавао Орач, писао приповетке и цртице. У току Другог светског рата помагао је партизански покрет, због чега је био хапшен и интерниран на Бањицу и у Маутхаузен. Био је посланички кандидат за Савезну скупштину 1945, да би, потом, обављао разне дужности у Београду. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 272.

⁴¹³ Пол Думер (Paul Doumer), француски политичар, председник републике 1931–32, пре тога сенатор, гувернер Индокине, председник Сената, радикал-социјалист. Радио на уговору о нападању са СССР-ом, зато га је убио један белоруски емигрант-терорист. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 80.

Недеља, 8. мај 1932.

Ништа цео дан. У вече у 7,15 зову ме горе. Тасић ту. Жика за писаћом машином. Све живље и веселије. Ужурбани пролазе, улазе, весели. Чудно. Жика ми показује руком да стоји рђаво. помињу појединости о сељацима. Видим да су „радили“ и претресали, испитивали, хапсили.

Предстојник ликује: Пера [Поповић]⁴¹⁴ ухапшен, све казао. Тасић: Све знамо, штампарија је у Александровој улици. Сељаци признали. Детаљи о Михајлу? Је ли је био Милић? – Првуловић, брат његов? Радуловић? [Миодраг] Милетић?⁴¹⁵ Онај сељак из Тимока, шта је говорио? Шта онај студент из Санџака? Станко писао писма. Продановић се свађао са Радуловићем. Брат Продановићев људе доводио: „Ја сам Дева из Хајдук Станка“. Шта тиме? Пера делио летке. Ви га заустављали да остави за после, кад се све сврши. Ви сте рекли Пери, да Штављанину да карте (слику). Шта сте разговарали са адвокатским приправником Штуком (Шука или тако нешто).

Предстојник се јада: али која су била она двојица што изиђоше последњи. (Заборавио је да сам му ја већ био казао: др Братић и др Мирковић). Доцкан ме известио. Ко? Један интелектуалац. (Сумњало се на Лукића – Село.) Ја сам онда почео да говорим, у оном оквиру који су они обележили. И даље не знам ко је радио „Земљорадничке новине“ и карте.

Већ је била поноћ кад су позвали на суочење разне сељаке и В[елимира-Вељу] Штављанина. (Можда је то било и 9-ог у ноћ, али пре 8.)

Михајло Ђорђевић улази први. Ужасно рђаво изгледа. Препао се. Сав у бради, мршав, пропао. Предстојник му чита његов исказ у коме мене терети да сам га „натоциљао да говори против краља“, да сам проповедао

⁴¹⁴ Петар Поповић (1892–1945), родом из Багрдана; трговац, са завршеном Трговачком академијом; у листу Рад потписивао се као Макс; као резервни капетан I класе, Први светски рат провео је у аустријском заробљеништву. Рано је приступио Групи СКА, ушао је у Савез земљорадника, био је један од првака ЗЛ и НСС. Писао је о макама цена на штету сељака и пољопривреде, против рата и фашизма. По завршетку Другог светског рата био је помоћник повереника за снабдевање Србије. – Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, 266.

⁴¹⁵ Миодраг Милетић, познат као Капетан Милетић, школовао се у Русији. Учествовао је у борбама на Солунском фронту, где је оборио два немачка авиона. Носилац је наших и француских одликовања. Пензионисан је као ратни војни инвалид. Посеђивао је са-станке Групе СКА, читао је *Раг*, одмах је пришао ЗЛ, чим се она издвојила као крило Савеза земљорадника. Био је један од најактивнијих илегалца ЗЛ. На суду 1932. одлично се држао – осуђен је на само пет месеци, колико је и био у истрази. За време окупације 1941–1945. одведен је у логор на Бањици, одакле је и стрељан, као антифашист. – Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, 196.

насилну промену режима. Уплашио се да ћу ја њега теретити и рећи да је говорио за републику. Зато ме предупредује. „Тако ви мене, доведосте на робију. Нисам се то од вас надао, г. докторе.“ Ја га умирујем. „Ви сте рђав човек. Ви ме упропашћујете. Затворићеш ми кућу.“ Опет га умирујем. Хистеричан. Чак га предстојник умирује. „Ја сам му писао да ради за краља.“ – „Јеси, писао си.“ Потврђујем ја. Аха! Чујете ли, чујете: него сам, признаје. „Јесте, писао си.“ Ето видите! А ви сте ме терали да говорим против краља. – Нити сам те ја терао, нити си ти говорио. – Он се хвата и за ове моје речи. Упитан, остаје при своме исказу. Терети [Борислава Бору] Лукића⁴¹⁶ и Милетића (Треба обесити Перу и Ацу). Ја му у лице кажем, да није истина да сам га „терао“, или да сам говорио о насилној промени [режима].

Улази Будимир Нектаријевић⁴¹⁷ – исто тако пропао, само још бедно обучен. Сав дрхти. Чита му се исказ. Он остаје при њему, да сам рекао: Треба обесити Перу и Ацу!⁴¹⁸ Ја га гледам пренеражано, питам га: је ли луд, да ли сања? Он остаје при своме. Имаш децу, Будимире, имаш стоку, мораћеш се заклетити. Јесте, рекли сте, г. докторе. Ви мене хоћете да упропастите. Ја, разуме се, све то негирам. (Јасно ми је: они су обојица у истој ћелији, и оно што Михајло каже за Лукића и [Божу] Милића,⁴¹⁹ он набацује мени.)

(Доцније ми је држање ових људи постало још јасније. Њима су извршили претрес, што их је препало, па су их довели у полицију, и рекли им: „Драгољуб вас терети да сте говорили против краља, и против државе.“ А где је он? А, њега смо пустили, он је отишао у Београд: Сву кривицу је свалио на вас. Пустили смо и Продановића, и он каже да сте вас двојица говорили против краља. Вође су се измакле, а ви сељаци морате на Државни суд и на робију.)

⁴¹⁶ Борислав Бора Лукић, задругар и политичар. Прво земљорадник-републиканац, затим леви земљорадник и члан ГО НСС 1940. Имао је велики утицај у долини Мораве, око Јагодине, посебно у његовом Јовцу. Сарађивао је са комунистима, посебно. На Државном суду 1932. године држао се интелигентно и храбро. Убили су га четници, по наговору јагодинске буржоазије и зеленаша, против којих се борио. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 167.

⁴¹⁷ Будимир Нектаријевић, сељак-политичар, леви земљорадник, из Дивостина код Крагујевца. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 223.

⁴¹⁸ Мисли се на Петра Живковића и краља Александра Карађорђевића.

⁴¹⁹ Божо Милић, леви земљорадник из Буковча код Јагодине. Врло привржен лично Драгољубу Јовановићу, с којим се и дописивао, и желео да му он говори на гробу. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 197.

Доводе Тилета (Тихомир Стаменковић Корман)⁴²⁰ Он ће се добро држати, мислим. Здраво јуначе, поздрављам га ја. Он се такође променио. Диге руке у вис, очајан. У свом исказу, он ме терети само у толико, да сам ја донео летке из Београда, и да сам говорио о употреби насиља. Ја сам то, разуме се, негирао, и он је свој исказ изменио, да је из разговора разумео, да се мора употребити и насиље, а не да сам ја то директно казао.

Сећам се: Кад је Нектаријевић остао при своме исказу и предстојник узвикну кад је он изишао: „Е то прописно слага!“ А причао је пред свима да зна за Михајла, да говори као републиканац, да га чак и жена грди што „лаје којешта“, па му је после ђаво крив.

Улази Веља Штављанин. Блед, испијен, пропао, мршав до очаја, туберкулозан болесник при крају. Ја га храбрим, грдим што је ослабио. Он узрујан, уплашен. У исказу, све је тачно навео, и ја све потврђујем. Оживе човек одједном: Бојао се да ћу му замерити што је рекао: „Пера пита коме дати остатак карата, а Драгољуб је рекао, б дајте Вељи“. Ја сам међутим то потврдио. Лакнуло је Вељи.

Било је већ два сата после поноћи. У другим собама су се вршила друга суочења: Ја у оште не знам ко је све ухапшен. Слутим: Продановић, можда Берберијан.

Заборавио сам. 7. у јутру (у 6 су ми одузели кревет и душек и претили да туку). Пробудио ме апсанција рано, у 3,30 у јутру и извео у шетњу: Изволите г. докоре, у шетњу! Држао ме 20 минута и вратио натраг. Исто се поновило и 8 и 9, и 10 у јутру. То је Тасић, не могавши да туче, наредио као казну. Храну одличну, из кафане Шумадије, [коју држи] мој ђак Михаило Ђорђевић, нису обуставили. А сазнао сам да је Тасић и то хтео.

Понедељак, 9. мај 1932.

Ништа. Миран сам, пишем политичке афоризме и мисли. У десетерцу описујем сабор трезвењака. Борба са бувама, многобројним, што излазе из постеље, шетам, гимнастичим, размишљам, као и оних дана 6. и 7. кад није било ништа.

---

⁴²⁰ Тихомир Стаменковић Тиле, леви земљорадник из Кормана код Крагујевца. Припадао Савезу земљорадника од младости, определио се за Земљорадничку левицу чим се појавила. Био је заменик члана ГО НСС 1940. Иако познати левичарски борац, успео је да преживи окупацију, камуфлирајући се на разне начине. – Д. Јовановић, Политичке успомене, књ. 12, 318.

Појединци еволуишу у својој социјалној оријентацији с лева на десно. Народне масе међутим еволуишу с десна на лево, и од минималиста постају максималистички расположени, траже све више, не задовољавају се изјавама.

Највећи противник комунизма јесте егоизам, слабост душе, земаљска привлачност живота, а то су све нормалне особине већине људи.

Са паразитима (бувама и са вашима је лако): лакше је ухватити и убити велику и ситу, него малу и гладну.

Ушорак, 10. мај 1932.

Пре подне, око 10 часова зову ме код предстојника. Сад све знамо. Пера је казао, пронађена штампарија, клише, штампар. Нема шта, г. докторе! Ухватила се мечка у клопку. У канцеларији нека два човека. Читају ми све моје исказе. Они слушају: То су „присутни грађани“. Ја потписујем све, потписују и они. Долазе поново они који су били са мном суочени. Михајло се много изменио. Сада је помирљивији. Увидео је да нисам ја њега теретио ни довео овде. Хоће да мења исказ у моју корист. Предстојник не допушта. (После ми каже бојим се да се не запетља он, па ће погоршати своју ствар.) Ја му кажем, да и ја Михајла чувам, али да не могу да допустим да ме лажно терети. Предстојник га просто пита: Остајеш ли при оном што си пре изјавио? [Изјавио је] да остаје. Изводе га. Доводе Будимира. С њим је лакше. Остајеш ли? Остајем! Изводе га. Тиле још брже. Вељу и не доводе. Саопштава ми да сутра идемо за Београд.

Среда, 11. мај 1932.

Воз полази у 9,30. Све изводе, па и мене најзад. Дају ми шунке, бомбоне, 1 поморанџу, не казујући од кога. Ја мислим сами полицајци. Предстојника нигде нема. Мене, натовареног са 4 ћебета и 1 јастуком воде кроз забачене улице два полицајца, и доводе до станице. У чекаоници неки покушавају да ми приђу; не допуштају. Гледају ме као чудо. Много света на станици. Велико интересовање. Најзад, приближују мене на перон. Тек тада видим и Марисава Петровића⁴²¹ из Градца. У шајкачама сва 4 сељака.

⁴²¹ Марисав Петровић, амбициозни сељак из Градца код Крагујевца, склон мистици. Почео као омладинац ЗЛ, храбро се држао под батинама у полицији. После се, међутим, прикључио покрету Димитрија Љотића, па је у рату био и командир једног одреда. Учествовао је у немачкој рацији 20. октобра 1941. у Крагујевцу. Борио се фанатично против комуниста. По завршетку Другог светског рата успео је да емигрира. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 252, 253.

Продановића сам чуо, не и видео. Ни Береберијана. Ни Вељу. Склонили их. Видео сам Душана Миленовића.

Уводе мене у засебан купе, мали, и одмах навлаче завесе. Са станице машу рукама многи. У путу лепо. Улази и разговара са мном све до Велике Плане срески начелник из Великог Орашја Стојковић (брат Боре и Миленка Стојковића судије). Прича о политичким приликама у Смедеревском округу, о смрти брата Мирка Вешовића на прузи близу Орашја; о разним политичким људима које је познавао као полицајац. Најгоре о Михаилу Стојићу,⁴²² о Живану Лукићу,⁴²³ врло ласкаво о Димитрију Љотићу,⁴²⁴ са дивљењем о Кости Тимотијевићу.⁴²⁵

У Београду, у станичном комесаријату, препознаје ме мој бивши ђак (заступник комесара) из Неготина, који ме упознао на свадби код Тодора Шуцића.⁴²⁶ Обећава да телефонира кући о нашем доласку. Товаре нас у 2 аутомобила и возе у Управу – горњу. Прелазимо преко Теразија; један сат је или пола два. Испред Управе нас видело неколико непознатих људи. Нису нас везивали. Све воде напред, мене последњег. Не знам где сместише остале, мене у једну канцеларију на петом спрату, на истом где је општа полиција. Мало после, долази [Већеслав] Монтани⁴²⁷ „да ме види“. Ништа не каже; ништа не кажем. Љубазне и празне речи. После

⁴²² Михаило Стојић (?–1947), сељак, земљорадник, политичар, задругар. Као народни посланик у Уставотворној скупштини и као ученик Михаила Аврамовића, пленио је својим углађеним и интелигентним говорима. Као десни земљорадник имао је супарника у Спасоју Димитријевићу из Градца код Крагујевца. Ради синекуре у задругарству пришао је Воји Ђорђевићу. – Д. Јовановић, *Мегаљони*, књ. II, 197.

⁴²³ Живан Лукић, доцент на Правном факултету, па београдски адвокат. Рођен у Милошевцу код Смедерева. Вођа радикалне омладине за време Николе Пашића, који је у њега полагао велику наду. После је приступио „борбашима“ Светислава Хођере. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 167.

⁴²⁴ Димитрије Љотић (1891–1945), смедеревски адвокат. Фанатик православног хришћанства и монархије. Био је опчињен Хитлером. Свој лист је назвао (после Домовине) *Наша борба*, угледајући се на *Mein Kampf*. За време Другог светског рата његов Добровољачки корпус водио је борбу с партизанима, а једно време и с четницима. Спремао се да наследи Недића после немачке победе. Погинуо је у саобраћајној несрећи, док га је Ратко Живановић возио у Аустрију, после слома Немачке. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 169.

⁴²⁵ Коста Тимотијевић (1869–1939), адвокат. Радикал па самосталац, па првак Демократске странке и народни посланик. Био је три пута министар правде и министар унутрашњих дела, чиновник Окружне земљорадничке задруге у Смедереву. – Ко је ко у *Jugoslaviji*, *Beograd–Zagreb* 1928, 151; Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 339.

⁴²⁶ Тодор Шуцић, неготински земљораднички првак. Симпатисао је ЗЛ. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 397.

⁴²⁷ Већеслав Монтани, Далматинац, у служби Управе града Београда; шеф одсека за комунистичку опозицију. Нарочито безобзиран према ЗЛ. Више пута је вршио претрес и хапсио Драгољуба Јовановића. За време рата служио је Павелићу као срески поглавар. Прогонио је и убијао Србе. После завршетка Другог светског рата осуђен је на смрт и стрељан. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 215.

подне, око пола четири, кад чиновници долазе у канцеларију, изводе ме одатле и уводе у агентску собу, на мансарди. Дефиловали су испред мога зачућеног погледа најразличитији мангупи: агенти свих категорија. На телефону је био један прилично солидан, док су око њега кружиле гладнице без дисциплине, без човечности, без морала. Према мени су пажљиви сви, али ме скоро ни један не познаје. Пред вече се појављује [Ђорђе] Космајац,⁴²⁸ и ословљава ме са „Г. Драги“. Мило му је што сам га одмах познао. Препознаје ме и један старији што је на Божић и 4. маја (занимљиво истог дана, 4. маја 1931 вршили су нам претрес [Светозар] Вујковић⁴²⁹ и Космајац!) био на претресу са Монтанијем и са Обрадовићем (опет један бивши мој ђак, као и Сава Цветојевић, кога сам, вели, три пута обарао) онај што се игра са Дафне. Он ми каже да је истог дана пре подне видео у Управи Дану: „Дошла због девојке“. Због какве девојке? У ноћи кад су ми казали да је Нада⁴³⁰ ухапшена, мислио сам да се то „девојка“ односи на њу (веровао сам да је агент био деликатан и штедео моју братску осетљивост), тек неколико дана касније сам сазнао да је одиста девојка, тј. Сока⁴³¹ била такође ухапшена, и да јој је Дана свакако доносила ручак. Она је ухапшена у понедељак (9. маја) и држали су је до суботе (14. маја). Цело после подне – цело вече гледао сам и слушао агенте. Свакога часа јављао би се по неки од тих извршиоца да тражи упутства: „Има ли што ново!“ За тебе ништа. Остани где си. У 7 да будеш овде. Тражи те шеф. Итд. Зашто се брне не јављаш? Итд.

Већ је било 10 у вече кад су ме спровели на 5. спрат и одвели ме дубоко у ходник, у собу десно. Ту је био Живота Симић,⁴³² Коста Тасић и још један мали човек кога нисам познавао. Симић је одмах осорно почео:

⁴²⁸ Ђорђе Космајац (1903–1942), злогласни агент Управе града Београда, мучитељ опозиционара, посебно комуниста; припадник фашистичке организације „Збор“. Комунисти су га убили за време окупације, што је изазвало велику одмазду бројним заточењима на Бањици и масовним стрељањем у Јајинцима. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 145.

⁴²⁹ Светозар Вујковић (1899–1949), убрзо после капитулације Југословенске војске у Априлском рату, он се новим властима ставио на располагање. У мају 1941. био је командир жандармеријске станице у Гостиљу, одакле је премештен у Ужице, а већ у јуну у Београд, где, прво, ради у Четвртог одсеку Специјалне полиције, а по формирању логора на Бањици постављен је за његовог управника, и на том месту остао је све до октобра 1944, када је логор расформиран. По завршетку рата побегао је у Аустрију, али су га тамо заробили службеници ОЗНЕ и вратили у земљу, где је 1945. осуђен на смрт, али је тајно ликвидиран тек 1949.

⁴³⁰ Нада Јовановић-Бенић, супруга Деметра Бенића, млађа сестра Драгољуба Јовановића. Помагала је илегалну акцију ЗЛ, због чега је затварана и извођена пред Суд за заштиту државе 1932. Умрла је 29. децембра 1968. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 25.

⁴³¹ Сока, кућна помоћница код породице Драгољуба Јовановића.

⁴³² Живота Симић, један од најсвирепијих београдских полицајаца. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 305.

Ми све знамо, све имамо у рукама. Ваши људи су све казали. Сад само још вас да чујемо. Ви сте главни, ви сте *spritus rector*. Мило ми је што све знате. Ја немам ништа да вам кажем. А шта сте ви радили? Ја? Ништа. Он је био бесан: Како ништа? А ко је писао летке? Не знам? Не знате? А [Јаша] Давичо?⁴³³ Прво име пада. Упрегли сте цео свет: зета, сестру, шурака, а ви, господине, ништа нисте радили. Ви нисте никакав човек. Извлачите се. Не извлачим се ја, већ вам кажем да ја нисам писао летке. Нисте писали, али сте диктирали. Може бити. А можда нисам ни то. Имамо Ваш рукопис. Ви све имате. Ви све знате, шта хоћете онда од мене. Он је опет бесан. И баца редом имена: А ко је давао рукопис Давичу. А ко је псовао нову власт? Ко је предавао коверат [Деметру Димитрију] Бенићу.⁴³⁴ Ко је паковао на велики петак код Мише Милошевића?⁴³⁵

А [Станко] Трифуновић?⁴³⁶ Који Трифуновић? Онај што ради код Аце Павловића.⁴³⁷ Па шта је са Трифуновићем? Ко му је дао машину? Појма

⁴³³ Јаша Давичо, завршио Правни факултет у Београду, докторат из аграрне политике у Бечу. Био је присталица ЗЛ. Радио је илегалне летке за време диктатуре. Осуђен од Државног суда 1932. За време Другог светског рата био је у иностранству и држао се као леви земљорадник. По завршетку рата постао је комунист; уређивао је Економску политику. – Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, књ. 12, 66.

⁴³⁴ Деметар Димитрије Бенић, поштански службеник родом из Сења, од младости југословенски и антиклерикално оријентисан. Сарађивао у Групи СКА и ЗЛ. Хапшен и осуђиван пред Судом за заштиту државе 1932. Затваран је у логор на Бањици због припадања одреду „Др Драгиша Мишовић“ у Чачку. После завршетка Другог светског рата шеф Прве поште у Београду. Због критике нове власти осуђен је на годину дана затвора. – Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, књ. 12, 25.

⁴³⁵ Милош Миша Милошевић (1891–1944), публициста, писац памфлета, политичких чланака, познавалац Паскаља, Пегија и Боже Кнежевића, Жила Ромеа и Шарла Мораса. Један је од иницијатора аграрног социјализма у Србији. Уређивао је Новости (Пижоневе), пошто је новинарски занат испекао у Новом листу код Гавре Великића. Издавао је Нашу линију споразума и Српски народ. Под окупацијом је активно сарађивао са Миланом Недићем. По завршетку Другог светског рата, пре хапшења, извршио је самоубиство. – Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, књ. 12, 203.

⁴³⁶ Станко Трифуновић, београдски и шабачки адвокат, ученик Драгољуба Јовановића, а приправник код др Ивана Рибара. Леви земљорадник од првих дана, али се залагао за одржање јединства Савеза земљорадника, посебно у Мачви и Поцерини. Био је фанатик земљорадничке идеологије, али увек за сарадњу са радницима. У НОР-у се борио као партизан, а погинуо је кад су се партизани повукли у Босну. – Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, књ. 12, 350.

⁴³⁷ Александар Аца Павловић (1885–1969), још као студент права у Београду био је миљеник српске Социјалне демократије. Време Првог светског рата провео је у избеглиштву у Француској, а по завршетку рата био је адвокат у Београду, са највећом канцеларијом и са стручњацима за све гране права. Заступао је и велике иностране фирме. Био је у заробљеништву током Другог светског рата, а по повратку га је Живко Топаловић делегирао у штаб Драже Михаиловића, због чега је, после ослобођења, осуђен на 10 година принудног рада, од којих је издржао седам. Поново је осуђен за везу са емигрантима, али је убрзо ослобођен. – Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, књ. 12, 238.

немам. Јесте, упада онај мали ([Анђелко] Божиновић)⁴³⁸ ви сте већ били ухапшени. А ко је писао брошуру? Какву брошуру? Лепу брошуру: *Шта нас кошша свађа са Хрватима?* Ја ћутим. Нећете да говорите? Ми ћемо да вас натерамо. Молим. Ми ћемо да бијемо. То ће мало теже да иде. Шта мислите да вас се бојимо, Драгољубе Јовановићу! Хоћемо да вас ликвидирамо! Довде сте нам дошли! На главу сте нам се попели. Пазите само да не направите. Шта, да нећете венац да вам оплетемо! Можда, ко зна. Хоћете ви да говорите, виче Симић опет бесан. Шта да говорим, кад сви све знате. Тако дакле. Е онда ја са вама не могу да разговарам... Узима сва акта (дебео досије) и излази. Излази и Тасић. Божиновић почиње: Ја изгледам млад, али нисам. Имам 38 година. Имам велико искуство. Био сам хапшен, тучен, пребијан. Овде бију. Ја сам против тога. Али то се ради. Ви не треба то да дозволите. Треба да кажете. Видите да све, или скоро све знамо. Немате никога да откривате. Људи су сами говорили. Казали су шта је ко радио. Цела организација нам је позната. Ја мислим да ствар није ништа опасна ни против државе. Мислим да је ваш покрет користан, да је једна нужност, баш за државу. Али овде хоће да вас гоне. Ја мислим да знате. Ваши људи су одлични, сви поштени, искрени, одушевљени, вама одани. И ја сада треба да их теретим, је ли? упадам. Немате шта да их теретите. Они су сами већ говорили, и све су казали. Од вас се тражи само да дате општи преглед, и можда неки детаљ о вашем личном раду. Општи преглед се добија из свих исказа, а немам ја да га дајем. Морате нешто говорити. Цела се акција окреће око вас. Ви све знате. Не, ја ништа не знам, а ви све знате, кажем ја кисело. Улази Тасић: Шта, још неће да говори. Видим ја, ту мора да се поступи друкчије. Како друкчије? Ето, само да се бије. Положићу вас на патос, па ћете да видите како... Излази бесно. Божиновић продужује, сасвим тихо и присебно: Колико пута сте били затварани? Ово ми је трећи пут. Е, видите, ја сам био затваран 36 пута. Имам велико искуство. Вашем покрету предстоји велика будућност. Одлични су вам људи, и врло одани. Али, шта ћете, то су људи од крви и мяса. Неки су били тучени и признали су шта су радили. Други су морали признати и без туче, јер су видели да знамо све. Овде туку. Ја сам лично против тога, али ја знам да се туче у свима полицијама на свету.⁴³⁹

⁴³⁸ Анђелко Божиновић, чиновник Управе града Београда, тврдио да је раније био македонски комунист. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 30.

⁴³⁹ У истражном процесу Драгољуб Јовановић је „проговорио“ 12. маја, после упознавања са изјавама других ухапшених. Током истраге је из Управе града био премештен у затвор Окружног суда, у којем су се налазили и ухапшени комунисти из групе др Симе Марковића, са којим је водио дуге разговоре.

Ушорак, 12. јул 1932.

Разговори са Ђорђем Костићем,⁴⁴⁰ студентом фил[ологије] из групе надреалиста, који је дошао 5. јула из Доње управе. Говорили смо већ једном, и он показао прилично разумевња за село и за пољопривреду. Његов дед има неко имање у Бановцу, а он сам одлази у Срем, одакле је пореклом, и где је рођен. Више разуме те ствари него Шљивар који је рођен на селу, али одрастао у Сарајеву. Костић осећа сву посебност сељаковог посла, и разуме што велики посед, па ни заједнички не може да опстане, или бар не може да брзо да се уведе код нас. Сувише развијен сељачки партикуларизам. Још више ме је изненадио вечарас. Говорили смо о структури нашега друштва. Он види колико је средина ситнобуржоаска, скоројевићска гладна свега, с малим задовољна, и неспособна за велике ствари и крупне подухавте. Нема великих градова, нема центара, нема правог индустријског радништва, нема прометејског духа. Кад смо све то завршили, показало се да су изгледи за револуцију код нас минимални. Остаје нада од спољних догађаја. Али, ја му кажем, да и тамо буржоазија није још декадентна, да још може да еволуира и да се прилагођава, да попусти и прави компромис са радништвом, да одваја чак један део својих профита за незапослене раднике. Они који имају колоније, чиниће то на рачун ових. Немци немају колоније, и зато је тамо најтеже. Али, њих ће помоћи западне силе и Америка, јер се сви боје револуције. Ове наше земље немају колоније, али њихово радништво је малобројно и полу-сељачко. Може дуго да трпи и да чека. Ту се оно помаже на рачун села које плаћа и продаје све у бесцење. И најзад, ту је социјална демократија, која ће помоћи буржоазији да избегне револуцију. Тада подсећам Костића на један наш ранији разговор. Хвалио сам комунисте зато што страдају и дају велике жртве, и рекао да ми немамо непријатеља на лево, и да су они бољи од нас, јер су левији. А зашто ви не идете још левије, питао ме је он: „Зато што ја знам. Знамо оно што ви не знате, што ћете тек знати.“ Одговорио сам му као што рече Павле Христу у Барбисовом Исусу: Ти си Јеврејин, само Јеврејин. А ја сам и Јеврејин и Грк и Римокатолик. „Ви сте

⁴⁴⁰ Ђорђе Костић (1909–1995) завршио је Филозофски факултет у Београду 1927, а затим је кратко боравио у Паризу. Са Оскаром Давичом и Ђорђем Јовановићем објавио је три свеске часописа *Трагови*. Са њима је покренуо и часопис *Надреализам данас и овде*, а са Јовановићем и Душаном Матићем објавио је 1931. *Положај надреализма у друштвеном процесу*. Био је директор Института за експерименталну фонетику и патологију говора у Београду. Бавио се проучавањем фонетске структуре савременог српскохрватског језика, фонетиком индијских језика и питањима културе говора. Гл. дела: Српскохрватска фонетска читанка (на енглеском), Преглед фонетике бенгалског језика (на енглеском), Методика изградње говора у деце оштећена слуха, О култури говора, реченичка мелодија у српскохрватском језику. Објавио и мемоаре *До немоћуће* и збирку песама *Дан без ноћи*. – *Мала енциклопедија*, књ. 2, 376.

марксист. Ја сам то био, и још сам то, али сам још нешто што ћете ви можда тек бити. Ја имам то што ви имате, а имам и нешто више. Ви имате само веру, а ја имам веру, и још знам. Вера је велика ствар. Али још већа је кад се удружи са знањем, тј. са познавањем стварности. Прави јунаци су они који се боре и онда кад знају све тешкоће. Комунисти су добри, јер дају велике жртве, и из тих жртава мора нешто изићи, али је њихова слаба страна што своју веру хране варљивом надом да ће се све брзо свршити, да је револуција на прагу, најдаље за годину дана, увек за идућу годину, или за јесен. Тако очекује др Адолф Сингер⁴⁴¹ (Суботица). Тако се нада Месарош.⁴⁴² Ако на јесен до године, вели он, не будем пуштен са робије, онда ћу се обесити, јер је узалудна свака борба. Значи да је буржоазија нашла начина да продужи себи живот. Неколико дана после овог разговора, Сингер је пуштен кући, а Месарош је осуђен на 8 година робије, 8 или 10, или 18, свеједно рекао је Костићу у Старој управи, јер свакако нећу издржати више од године дана; ово све мора дотле да падне. Тако се сви они одржавају. Људска маса је слаба, треба му таквих обмана.

*Среда, 13. јул 1932.
Разговор са Симом Марковићем⁴⁴³*

Он гледа тако оптимистички. Јачи је човек и нису му нужне обмане. Зна да је буржоазија још јака. Сада је криза врло велика. Ми је морамо искористити. Пропустили смо крај 1919, ову [прилику] не смемо. Јер криза је већ на врхунцу своје оштрине, или ће ускоро бити. И онда ће доћи попуштање: нема вечитих криза. Ако пропустимо ову прилику, мораћемо још дуго да чекамо на нову кризу или на рат. Буржоазија, кажем ја, осећа

⁴⁴¹ Адолф Сингер, суботички лекар, комунист, осуђен 1932. од стране Суда за заштиту државе. Казну је издржавао заједно са левим земљорадницима. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 307.

⁴⁴² Месарош, Мађар из Бачке; као млад радник, због комунистичке илегалне делатности био је 1932. године осуђен на 8 година затвора од Суда за заштиту државе. Веровао је да ће револуција избити пре но што истеку његових осам година робије. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 191.

⁴⁴³ Сима Марковић (1888–1939), математичар, публицист и политичар. Једно време био је асистент код Михаила Петровића Аласа. Напустио је Универзитет по завршетку Првог светског рата. По оснивању Социјалистичке радничке партије (комуниста) изабран је у њено руководство, а на II конгресу КПЈ изабран је за њеног секретара. На изборима за Конституанту 1920. изборио је мандат народног посланика. И на III конгресу КПЈ 1926. биран је за секретара, да би одмах после тога постао вођа десне фракције, и као такав осуђен и искључен из Партије 1929. У Партију је поново примљен 1935. Ликвидиран је у СССР-у као жртва чистки и политичког терора. Гл. дела: *Из науке и филозофије, Теорија релативности, Национално питање у светлости марксизма и др.* – *Мала енциклопедија*, књ. 2, 589.

опасност, и гледа да ублажи кризу. Видите, ипак су се некако споразумели у Лозани. Ја верујем да им је [Ремзи Џемс] Макдоналд⁴⁴⁴ прочитао озбиљну лекцију. Рекао је. Ви можда не знате каква опасност прети, не само мени и вама, него читавом поретку, читавом систему. Ви можда не занте, г. Фон Папен,⁴⁴⁵ али Ви г. [Едуар] Ерио⁴⁴⁶ знате. А ја знам још боље. И Мусолини зна. Учинимо, данас нешто. Иначе се не смемо враћати кући, То им је морао рећи у тајној седници, додаје Сима, „Разуме се“. Шта ћемо дакле, ако за 2 године не дође до крупних промена, ни код нас, ни на страни. (Јер он је дао тај рок) „Онда остаје парламентарна борба, и спремање за нове ситуације.“ Али видим, радије говори о првој перспективи, као и сви комунисти. Оружани устанак, уз помоћ војске, техничко заузимање централа. Али где је код нас центар! Је ли Београд? Ту нема доста ни правих радника. Није ни привредни центар. Није ни Петроград, ни Париз, ни Лондон. Затим, он је утврђен за одбрану, по свим правилима стратегије. Сима [Марковић] све то зна. Он много тога зна, сувише за једног комунисту. И ја се после овог разговора, као и после других питам: како ће се он провести у комунистичкој партији. И шта ће он уопште урадити. Са нама не може, јер је сувише далеко отишао, и скоро цео живот на једној линији провео. А хтео би нешто да уради, да влада. Не знам шта ће урадити. Има разумевања за туђе идеје и методе. Може да разговара, одговорно и да ради са другима. Попови су врло задовољни са њим, и кажу да би се пре споразумели са њим него са Светозарем Прибићевићем. Чак је, налазим, сувише компромисан. Стално говори о концентрацији левих снага. не искључује никога из опозиције. Једва Спаха. А ипак говори о

⁴⁴⁴ Ремзи Џемс Макдоналд (James Ramsay MacDonald, 1866–1937), британски раднички и социјалистички вођа. Једна од најзначајнијих личности у II интернационали пре 1914. и један је од ретких социјалдемократа који се противио рату између немачког и других народа, због чега је био прогоњен. Био је председник лабуристичке коалиционе владе 1924, 1929. и 1931. Постао је трагична личност кад је националну унију ставио испред класног радничког покрета, чији је био један од оснивача. Умро је презрен и са десне и са леве стране. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 171.

⁴⁴⁵ Франц фон Папен (Franz von Papen, 1879–1969), немачки политичар, председник владе, дипломат. Припадао је католичком Центру. Био је Хитлеров вицегувернер. Ослобођен је на суђењу у Нирнбергу, а касније је осуђен на осам година, које није све издржао. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 243.

⁴⁴⁶ Едуар Ерио (Édouard Hèrriot, 1872–1957), француски политичар и државник, професор, градоначелник Лиона, вођ радикал-социјалиста; министар 1916, у Бријановој влади; у периоду 1924–36. више пута био министар и председник владе, а 1936–40. и 1946–53. председник Народне скупштине. За време окупације у Другом светском рату Немци су га интернирали због активног политичког отпора; оптужио је Петена за гажење устава и изазивање грађанског рата, и одбио је сваку сарадњу са владом у Вишију. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 758.

хрватском баласту, који „и ми не можемо вечито да трпимо“. Често се у њему појави Србијанац, чак Шумадинац. Иначе, врло разложен, паметан, без илузија, без заблуда, чак сувише либералан за једног комуниста. Са својима врло пријатан, срдчан, добар друг, весео, свеж и оран на смех и шалу. Сасвим могућан и за изазове. Врло много се интересује за свакодневна политичка питања, за политичке људе, за детаље. Није доктринар, и ни мало задрт. Зато не знам како ће изићи на крај с комунистима, са правима, који све знају, све јасно виде, све могу. Управо знам да са њима он неће моћи да иде до краја. Још нисам покренуо то најделикатније питање. Штета ако тај човек остане изван акције, само зато што је остао веран својој младости.

Четвртак, 14. јул 1932.

Перо јавља да напољу утисак од нашег хапшења није више тако јак као у почетку. Има још много и много стрпљивог света, и ако нема ни једног човека који је за данашњи режим. Реч је, углавном, сада само о привредној парализи, не кризи, а нема скоро никога који очекује бољитак. Осећају људи сељачко гibaње: то је једино што се сада показује као стварно велико и од прве будућности. Не боје га се, али од њега зазиру као од нужног зла, само ми се све чини да ће, можда, царство анархије да буде јаче. „Тако он обележава „психозу грађанске средине“. Сршкићева влада од краја јуна сматра се као појачање рекационарног курса. (Стварно, то је сужавање краљевог видовданског апарата на његов тесни крчаг личних слугу. [Милан] Сршкић,⁴⁴⁷ Ж[ика] Лазић,⁴⁴⁸ Б[огољуб] Јефтић,⁴⁴⁹ Б[ожа] Максимовић,⁴⁵⁰ [Алберт] Крамер,⁴⁵¹ [Јурај] Деметровић.⁴⁵² остаје још само Пера Живковић,⁴⁵³ а он је увек ту, готов да се појави чим га позову. Чак се може рећи да је одлазак Маринковићев – његов успех. [Војислав] Маринковић⁴⁵⁴ је тражио бар општинске изборе (што му је свакако сугерирано у Лозани), али то није

⁴⁴⁷ Милан Сршкић (1880–1937), правни факултет са докторатом завршио је у Бечу, био је адвокат у Сарајеву. Биран је за посланика у Босански сабор 1910. У Краљевини СХС / Југославији био је веома близак краљу Александру. Радикал. Неколико пута био је министар правде. Радио је на изради устава из 1931. године. Био је председник владе 1932–34. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 315.

⁴⁴⁸ Живојин Жика Лазић (1876–1958), у Краљевини СХС / Југославији био је начелник Министарства унутрашњих послова, министар полиције, бан Вардарске бановине, „стручњак“ за македонско питање, организатор оружане борбе македонских сељака против комитација ВМРО. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 158.

⁴⁴⁹ Богољуб Бошко Јевтић (1886–1960), српски, политичар, државник и дипломата; оснивач Југословенске националне странке, министар иностраних послова, министар Двора и председник владе Краљевине Југославије. Покушао је да оснује Патриотски омладински

прихваћено због аналогije са Шпанијом. Сада се помиње слобода штампе. То је мање опасно, али у овој земљи, где сва питања имају тек да се поставе (нарочито хрватско), то такође неће лако доћи. Или ако дође неко попуштање, брзо се мора вратити реакција, и да заустави поплаву народног гнева, који мора да крене одмах. Зато ни Сима, ни ја не верујемо у пролазне владе, а нарочито не у неки поступан прелаз на „нормално стање“, тј. на демократију. Чим гране сунце одмах ће изићи на тапет сва питања која је диктатура задавила, а нарочито питање државног уређења, у првом реду хрватско. Понављам слику: печење је почело да заудара (србијанска хегемонија и превласт војске и полиције и круне доведено је у питање стварање Сељачко-демократске коалиције и приближавање са земљорадницима), они су га

фронт (ПОФ) са фашистичким смером. У ЈНС је био подређен Петру Живковићу. Ушао је у владу 27. марта 1941, и са њом је и емигрирао. Из емиграције, у којој је и умро, подржавао је покрет Драже Михаиловића. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 110.

⁴⁵⁰ Божидар Максимовић Кундак (1886–1969), правник, политичар, радикал, познат као груб и насилан, али добар партијско-политички и административни организатор. Своју земаљску листу састављао је за изборе 1935. и 1938. године. У Солунском процесу 1917. теретио је Аписа и другове. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 172.

⁴⁵¹ Алберт Крамер (1882–1943), словеначки правник и политичар, наследник Жерјава на челу словеначких либерала, од 1929. године. Најпре је био самостални демократа, а затим јенесовац. Неколико пута био је министар, а 1931. изабран је и за сенатора. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 149.

⁴⁵² Јурај Деметровић (1885–1945), политичар и публицист, масон. У раној младости приступио је социјалистичком покрету у Хрватској; у периоду 1907–14. био је један од руководиоца СДС Хрватске и Славоније, и уредник њеног органа Слободна ријеч. После 1917. напушта социјалистички покрет, па 1919–20. постаје повереник у покрајинској влади Хрватске, а 1921–22. покрајински намесник у Загребу. Пришао је Самосталној демократској странци; од 1929, као поборник Шестојануарске диктатуре, био је више пута министар. Осуђен је на смрт због сарадње са окупатором. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 616.

⁴⁵³ Петар Живковић (1879–1947), један од завереника који су извршили Мајски преврат 1903. Касније се одвојио од њих и прихватио Белу руку и краља Александра Карађорђевића. Био је армијски генерал и командант краљеве гарде, као и председник владе под Шестојануарском диктатуром. Спровео је митровданске изборе 1931, да би затим био отеран са власти, на коју се вратио после убиства краља Александра 1934. Био је у опозицији до 27. марта 1941. Умро је у емиграцији, као шеф Југословенске националне странке. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 94.

⁴⁵⁴ Војислав Воја Маринковић (1876–1935), државник, политичар и дипломата; од 1906. стално је биран за народног посланика; наследник Стојана Новаковића на челу Напредњачке странке. После 1918. удружио се са самосталним радикалима у Демократску странку. Увек је био на десници; прихватио је Шестојануарску диктатуру, током које је био и председник владе и министар спољних послова. – *Мала енциклопедија*, књ. 2, 584.

бацили у леденицу, не би ли зауставили процес труљења и распадања, то је диктатура од 6. јануара. Али, физички закони су неумољиви; чим се изнесе на топлоту, одмах ће почети да заудара. Чим дође нека слобода, одмах ће изићи из својих легала Хрвати, Словенци, Маћедонци, Црногорци, Војвођани, комунисти, земљорадници, републиканци и сви други антидржавни. Тражиће сваки своје, и више него своје. Тражиће не само крчму, него и више. И опет морате завести диктатуру. Ту није довољан [Љуба] Давидовић,⁴⁵⁵ ни ма какав старац, кресузи и безуби. Ту се мора сећи дубоко.

Стара генерација за то није способна. Између нас и Блока⁴⁵⁶ је питање менталитета, не питање добре воље, ни поштења. Они хоће промену, али сами не могу. Не може девојка добити дете са старцем, нарочито не невина девојка. Одвише су ствари и догађаја претурили преко главе да би могли да изведу још једну револуцију. Памте неки 1883, 1885, неки само 1888, сви 1903, 1908, 1912, 1914. и 1917. Правили су 1. децембар 1918, и Устав, и Закон о заштити државе. Допустили су да се прави Пашић–Прибићевић [влада] 1925, и да пукне у Скупштини 20. јуна 1928; припремили су 6. јануар. Ко! Љуба Давидовић, Милан Гавриловић⁴⁵⁷ и [Милан] Грол.⁴⁵⁸ Пошто сада хоћете, да они још нешто изводе, да нешто реформишу, да праве револуцију? Можда да доведу републику и федерацију! Не, то је изван њихове снаге. „Та борба остаје за нас“, рекао сам у *Рагу* децембра 1927/28, то сада понављам. И верујем више него

⁴⁵⁵ Љубомир Љуба Давидовић (1863–1940), председник Београдске општине 1909–1914, вођа Самосталне радикалне странке од 1912, оснивач и, све до смрти, вођа Демократске странке, искрен и поштен човек и политичар. У име своје странке три пута је састављао владу Краљевине СХС, желео је споразум са Хрватима. Несебично је прихватио Мачека за вођу Удружене опозиције и за носиоца земаљске листе на парламентарним изборима 1935. и 1938. године. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књига 12, 65, 66.

⁴⁵⁶ Блок чине вођства тзв. радикала око Главног одбора, демократа око Љубе Давидовића, припадници Савеза земљорадника око Јована Јовановића Пижона. Касније им се придружује и вођство Југословенске муслиманске организације – ЈМО, на челу са Мехмедом Спахом.

⁴⁵⁷ Милан Гавриловић (1882–1976), доктор права, политичар и дипломата; секретар Николе Пашића у Министарству иностраних послова, дипломатски чиновник у Лондону и Паризу; главни уредник Политике; секретар и потпредседник Главног одбора Савеза земљорадника, преузео је вођство странке после смрти Јоце Јовановића; посланик Краљевине Југославије у СССР-у 1940; министар без портфеља у влади Душана Симића, а за време Другог светског рата министар у емигрантским владама. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. II, 181.

икад. Могу да пођу, стићи неће; могу да владају, ништа савладати неће. Дижимо руке од њих! Мир пепелу њиховом!

[Драгомир] Ћосић⁴⁵⁹ и [Миодраг] Милетић су се страшно узбудили кад су чули да је [Антон] Корошец ишао у Алексинац, Ниш и Пирот заједно са Љубом и Јоцом. Зар са Блоком, зар са њима, и ако се нису изјаснили за федерацију? Напали су попове на пасја уста: „Он је шпекулант. Иде сада с њима, јер мисли да ће ускоро на власт. А после ће хтети са нама. Нека пази: ми са таквима нећемо да радимо!“ Попови ми то признају, и мисле да је то и моје расположење. Ја им кажем: „Не! од Корошца ме то не чуди. Они су његово друштво. Он мора то да ради, јер је на врхунцу своје снаге, и може само да губи. Ви гледајте шта ћете. Комунисти вас врбују. Ви у економском погледу не можете лицитирати са њима као ми што можемо, јер имате јаке економске организације. Вама остаје само једно: република. И још једно: федерација. Корошец одвише петља у Београду, са овим нашим покварењацима који нису ни за једно ни за друго. Њему као да није више до борбе. Ви, дакле, гледајте и пазите!

Ми имамо јасан економски програм: раздужење сељака брисањем и конверзијом сељачких дугова; обарање вредности динара и дизање цена пољопривредним производима и радној снази; социјализација Народне и Аграрне банке, шума и рудника и главних индустрија; монопол трговине и задругарство за све. Са тим можемо пред Србију, и пред Србе у опште. А још доносимо оно што ни једна друга група нема: споразум са Хрватима и савез са Хрватском сељачком странком, зближење са Бугарима и са Русијом. Најзад, нисмо се везали за Круну ни за монархију. Имамо одрешене руке да идемо докле хоћемо и докле треба ићи. Странка није ничим компромитована. Једина њена слабост јесте њено вођство. А вођа

⁴⁵⁸ Милан Грол (1876–1952), позоришни и књижевни критичар, есејист, преводилац, публицист и политичар, дугогодишњи драматург и управник Народног позоришта у Београду; близак сарадник Јована Скерлића и један од најактивнијих у Српском књижевном гласнику. После смрти Љубе Давидовића постаје шеф Демократске странке. За време Другог светског рата био је министар у избегличкој југословенској влади у Лондону. Вратио се у Београд 1945. и једно време био потпредседник владе. Главно књижевно дело Из позоришта предратне Србије. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 558.

⁴⁵⁹ Драгомир Ћосић (1899–1999) докторирао агрономију у Нансију. Био је професор у Пољопривредној школи у Краљеву и асистент на Пољопривредном факултету у Београду. Заједно са др Драгољубом Јовановићем стварао је ЗЛ у оквиру Савеза земљорадника, борио се против диктатуре и за то био хапшен и осуђиван. Током 1939–40. водио је Дирекцију за исхрану и био помоћник министра. После ослобођења био је начелник у Министарству пољопривреде и професор Пољопривредног факултета у Сарајеву. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 481.

у овој земљи никад није недостајало! Главно је да ми можемо да идемо у лево врло далеко, а и на десно се нисмо никоме ни на шта обавезали. Мало која странка, управо ни једна нема тако широко поље за своју еволуцију, за свој развој и напредак. Сада нам треба слобода, и треба да радимо, али нам исто тако треба жртва, мученика, људи који страдају. Жртве пред очима целог света, потребније су нама чак него слобода. Жртве пре слободе; жртве као легитимација за рад у слободи. Зашто би иначе, како би иначе ми водили прву реч? Зашто би народ нама веровао? Наша снага долази са два извора: из адекватности нашег програма потребама маса и из нашег општења и готовости и способности да тај програм изведемо. А како се та способност, та готовост и то поштење најбоље доказују? Страдањем за идеју. Зато је добро што нас је толико много било заточено, што смо мучени, што нас још држе, и што ћемо још бити затворени, и што ће доћи у затвор и други, многобројни, још већи број. Тако мисли и [Милош М. Милошевић] Миша, који је пуштен 13. јула: треба што више људи да оде у затвор, да их дебордирамо“. То јавља и Светозар [Прибићевић],⁴⁶⁰ то је говорио и Милан [Прибићевић].⁴⁶¹ Само они не кажу како да се дође у затвор. А ја кажем: кроз акцију. Не предавати се неозбиљно, не нудити се као неки који знају да неће бити ухапшени, већ: радити, бити ухапшен на послу, откривен под батинама, показан од непријатеља, једном речи: радити и бити готов на затвор. То се показало као најбоље. Није доста да идете ви сами, рекао је Милан; треба да нас уђе 20, 30, 50. Тако је. Али он није показао пут. Ми смо показали.

⁴⁶⁰ Светозар Прибићевић (1875–1936), професор математике и физике, политичар и публицист, првак Демократске странке и оснивач Самосталне демократске странке. Са Стјепаном Радићем 1900. издаје часопис Глас уједињене хрватске, српске и словеначке омладине. На чело Хрватско-српске коалиције долази 1913, а 1918. обавља дужност потпредседника Народног већа СХС; био је министар унутрашњих послова и министар просвете за време Краљевине СХС. У децембру 1927. са Стјепаном Радићем склапа споразум о стварању Сељачко-демократске коалиције. Интерниран је у Брус 1929. године, а захваљујући дипломатским интервенцијама чехословачких и француских званичника добио је 1931. пасош, после чега је живео у емиграцији у Француској. Умро је у Паризу 1936. године. – Д. Јовановић, *Мегаљони*, књ. III, 20.

⁴⁶¹ Милан Прибићевић (1877–1937), официр и политичар, један од браће Светозара Прибићевића. Један је од оснивача Народне одбране (1908). Учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. Као члан Демократске странке изабран је за народног посланика Уставотворне скупштине Краљевине СХС. Од 1923. настанио се у селу Велика Река код Вучитрна. Као члан ЗЛ ушао је са њом 1927. у Савез земљорадника. На петом мајским изборима изборио је посланички мандат, али је, заједно са осталим представницима своје странке, одбио да уђе у парламент. Подржавао је Удружену опозицију и залагао се за политику Народног фронта и федерализацију државе. – Д. Јовановић, *Мегаљони*, књ. II, 247.

Недеља, 17. јул 1932.

Говорим са [Јефтом] Павићем⁴⁶² о изгледима. Он предвиђа скори долазак Блока (5 странака, без Хрвата и Прибићевића) са члановима; одлазак краља из земље и слободне изборе за Уставотворну скупштину. У свему, од тих странака извесна радикалнија позиција, која улази и у Скупштину. Тешкоће постоје због Хрвата којих нема. Ја предвиђам да ће старци примити владу и без абдикације и без избора за Уставотворну скупштину. А пре владе Блока, биће и једна влада самих радикала или нека пословна комбинација, са Спахом на пример, или са Корошецом, додајем да бих средио попове. Они у то не верују. То не сме Корошец. Он све сме, кажем ја. А после изиђе, па никоме ништа. Али зец лежи у Хрватима, који такве керфеке неће радити.

Говорим са поповима о њиховој странци. Морају да признају њен трипартитни карактер (буржоазија, сељци, радници). Кад будете добили федеративно уређење наступиће диференцијација, напротив ако отупи оштрица религијске борбе, као што има изгледа. [Матија] Шкербец⁴⁶³ то увиђа, и каже да предвиђа, на жалост, издвајање сељачке и радничке струје. А то у Словенији није просто ни лако, пошто су многи сељаци у исто време и радници. [Јос] Година⁴⁶⁴ (млади калуђер из Шенчурја (?), управник манастирске штампарије) верује да ће покрет моћи као целина да се регенерише, или бар да ће, ако се и издвоје сељачка и радничка формација, успети да задржи политичко вођство. Ја им кажем: Мораћемо, и ми ћемо да дођемо, а пре нас ће доћи комунисти. Не можете ви имати монопол на Словенију. Доћи ћемо да појачамо класну свест код сељака. Можете доћи у госте, смеју се они, али успеха нећете имати. Дуго још

⁴⁶² Јефто Павић (1898–1995), никшићки адвокат. Присталица странке Савез земљорадника од њеног оснивања. Као омладинац борио се за уједињење Црне Горе са Србијом и другим југословенским покрајинама. Осуђен је 1932. због илегалног говора против диктатуре, на годину и по дана. У затвору се зближио са левим земљорадницима. У НОП-у је био од почетка, а после ослобођења министар правосуђа у првој влади Црне Горе. Протествовао је што се комунисти не држе фронтвске линије. Хапшен је у Београду и у Црној Гори; 1946. је и осуђен, после чега се повукао из политике. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 237.

⁴⁶³ Матија Шкербец, жупник у Крању, био у затвору у Београду и у Сремској Митровици 1932. и 1933, заједно са левим земљорадницима и ХСС-овцима. Писао о томе у крањском листу Шенјурски догодки. Изишао из земље после победе комуниста 1944. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 392.

⁴⁶⁴ Јос Година, млади словеначки свештеник из Камника, који је 1932. године био у затвору као присталица Антона Корошеца. Био је противник краља Александра. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 60.

мораћемо да радимо у нашим крајевима, али верујем да ће се у самој Словенији наћи представници наше идеологије, исправљам ја.

Говоримо о нашој идеологији и они примећују да је наша земљорадничка платформа узана за једну странку која хоће да дође на власт и да води државу. Немате идејне подлоге, каже Шкербец: нисте хришћани, нисте социјалисти, нисте комунисти, нисте демократи. Ви радите само за сељака-земљорадника, то не може да привуче остале елементе, и не даје представу о вашем државном и друштвеном програму. То је све истина, кажем ја, ако се суди по имену странке. Али кад се загледа у програм, нарочито како га ми разумемо, види се нешто друго. Ми имамо идеологију земљеи рада. Култ рада, рекли смо, и поштовање села. Радни народ села и града. Савез умног и телесног рада села и града. То није ни мало узано. А мало је симболично. Оно прокламује долазак на свет сељака, његово иступање, а на другој страни каже да се мора да посвети највећа пажња, јер су највише запостављени. У осталом ми смо социјалисти, и то прави, потпуни, тотални, интегрални, баш зато што организујемо земљораднике у борбу за ослобођење рада и за признање села. Они су читали „Задатке нове власти“,⁴⁶⁵ и то им је познато. Али то се мора свима објаснити. Зато је потребна слобода. И велики број интелигенције. Зато смо ми почели са интелигенцијом, Група СКА [Социјална и културна акција], *Раг*, а сада *Нова власт* и рад са студентима.

⁴⁶⁵ Истичући да стару власт треба да замени нова – власт радног народа села и града, у „Задацима нове власти“ се подвлачи: „У нашој земљи главни носиоци рада јесу сељаци, земљорадници, па нова власт мора првенствено бити у њиховој служби. Она ће радити, међутим, у интересу целокупног радног народа у селу и у граду, у корист како телесног тако и умног рада. Нова власт ће, на другој страни, гонити све нераднике и излишне посреднике, учинити непотребним и онемогућити сва непродуктивна занимања... Нову власт ће донети, одржавати и носити једна велика сељачка (земљорадничка) странка која ће се образовати од појединих сељачких странака међу Србима, Хрватима и Словенцима. Касније ће у ово коло ући и Бугарски земљораднички савез. То ће бити управо странка радног народа. Састављена већином од сељака, она ће не само штитити него ће и у своје крило примити велики број градског и полуградског радног народа... Напредна и борбена сељачка странка неће моћи рачунати на све интелектуалце. Велики број каријериста, корупционаша и господски настројене интелигенције још дуго ће служити капиталистима и банкарима као њихови браниоци и слуге. Али сви поштени и напредни умни радници, нарочито млађи, који се нису отуђили од радног народа, који сељаке и раднике осећају као своју браћу и другове и желе једно правичније друштвено уређење – сви ће они приступити борбеном сељачком покрету и радиће на остварењу НОВЕ ВЛАСТИ, власти радног народа села и града.“ – Д. Јовановић, *Полијтичке усјомене*, књ. 2, 234.

⁴⁶⁶ Краљ Карло II Румунски (1893-1953), син краља Фердинанда и краљице Марије од Саксен-Кобурга и Готе, кћерке војводе од Единбурга Алфреда од Саксен-Кобурга и Готе; 1918. напустио је Румунију да би ступио у мorganтски брак у Одеси, са својом љубав-

Ушорак, 19. јул 1932.

Миша јавља, састанак Животин са Миланом Гавриловићем и осталима. Поред осталог, дискутовали питање које се већ 10 година стално претреса: што одговорити ако СЗ [Савез земљорадника] буде позван од краља да прими владу. Овога пута не више да уђе у владу, већ да је образује. Чули су да је у Румунији Карол⁴⁶⁶ раније 1927, а и сада позвао национал- царанисте [сељачка странка], па, веле, није искључено. Говори се, круже гласови. Можда је трик, али ако није. И Миша каже: Земљораднички Хамлет (М[илан Гавриловић]) стално се мучи тим питањем „Примити или не примити?!“ Страшна глупост! Странке нема, тек је у стварању, а они стално праве комбинације са зецом у шуми, са брашном које нису напросили, са парама које ће добити. Увек смо се у томе разликовали: Они мисле да је странка ту, да је велика и да само треба видети шта ћемо са њом да учинимо. Ми смо рекли: Странку треба створити, њену идеологију разрадити, образовати јој кадрове, речју, бити политички фактор, а власт долази сама по себи, као резултат односа снаге. Човек их може разумети: сви имају 50 и више година, и желели би да за живота окусе од тога воћа које њихови школски другови грицкају већ годинама. Шта ћу вам ја што сте погрешили: место вам је било међ радикалима, са Л[азаром] Марковићем,⁴⁶⁷ или бар у демократима са [Илијом] Шуменковићем.⁴⁶⁸ И то сам кавалер: не кажем са Велизаром Јанковићем⁴⁶⁹ или са [Будиславом] Гргом Анђелиновићем!⁴⁷⁰

Из Словеније су вести најзанимљивије: шири се у ковертима Краљевске банке (демократске, Колар) летак: „Живела република!“ Скоро су долазили

ницом Зизи Ламбрино, због чега је разбаштињен, а престо је припао његовом шестогодишњем сину Михају. Ипак, он се 6. јуна 1930. враћа у земљу и преузима власт, а два дана касније се крунише за румунског краља. Увео је личну диктатуру 10. фебруара 1938, како би спречио да министри из фашистичког покрета Гвоздена гарда да створе владу. Поново је абдицирао 1940. године.

⁴⁶⁷ Лазар Марковић (1882–1955), доктор правних наука, професор Универзитета, првак Народне радикалне странке, народни посланик и седам пута министар, уредник Самоуправе, Дела, Србије (у Женеви 1916–1919), аутор је правних и политичких дела. По завршетку Другог светског рата осуђен је на шест година робије зато што је покушавао да сарађује са четницима. – Ко је ко у Jugoslaviji, Beograd 1928, 89, 90; Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 181.

⁴⁶⁸ Илија Шуменковић (1881–1962), права је завршио у Паризу, као и Милан Гавриловић, с којим је био веома близак; прво је био самостални радикал, па демократа. Био је министар спољних послова и посланик на страни. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 396.

⁴⁶⁹ Велизар Јанковић (1880–1966), докторирао у Берлину, из области економско-финансијских наука; истакнути првак Народне радикалне странке; народни посланик и министар на располагању; пре Првог светског рата био је министар народне привреде, а у Краљевини СХС / Југославији министар пољопривреде, финансија и саобраћаја; пред-

из Србије (Крагујевац) и кажу да републиканско расположење и тамо расте. Исто у Ваљеву, каже Живота [Ђермановић].⁴⁷¹ Али за Републиканску странку нема користи од тога. Јаша [Продановић]⁴⁷² се кретао, путовао. Исто као и Љуба [Давидовић] и Јоца [Јован Јовановић Пижон]. За чудо: нико их не дира, не заустављају, не хапсе. Значи да су врло опасни по „политички поредак у држави“, по социјални нису ни мало, и можда је ту објашњење.

Живота је разговарао и о унутрашњим односима у странци. Капоње су спустиле дурбин. Драгиши [Здравковићу]⁴⁷³ су забранили да говори, а и остали ћуте. Само Милан [Гавриловић] формулише судове, жали се, жали. Увек Драгољуб, само Драгољуб: Ради на своју руку, не можемо с њим. Али, ако већина каже, они ће га примити за шефа странке. Стара прича; познате подвале. Живота: Он ради на своју руку можда зато што ви нећете ништа да предузмете. Ћутање. Држи конгрес у Крагујевцу. Можда зато што

седник Кола Јахача, Џокеј клуба и Ауто клуба, и почасни председник Аеро клуба. Писац је више расправа и уџбеника из области економије и финансија. После завршетка Другог светског рата био је осуђен. – Ко је ко у Југославији, Београд 1928, 54; Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 108.

⁴⁷⁰ Будислав Гргур Анђелиновић (1886–1946), доктор правних наука, адвокат, присталица Демократске странке, а затим и Југословенске народне странке, народни посланик, министар за изједначење закона, министар грађевина, опуномоћени министар и изванредни посланик Краљевине Југославије у Прагу и Бечу. Током Другог светског рата био је у иностранству, одакле је подржавао четнички покрет. Бавио се и новинарством: током 1942. и 1943. објављивао је у канадском *Српском гласнику* и четничком листу *Новоси*.

⁴⁷¹ Живота Ђермановић (1897–1982), у току Првог светског рата матурирао је и студирао права у Француској, да би Правни факултет завршио у Београду, где је упознао др Драгољуба Јовановића. За време рата је хапшен и ослобађан. Био је члан Главног одбора НСС. После рата је посланик у Народној скупштини ФНРЈ, министар и посланик у Берну. По налогу КПЈ оштро је критиковао др Драгољуба Јовановића, вођу Народне сељачке странке. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. 1, 262.

⁴⁷² Јаша Продановић (1867–1948), професор. У влади Краљевине Србије био је министар просвете и министар народне привреде. Био је главни уредник Одјека, сарадник више књижевних листова, члан оснивачког одбора Дела и Српског књижевног гласника. Један је од оснивача Демократске заједнице (странке) 1919, али већ исте године, са Љубом Стојановићем, издваја из ње Републиканску странку, која се залагала за федералистичко уређење. У марту 1945. изабран је за министра за Србију у Привременој влади Демократске Федеративне Југославије, а после је био и потпредседник Владе ФНРЈ. – Милош Московљевић, *Дневник 1916–1968*, књ. 3. Приредио Момчило Исић, Београд 2018, 83.

⁴⁷³ Драгиша Здравковић, судија и адвокат из Крушевца, дописник Политике из Пирота, десни земљорадник, пријатељ Милана Гавриловића, члан Извршног одбора Савеза земљорадника, велики противник левих земљорадника и Драгољуба Јовановића, као и ко-

странка никако не сазива свој. Данас је опасно време: мора се радити. Последњи аргумент, али опет врло стар: Он је био пред искључењем, кад је наступио 6. јануар. А зар нисте радили заједно за време прошлогодишњих избора и после њих? Урош [Стајић]⁴⁷⁴ много помирљивији. Јоца и [Коста] Крајшумовић⁴⁷⁵ такође. Јова Здравковић⁴⁷⁶ им се придружио. Васа Чубриловић⁴⁷⁷ поступио на исти начин веома и пријатељски срдечно. Коста Сандић⁴⁷⁸ пријатељски. Милан пажљив, тактичан, у рукавицама. Драгиши запушена уста. [Милан] Влајинац⁴⁷⁹ дува и сикће, али ништа не говори. Цела чаршија их ружи што нас они нападају, док цела организација са симпатијом поздравља наш рад. Зато су опустили уши. Свакога да на им

муниста. После Другог светског рата живео је у емиграцији. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 98.

⁴⁷⁴ Урош Стајић, Врањанац, син чувеног Стајића који је послужио као прототип за лик Митка из Коштана. Агроном са докторатом из Немачке. Био је самосталац, да би затим приступио Савезу земљорадника – СЗ. Разишао се са Михаилом Аврамовићем, највише због Милана Комадинића, да би сам постао генерални секретар СЗ. Био је ратни војни инвалид са много одликовања, која је вратио краљу кад је био физички нападнут на једном збору 1925. На крају, пришао је двору и постао посланик. Био је упоран у одбрани странке од „убачених левичара“ који су дошли да „упрљају чисте сеоске воде“ својим градским социјализмом. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 316.

⁴⁷⁵ Коста Крајшумовић, новинар, борац за ослобођење Босне и Херцеговине, касније десни земљорадник. Познат је по својим писмима из Софије. У СССР-у је био аташе за штампу у југословенском посланству, на чијем је челу био Милан Гавриловић. Умро је у Каиру, поред Милоша Тупањанина. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 149.

⁴⁷⁶ Јован Здравковић, београдски адвокат из пожаревачког села Породина, десни земљорадник, али је сарађивао и са ЗЛ. Ушао је у Народну скупштину мимо одлуке вођства Удружене опозиције и других опозиционих посланика. После 1948. сарађивао је са реакционарима, због чега је био осуђен на затворску казну. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 98.

⁴⁷⁷ Васа Чубриловић (1897–1990), историчар-академик, професор Филозофског факултета у Београду. Пре Првог светског рата био је члан револуционарне организације Млада Босна. Један је од учесника Сарајевског атентата 1914, од када је, све до 1918. године, био у аустроугарским затворима. Био је члан Савеза земљорадника од његовог оснивања. За време Другог светског рата 18 месеци је провео у логору на Бањици. У социјалистичкој Југославији био је министар пољопривреде и шумарства у влади ДФЈ, а министар и у првој влади ФНРЈ. – Милош Московљевић, *Дневник 1916–1968*, књ. 4. Приредио Момчило Исић, Београд 2018, 38.

⁴⁷⁸ Коста Сандић, економиста и банкар, родом из Бугојна, десни земљорадник. Заробљен на Источном фронту, доживео је Октобарску револуцију као левичар, и за њу се определио. По завршетку Првог светског рата радио је у Београду, највише у Прометном друштву „Село“. Први је радио на увлачењу Групе СКА у СЗ, успевши да за то зареје Јоцу Јовановића, и поред опирања Милана Гавриловића и других реакционара у странци. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 302.

⁴⁷⁹ Милан Влајинац (1877–1964), службеник Министарства народне привреде Краљевине Србије. Почетком 1919. године члан је привредне делегације Краљевине СХС у Лондону, која је сарађивала са савезницима у вези са привредном обновом Србије. Од

понеко дође из унутрашњости и прекорева их за неполитичко држање према нама у затвору. Зато су прешли у дефанзиву.

Али ми ћемо сада прећи у напад, изјављује Милетић. Он ће, чујем, написати писмо Урошу [Стајићу], и људски их напасти, не за став према нама, већ за држање у политици: Спасевају носиоце диктатуре и мртвачки брод Блока; упропашћују једну сјајну историјску ситуацију за наш покрет.

Из Ваљева је Ж[ивота] [Ђермановић] донео појединости о Убу.⁴⁸⁰ Умрло је свега 4: 2 на лицу места и још 2 у болници. Жандарми су први почели да пуцају. Има око 30 рањених, највише у леђа. Рањена су и два полицијска писара и 6 жандарма. Туп[ањанин] је у једном подруму чекао да почне збор, па да дође и одржи говор. Али В[оја] Лазић почео раније, пре 11 часова. Тупањанина издао председник општине у Степојевцу. Воја Лазић⁴⁸¹ побегао у Обреновац и дао се ухватити, кад је осетио губитке, и да не може даље. У Ваљеву сада издржавају казну 14 људи, интелектуалци и сељаци. Др [Радоје] Мијушковић⁴⁸² добио за Крагујевац 30 дана и 5000 динара. Оптуженима иде на руку истражни судија Хрват – радићевац, који је у Ваљево премештен по казни. Отераће се и одавде. Са ухапшенима се

1920. био је професор Пољопривредно-шумарског факултета у Београду и његов декан, у два мандата. Гл. дела: *Die agrar-rechtlichen verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens* (Аграрно-правни односи у средњовековној Србији), *Радна стока у пољској привреди*, *Пољска привреда у народним пословицама*, *Моба и позајмица као народни обичаји удруженог рада*, *Згон или кулечење ван места становања од средњег века до наших дана* и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 439.

⁴⁸⁰ Реч је о познатом Убском збору 1. јула 1932. године, у организацији првака Савеза земљорадника у Ваљевском округу, на коме је дошло до сукоба са жандармима. Погинули су тада Чеда Новаковић из Брезовице, Милорад Николић из Шарбана и Милан Јовић из Чучуга. Као организатори збора ухапшени су: Милош Тупањанин, који је у једној шуми чекао да га позову да говори на збору, затим: Воја Лазић, Радован, Радоје и Никола Мијушковић, Радисав Вучетић, Алекса Мартић и др. Сви су осуђени на затворску казну од 30 дана, о свом трошку и без рада; да плате по 5.000 динара новчане казне у корист касе Министарства правде, по 20 динара државне таксе и по 6 динара на име банске таксе, као и да плате сведоцима по 10 динара на име награде. – *Момчило Исић, Сељаштво Ваљевске области 1929–1941*, Ваљево 1985, 94.

⁴⁸¹ Војислав Воја Лазић (1879–1941), првак Савеза земљорадника, председник општине Стублине, окружни и народни посланик у више мандата, потпредседник Народне скупштине Краљевине Југославије. Као резервни официр учествовао је у ратовима 1912–1918. – у њих је ушао као поднаредник, а из њих изашао као капетан II класе; добитник је неколико одликовања. У току Другог светског рата сарађивао је са четницима Драже Михаиловића. Био је заточен у логору на Бањици, одакле је одведен на стрељање. Остао је оличење сељачког покрета. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 158.

⁴⁸² Радоје Мијушковић, лекар на Убу. У Савезу земљорадника од његовог оснивања. Био је мање одлучан левичар, али је увек помагао леве елементе у странци и у јавном животу.

поступа врло строго: не може им се приступити, чак ни адвокати, ни родбина. Радикали и демократи адвокати не примају да их бране, чак ни Пера Марковић.⁴⁸³ Примио се Живота [Ђермановић], Момчило Митровић и још неки. Воја Лазић се извлачи, и говори да је био „навучен“. Главни кривци браћа Мијушковићи. И Добросава [Томашевића]⁴⁸⁴ позвали, али се није одазвао. Помогли су и неки комунисти. Сада се говори о новом одметању сељака у ваљевском крају. Интелектуалце задржавају, јер нису подједнако обрађени од ових судова. Радикали и демократи саботирају покрет, и оптужују земљораднике да су нелојални и да раде на своју руку. (Баш као што наша десница нас оптужује!) Да би одржавали људе, радикали су издали налог да се у сваком селу одреде кандидати за будуће општинске одборе. То је изазвало личне борбе међу њима. Радикалски посланици се боје покрета, и говора о образовању „гвоздене гарде“ (иницијатива Краков, или како то ми овде у затвору зовемо Краков – весник краља) за премлаћивање и убијање опозиционера, „пре него што би они почели нас убијати“. Наши људи траже да се оснива наша гарда за одбрану од насиља.

Живота говорио са „њима“ о односима према комунистима. Милан рекао да се сарађује у овом конкретном случају: да се онемогући организовање или напредовање гвоздене гарде. На то је пристао тек онда кад је Живота Ђермановић рекао, да они од унутрашњости морају да сарађују са републиканцима и комунистима.

Живота истакао да није био у покрету, нити је са Драгољубом, али Драгољуба познаје одавно, пратио рад, разговарао. Сада сматра да се земљораднички покрет тако развија, да је нужно јединствено вођство, да је Драгољуб неопходан, нарочито да би пришле млађе генерације. Добро је што

Популаран као прави народни лекар. Таквим се показао и у Другом светском рату. – Д. Јовановић, *Полићичке усјомене*, књ. 12, 193.

⁴⁸³ Петар Марковић (1877–1959), ваљевски адвокат, члан Главног одбора Демократске странке и народни посланик, први потпредседник Народне скупштине Краљевине СХС, министар пошта и министар на располагању. До краја одан Љуби Давидовићу. – Д. Јовановић, *Полићичке усјомене*, књ. 12, 183.

⁴⁸⁴ Добросав Томашевић (1883–1965), земљорадник. Радио је у земљорадничком задругарству од 1919. године. Био је председник Обласне задруге за пољопривредни кредит и члан Главног савеза српских земљорадничких задруга, као и председник Привилеговане аграрне банке. Припадао је десном крилу Савеза земљорадника и одбио је позив Драгољуба Јовановића да уђе у Народну сељачку странку. По ослобођењу, са једним бројем ранијих првака Савеза земљорадника, прилази новој власти. На првој годишњој скупштини Главног задружног савеза ФНРЈ, одржаној у Београду 1947, изабран је за председника; обављао је ту дужност до друге скупштине, одржане у Загребу 1951. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. II, 158.

подвлачи савез са радницима, јер велики број комуниста и социјалиста отпадника баш због тога прилазе земљорадницима. Он зна и Драгољубове мане, на којима „они“ инсистирају (амбиција!) али сматра да су врлине, позитивне особине, толике да може бити само користан покрету. Милан [Гавриловић]: Идејно се у главном не разликуемо; било је неспоразума око Маћедоније, али та ствар је отклоњена; готови су да га признаду и за шефа странке, кад већина затражи; али његове личне особине онемогућавају сарадњу: нетактичан, увек води посебну акцију, итд. Навео примере: [Полијтичку *илаш*форму] 16 *џачака*⁴⁸⁵ послао у народ, исто тако [Загајке *нове власџи*] *Нову власџи*, приредио конгрес у Крагујевцу... Да је 6. јануар закаснио који дан, он би био искључен. (Зар нисте сарађивали за време избора 1931, и требало је да их опомене.) Живота питао: Јесу ли те његове акције биле од штете или од користи за странку? Ћутали су. Рекао је: Данас је апсолутно потребно да се избегава свако цепање и свака подвојеност. Народ то не би разумео и осудио би. У целом разговору Милан једини говорио, остали ћутали (Урош [Стајић], Јован Здравковић). Драгиша је наводно шетао, а Влајинац само врчао, али није говорио. Милош [Московљевић]⁴⁸⁶ био врло тактичан, опрезан, у рукавицама. Чак са похвалом говорио о извесним Драгољубовим особинама. Добио утисак да сарадњу с њим не желе, али да га сада мање нападају пошто верују да ће бити осуђен и дуже остати у затвору: најмање годину дана изолован. Урош је при изласку рекао Животи да су он, Јоца и Крајшумовић покретали питање и потребу сарадње са Драгољубом, али остали нису прихватили. А он сам додао: „Радићете са њим, па ћете видети како је то тешко.“

Миша мисли да су они сада у повољнијем положају од нас. Слободни, богати, са аутомобилом, они искоришћују сваку нашу идеју и присвајају као своја предузећа на која никад не би пристали да су унапред питани. Да су знали шта ће бити у Гучи, никад не би пристали да тамо иде Туп[ањанин]. Ову акцију су стварно одлучили К[оста] К[рајшумовић], Тупањанин и Васа Чубриловић, и то вероватно у вези са припремама за Илок (14. мај). Да им је неко предложио Уб и рекао што ће отприлике бити, осудили би то као „непромишљену ствар“. Сада то прихватају, одлазе

⁴⁸⁵ Настанак политичке платформе Шеснаест тачака, др Драгољуб Јовановић овако објашњава: „Група земљорадничке левнице је завршила 1931. годину и почела 1932. једним документом који значи почетак конструктивног рада у крилу саме диктатуре. После биланса трогодишње владавине личног режима краља Александра хтели смо да кажемо шта не ваља и шта треба радити да се земља извуче из хаоса, сиромаштва и неморала, и стави на пут организације, рада и интереса. Избори од 8. новембра били су прекретница. Зато смо пошли од њих, било да су резултати повољни или неповољни за опозицију међу Србима.“ – Д. Јовановић, *Полијтичке усјомене*, књ. 2, 217.

аутом у Ваљево. Не мари то ништа. Ситуација ће се тако развијати, и дешаваће се такве ствари које они не могу ни одобрити ни прихватити, а још мање славити као своје. Знамо ми њих, и докле могу да иду. Они би ово хтели сада, и то што пре, да уновче, уласком у неку владу, и зато обилазе жртве и рањене.

Миша жали што смо ми затворени, и што у садашњем сосу има мало људи за рад. Бар да је Ћосић слободан. Нека се не боји. Биће људи, а и ствари неће тако брзо ићи. Стићи ће и наши из затвора на посао. А и за мене ће бити кад изађем!

Јавља за словеначки летак „Живела република!“

Имам овај извештај: Светозара П[рибићевића] посетио у Паризу принц Павле⁴⁸⁷ (или само Дунђерски) и питао какав став би он заузео у случају да краљ оде и остави намесништво, у коме је и он Павле. Светозар рекао да би држао Уставотворну скупштину у којој би се решавало и питање облика [државе].

Кад је прављена Сршкићева влада били су у комбинацији: Федор Никић,⁴⁸⁸ Живан Лукић и Воја Ђорђевић⁴⁸⁹ и Свет[ислав] Поповић⁴⁹⁰ из Земуна.

---

⁴⁸⁶ Милош Московљевић (1884–1968), први доктор филолошких наука који је то звање стекао на Београдском универзитету. Предавао је у више средњих школа, као и на Вишој педагошкој школи у Београду. Био је дугогодишњи сарадник Лексикографског одсека СКА, а затим и Института за српски језик САНУ. У науци је дубок траг оставио као лингвиста и лексикограф, али и као преводилац, и то првенствено са руског језика. Као учесник Првог светског рата преживео је албанску голготу, с Крфа је отишао на Солунски фронт, одакле је, као изасланик владе Краљевине Србије, упућен у Петроград, за шефа Српског института, са задатком да ради на ширењу југословенске идеје пре свега међу заробљеним словенским војницима. По завршетку Првог светског рата пришао је Савезу земљорадника, на чијој је листи три пута биран за народног посланика. Након победе социјалистичке револуције биран је, поново, за народног посланика. Био је министар шума у првој влади НР Србије, а затим и опуномоћени посланик ФНРЈ у Норвешкој и Египту. – Момчило Исић, *Милош Московљевић 1884–1968. Живот и дело*, Београд 2017.

⁴⁸⁷ Кнез Павле Карађорђевић (1893–1976), припадник династије Карађорђевић и кнез-намесник Краљевине Југославије после убиства краља Александра I Карађорђевића 1934, па до 27. марта 1941. Био је једини син кнеза Арсена, рођеног брата краља Петра I. Мада је, боље од Александра, схватао потребу решавања хрватског питања, остао је конзервативан у другим националним питањима. Успоставио је дипломатске односе са СССР-ом, али без праве искрености. Привидно је попустио Немцима из династичких интереса, док је стварно остао енглески човек. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 129–130.

⁴⁸⁸ Федор Никић (1897–1989), ћак Слободана Јовановића; докторирао је и постао доцент, а затим и професор у Суботици. Прво је био у СЗ, а онда се приклонио шестојануарском

Сељаци из Крагујевца саслушани од иследног судију, и све повукли што су нас теретили. Испитивао их Бакић, делегиран.

Студент Пурић кажњен полицијски (због алармантних вести у Ивањици (!) са 15 или 25 дана. У Суботици затворен Ст[еван] Антић, учитељ, као што нам је већ Месарош наговестио.

Воја Ђ[орђевић] није примио натраг у службу Перу [Поповића], али није још ни отпуштен: третира се као на одсуству, са пола плате.

Сршкић наредио да се одмах пуца у месо чим би се маса узнемирила на вашарима, свечаностима.

Сандић веома болестан, иначе врло пријатељски.

Сусрет са Урошем [Стајићем] резервисан. Урош изнео све Драгишине клевете против нас: да смо хтели Уроша да упропастимо. Ћуте као заливени. Не бране Драгишу. На против: он ствари потенцира. Али нам замерају Крагујевац.

Васа Чубр[иловић] срдачнији. Сандић најбоље.

На свечаности у Крагујевцу, откривање споменика на Петровдан, било много света, али сасвим слабо одушевљење. Краљу клицало 20-30 људи. Говорио ипак један сељак Радомир Тодоровић⁴⁹¹ из Дивостина. Шумадинци су увек умели да казне своје непријатеље. Ако устреба, они ће умети да казне и домаће непријатеље, и неће дозволити да над народом владају 5-6 шћарџија. Овај човек, изгледа, земљорадник је.

режиму. Добио је знатна средства за велики дневник у Новом Саду, и за штампарију, али се ту није прославио, као ни на дужности помоћника министра просвете. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 226.

⁴⁸⁹ Војислав Воја Ђорђевић (1894–1943), инжењер агрономије. Школовао се у Грињону код Париза. Радио је код Михаила Аврамовића у Главном савезу српских земљорадничких задруга, затим га срушио уз помоћ политичара из СЗ. Као управник ГС СЗЗ учинио је све да се та установа преда двору и режиму. Био је Јевтићев и Стојадиновићев министар без портфеља. За време Шестојануарске диктатуре био је на челу Југословенске акције, заједно са Димитријем Љотићем и Ђорђем Перићем, спремајући кадрове за двор. У току окупације одведен је, ипак, на Бањицу, а одатле на стрељање у Јајинце. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 84.

⁴⁹⁰ Светислав Поповић, земунски адвокат, министар као прибићевац, касније присталица ЈНС. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 267.

⁴⁹¹ Радомир Тодоровић, сељак-књижевник и политичар. Један од иницијатора покрета сељака-књижевника и уметника за целу Југославију. Политички је прво био демократ, али са захтевом да странка иде сељачким путем. После 5. маја 1935. придружио се левим земљорадницима, а у марту 1940. постао председник Главног одбора НСС. Од почетка је помагао НОБ, са своја четири сина. Хапшен је и прогањан од четника. У партизане је ступио 12. септембра 1944. Био је савезни народни посланик, члан Извршног одбора

Предстојник С. Цветојевић претио сељацима да ће бити стрељани за оно што су говорили. Зато нека све пребаце на Драгољуба.

Командир градске страже Драгићевић отпуштен из службе зато што је био предусретљив према Драгољубу, и што је Душану дао старе шињеле да легне у затвору. Код свих виђенијих земљорадника у околини Крагујевца вршен претрес: Пера Радивојевић,⁴⁹² Спасоје Димитријевић⁴⁹³ и др. Велика популарност Драгољуба не само код сељака и интелектуалаца, већ и код буржоазије. Чомић, директор Акционарског млина рекао Душану да ће ступити у Земљорадничку странку. Исто казали Пери многи варошани из унутрашњости и из Београда. Осећају, вели, да долази наше време. Сељачки покрет, велико и јако расположење за сељачки покрет. Сељак ће од сада само у своју странку. Буржоазија се с тим мири углавном као са нужним злом. Ситни људи осећају да су економски везани за сељака, и да им спаса нема ако сељаку не буде боље. Крупнији примају сељачки покрет из страха од комунизма, који би их много више ојадио. Пера [Поповић] цитира чак бившег министра војног Д[ушана] Трифуновића,⁴⁹⁴ познатог шпијуна Миту Бифтека, итд. Ми у затвору радо слушамо ове вести, али их сматрамо за сувише оптимистичке.

С друге стране се чује да у земљи, нарочито у Србији, расте републиканско расположење. У западним окрузима Србије о републици говоре и сељаци из планинских села. У Морави се чује мање. Такве вести је донео Јоца са свога аутомобилског пута, у друштву Љубе Давидовића и још неких блокаша. ми овде верујемо да такво расположење расте, али не бисмо рекли да је узело такве размере. Блокаши свраћају само у вароши, и њима прилазе само најнезависнији и најслободнији људи и опозиционари. У селима још има илузија и заблуда.

Народног фронта – НФ Србије и Главног одбора НФ за Југославију. Остао је веран сељачкој идеологији и после прогона социјалистичког режима 1946. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 342.

⁴⁹² Пера Радивојевић, земљорадник-политичар и задругар из Ресника код Крагујевца. Био је члан Главног одбора НСС 1945. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 276.

⁴⁹³ Спасоје Димитријевић, земљорадник из Градца код Баточине, председник Главног одбора Савеза земљорадника, ратни војни инвалид. Био је десни земљорадник, али и пријатељ ЗЛ. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 74.

⁴⁹⁴ Душан Трифуновић (1880–1942), дивизијски генерал војске Краљевине Југославије; министар војске и морнарице. Радикал по политичкој оријентацији. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 349.

Петшак, 29. јул 1932.

Милетић се опасно наоштрио за разговор са Јоцом. Одиста, он треба да дође. После оног Милетићевог писма Урошу а вероватно и после порука које су добили из унутрашњости, „они“ су видели да не могу данас игноришу и чак да нас нападају, док нас цела јавност симпатише. Одмах сутрадан (22. јула) дошао је Урош, и издржао све што му се рекло, држао се покајнички, управо бедно. Критиковао Блок, није веровао у њега, изјашњавао се за федерацију, одбијао сваку могућност сарадње са краљем, осим у изборној влади. Тек што је он отишао, долази Јован Здравковић, још енергичније критикује Блок, прве руке од краља, нуди се Милетићу да га он брани на суду. са нама говори срдечно.

Живота Ђермановић дошао да ме посети, али нису га пустили. Донео је занимљиве вести из округа, нарочито о Убу. Радован и Радоје имали улогу коју сам претпостављао.

*[На издржавању казне у Сремској Мишровици]⁴⁹⁵
Уторак, 22. новембар 1932.*

Дошла је Дана, да прославимо 14. годишњицу нашег венчања. Јуче није могла, јер је [Мијо] Мирковић јавио да ће доћи, а и [Војин] Царић⁴⁹⁶ је обећао. Знала је, осим тога, да ће бити овде зет Благоје,⁴⁹⁷ а она је имала жељу да

⁴⁹⁵ После изузетно дугог истражног поступка, судски процес пред Државним судом за заштиту државе отпочео је 27. септембра 1932. године. Драгољуб Јовановић био је првооптужени, а на оптуженичкој клупи било је још десет учесника илегалног састанка (конгреса) у Крагујевцу 2. маја. Драгољуб Јовановић био је оптужен за учешће у изradi политичког дела елабората „Задаци нове власти“, ауторство брошуре Шта нас кошта свађа са Хрватима, писање и растурање антидржавних летака, држање илегалних састанака, нападе на поредак, ширење антидржавне пропаганде, проповедање федералистичког државног уређења. Пресуда је изречена 6. октобра 1932. Драгољуб Јовановић проглашен је кривим по члану 3 Закона о заштити државне безбедности, и кажњен је са годину дана строгог затвора и губитком државне службе, што је аутоматски значило отпуштање са Универзитета и препуштање породице оскудици и издржавању од помоћи пријатеља и најближе родбине. На различите временске затворске казне осуђени су још и: Миодраг Милетић, Јаша Давичо и Петар Поповић, док су остали ослобођени. По изреченој пресуди, Драгољуб Јовановић упућен је у Сремску Митровицу, на издржавање казне. – Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*. Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића, Београд 2000, 183, 185, 187.

⁴⁹⁶ Војин Царић, адвокат у Ошацима, Новом Саду и Београду, пореклом из Славоније. Леви земљорадник, али се није определио за Народну сељачку странку. – Д. Јовановић, *Полишичке усјомене*, књ. 12, 373.

⁴⁹⁷ Благоје Стојановић, из Мочиоца код Ариља, супруг Драгољубове најстарије сестре Зорке. Неписмен физички радник, затим возач трамваја. – Д. Јовановић, *Полишичке усјомене*, књ. 12, 328.

једанпут буде насамом са својим мужем. Били смо слободнији него икад. И тамничар и његов заменик су били, заједно или одвојено у канцеларији, али су обојица ноћас славили Св. Аранђела, па су на нас мало гледали. Донела ми је вест да је Тупањанин опет затворен и послат у Пожегу, да дослужи што је био полицијски кажњен, има до 15 јануара. Зашто је враћен? Зато, мисли Милетић, што је пред полицајцем Монтанијем причао како иде у недељу на венчање сину Воје Лазића, па ће тамо бити чуда. Затворили су га у суботу на ноћ, и одвели у Пожегу. Сад је стала цела акција нашег вођства:

„Војвода је отишао, каже Милетић, све је стало. Јоца нема ауторитета да остале натера на заједнички рад. Ми морамо сами. Фактички смо расцепљени. Формално у једној странци.“ Дана је донела текст резолуције Сељачко-демократске коалиције⁴⁹⁸ (око 150 људи се састало 5–7. новембра у Загребу, а 20 људи одређено да израде закључке, и каже ми да је у Београду иста схваћена као да „Хрвати траже табулу разу, повраћај на 1918. годину“. Сви су се нарогушили, осим неких којима сам ја жеље и захтеве Хрвата изложио још пре две године, после првог разговора са

⁴⁹⁸ Текст Резолуције гласи: „1. Стојећи на принципу демократије сматрамо народни суверенитет стожером сваке државне организације и народ сам јединим и искључивим извором сваког политичког ауторитета и сваке јавне власти; 2. Будући да је сељаштво, као колективни појам, носилац наше народне културе, економског живота, друштвене конструкције и моралне вриједности, а сачињава још и огромну већину народа, стога сељаштво има да буде темељ организације нашег свеукупног живота; 3. Констатирамо чињеницу, да србијанска хегемонија, која се већ од почетка наметнула Хрватској и свим нашим земљама уопће, с ове стране Дрине, Саве и Дунава, својом неспособношћу и помоћу насиља и неморалних метода држећи у својој руци сву државну власт, дјелује деструктивно, уништавајући моралне вриједности, све наше напредне установе и тековине, материјалну имовину народа и његов духовни мир. То стање је постигло врхунац под апсолутистичким режимом од 6. I 1929, који је, појачавши ту хегемонију са свим њеним кобним посљедицама, још докинуо грађанске и политичке слободе; 4. на темељу овако тешког искуства долазимо до неизбјеживог закључка, да је враћајући се на годину 1918. као исходну тачку, пријека потреба повести одлучну и што боље организирану борбу против те хегемоније са циљем, да се она одстрани из ових наших крајева тако, да се уклони од свуда свака власт и уплив те хегемоније са свим њеним представницима, 5. на тој претпоставци само може се приступити к новом уређењу државне заједнице, која, не упуштајући се у овом часу у детаљно разрађивање те основе, имат ће за начелну подлогу мисао да та заједница, искључивши превласт једног или више њених чланова над свим осталим, има бити једна асоцијација интереса, основана на слободној вољи њених чланова тако, да сваки члан у својој земљи и сви удружени у заједничком сарађивању у пословима опћег интереса заједнице, који ће се споразумно утврдити, буду могли осигурати и посебне и скупне интересе те зајемчити напредак и процват моралног и материјалног живота народа српског, народа хрватског и народа словенског. Посебни интереси инојезичних мањина потпуно ће се зајамчити; 6. Узимајући ове тачке као полазни корак свога садашњег рада, Одбор ће на овом темељу наставити своју даљњу политику.“ – Todor Stojkov, *Opozicija u vreme Šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969, 211–212.

Мачеком. У Блоку је настала пометња. Збунуио се и Јоца и Московљевић.⁴⁹⁹ „Блоку је, јавља Миодраг, резолуција задала јак ударац. Још данас су старе странке (опозиција) званично за централизам. Па и наша званично. Зато ми одобравамо резолуцију. Чак је и млака. Са Хрватима нема споразума у овој атмосфери. Довољно је да ми будемо добро информисани о расположењу у Хрватској, и да својом политиком држимо отворена врата за споразум. Он ће доћи сам по себи, кад ствари сазру.“ Још ми каже у вези: „Вођства старих странака немају ауторитета. Сами увиђају да догађаји иду мимо њих. Режим: Нит је диктатура, нит је парламентарно стање. Толерирају састанке и путовања. Међу собом се препиру и уједају. Кад изађете из затвора, имаћете широко поље рада. Сазрева наше време.“

Дана ми каже, да код нас долази увек много света. Живо је као кад сам био на путу, можда и више. И троши се много, јер остају на ручак или на вечеру. Активни су неки које смо једва имали уза се, и на које нисмо рачунали: кум [Драгомир] Стошић, пре свега, долази трезвењак Чопић са Душановца и онда Алек[саандар] Стојковић из Чачка. Мирко [Томић]⁵⁰⁰ је увек врло добар. Са Ћосићем се хвали, али само за материјалну помоћ. Миодрагу смо сви ласкали уздизали га: мало се погордио, и ради прилично сам, без разговора са осталима. Преговара са десницом и са разним људима из других странака. Скоро се не интересује за наш материјал:

⁴⁹⁹ О загребачкој резолуцији Московљевић је у дневнику записао: „Економска и финансијска криза све јача, а отпор и мржња Хрвата све јачи. 6. октобра била је у Загребу конференција првака хрватске, тј. пречанске опозиције. Донета је резолуција, која је доста конфузна, свакако донета тако да се задовоље екстремне тежње хрватских маса, а с друге стране да се може интерпретирати разно, према потреби, приликом преговора с владајућим, јер се стално говори да они воде преговоре и да ће бити 3, 4 или 5 'земља'. У резолуцији је најјача тачка: у борби за суверена народна права и против србијанске хегемоније мора се поћи од стања пре 1. децембра 1918. године, тј. као и да није извршено уједињење. Али, пошто је реч о 'србијанској', а не 'српској' хегемонији, и пошто је неизводљиво враћање мирним путем на стање пре 1918. године, тј. цепање, – ова тачка није страшна, а унета је за франковачки расположене хрватске масе, као и некадашња Радићева 'миротворна сељачка република у монархији'. Хрватско питање се све више заоштрава и ако наступе какве спољне компликације, Хрвати би се несумњиво отцепили, чак и под окриљем Италијана, а најпре би се спојили с Аустријом. – Милош Московљевић, *Дневник 1916–1968*, књ. 3, 194.

⁵⁰⁰ Мирко Томић (1904–1943), родом из Парцана код Варварина, студирао је права у Београду. Један од првих „студената млекација“ 1931. Тако се зближио са породицом Драгољуба Јовановића. Био је најборбенији омладинац ЗЛ, а на универзитету се највише излагао у демонстрацијама и у борби с полицијом. Хапшен је и тучен. Приближио се комунистима док је Драгољуб Јовановић био у затвору и интернацији. Остао је, међутим, до 1935. у ЗЛ, где је роварио и рушио њено јединство. Члан КП био је већ 1936, а пред Други светски рат, као и у току НОБ, био је члан Покрајинског комитета КП за Србију. Погинуо је у Београду, кад је дошао са терена. – Д. Јовановић, *Полицијске усљомене*, књ. 12, 345.

Тражи, а не пита ко ће спремити. Нема никога да подели посао и да руководи акцијом. „Срећа је што осуда није била дужа.“ Јавља Мирко са Универзитета. Предавања су почела, а никакав покрет не може да почне. Разбијени су старији, а нови су још необавештени.

Ја сам ублажио Данин мали песимизам. Све је то сасвим природно. Од Миодрага не треба тражити више него што може дати. Он ми је у покрету, то је главно. Нађите другога за материјал. Сваког треба искористити онде где је најбољи, и где може да се запосли. Миодрагов ауторитет треба чувати и неговати. На Универзитету не треба журити са покретом. Први је налет био опште опозициони око избора, за време Петра Живковића. Сада је то мало. Треба нешто одређеније, идеолошки јасније. Треба затим да се упознају млади са разним покретима. Зато морамо имати што више нашег материјала. И лични контакт је нужан. Зато је добро да Миодраг још путује. У унутрашњост треба ићи нарочито због Загребачке резолуције, и она се мора објаснити у Србији. Иначе ће нам режим и радикали опет подметнути клипове. Сад ће им послужити „враћање на 1918“ и „Tabula rasa“.

Четвртак, 24. новембар 1932.

Сасвим прописну, паљбу је почео један Црногорац, и то социјалист, омладинац и песник. Један од „Омладине“ Марка Даковића. Опет један Марко, Савићевић.⁵⁰¹ Дошао је нов и добио састанак са Јефтом [Павићем] и са мном. Пера је такође пошао, јер му је дошла жена на недељу дана код сестре. Сви смо, дакле, на окупу. Марко почиње. Дошао је у Београд помоћу неке дружине, која изводи Горски вијенац, где он игра најлепшу улогу, игумана Стефана. Браду има, само ће је продужити и обележити. Све зна на памет. Глумац је одличан, јер је песник и приповедач. Хтео је

---

⁵⁰¹ Марко Савићевић, активан омладинац, на страни Марка Даковића у борби за уједињење Црне Горе са Краљевином Србијом. Није презао од огња и мача да приведе своју ужу домовину Србији. У Савезу земљорадника је, од првог дана, незадовољан опортунистима и кандидатима за министре. Једва је дочекао појаву левице. Испевао је чувену „Поруку брату земљораднику“, потписујући се као Дукађинац. Доста је објављивао у никшићкој Слободној мисли. У НСС је члан Извршног одбора, уместо Радована Мијушковића, који му је то место уступио. У партизане је ступио од почетка устанка, али се није увек слагао с њима, због чега је остављен у Црној Гори, где је осуђен на смрт и стрељан на Цетињу. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 299.

подићи сопствену сцену. Пара нема. Јоци је два пута споменуо, да у Загреб мора ићи макар пешице. Јоца се не одазива. Марко [нечитко неколико речи] од представа сиромаша 200 динара, и ево га немо... [нечитке три речи] мршав као Христос. Широк шешир, црвена машна [нечитко неколико речи] на њима четири ствари, и он то одмах формулише као предлог. 1) прекинути све везе са старачким Блоком, 2) изјаснити се за останак у блоку, 3) изјаснити се за резолуцију; 4) ако на то не пристане наша десница, прекинути с њом и направити савез са републиканском странком Јаше Продановића и са комунистима који су изван III интернационале. Јефта га најпре слуша, а онда почиње да напада све нас у Београду, да се свађамо око вођства. Напада жучно. Марко слуша, као нешто познато. Не изненађује се. Ја цело пре подне не долазим до речи. Марко прозива једног по једног. Јоца је вођа странке, али се више занима за Србију уочи рата и за Видовдански атентат, и чак за бомбашку аферу,⁵⁰² и то данас када заиста ври. Он мисли само на своју историју. Жали што није видео Марка Даковића⁵⁰³ кад је био у Београду. Ја рекох: Помози Боже. Да није било због бомбашке афере. Милан Гавриловић, паметан и учен, има веза са страним новинарима, леп дипломат, али никакав политички радник. То је потпредседник странке. А Урош Стајић као секретар држи у устима, вели, обешену цигарету, не уме да каже ни бело, ни црно, гледа ако где може да се заради нека пара, пљуца и псује. Драгиша Здравковић је главна личност: лаје као пас на свакога ко није у вољи Милану. Милош Тупањанин се издире и командује заповести које нико не слуша. Цела акција се води у Драгишиној канцеларији. То друштво ми изгледа као јато гусака. Јоца лети напред, полако, опрезно и чим дуне мало јачи ветар спусти се у крај, а остали за њим. Сваки лети за свој рачун, али сви бацају грешке на туђа плећа, на Јоцу. Ми смо странка, тај нас води. [нечитко неколико речи] у Београду странка се у опште не види. Нема странке, јадан не био! каже му Марко. Никад то није ни била [нечитко неколико речи] се створи, али није створена. Сада у [нечитко неколико речи] „зеленаши“, федералисти, пријатељи краља [нечитко неколико речи] на образовање: ми смо људе

⁵⁰² Бомбашка афера, процес у Црној Гори октобра 1908. против студената који су покушали да силом (бомбама набављеним у Србији) сруше самовољу кнеза Николе. Четири учесника су осуђена на смрт, а други на временске казне. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 279.

⁵⁰³ Марко Даковић (1880–1941), адвокат, политичар из Црне Горе, народни посланик и министар у Краљевини Југославији. Вођ покрета за уједињење Црне Горе са Краљевином Србијом, пријатељ свих напредних, левих људи, партијски неорганизован али врло близак земљорадничком покрету. Повукао се из државних послова већ 1921, да би се вратио после 27. марта 1941. Погинуо је у авиону, одлазећи у емиграцију. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 67.

увели у [нечитко неколико речи] тога. Њихово је да данас ликују. Комунисти ће исто тако. Сутра ће и републиканци. Ако овако останемо ми нећемо имати никога. Ја тражим да се учини, како рекох, да наши људи у Београду не треба без нас да одлуче. Говорио је са Јашом и он би ушао у нашу странку ако се изјаснимо за републику. Примила би њихова странка наш програм у целини.

После подне било је помирљивије. Марко је још причао о Јужној Србији, па је онда тражио наш одговор. Ја сам почео од прве тачке, кидање са Блоком. Он тражи најпре да му одговоримо о кидању са десницом. Ја предлагем да се још покуша, до крајњих граница. Да ми не цепамо странку, да не излазимо из странке, већ да њих искључимо кад нешто ураде против покрета. Спутан сам. Не могу слободно да говорим. Зато прихватам његову намеру да још једном дође. Он ми даје знак да Јефто не разуме ствари, да никад није у право време разумео. А ја њему, да слободно ради за федерацију, за републику на своме терену.

Петак, 25. новембар 1932.

Имао сам разгово са [Јакобом] Јелашићем.⁵⁰⁴ Није ми се допало што су београдске новине донеле текст резолуције. Значи, да мисле да је експлоатишу у своме смислу. Жалим што у Загребу нису водили рачуна о опозицији у Србији, већ јој само отежавају рад. Питам се, кажем, да ли они у опште желе да ми растемо. Јелашић опет цикне као 1. новембра. И онда му ја причам свој разговор са А[угустом] Кошутићем,⁵⁰⁵ у новембру 1928, на Тушканцу. Причао сам му о земљорадничком конгресу у Чачку, о борби коју је левица водила за зближење са [Сељачко-демократском коалицијом] СДК. И питам га шта би сад требало да учинимо. „Г. професор, нас то ништа не интересира! Ми смо, вели, дошли онамо, и покушали смо да радимо. И што је било? Убијен је суверен хрватског народа,

⁵⁰⁴ Јакоб Јелашић (1896–1938), Хрват из Сремских Карловаца, велики радићевац, учитељ, затим наставник. Мучен у загребачкој полицији, да терети Мачека. Осуђен је и одлежао три године у Кустодији (Сремска Митровица). Секретар ХСС 1935. и 1936. Био је именован за сенатора. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 111.

⁵⁰⁵ Аугуст Кошутић (1893–1964), као средњошколац, у хрватском сабору стенографисао је заступничка иступања. У Првом светском рату, као официр у аустроугарској војсци, ратовао је на фронтима Галиције и Соче. По завршетку рата завршио је Високу техничку школу у Прагу. Приступио је Хрватској републиканској сељачкој странци, ушавши и у њено вођство. Био је ожењен кћерком Стјепана Радића, после чије смрти је изабран за потпредседника ХСС, док је председник био Мачек. Када је ХСС ушла у владу Краљевине СХС, био је подсекретар у Министарству трговине, а крајем 1926. и министар гра-

најлегитимнији од свих суверена. Да сте убили Ахмета Зогу-а,⁵⁰⁶ морао би настати прекид дипломатских односа. Зар може овде просто да се настави где се стало пре убиства? Ја то разумем, али пак мислим да би се морало водити рачуна о реду људи који воде опозицију у Србији, и држе увек и непоколебљиво исту линију.

Потсећам на ово Јелашића и кажем да можда исто расположење још траје и да ХСС „ништа не интересира“ шта ми овде радимо. У осталом то могу да мислим и по томе како се одговорило на моје разне предлоге: за заједнички изборни проглас, за одбрану на суду итд. Знам уосталом, да франковци не желе да има добрих и поштених Србијанаца, као што не желе то македонствујушчи у Бугарској. Питам се да ли ви стварно желите. Јелашић ме уверава да они могу чекати дуго, али да без Срба и без Србије неће и не могу. Са радикалима и демократима је искључен сваки рад, јер имају искуство. Остају земљорадници, и то не сви, већ, пре свега, левица, која је увек имала разумевања за хрватску ствар, а уосталом има све веће поверење код српског народа. Све је то, вели, јасно. То нам морате веровати, као што морате веровати и да хоћемо ову државу. Хоћемо заједницу са Србима. Шта би друго? Око нас су свуда непријатељи које познајемо. А иза Срба су Бугари са којима хоћемо да идемо заједно, као и са Русима, који су иза Бугара. Наша идеологија је сељачка и словенска. Ми би се изневерили својој идеологији кад би се одвратили од Срба и кренули на другу страну. А то и наш народ неће. Верујте нам, дакле!

Ја хоћу, кажем, да верујем али онда имам право да тражим више обзира са ваше стране. Кад нешто говорите или пишете водите рачуна о нама који се у Србији боримо у истом смеру и морамо да бранимо ваше речи и поступке. Ја ћу учинити немогуће, и бранићу и ову резолуцију, бранићу је јер одобравам њене основне мисли. Али вас уверавам да ћемо имати великих тешкоћа због неспретних и несрећних израза „србијанска хегемонија“, без иједне речи поштеде за мој несрећни народ у Србији и „повраћај на 1918.“, не предузимајући чак ни то да се признаје уједињење. То више личи на пркос и изазивање него на позив за сарадњу. Зато је, видите, [Цвјетко] Хаџија⁵⁰⁷ задовољан, и вели да друго ништа не тражи ни

ђевинарства. Био је у емиграцији 1919–1936. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 148.

⁵⁰⁶ Ахмет Зогу-бег (1895–1961), албански краљ. Финансиран је, прво, од југословенске, а затим од италијанске владе. Оборно је са власти Фан Нолија. Везао се за фашистичку Италију Тиранским пактом 1925. За краља се прогласио 1928, а 1939. побегао је из Албаније, кад ју је Италија окупирала. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 100.

⁵⁰⁷ Цвјетко Хаџија, хрватски правник, убеђени франковац. Као хрватски националист, у затвору се није слагао са левим земљорадницима. Млађе је, чак, подстицао на мржњу.

[Анте] Павелић,⁵⁰⁸ него повраћај на 1918. и побуну 1931. Тада ми Јелашић обећава да ће се, чим он изиђе, појавити један коментар, који ће нам дати задовољење, и олакшати нам борбу у Србији. Ја му са своје стране кажем да ће наша странка пустити један летак у коме ће објаснити резолуцију онако како је ми разумемо. Ако не пристане вођство, ми ћемо издати тај летак сами, одлучујући да заступамо мишљење већине у странци и сељака Срба. Ја бих бранио и тежу ствар, само апелујем да нам се не стављају клипови у точкове, ако се жели да напредујемо и да постанемо велика странка међу Србима.

Било је већ близу 11 часова, кад сам био у најживљем разговору са Јелашићем поводом „загребачке пункције“, коју су јутрос објавили у целини *Полиџика* и *Време*, ушао је у двориште председник суда са још једним господином. Позвао је мене да пођем с њима у собу. Ушли смо и председник је гурнуо врата. Како је петак, соба се прала, под је био мокар, а све ствари у неред. Непознати господин је пришао моме кревету и питао ме да ли могу да донесем од куће ствари које ми требају. Рекао сам да могу, и одмах схватио да сам добро рекао Јелашићу, чим смо их угледали, да је он сигурно чиновник из Министарства правде, кога је Дани ставио у изглед мој адвокат. Председник је пожурio да изиђе, али га је начелник, тако га ословљава, задржао, и мени саопштио да је Драги Јанковић⁵⁰⁹ поднео представку да нама овде није добро. Ја сам рекао да не знам тачно на шта имамо право, јер овде нема кућног реда. Онда ми је он прочитао чл. 75. и 76. Закона о извршењу казне, и не питајући мене одговорио да ми имамо све то, и чак један сат шетње више. Приговорио сам да храну коју добијамо из Завода, и то свега једанпут дневно, до они добијају тамо три obroка. Рекао сам да немамо светлости, и то нам пада најтеже: пали се сада у 17,15, а гаси се у 21 час. У мраку смо читав сат, и морамо да лежимо у 9. Затим, зашто не би могли бити напољу и више од 3 сата, кад је лепо време? Ја сам све ово говорио у знак солидарности са друговима, нарочито са Павићем, који је највећи „протестант“ у затвору. Иначе сам у

Спремао је докторску тезу која је имала да докаже да је Југославија од 1918. нова држава, а не продужење и проширење Србије. – Д. Јовановић, *Полиџичке усјомене*, књ. 12, 365.

⁵⁰⁸ Анте Павелић (1889–1959), загребачки адвокат, народни посланик са листе ХСС 1927. године, кад је и у Скопљу, као адвокат, бранио македонске терористе. Био је један од оснивача и вођа нацистичко-фашистичког усташког покрета. После окупације Југославије окупатор га је поставио за поглавника Независне Државе Хрватске. Ратни злочинац. Умро је у емиграцији, под заштитом католичке цркве и западних моћника. – Д. Јовановић, *Полиџичке усјомене*, књ. 12, 236, 237.

⁵⁰⁹ Драгутин Драги Јанковић, београдски адвокат и хонорарни професор права, председник Адвокатске коморе. Као опозиционар за време Шестојануарске диктатуре бранио је на

дискусији са њима био мишљења да ми имамо више него што нам треба, и да ово није никакав затвор према робији на којој се налазе наши другови, нарочито ваши, рекао сам Радићевцима. Са мношћом се је слагао једино Пера Поповић, док су остали тврдили да нама закон даје ово и оно, да имамо право... Ја сам у томе смислу писао др Јанковићу, и ево дошао је инспектор, кога су моји другови тражили.

Начелник је хтео нарочито да ми нагласи како ми је министар Јанковић пријатељ, и о мени се брине и сада, а како ме је Мачек⁵¹⁰ изневерио у најтежем часу. „Да се мени то десило, рекао је, више га не би погледао.“ Ја тако не могу. Ништа ми не смета што није дошао да ме брани. Ја и даље остајем пријатељ његов и пријатељ Хрвата. То је начелно питање, а не лично. „Ја не бих“, остајао је при своме.

Субота, 26. новембар 1932.

У Кустодији живо расправљамо о резолуцији. Нарочито од кад је изишла јуче у *Полиџици* и *Времену*. Занимљиво је како је ко реагирао одмах по пријему текста, у уторак 22. [новембра] донела је Дана, и кратко ми рекла садржај: „Хрвати траже табулу разу и повратак на 1918. То је био први утисак у Београду.“ И како је то примљено? У влади су дигли главе, краљ отишао у лов и пет дана се не враћа: решен је да продужи, пошто се доказало да се „са тим људима не може“. Опозиција? Они су покуњили главе. Љути су на Хрвате што су нереални и претерују. Како наши? Јоца је незадовољан. А наши људи? Наши су добро примили. Ништа ново за њих. Звали су Луја Новака⁵¹¹ код др [Милоша] Поповића.⁵¹² био је ту и Московљевић. Новак им је објаснио да је ствар рађена за њихов терен, за ужи круг људи. И да Мачек мање није смео да каже. Франковци би га тукли. И овако га прилично туку.

суду припаднике ЗЛ. Био је министар пољопривреде у Јевтићевој влади, као представник задругарства. За време окупације је писао. После ослобођења осуђен је од Суда националне части на рад у Борском руднику, одакле је, као веома болестан, отпуштен, и убрзо је умро. – Д. Јовановић, *Полиџичке усјомене*, књ. 12, 109.

⁵¹⁰ Владимир Влатко Мачек (1879–1964), адвокат, политичар и публицист, вођа Хрватске сељачке странке после смрти Стјепана Радића 1928. На парламентарним изборима 1935. и 1938. био је носилац листе Удружене опозиције; биран је за народног посланика и потпредседника владе Краљевине Југославије, потписник је споразума са владом Драгише Цветковића 1939, којим је основана Бановина Хрватска. По проглашењу НДХ позвао је хрватски народ на лојалност и сарадњу са усташким режимом. Био је одлучан противник НОБ и сарадње ХСС са КПЈ у стварању и развијању НОП-а. Емигрирао је 1945. – *Мала енциклопедија*, књ. 2, 617.

⁵¹¹ Лујо Новак, правник из Старог Петровог Села у Славонији. Судија у Босни. Иницијатор Радене у Сарајеву. Начелник Министарства шума и рудника, помоћник министра. Умешан у Нашичку аферу. Изгубио је пензију због оптужбе за корупцију. Помагао је СКА и

Пред само затварање врата на подне, прочитао сам на брзу руку текст, убацио га Јелашићу и Пери, и укратко испричао Павићу шта се десило. Мој утисак. Рђаво написано али ништа страшно. Моћи ћемо га бранити у Србији.

Заповедник и његов заменик су мамурни од св. Аранђела – њихова слава, па цело јутро пију пиво. Ми искоришћујемо да сасвим лепо нежно разговарамо. Зар јуче 21. није био наш дан, 14. дан нашег венчања?! Кад сам се увече вратио са састанка, сви су већ били преписали резолуцију, и у велико о њој разговарају. Занимљив случај. У овоме затвору, кад Хаџија каже да свиће, остали тврде да се смркава. Стална је опрека, или нешто слично између нас и Павића, нарочито у свим националним стварима. Сада, међутим, сви су задовољни. Сваки је у резолуцији нашао оно што њему годи. Јелашић и његови људи примају сваку реч као Јеванђеље: је ли од Мачека, то је довољно! Без даљњег. Мој собни [друг] – Перо је био сав срећан кад сам му рекао „повраћај на 1918.“ То за њега није табула раза као за Хаџију, али га бескрајно усређује, нема аустријске, али нема ни српске монархије, нема централизма, нема пљачке, нема корупције. Хрвати су своји на своје. Дивота! – Хаџија види у истим речима брисање свега: *Tabula rasa*, реч њему мила и драга. То, вели, и Павелић тражи, ништа друго. Да се Хрватска најзад слободно изрази хоће ли ову државу или хоће своју, посебну. Павића усређују две ствари: што се не помиње хрватско питање, већ се напада србијанска хегемонија у име свих пречана, и што се резолуција изјашњава за државну заједницу. Наш Пера налази да је резолуција чисто буржоаска, јер напада целу Србију, а не напада пречанску буржоазију, која је хегемонију искоришћавала много више него србијански сељаци. Мени је драго што је Павић задовољан, јер смо најзад на истој линији. Летос нам није допуштао да споменемо реч федерација, прво зато што се странка није изјаснила, друго што Хрвати то не траже. Али сам нерасположен због тешкоћа које ћемо имати у Београду и у Србији са оним речима „Србијанска хегемонија“ и „враћајући се на 1918.

Рад, веровао је у ЗЛ. Без политичких амбиција, завршио је као један од управника Југоштампе у Загребу. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 230.

⁵¹² Милош Поповић (1875–1954), у Раду се потписивао као ПЕМ, међу скаутима је био познат као Стари Бор. Посветио се зубарству, да би могао да ради на културном и социјалном пољу, посебно у борби против алкохолизма, за скаутизам, за заштиту деце. Радио је и као хирург у току балканских ратова и Првог светског рата. Био је начелник Министарства социјалне политике после Првог светског рата, док је организацију дечје заштите почео већ у Водену, 1917. Био је потпредседник Савеза земљорадника, а затим и један од првака ЗЛ и НСС. У социјалистичкој Југославији био је народни посланик у Савезној скупштини, шеф одсека у Министарству социјалне политике. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 265.

годину, као на исходну тачку“. Ја те мисли у целини одобравам, и још 9. јула 1930. сам Мачеку дао формулу „Status quo onte 1. dec“. О хегемонији смо ми говорили у брошури „Шта нас кошта свађа са Хрватима“. Али зашто се тако неспретно изражавају! Зашто не воде рачуна о нама у Србији. Зашто нам не дају макар папучу од трамваја да станемо кад већ нисмо унутра? Ја њих разумем: опасност од франковаца. Треба и они нас да разумеју. Ако желе да се у Србији створи покрет који ће моћи са њима да ради. Желе ли они то? Ја више не знам! Јелашић је опет бесан. То је као 31. октобар, кад сам се питао да ли они уопште желе ову државу. Сутра дан, на [нечитка реч], свечано је викао и преклињао: Па верујте нам једном! Данас опет понавља: „Ако Драгољуб Јовановић поставља такво питање, онда је то одиста слабо, Хоће рећи жалосно. – Ја имам разлога што постављам такво питање.

Пешак, 2. децембар 1932.

Паљба наста. Марко је повукао ногу. Од 29. новембра, свакога дана неко долази. Почео је управо Благоје, зет 21. новембра. Сутрадан је била Дана, 23. нико. А онда Марко и после редом: начелник Миљковић из Министарства правде, Вељко Ковачевић,⁵¹³ студент права, Херцеговац који живи у Митровици, Јова Јовановић,⁵¹⁴ други зет из Лесковца, Милан Ђурчић⁵¹⁵ из Старог Сивца са једном куферчином од које се судија уплашио (а није имао другог: печено прасе, мед, торта, пола бачког хлеба,

⁵¹³ Вељко Ковачевић, правник, адвокат, социјалдемократ, најближи сарадник Недељка Дивца. Бранио је Драгољуба Јовановића и Милована Ђиласа, као и друге опозиционаре. Био је затваран 1933. заједно са Драгољубом Јовановићем и другим левим земљорадницима. Активан у Адвокатској комори као бранилац сталеза. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 139.

⁵¹⁴ Јован Јовановић, из породице Абраш у Лесковцу; правник, адвокат, политичар. У Савез земљорадника ушао је још као матурант, а затим у Земљорадничку левицу и Народну сељачку странку; члан Главног одбора НСС 1940. и 1945. Највећу политичку активност развио је у Лесковцу и околини. На парламентарним изборима 1935. и 1938. освојио је знатан број гласова, али није успео да избори посланички мандат. У време конкродатске кризе и по завршетку Другог светског рата, приликом формирања сељачких радних задруга, хапшен је и осуђиван. Мада је 1944. био у партизанима, лишен је права гласа 1945. Био је ожењем Радојком Радом, сестром Драгољуба Јовановића. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 116, 117.

⁵¹⁵ Милан Ђурчић приступио је Савезу земљорадника одмах по његовом оснивању, а затим и Групи СКА. Ширио је лист Рад и ушао је у ЗЛ, касније и у НСС. Много се ангажовао на организацији производње репе и на стварању прве сељачке шећеране у Југославији. У НСС је био заменик члана ГО 1940. и члан 1945. Други светски рат је провео на при-

похована пилад у комаде, кобасице, други колачи...), Др Милан Костић⁵¹⁶ из Земуна; опет Вељко Ковачевић, по повратку из Београда, после прве посете мојој кући и разговора са [Недељком] Дивцем⁵¹⁷ и Симом Милошевићем,⁵¹⁸ и пошто је видео два „хегемонистичка села“ у Ваљевском округу. А онда јуче (на дан за који сам ја пристао Мачеку да избришемо и вратимо се на уочи њега: status quo ante 1. dec at post 29. oktobar) провала облака: [Драгомир] Ћосић, [Драгомир] Стошић,⁵¹⁹ Драган Милићевић,⁵²⁰ Живота Ђермановић из Ваљева и Миша Милошевић, сви заједно, код све тројице земљорадника. То више није био састанак у тамничарској соби, већ политичка конференција. Једна клупа, један кревет и две столице: државници! Заменик тамничара. Расимлић (Никола из Лежимира, скоро најмлађи и најгори стражар, шпијун председников, кога смо умудрили једном billet decret), узалуд се напреже да слуша наш разговор...

Главна тема: са старцима се не може. Они нас неће ни куване ни печене. Јоца би можда хтео да ради с нама, али нема снаге да Милану и његовим људима наметне заједничку акцију. Кад он позове не долазе на

нудном раду у Немачкој. Због политичког и јавног рада био је више пута хапшен пре и после Другог светског рата. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 386.

⁵¹⁶ Милан Костић, земунски адвокат, првак СДС, уз Прибићевића, затим уз Мачека, као његов бранилац и пријатељ. Бранио је и левичаре. Био је режимски посланик и сенатор. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 147.

⁵¹⁷ Недељко Дивац (1883–1967), биолог и политичар, професор у гимназији, на Вишој педагошкој школи и на Медицинском факултету. Наследио је Витомира Кораћа у вођству Социјалдемократске странке и синдиката исте линије. Биран је за народног посланика 1920. и 1923. Дуго је био председник Професорског друштва. Као биолог бавио се научним изучавањем тврдокрилаца Старе Србије и Македоније и др.; писао је уџбенике из зоологије. Превео је на српскохрватски језик *Човеково јорекло* и *Порекло врста* од Дарвина, *Еџику* и *материјалистичко схватање историје* К. Кауцког и Херценову *Историју биологије у XIX веку*. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 629.

⁵¹⁸ Симо Милошевић (1896–1943), лекар и научник, професор Медицинског факултета у Београду. Радио је у Централном хигијенском заводу, затим је имао приватну гимназију са Љубом Радовановићем и Душаном Ђорђевићем. Са левим земљорадницима био је на оптуженичкој клупи у септембру 1932. Прво је био самостални демократ, па се зближио с комунистима. У НОР-у је радио као лекар. Убили су га четници. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 204.

⁵¹⁹ Драгомир Стошић (1895–1971), професор француског језика и књижевности. Друг Драгољуба Јовановића, прво у Другој београдској гимназији, а затим у Клермон Ферану у Француској, за време Првог светског рата. Предавао је на Трговачкој академији и на факултету у Београду. Републиканац а симпатизер Савеза земљорадника. Постао је 1945. заменик члана Главног одбора Народне сељачке странке. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 332.

⁵²⁰ Драган Милићевић, школован у Скопљу и у Енглеској, слободан зидар и англофил. Био је секретар привредних комора и организација. Дружио се са Драгомиром Стошићем и Војом Ђорђевићем. Много се ангажовао у српском земљорадничком задругарству. Уређивао је, за време Другог светског рата, британски пропагандни лист. Затворен је у логор на Бањици, одакле је одведен у Јајинце на стрељање. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 197–198.

састанке. Кад дође Кирило [Савић],⁵²¹ не дође Нинко [Петровић],⁵²² јер га нису ни позвали. А кад је ту Кирило, онда Јоца зове од куће и Милан [Гавриловић] је сам био са Кирилом два сата и пумпао га против мене. Толико га напумпао да овај сав слуђен дође мојој кући, где га чекају наши: Милетић, Ћосић и још неки. Настрадали су: што је „акциони одбор“ (Јоца, Милан, место затвореног Тупањанина, Кирило и Нинко) решио да настави акцију, почињемо. Кад су [нечитке три речи] навале на Кирила да им прича што је то Милан два сата говорио само о Драгољубу. Кирило је ћутао: дао је реч да никоме неће причати. Онда Милетић кмекне: О, па то су све старе интриге. Ево ја ћу вам рећи што вам је Милан казао! упадне Ћосић. Да је Драгољуб нелојалан, да је недисциплинован, да је амбициозан, да је радићевац, да је пријатељ Македонаца, да ради са краљем, и Кирило је ћутао и климао главом у знак одобравања. Али то га све није много погодило. Има још нешто. Погађали су: да је комунист? Кирило је одмахнуо главом. Шта то може бити? Миодраг [Милетић] је скочио: да Драгољуб у опште није видео Мачека? Јесте, то ме највише изненадило, клонуо је професор. Па то је све старо! смеје се грохотом Ћосић. Годинама то слушам. Прво је мене покушао да одвоји, па Милана Прибићевића, па Миодрага. И Нинка су обрађивали. Сад сте ви на реду. Али то за Мачека, чудило се Кирило. Па то је најглупље, јер је Мачек жив. Полудео је тај Милан. Они су очајници.

⁵²¹ Кирило Савић (1870–1957), ванредни професор Техничког факултета у Београду. Припадао је Земљорадничкој левици и био члан Главног одбора Народне сељачке странке 1940. и 1945. После ослобођења је пришао режиму. Био је савезни народни посланик, министар и председник Комитета за социјално старање у Влади ФНРЈ (1945–1948), дописни члан САНУ, први председник одбора Народног фронта Београда после ослобођења. – Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 475.

⁵²² Нинко Петровић (1896–1981), адвокат у Ваљеву и Београду. Прво је пришао Савезу земљорадника, а затим Земљорадничкој левици. Од оснивања Народне сељачке странке 1940. њен је помоћни секретар. У Краљевини СХС / Југославији хапшен је и прогањан због политичке делатности. Одговарао је пред Судом за заштиту државе. Био је посланички кандидат Удружене опозиције на парламентарним изборима 1935. и 1938. године. За време Другог светског рата био је у немачком заробљеништву, где је сарађивао са комунистима По ослобођењу је хтео да презуме вођство у НСС. Помоћу власти и КПЈ скупио је Конгрес странке, и из ње искључио Драгољуба Јовановића и Радомира Тодоровића. Потом је постао генерални секретар Уједињене земљорадничке странке (спајајући остатке левице и деснице Савеза земљорадника), која никад није профункционисала. Био је старији помоћник јавног тужиоца ФНРЈ, председник Народног одбора града Београда, члан Президијума Народне скупштине ФНРЈ и НР Србије. Више пута је биран за савезног и републичког народног посланика. – Ко је ко у Југославији. *Biografski podaci o jugoslovenskim savremeniciма*, Београд 1957, 544; Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 254.

Миша мисли да нећемо моћи заједно, и да треба кидати. Живота мисли да треба одговарати на њихове клевете. Стошић каже да њима иде оно што ми радимо, и зато треба сваку нашу акцију посебно бележити. Ђосић је најмирнији: за чудо. Не треба се нервирати, вели он. Све је то старо. Ни једног новог момента нема. Треба само радити, и то што више доле у народу. Живота се боји да они не измајсторишу неки форум, или чак конгрес и нас неколицину искључе, а добију вођство још једном. Ја их све умирујем. Ништа они не могу урадити. Једино ће се можда неко време користити нашим радом: па нека им буде. Стари су људи. И седели су у тој странци толике године. Али, странка је наша: и по идеологији и по духу, и по традицији, и по масама. Расположење свих сељачких маса изван странке је за нас. По суштини својој странка је социјална (чак социјалистичка), федеративна и републиканска. Ми смо такви; ми њу најбоље тумачимо. Они ће отпасти, кад тад. Ми ћемо остати. А млади смо и имамо времена.

Субота, 3. децембар 1932.

Невоља се наставља. После оне петорице, јуче Никола Радованов⁵²³ из Новог Сада са г-ђом Милицом, која ме је већ посетила раније. И још неко: Миодраг Милетић, у новом црном оделу, као да долази са неке прославе. И јесте, два три дана излази и вечерава са његовим Јеврејином Шкафом који је дошао из Париза а дугује му пара. Дошао је пред одлазак у Дубровник да тамо види болесну мајку, а после ће кроз Србију и Војводину. Дошао је да ме види, и да му дам адресе наших људи.

Никола се и даље пење. Пре рата је као сељачко дете из Старог Футога завршио 3 или 4 разреда гимназије. У рату је био до Русије. После је у Барањи дизао устанак против Мађара, прилично пре слома. Много људи је имао под собом. Вратио се на село. Радио земљу са оцем, мајком и старијом сестром, и учио приватно гимназију. У исто време водио политику, као земљорадник. Врло активан, али само у Футогу и још у једно два села. Матурирао је и уписао се у Суботици [на Правни факултет]. Федор Никић му је био пријатељ: долазио у Футог на летовање. Ипак, његову политику ранију није држао. Био је ближи нама. Мени је приредио једно предавање још пре него што сам био у странци. Доцније збор у Белегу. Сачекао је он

⁵²³ Никола Радованов (1895–?), новосадски адвокат. Земљорадник по идеологији и политици. Борио се са Мађарима код Печуја, и кад су све борбе на фронтима престале. Био је у вези са СКА и ЗЛ, а у НСС је био члан ГО 1940. и 1945. Кандидовао се на листи Удружене опозиције у тителском срезу 1935. и 1938. У новој власти активан је од почетка, износећи и исправљајући грешке, особито у „народним одборима“. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 278.

Чеду Плећевића и мене 6. јануара 1929. Нешто пре тога, на конгресу у Чачку одликовао се говором у политичкој секцији, у нашем смислу напао вођсто што је клуб остао у Скупштини после 20. јуна [1928.] и што је Јоца ишао у Берлин. После 6. јануара није се одазвао позивима и понудама свога професора и пријатеља Никића, већ је остао чврст опозиционар. Уочи избора 1931. омео је Вујићев покушај да у Новом Саду одржи режимски збор, сличан Великој Плани. Дobar, дакле, Никола, сада ће за који дан полагати адвокатски испит. Сељаци се хвале с њим, као бранитељем: прима што му донесу и колико му даду. У народу је, каже, врло тешко. Ко ће добијати? Прибићевић, јер има добру организацију по свим местима. Ми бисмо имали највише услова, али немамо ни школовани људи ни буржоазије по селима. Сеоске странке не могу да поведу, и да држе сељаке.

Миодраг ми је поновио свој извештај: нарочито разговор са Гавриловићем. Он има овај утисак. Они ће морати да искористе моје одсуство да сазову један конгрес, или тако нешто, и мене искључе. Милан је нервозан и бесан, и завршио је: Покрет је довољно јак да свакога елиминише. Слушајте, велим ја Миодрагу: То су све старе приче и њихове старе жеље. Они не могу никога да искључе и то врло добро знају. Али хоће нас да нервирају, и натерају нас на посебну акцију и на цепање. Види се да су нервозни. Ми треба да останемо хладни. Најгоре што би се могло десити, а ја то не видим, јесте да мене искључе. Па добро, ја остајем и даље у покрету, а ви сви остајете и у странци. Водимо кампању само на томе, и на првом партијском конгресу, ја се враћам у тријумфу. Стрпите се у осталом до маја, до мога изласка. Дотле они не могу ништа да ураде. Нека гризу нокте. А ви путујте и радите даље. Ви не познајете прилике у странци. Они не могу да нађу три сељака којима би скупа смели да говоре против мене. У четири ока могу да клеветају и лажу, пред сведоцима не.

Милетић каже да ћу ја ускоро морати да изиђем са републиком. Без тога неће бити успеха. Добро би било да се привуку републиканци као целина. Ипак Јаша нешто значи као морални ауторитет. Већ 15 година води он лепо ту политику. Има и неколико других људи. Нешто и у народу држе. Говори ми и о адвокату Чеди Плећевићу⁵²⁴ из Аранђеловца. Он је организовао три среска одбора „Народног ослобођења“. Оснива и нека

⁵²⁴ Чедо Плећевић (?–1942), адвокат из Аранђеловца, борац за демократију. Као студент комунист био је увек у вези с народом. Први је употребио реч „народно-ослободилачки покрет“. Под Шестојануарском диктатуром осуђен на годину и по затвора. У Кустодији се зближио с Мачеком. Безуспешно је покушавао да се од Удружене опозиције изгради политичка формација са заједничким програмом. Са комунистима се, поново, нашао у „шуми“, али ни та сарадња није била срећна. Погинуо је код Невесиња, на повратку у Шумадију, у јулу 1942. – Д. Јовановић, Политичке успомене, књ. 12, 258, 259.

већа по селима. Довео је три сељака у Београд, и водио их шефовима опозиције. Он је [Милан Гавриловић] говорио само с њим; сељаке није видео. Плећевић је раније био познат комунист на Универзитету. Шта је радио после? Колико је то све снажно што он има? Јесу ли радикали? Ја знам да је дуго тражио *Rag*. А друго, чекам да будем обавештен. Питао сам М[иодрага] Миловановића⁵²⁵ из Лазаревца. У војсци, каже Милетић, такође почиње подвојеност. Официри Србијанци су, веле, дворски, а Хрвати одушевљени Загребачком резолуцијом.

За који дан, 14. децембра, Јелашић и [Велимир] Моцнај⁵²⁶ иду, па хоћу још да разговарам, и да пречистим неке ствари. Јелашић је пажљиво читао Аграрну политику, и хоћу да чујем његове замерке. После оне странице о селу – коју би он, вели, напао у јавности, да је ко други написао, долази одељак о политичким организацијама. Пошто књига претендује на научност и објективност, мора се замерити што се о Савезу земљорадника говори више него о хрватском сељачком покрету, и што се за СЗ каже да је „идеолошки јаснији од бугарског Земљорадничког савеза, поготову од Хрватске сељачке странке“ (стр. 430). Неправо му је још што сам рекао да снажно рашћење ХСС има своје објашњење „изван чисто сељачке идеологије“. Криво му је у опште што ми њихов покрет сматрамо за националистички.

Ја остајем при томе да је њихова идеологија врло нереална. У колико [нечитке две речи] она ту чини на физиократско-Русовској основи, као чувара традиције, народне културе и морала. Дуже га социјално у односу према граду. Али економски део програма скоро не постоји. За Хрватску је то сасвим добро и исправно: права народна култура је ту одиста у мукама сељака, социјално је сељак потлачен према граду где живе масом странци; најзад, политички је до недавно био бесправан. Али то важи само за Хрватску. Код нас је све то друкчије и свуда у Европи је друкчије. Дакле, кад је реч о идеологији, онда Радић није дао сељачку или земљорадничку, већ идеологију хрватског сељаштва. Стамболијски је већ ближи нама, и ближи Европи. Код нас је опет начињена обрнута погрешка. [Михаило] Аврамовић⁵²⁷ је узео као да је

⁵²⁵ Миодраг Миловановић, лазаревачки адвокат. Леви земљорадник од студентских дана. Радио је за НСС од њеног оснивања. Није ушао у ГО зато што је испред себе стављао сељаке. Убили су га четници, заједно са братом, наочиглед мајци, зато што је сарађивао са партизанима. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 199.

⁵²⁶ Велимир Моцнај, књијар у Карловцу, присталица ХСС. Истакао се као борбени хрватски националист. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 217.

⁵²⁷ Михаило Аврамовић (1864–1945), утемељивач земљорадничког задругарства у Србији, по начелима Рајфајзена; дугогодишњи управник Главног савеза српских земљорадничких задруга и тридесетогодишњи главни уредник и сарадник Земљорадничке задруге. Предавао је на Пољопривредном факултету у Београду. Био је народни посланик Уста-

србијанско село исто што и швајцарско и немачко, да су социјални и политички проблеми углавном решени, и да треба прећи на чисто економске. Он се угледао на [Ернеста] Лаура,⁵²⁸ и пратио је Landwirtenund, Савез земљорадника, скоро пољопривредни синдикат. То је сигурно погрешно. Та мнохордна музика је сасвим недовољна да задовољи сељачку душу, која је још далеко од тога да буде рационализована и сведена на једну економску категорију. Али у Европи је то углавном случај. Тако се и може објаснити што тамо нема чисто сељачких покрета и странака. Сељаци гласају заједно са грађанима: сиромашни за социјалисте и комунисте, богатији за буржоаске странке. И то је разумљиво. У самој Чехословачкој аграрни покрет је врло рационализован. Оно што је тамо данас, биће овде сутра. Зато наш покрет има будућности, а ваш ће опадати. Данас је он окупио све Хрвате, и сељаке и буржоазију, и радништво и интелигенцију. „Мачек има више него што је Радић икад имао“, рекао ми је у фебруару [Миле] Будак.⁵²⁹ Али тако не може остати, и не треба да остане. Вас на окупу држи национално питање. Хтели ви или не, морате силом прилика да у првом реду истичете националне заставе. Социјални и економски иду у страну. Погледајте „резолуцију“. Само једна тачка говори о сељаштву и то тако платонски да би Арко и Бајлони потписали. Ни речи о незапамћеној кризи, о страшном економском положају сељака. Чиста политика, и то само национална политика. Ја то могу разумети, али је питање да ли ће то хрватске сељаке моћи дуго да задовољава.

Ако и вама остављамо утисак националисте, ви и мени дајете утисак да сте комунисти. Увек само економија, интерес, цене.

Тај ваш утисак је оправдан, у толикио што ми одиста дајемо првенство економској страни сељаковог живота. За наш свет је то најважније, а тако је и свуда у Европи. тако ће бити ускоро и у Хрватској. Код вас још постоје илузије о националној слободи, о хрватској држави, о политичким правима. Наши сељаци су све то имали, и видели су да опет бедно живе. Сада хоће опипљиве ствари. Комунисти нисмо само зато што не сматрамо

вотворне скупштине Краљевине СХС. Писац је бројних радова из области задругарства, аграрне политике и привреде. Гл. дела: Садашњица задругарства, Радник као задругар, Чиновник као задругар, Учитељ и задругарство, Тридесет година задружног рада, Наше сељачко газдинство, Шта се дешава у свету на задружном пољу и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 12.

⁵²⁸ Ернест Лаур, швајцарски организатор земљорадничког покрета. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 161.

⁵²⁹ Миле Будак (1889–1945), књижевник, усташки идеолог. За време Шестојануарске диктатуре одлази у емиграцију, где се повезује с усташама. У периоду 1941–45. усташки доглавник, министар у влади НДХ. Осуђен је на смрт 1945. Објављена дела до 1941: приповетке *Под јором*, *Ојанци дига Видурине*; романи *Ођишиће*, *Директор Крижанић*. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 334.

да треба сасвим укинути приватну својину и да је револуција једино средство борбе.

Видим ја што је. Мачек је остао сам са господом која облећу око њега. Кошутића нема, ни [Јураја] Крњевића.⁵³⁰ Ја сам овде. Али ћете видети кад се ми сви окупимо. Распршиће се господа и биће против нас као што су увек били. Ми ћемо се одиста раставити и поцепати. Али, ми имамо главни ХСС национ и [нечитка реч].

Среда, 7. децембар 1932.

Ови наши радићевци нас све мање одушевљавају. Нарочито Пера је разочаран. Појављују му се као националисти, врло конзервативни, искључиви, чак назадни. „Они су, вели, назаднији од ма које наше партије. Ја не одобравам толико претерано, али је сигурно да су они, пре свега, Хрвати, скоро само Хрвати. Њихов социјални програм је врло скучен. На село и сељака гледају очима романтика. Боје се сваке критике, сваке теже речи о стању на селу. Јелашић је један од најјачих људи у тој странци. Па он без и мало критицизма посматра све сеоске прилике. Он на пример не одобрава мој приказ стања у хрватској политици, стр. 214. Сматра да је то ужасна слика. Кад он то тако гледа [нечитке три речи] би руке, јер не верује да би се са [нечитке три речи] могло урадити.“ Ја, видите, кажем му, баш зато и [нечитко неколико речи] за сељаке што их видим у таквој боји па хоћу да мењам то стање. Чitam у *Еволуцији* за октобар 1932. чланак др Бож[идара] Мургића,⁵³¹ и ту налазим пола странице опис сељаковог живота. „Ради тако сељак, итд.“ Све је ту у деминутиву, у миловању и тепању: кућица, њивица, кравица... Ми смо одавно изишли из те фазе. Ми сада гледамо отвореним очима, видимо јасно и хоћемо да поправљамо. Сељаци наши кажу: „Ми као да нисмо исти народ са господом, трговцима и другим капутлијама. Као да смо две различите расе.“ Из оваквих

⁵³⁰ Јурај Крњевић (1895–1988), секретар ХСС за време Стјепана Радића. По наредби Мачека био је у емиграцији од 1929. до 1939. године. У сељачку идеологију уносио је много националне оштрине. Као десничар по политичком расположењу, био је критички настројен према СССР-у и комунизму. На положају потпредседника југословенске владе, 8. априла 1941, заменио је Мачека. Са владом је отишао поново у емиграцију, одакле није осуђивао усташке злочине. После смрти Мачека и Кошутића, сматран је вођом хрватског сељачког покрета и ХСС. – Д. Јовановић, *Полићичке усјомене*, књ. 12, 151.

⁵³¹ Божидар Мургић, идеолог ХСС, ослањао се на др Анту Радића, о коме је написао и књигу под насловом: *Живот, рад и мисли дра Анте Радића*. – Д. Јовановић, *Полићичке усјомене*, књ. 12, 218.

констатација излази позив на борбу. Свака наша реченица је поклич и бунтован крик, убацивање сељака у динамику. Ви умирујете, успављујете, у најбољем случају учите их поверењу у пасивности, отпору.

Он, разуме се, то не признаје. Али све више увиђа да смо ми социјалисти. Зато не спадамо у сељачки покрет. Али зато одвраћамо их. Нигде у Европи нема сељачких странака, а све социјалистичке странке апсорбују велики део сиромашног и радног сељаштва.

Хаџија је много отворенији. Или је искренији или јасније види. Он признаје да је њима прво и главно национално ослобођење. Он не верује да то могу постићи под краљем, јер сумња да ће им он дати финансије и војску. Али ако би он увидео да ће изгубити све ако им не да аутономију и федерацију, па им то уступи, они би то примили и од њега. Да ли би у том случају помогли њега у борби са српском демократском опозицијом. Не би, вели он, јер су они заједно савезници свих опозиционара, против републиканаца и комуниста [нечитка реч] Или би то чинила већина странке, а један део [нечитке три речи] опозицију. Можда ћемо се тек онда наћи [нечитко неколико речи] и прави социјално-сељачки програм [нечитке три речи] Мачек ће бити са нама, увређен Хаџија, јер он зна да хрватске масе нису Радићу одобриле поступак од 1925. Али су у већини остале с њим, проговорим ја.

Чисти националисти, дакле: Нешто као наши радикали. Са мање насртљивости у борби за слободу, за самоуправе, за [нечитка реч], са мање политичког програма. Нешто социјалног, сељачког, али то је толико романтично – повратак на народну ношњу, одржавање крвних задруга, домаћег обрта и све реквизите етнографског музеја – да одиста са нама нема ничега заједничког. Њима се жури да дођу до неке аутономије, до неког решења хрватског питања. Највише би волели да то учине са нама, јер краљу не верују, а србијанске странке, радикали и демократи су их већ преварили. Али ако се ми будемо дали чекати, а ја их на то спремам – они ће направити нагодбу са краљем. Ми ћемо онда бити у опозицији са свесним савезницима у Хрватској и Словенији, [нечитке четири речи].

Среда, 7. децембар 1932.

(Левица и десница. Остатаи заједно, али јасно обележити свој став и држити своју линију. И увек тако.)

И кад смо улазили у странку, ми смо знали да са тим људима нисмо исто, и да ћемо бити опозиција, левица, гурачи. Онда смо резоновали: Код

комуниста такође не бисмо били задовољни. Тамо бисмо били десница. Зар није боље да овде гурамо напред, него да тамо бремзамо и заустављамо! Од онда се ништа није променило. Број наших противника међу њима није се увећао. Исти они који су нас без воље примили сада су против нас. Чак су нам неки ближи него што су били кад смо улазили. А у народу смо толико стекли, код интелигенције исто, да би било лудост оставити њима све то.

Четвртак, 8. децембар 1932.

Читам живот Св. Фрање Асишког,⁵³² најпре у књизи од Ле Мерлена⁵³³ а затим у великом делу Хиларин Фелдера⁵³⁴ о идеалима Св. Фрање (Padeborn, 1924) И не могу чудом да се начудим какав је став имао овај светац према онадшњим папама и другим црквеним властима. То је било доба великог папе Иноћентија III, али су црква и свештенство били на врло ниским гранама у моралном погледу. Опозиција јеретика (Катара, Волденза, и др.) била је јака. Чудновато је да Св. Фрања није пришао њима, већ је свој ред ставио у службу званичној цркви. Од папе је тражио благослов и одобрење за свој рад, свој ред ставио под контролу кардинала, и није хтео да чује ружне речи против свештеника. Међутим, су саме папе и првосвештеници увиђали и признавали да ови калуђери просјаци обнављају цркву, подижу хришћански дух, управ препорођују цело хришћанство.

Зашто је Фрања то чинио? Вероватно није осећао довољно снаге да поведе борбу против моћне црквене организације. Ако се крене против ње, она би га смрвила, овако је ваљда рачунао да ће извршити већи утицај: покорити се и ставити се у службу, и тако корисније радити за веру. Он је у томе успео, свакако боље него разни јеретици. Калуђерски редови су

---

⁵³² Свети Фрања Асишки (1182–1226), светац католичке цркве, иницијатор покрета „светог сиромаштва“, из којег су се развили разни облици „фрањевачких“ мушких и женских самостанских заједница. После дужег боловања, његова религиозна осећања постала су необична и визионарска, те је, говорећи о томе, почео да стиче следбенике, који су прихватили његов завет одрицања и сиромаштва. Приписује му се ауторство „Песме брату Сунцу“. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 768.

⁵³³ Ле Мерлен, француски писац, који се интересовао за југословенске опозиционаре у борби против диктатуре краља Александра. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 163.

⁵³⁴ Хиларин Фелдер (Hilarin Felder, 1867–1951), немачки католички писац, активан тридесетих година 20. века. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 356.

одиста сачували хришћанство од декаденције. Нарочито францисканци и доминиканци.

Тим поводом размишљам о нашем положају у странци. Моји пријатељи ме силе да оснивамо нову странку. Дошли би, кажу, нови елементи. Створили бисмо нешто веће. Нешто велико. У Савез земљорадника неће да уђу. У нову земљорадничку странку, или социјално-сељачку странку би ушли. Ја се опирем цепању. Не верујем да би наша нова странка била велика. Не верујем ни да би била левија од данашње. Бојим се чак да би била господскија, деснија. Пришло би много интелигенције и варошана. Али сви они мало народа доводе. Нарочито мало сељака. Надају се да сељаке доведем ја. Али питање је да ли би сељаци пошли за једном групом која би изишла из странке. Питање је да ли би туђи сељаци (радикали, демократи) пришли новој странци. Можемо изгубити старе а не добити нове. Шта онда?

Али, ломићемо се годинама са људима који нас не трпе и са којима се не слажемо. Губићемо време и снагу у међусобним зађевицама и сукобима. А спутаваће нас и идеолошки. Ја одговарам: Мислите да ћемо се лакше сложити и више волети са Јашом Продановићем и [Драгомиром] Иконићем?⁵³⁵ Са Драгишом Цветковићем⁵³⁶ и Војом Јањићем⁵³⁷ јер ми не

⁵³⁵ Драгомир Иконић (1883–1957), учитељ, на универзитету у Цириху завршио студије педагогије и психологије, а 1913. одбранио је и докторску дисертацију. За време Првог светског рата, у Француској, издаје *La Patrie Serbe*. По окончању рата враћа се у Београд и ради као референт за наставу у Министарству просвете, а затим постаје и професор Треће београдске гимназије. Ипак, љубав према новинарству и политици остала је његово трајно опредељење; од грађанске левице, као генерални секретар Републиканске странке, до профашистичке деснице и као министар у влади Цветковић–Мачек 1941, завршиће своју политичку каријеру. После Другог светског рата, на иницијативу Јаше Продановића, ослобођен је кривице. Био је сарадник у часопису *Наша школа* и у политичким листовима *Одјек* и *Република*; за Издавачку књижевницу Геце Кона радио је преводе са француског, енглеског и немачког језика. – Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, 104.

⁵³⁶ Драгиша Цветковић (1893–1969), новинар, политичар, више пута градоначелник Ниша. Члан Народне радикалне странке и Југословенске радикалне заједнице; министар вера уочи Шестојануарске диктатуре, а кнез Павле га је поставио за председника владе уместо Милана Стојадиновића, у фебруару 1939. Са Мачеком је постигао споразум о стварању Бановине Хрватске, а 25. марта 1941. потписао је споразум о приступању Југославије Тројном пакту. – Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, 374.

⁵³⁷ Воја (Јанић) Јањић (1890–1944), један од најпознатијих сарадника „корупционаша“ Николе Пашића. Иако је био свештеник, скоро искључиво се бавио политиком. Био је министар вера за време Краљевине СХС. Покушао је са политичким радом и у време Шестојануарске диктатуре, стварајући Радикално-социјалну странку. У току Другог свет-

знамо ко ће све правити савез са нама. И зар се нећемо сломити правећи сами и без средстава своје организације? А ти што сада зазиру од данашњег вођства, видећете, да ће се пре сложити са њима него са нама, јер су им ближи, и национално и социјално. Наша је улога да будемо квасац и мотор у земљорадничком покрету. И ми ту улогу морамо и даље вршити. Ко хоће да ради са сељацима, у политици и у задругарству, он ће нам прићи. Наш левичарски став биће му гаранција, ако му такве треба, гаранција да је покрет борбен и напредан. И најзад, хоћу да видим шта доносе ти људи. Ако су појединци, руководићемо као група са појединцима. Ако су група, разговор ће бити другачији. Нека прођу и једни избори у оваквој констелацији, па ипак ништа није изгубљено. Овај покрет је велика историјска ствар. Не може се измајсторисати ништа на брзину. Ако се измајсторише, брзо ће се распасти, чим буде на власти, или ако опозиција потраје дуже.

Петак, 9. децембар 1932.

У осталом, настављам своје размишљање о односима у странци, до сада немамо никаквих начелних разлога да цепамо. Они признају да је наш покрет аграрно-социјалистички, да мора бити федерација и република. Гласно све то не смеју да кажу, али говоре пред све већим бројем и све гласније. Они су опозиционари као и ми. Чак је међу њима мањи број симпатиста режиму од 6. јануара. Лични сукоби не могу бити разлог за цепање. Чекајмо да направе грешку, да оду у владу, да се обрукају. А они ће све то учинити. Или је још вероватније да, од страха, никад ништа неће направити. А не могу дуго чекати, јер су у годинама, и јер желе власт, као што жена у критичној периоди хоће човека, хоће ма каквог, јер јој се замути поглед. А нека би само хтела, а нема снаге да узме, и тако остари чекајући. Они су људи без снаге, без вере, без замаха. На челу им је један неодлучан човек „политички магарац“, рекао је Милорад Марковић.⁵³⁸

ског рата подржавао је покрет Драже Михаиловића. – Д. Јовановић, *Политичке усвојене*, књ. 12, 108.

⁵³⁸ Милорад Марковић (1889–1962), земљорадник из Свилеуве у Посаво-тамнави, учесник балканских ратова и Првог светског рата, носилац бројних ратних одликовања, међу којима и Карађорђевог звезде. По повратку из Првог светског рата прикључио се Савезу земљорадника, поставши један од његових лидера у Подрињу, а неприкосновен у Посаво-тамнави. Посланички мандат изборио је на изборима за Конституанту 1920. и на изборима 1931. и 1938. године. Био је у два мандата и председник општине Свилеува. У Народној скупштини се нарочито залагао за веће старање државе о сељаштву, да се више пажње посвети развоју земљорадничког задругарства, отварању нижих и средњих

„Политички Хајинет“, рекао је Миша Милошевић. То долази на једно око и мисли на Буридиновог магарца. Милана Гавриловића даве скрупнули, не поштења, него старха. Он ће погинути од комбинација. Али, ми немамо право да због тога ствар пресечемо преко колена. Не раде они, неодлучни су и неспособни. Радимо ми, одлучимо ми, покажимо им своју способност. То је било до сада наша формула, и она се добро показала. Издавали смо *Раг*, који је био бољи од *Села*. Издавали смо књиге и брошуре. Писали у *Календару*. Држали зборове и водили агитацију. радили после 6. јануара. Издавали летке. Правили нацрт Нове власти. Приредили велики процес. Они су гунђали, нападали нас, одрицали се нас. А ми смо радили. Расли у народу, добијали све више угледа.

Да ово не може вечито да траје, примећује Миша или Миодраг. Неће вечито ни трајати. Ми ћемо толико ојачати, да ће наша акција бити главно, њихове споредно. наши људи ће бити толико у покрету, да ће они бити гости а ми домаћини. Они Индијанци и староседеоци, а ми Американци-досељеници. Нове, али праве газде.

Радимо, дакле, ми, а они нека гунђају. Говоримо, пишимо и објављујмо, ширимо у народу, а они нека се одричу нас и тога што пишемо и говоримо. Највише путујмо. Или ће усвојити наше методе, како су покушали, и онда ћемо бити заједно. Или неће хтети или моћи да усвоје, и онда је све наше.

Али то је страшна гњаважа. Непрестано прелажење.

Истина је. Али шта није гњаважа и где нема прелажења? Живот и рад са људима је само то. Живаца треба имати. Ја их имам више него они. Морате и ви имати.

Јелашић предлаже исту технику. Нипошто не излазити из Земљорадничке странке: коме је тесно и кога жуљи, нека иде. Не сматрати себе ни групом, ни фракцијом, ни крилом, ни левицом, већ странком: ми смо земљорадници, прави земљорадници. Тако и јесте. Наш рад је највише у складу, не само са програмом, већ и са духом странке и са њеном традицијом. По свему томе, та странка је социјална (скоро социјалистичка), она је врло широкогрудо национална, никад није била српска. Зар нас годинама нису гонили као комунисте и радићевце. Зар у Босни нисмо изгубили зато што нисмо били довољно србасте? Зар наша група није била једина која није гласала за Видовдански устав. Најзад, у политичком погледу, ми смо најлевији. На Двору само наш претставник није позван. Останите, дакле, верни свему томе. Ко остане веран, [недостаје завршетак реченице]...

Недеља, 11. децембар 1932.

Имају право они из Министарства правде што се у поверљивом акту буне против мене: „Злоупотребљује, вели, посете“. Иако не мојом кривицом, истина је. За 60 дана, од 8. октобра до 9. децембра, имао сам 64 посете, не рачунајући децу. „Мотрити строго на њега, јер може да додаје и да прима писане ствари без центуре.“ Већ и цензура има доста посла с њим. Јуче сам на пример добио 10 поштанских карата и једну упутницу. Ово је послао 30 динара Божа Милић из Буковче, да се нађе брату у невољи. А у карти објашњава да славују који пева у крлетци слободни другови треба да дођу у близину и утеше га. Не каже да му треба и које зрно у кљуну донети. Не каже, али то чини, он сиромах, на ово тешко време, кад се читава овца даје за 30 динара. Од мене тражи само једно, то ми ставља у аманет, ако будем на слободи кад он умре, да му дођем држати посмртни говор. Још једна занимљива карта, за коју ми Пера каже да је урамим за своју собу, од чика Алексе Нешића,⁵³⁹ „старог борца“ из Великог Села код Пожаревца, првог сељака апстинента, оснивача наше странке. Ево шта пише 4. децембра, сигурним младићским рукописом: „Г. Јован Жујовић⁵⁴⁰ у млађе доба често је ишао на своје пољско добро, које се сада, као и сва пољска добра, претворило у пољско зло, јер су порези и прирези већи од прихода. Увек је носио хлеб и хранио тамо везаног пса. Сусед, имућан сељак, рећи ће: ‘Г. Јово, наредите да пусте пса, а да привежу мене, да се сит хлеба наједем.’“

пољопривредних школа, сузбијању корупције и зеленаштва. У Другом светском рату, као резервни коњички мајор, заробљен је у априлу 1941. и одведен у логор Оснабрик у Немачкој. Одан династији Карађорђевића и монархији, није се из заробљеништва вратио у Југославију, већ је до краја живота остао у Немачкој, као политички емигрант. – Момчило Исић, *Милорад Марковић 1889–1962*. Од сеоског газде до политичког емигранта, Свилеува 2019.

⁵³⁹ Алекса Нешић, сељак-политичар из Великог Села код Пожаревца, крајем 19. и почетком 20. века. Био је радикал, па самосталац, први је гласао „за краља Петра I, грађанина слободне Швајцарске републике“, као народни посланик на слово А. Отворио је сеоску читаоницу, једну од првих у Србији. Био је трезвењак. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 224.

⁵⁴⁰ Јован Жујовић (1856–1936), геолог и петрограф, професор Београдског универзитета, академик и председник СКА, члан многих иностраних друштава и академија. Основао је и био доживотни председник Српског геолошког друштва, Минералашко-геолошког завода и Геолошких анала Балканског полуострва; основао научну српску геолошку школу. Био је министар просвете и спољних послова Краљевине Србије. Гл. дела: Геологија Србије, I и II, Топографска и петрографска геологија, универзитетски уџбеник Општа геологија и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 789.

Кад бих знао кога, ја бих молио да Вас пусте и да ухапсе мене, да се хлеба наједем.’

Волимо и чувајмо Југославију, која нема ђавољих острва, прашума и џунгли.

Тада свакако не би желео горњу размену.

Све поздравља А. Нешић“

Остале карте шаљу: Драгић Весковић,⁵⁴¹ мој кум из Чачка, кога жена зове да се помире, кумови Десимирка и Добросав Николић⁵⁴² из Пирота; Милан Ђурчић из Старог Сивца, пре поласка у Стапар; Стева Недељковић⁵⁴³ из Војке; др Б[оривоје] Пањевац,⁵⁴⁴ статистичар из Београда, не може да ми пошаље друге примерке [Попис становништва] Југославије по вероисповестима, које сам тражио за државника Хаџију; др Радоје Мијушковић са Уба, јавља да моје карте сељацима чине добро; Душан Борисављевић, из Пријепоља, пише из Косовске Митровице, где је срески економ. И најзад, од Социолошког међународног института у Паризу, нов статут и списак свих чланова, међу којима из наше земље видим, поред др Иве Пилара⁵⁴⁵ и Живојина Перића,⁵⁴⁶ и своје име.

Али, то са поштом је већ обично. Пишем четири карте дневно, осим недеље. Добијам некад мало мање, око 20 недељно, некад више. Али јуче

⁵⁴¹ Драгић Весковић, родом из Ракове у љубићком срезу, правник, судија, новинар, дописник Политике. – Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, књ. 12, 44.

⁵⁴² Добросав Николић, син сиромашног пиротског обућара Цупоње. Најпре учитељ, затим правник, судија, председник среског и окружног суда. Био је леви земљорадник од почетка. Храбар и одан борац. Био је заменик члана ГО НСС 1940, а члан ГО 1945. Одличан говорник, способан за рад са сељацима. Попустио је 1946. под притиском и претњама нове власти, али није могао да издржи такав преокрет, па се разболео и убрзо умро. – Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, књ. 12, 227.

⁵⁴³ Стева Недељковић, леви земљорадник из Војке. – Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, књ. 12, 223.

⁵⁴⁴ Боривоје Пањевац, Врањанац, статистичар, писац бројних студија по домаћим и страним часописима. Докторирао је у Паризу. – Д. Јовановић, *Полијичке усјомене*, књ. 12, 243.

⁵⁴⁵ Иво Пилар (1874–1933), хрватски правник, историчар, публицист, филозофски писац, правашки политичар, утемељитељ хрватске геополитике књижицом *Полијички земљојис хрватских земаља*. Докторирао је у Бечу, а на престижној париској Ecole de droit слушао је предавања којима је проширивао своје образовање. Посебно је значајно његово дело *Јужнословенско питање*.

⁵⁴⁶ Живојин Перић (1868–1953), правник и политичар; професор Правног факултета у Београду, академик СКА. Радио је много на грађанском праву, а нарочито се бавио проучавањем права породичних задруга у Србији. Гл. дела: *Задружно право*, *Границе судске власћи*, *један појед на еволуционистичку правну мисао*, *Грађански судски постојак*

је било право чудо са посетама. 13 посета за Перу и мене, од којих једна из Загреба, а једна из Пирота, остало Београђани. Већ пре комисије која затвор обилази недељом у 10 сати, позвали су ме на састанак. То је Богољуб Братић, на путу за Београд, хтео је да ме види. Ја му кажем да позове и П[етра] Баковића,⁵⁴⁷ јер овај му не би опростио. Зове га, али је већ касно. У десет минута пред 10, морали смо прекинути, због комисије и због Богољубовог воза.

Каже ми да је „пунктација“ и у Загребу примљена хладно, као и у Београду, само из других разлога: Тамо налазе да је недовољна. Франковци су бесни на Будака што је тако помирљив. А онај уметак „враћајући се на 1918. као исходну тачку“, тражио је изрично А[нте] Трумбић.⁵⁴⁸ (Грдне ли ироније. Уместо да се стиди, и да, што каже Јелашић, изиђе напоље кад се говори о 1918.). Корошец је издао налог да се „пунктација“ прими у Словенији, и сада он у Београду држи везу са Блоком. Био је и код краља, и овај му је рекао да могу разговарати, без обзира на резолуцију. Мачек је задовољан нашим држањем и говорима на суду, а за мене је рекао да сам двоструко кажњен: затвором и Бакотићевом гњаважом.

После комисије, опет ме зову. Сада и Перу [Поповића]. Тамо два Перина брата, Настас и Реља, затим Петар Бојовић, стари Крлежин пријатељ са својом вереницом, пољкињом (или како ме Бакотић исправља пољакињом) г-ђом Нином, која је била жена секретара социјалистичке странке. Он је умро од туберкулозе, а она је своју златну косу, насмејано лице и тањушно тело донела нашем неизмерном Ужичанину, добром и племенитом човеку. Дошли су после мој брат [Александар] доктор, Санда Шустер из Пирота, чича Веско и његова жена. Нјзад: Сергије Матић⁵⁴⁹ и његова свежа и грлата Мира. Било нас је 12 одједном. То се сигурно није видело од дана кад је др Милан Костић основао ову Кустодију Хонесту...

(коаутор професор Аранђеловић), *Специјални гео грађанској права, О уговору*, о продаји и куповини и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 2, 966.

⁵⁴⁷ Петар Баковић, Херцеговац, студент; у митровачком затвору 1932. и 1933. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 21.

⁵⁴⁸ Анте Трумбић (1864–1938), адвокат из Сплита, политичар; посланик у Далматинском сабору и у Царевинском већу. За време Првог светског рата, као председник емигрантског Југословенског одбора у Лондону, са Николом Пашићем потписао је Крфску декларацију; у Краљевини СХС министар спољних послова; после оставке приступио је, 1924, Хрватској републиканској сељачкој странци. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 637.

⁵⁴⁹ Сергије Матић, Зајечарац, инжењер, хидротехничар. Леви земљорадник. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 187.

Уствари ништа. Мало информација. Више породични разговор. Вести из Пирота. Студенти су неактивни. Учитељи врло одушевљени. Најбољи од студената Латин син: пијан од радости што сам му пријатељ. Сељаци долазе често. Не пишу, јер не знају да ли се сме. Улази и адвокат [Војислав] Вујанац⁵⁵⁰ и Вл[адимир] Симић,⁵⁵¹ али нећемо у овој гунгули, већ остављам са њима разговор за после подне. Чуо сам да долазе и верујем да је нешто озбиљно. Два лепа човека.

Понедељак, 12. децембар 1932.

Јуче по подне, дакле, разговор са Вујанцем и Вл[адимиром] Симићем, почели смо одмах после три. Ишло је све до после пет. Врло пријатан сусрет. Симић је одговорио на моје писмо; Вујанац није, и зато се извињава: Није стигао да напише како ваља. Има занимљивих новости. Био је ту скоро, пре 10 дана, у Паризу. Тамо је остао 20 дана, и био је дуго са Светозаром [Прибићевићем]: разговарали су 13 сати. Светозар је написао књигу од 300 страна, где се разрачунава са краљем Александром, објављује документа до којих је дошао као министар унутрашњих послова, нарочито о Солунском процесу. (Зацело и онај телеграм Љубе Јовановића⁵⁵² о коме сам Радивоју причао још септембра 1924 и у коме се датум атентата премешта.) Књига је већ преведена на стране језике и сада ће се штампати. Читао му је извесне одељке. Светозар је републиканац, неповратно је раскинуо све везе са краљем. „Република је, вели, неизбежна. Да ја нисам председник Сељачко-демократске коалиције, ја бих са целом својом странком пришао вама, уписао се у вашу странку...

⁵⁵⁰ Војислав Вујанац, адвокат, потпредседник Републиканске странке, адвокат Народне банке. За време Другог светског рата био је у штабу Драже Михаиловића, затим у логору на Бањици, где је и умро, разочаран. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 49.

⁵⁵¹ Владимир Симић (1894–1974), син књижевника и дипломате Светислава Симића. Доктор правних наука. Био је један од потписника декларације начела Југословенске републиканске странке, 1920. године, поставши, касније, члан њеног Извршног одбора, а затим и генерални секретар. Постао је, 1936, председник Адвокатске коморе. За време окупације налазио се у заробљеништву у Немачкој. По завршетку Другог светског рата пришао је новом режиму. Био је народни посланик, председник Савезног већа Народне скупштине ФНРЈ, судија Уставног суда. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 305.

⁵⁵² Љубомир Љуба Јовановић (1865–1928), историчар и политичар, професор Велике школе и Универзитета у Београду, академик. Припадао је Народној радикалној странци, био је министар иностраних дела у Краљевини Србији, а у Краљевини СХС председник Народне скупштине. Један је од историчара на прелазу 19. у 20 век који је у српску историографију унео критички метод. Гл. дела: *Историја српског народа*, Ратовање Херцег Стјепана са Дубровником и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 987.

Хрвати неће ништа учинити без мене.“ То су његове равне изјаве. А његови људи, уверавају Симић и Вујанац, хоће и овако да приђу нама. Шта је са Хрватима? питао је.

И ту је све у реду. Готово је. Био је наш један старији, врло угледан човек, речит, духовит, познаник Трумбићев. Овај је и желео да он дође. (Ја помишљам на Јована Жујовића, али ништа не кажем.) Изузетно за нас је учињено: примили су их све скупа, цело вођство. Било је врло срдачно, весело, Било је грљења и љубљења.

Јесу ли се изјаснили за републику? питам.

Било је речи о федерацији и републици. Речено им је да ми прихватамо и једно и друго. Они су се томе радовали. Њих наш човек није ни питао, јер је претпостављао да је то јасно.

Требало је да пита, јер се то не претпоставља. Не што Хрвати не би хтели републику, него што су можда готови да још раде и са монархијом. Кад сам ја разговарао са Мачеком, он ту сарадњу није искључивао. Највише би, разуме се, волео ако би одмах имао пред собом једну снажну, једну организацију у Србији. И то, рекао је мени, сељачку. Док то не буде, он ће разговарати са представником војне силе, и док је то краљ, са њим. Тај разговор ће бити привремен, и донеће неку нагодбу, неки модус вивенди. Али то може трајати неколико година.

Ове моје речи, управо ове идеје, изражене другим речима, Вујанца су тешко погодиле, нарочито кад сам му рекао да, по мојим информацијама, краљ сада спрема нов устав (То су и они чули од Слободана [Јовановића]),⁵⁵³ и да тај устав има бити федералистички (То нису чули). Ја знам да је Хрватима главно национално питање, њихово питање, знам исто тако да је краљу главно круна. Могу ли они да се сложе? Хрвати не искључују ту могућност: Краљ исто тако. Он још ништа није учинио да онемогући сарадњу са Мачеком. Овај исто тако. Али краљ има помоћ, он може дати Хрватима оно што би им се морало дати. Шта ће онда бити? Понавља се 1925. Хрвати иду у владу, а ми настављамо борбу!!!

⁵⁵³ Слободан Јовановић (1869–1958) правник и историчар, професор Универзитета у Београду, члан и председник СКА. Написао је велики број дела, студија и расправа. У влади Душана Симовића, од 27. марта 1941, био је потпредседник, а у Лондону, једно време, и председник емигрантске југословенске владе и заступник „министра војске“ Драже Михаиловића, коме је пружао подршку. Осуђен је у одсуству, на процесу Дражи Михаиловићу. Умро је у емиграцији. Гл. дела: О суверености. Основи правне теорије о држави, Светозар Марковић, Макијавели, Друга влада Милоша и Михаила, Влада Милана Обреновића, Уставно право Краљевине Србије и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 989.

Вујанац ме уверава да су за годину дана ствари врло много напредовале. Ја то не поричем. Али истичем оно што је стално: да је Хрватима главно њихово питање. И да они не могу чекати док ми у Србији будемо готови. Бришем све информације, али ово двоје остаје.

Они су мислили да је у пречанским крајевима све готово, и да сада Србија треба да уђе у републиканско коло. Јаша их је послао да виде мене, јер верује да сам ја најближи. Жао му је што до сада никада нисам отишао њему, али он, вели, цени моје поштење, способност и енергију. Они желе да се наша странка, или бар левица, изјасни за републику, а они би прегледали свој програм и у социјалном погледу га прилагодили нашем. Да се направи један републиканско-сељачки блок, на супрот блоку Давидовић–Станојевић, који би био спреман да прими власт и од краља.

Мени је, велим, врло важно да знам да ли ће Хрвати ма шта и ма кад примити од краља. Ако они још нису дефинитивно раскинули с њим, ја се не могу изјашњавати за републику. Јер ако су они још готови да сарађују са краљем, а ја се пре тога изјасним за републику, тиме се онеспособљавам за рад са њима као са сељачком странком, а мени је то најважније. Вама република; мени сељаштво. Затим, имам други разлог, унутрашњи односи у Земљорадничкој странци. Ако се ми левица изјаснимо за републику, расцеп је готов, а то наши десничари једва чекају. Али то задовољство нећемо приредити Милану Гавриловићу све док не будемо сигурни да имамо већину чланова уза се. А онда ће они сами отићи, или ћемо их искључити.

Моји разлози су их дубоко импресионирали. Додао сам: Шта је са Словенцима? Ја чујем да је Корошец сагласан са Мачеком, али и то да је био у Двору, где му је речено, да се, и поред пунктације, може са Загребом разговарати. И то их импресионира. Најзад, треба ли ја и моји другови да се одвојимо од сељачке масе српске и хрватске, а то ће и бити ако се пре времена изјаснимо за републику и изложимо се немилосрдном гоњењу. Или је боље да ми у тој маси останемо, као квасац у тесту и вршимо свој досадашњи и још већи утицај.

Рекли су ми да ме разумеју, и да одобравају моје држање. А ја сам их замолио да се обавесте у Загребу и у Београду, па да мени јаве. Главно ми је извешће из Загреба. Јер бих ја у томе случају имао снажан аргумент, и имао бих наслон за случај разлаза са десницом: ушли бисмо у СДК. Ми земљорадници смо иначе више пречанска него србијанска странка.

Уторак, 13. децембар 1932.

Данас опет гужва пред мојим голом, да се послужим језиком којим говоримо од 3-4 по подне, кад младићски гурамо лопту, сви осим Баковића и Хаџије. Први је начелни противник ногомета, а други не говори са већим делом играча. Гужва кажем. Али у заповедничковој канцеларији, у девет часова, Вељко Ковачевић, студент, доноси вест о студентским демонстрацијама јуче. Већ из *Правде* и *Хрватској листи* (осјечког) знали смо шта се десило у почетку. Проф. Тарановски⁵⁵⁴ је тражио већи мир на часу, док се студентима чинило да је баш његов час најзгоднији за мало галаме. Кад је узео индекс једном ученику, настала је гужва у којој [Милан] Бартош,⁵⁵⁵ уздајући се у своју снагу више него у свој ауторитет, извлачи три студента и одузима им индексе. Ларма и демонстрирање се продужило сутрадан. 8. децембра студенти су пустили један страхан летак против Бартоша. Њега називају најружније: сраман, подао, улиzca и човек без икаквих скрупула, назови професор, осведочени агент диктаторског и шестојануарског режима Милана Сршкића, покварен човек, уз то потпуно неспособан, човек прљаве прошлости, а још срамније садашњости, недорасли полутан. Позивају „колеге и каменице“ да му се не допусте даља предавања и опстанак на Универзитету. Чим је тај летак изишао, полиција је ухапсила пет-шест студената, првака, међу којима Милована Ђиласа⁵⁵⁶ и Николу Лопичића⁵⁵⁷ – Црногорце. У 12 је сазван збор да се протестује против

⁵⁵⁴ Тодор Тарановски (1875–1936), професор словенских права на Универзитету у Београду, академик СКА. Гл. дела: Начела законитости у законнику Стефана Душана, Душанов законик и Душаново царство, Задатак и методе историје права, Историја српског права у Немањинској држави, Увод у историју словенских права, Енциклопедија права и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 553.

⁵⁵⁵ Милан Бартош (1901–1974), професор Правног факултета у Београду, члан САНУ, МАНУ и ЈАЗУ и дописни члан САЗУ; члан Комисије ОУН за међународно право и члан Института за међународно право. Био је главни правни саветник у ДСИП-у до 1962; од 1945. члан југословенских делегација на заседањима ОУН. Гл. дела: Експозе о међународном трговачком праву, Коментар меничног закона, Из међународног приватног права, основи приватног права, Правни положај странаца (коаутор Борко Николајевић) и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 197.

⁵⁵⁶ Милован Ђилас (1911–1995), политичар, публицист и књижевник. Члан ЦК КПЈ; члан Политбироа ЦК КПЈ, савезни народни посланик, министар без портфеља и председник Савезне народне скупштине. После VI конреса КПЈ критикује Савез комуниста, приближавајући се позицијама грађанског либерализма. Због тога је на Пленуму ЦК СКЈ, у јануару 1954, као ревизиониста, смењен са свих функција. Због даљег антисоцијалистичког иступања два пута је осуђиван на казну затвора. Гл. дела: Бесудна земља, Нова власт, Разговори са Стаљином, Несвршено друштво, Сећање једног револуционара, Тито – прича изнутра, Успон и пад, Пад нове класе и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 700.

⁵⁵⁷ Никола Лопичић, црногорски студент-комунист 1932.

тог хапшења и против борбаша. Највише правника. Нешто и других, мада су на улазу прегледали индексе. Чиновници факултета су дебордирени, и збор ће се држати у аули нове зграде. Комунисти су против збора. Он ипак почиње. Први говори Мане Вукобратовић,⁵⁵⁸ затим Мирко Томић, и онда редом пуно њих. Већ први прелази са Бартоша на укинуту аутономију Универзитета, те на моје уклањање. Кажу да је манифестација у моју корист била врло бурна и једнодушна. Веће ми сатисфакције, веле, не треба. Декан Ж[ивадин Живан] Спасојевић⁵⁵⁹ се појавио и покушао да их умири, али није успео. И даље су викали: Живео наш идејни вођа! Доле Бартош! Напоље с њим. Ђаво је надесио Бартоша да се појави са Милутином, другим омраженим човеком. Студенти су их напали. Милутина изударали на мртво име, а и Бартош је изгледа добио. Једино су хтели да чују Милана Жујовића,⁵⁶⁰ који их је позвао да формулишу своје захтеве, па да се разиђу. Они су онда донели резолуцију, којом се тражи да Бартош буде удаљен са факултета. Жујовић је повео одбор студената пред декана са резолуцијом. Декан није хтео да је прими, али је рекао да ће Савет решавати о њиховом захтеву. Тако се ствар завршила јуче.

Данас је Дафне дошла са Даном и Мишом, да овде прославимо њен рођендан. Улази у шесту годину, а још је прилично мала и понаша се као беба. Неће да говори правилно, мада може да изговари **р** и **ж**; мази се. Слатка је и мила. Њене очи су још увек плаве као небо, а све је бело и розе. Све више личи на мене и на моју мајку. Питам да није размажена. Кажу да је врло послушна, и да се врло лако мири са оним што јој се нареди или забрани. Мене није напуштала ни пет минута. На мојим коленима, а обема ручицама држи ме за образе и милује. Ипак, неће да остане овде кад је затвореник пита; боји се затвора. Пуштали су је у новој Главњачи у моју ћелију, а била је и у Окружном суду. Овде није видела како је унутра. Она и Бојка су утрчале до пола баште Бојку ми хвале. Добро учи и послушна је. Послала ми је недавно на комаду хартије писмо откуцано на машини. Куцала је директно, и то јој је изгледа први пут; врло је лепо. Кратке реченице, сасвим добре. Дана је с њом задовољна. Ипак је добро што нису синови.

⁵⁵⁸ Мане Вукобратовић, Личанин, београдски адвокат, десни земљорадник.

⁵⁵⁹ Живадин Живан Спасојевић (1876–1938), професор грађанског права на Правном факултету у Београду.

⁵⁶⁰ Милан Жујовић (1900–1988), професор Правног факултета у Београду. Сарађивао је са професором Михаилом Илићем у покрету Напред. Под окупацијом је одбио да потпише антикомунистички проглас Недића и Јонића. Предавао је на факултету и после ослобођења, али је уклоњен после осуде због веза са емигрантима. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 96.

Дошао је са њима Добросав Томашевић. Поправио се у лицу. Жали се да га нису позвали на конференцију од 6. новембра. Зато више не иде код њих. Ја му кажем да иде Јоци, и да протестује. Звали Воју Ђорђевића и Ђорђа Јевтића,⁵⁶¹ [Гвоздена] Бирчанина,⁵⁶² Ђуришића и кога све не. Док је ишао у канцеларију Драгише Здравковића био је добар, чак и после 21. марта 1931. Али од кад је био са нама у Крагујевцу не ваља. Ако је крив, нека му се суди. Али и свима да се суди. Дотле, он је члан странке, и чак члан Главног одбора. И још увек његов председник! Он пристаје да иде. Слично каже и за Миодрага, који неће да види Милоша који је пуштен.

Среда, 14. децембар 1932.

Моја преписка је врло интересантна. Али властима се не свиђа. Јуче је судија др Ухрин показао Дани акт из Министарства правде у коме се наређује да се обрати већа пажња на моју пошту. Судија сумња да је она изнела одавде неко писмо. Уопште је незадовољан: грдну главобољу му задаје моје бављење овде. Посете, писма која одлазе, писма која долазе, али нарочито посете. Око 11 сати је бануо у заповедникову канцеларију, и одиста је нашао гомилу: седе г-ђа Јелашић и њен муж, Дана и Дафне, Добросав и Пера, а на сред собе стојимо Миша, Вељко Ковачевић и ја. Заповедник и Расимовић тобоже слушају, или баш и слушају, али какве користи. Судија је сав црвен. Не поздравља. Бесан је. Не може то тако. Мора се уредити. Разговори ће се водити у једној засебној соби, у самом затвору (у соби где сам ја до сад био, бр. 4), и то по партијама, а не сви заједно. Добро. И то ћемо видети и издржати.

Заповедник ми предаје пошту, пред њима. Они се чуде. Стигао и пакет новина од *Vlin-a*; нов лист *Magi Anne*, првих 6 бројева. Нова формула; врло интересантно. Фотографија и фотомонтажа. Политичке козерије, живо и духовито. Пише велико писмо Година. Пише занимљиво и важно Бранко Чубриловић⁵⁶³ из Бања Луке. Извињава се што десетак-петнаест дана није

⁵⁶¹ Ђорђе Јевтић, сељак из Шутаца код Белановице. Десни земљорадник, противник интелектуалаца, нарочито левичара. Сарадник Воје Ђорђевића, постао је и председник општине. – Д. Јовановић, *Полишичке усйомене*, књ. 12, 110.

⁵⁶² Гвозден Бирчанин, из Суводања код Ваљева, леви земљорадник, члан ГО НСС 1945. – Д. Јовановић, *Полишичке усйомене*, књ. 12, 27.

⁵⁶³ Бранко Чубриловић, лекар и политичар; у Савезу земљорадника од оснивања, биран за народног посланика 1927. Медицину је студирао у Прагу. Дуго је радио у служби Социјалног осигурања. Није допуштао да се искључе левичари из Савеза земљорадника. Преговарао је са Драгишом Цветковићем око уласка у владу и без одобрења странке; у владу је ушао у августу 1939, што је Милан Гавриловић накнадно одобрио. Изашао је

писао. Суђење му се одложило, јер сељаци сведоци нису дошли. Било му дете болесно. „Незадовољан сам нашим (у Београду – вођство СЗ). Путе. Никад да се јаве. А толико имамо једно другом да саопштавамо. У Загребу сам често. Нуде људи своје срце, само нема ко од нас да га прихвати. Тако је то увијек код нас.“ Нада се да смо ми овде добро, и да пуно разговарамо. Њему долазе доста сељаци, којима је све теже. Говоре о ‘старим пријатељима и другарима, и чекају нас да на пролеће осјете њихов глас, снагу“. Иначе, све се умотало у зимско сидро па спава.“

Такви су и остали извештаји. Тешко је, али покрета нема. У Београду се опет очекују промене. Краљ је позвао на саветовање команданте партија. А заседаће и Мала Антанта. Јосиф Костић⁵⁶⁴ је стално тамо. Вероватно ће краљ нешто спремити и понудити политичарима. Ако не прихвате они, даће власт Јосифу, који се спремио да буде гори од Петра [Живковића]. Али је сада доцкан за такве керефеке. Питање је јасно постављено, и мора се озбиљно решавати. То је истина. Али истина је ово: опозиција је разбијена и неспособна да краљу наметне своје решење. Она свога предлога за решење и нема. Прибићевић запео као обично: све или ништа. Мачека тероришу франковци. Радикали хоће власт, целу власт, више од половине имају, па би и остатак. Са њима ће [Мехмед] Спахо,⁵⁶⁵ а можда и Корошец: њих се боји мање него Хрвата, а опозиције доста беше. Давидовић би хтео да буде демократија, али

из владе кад је одлучено да се приступи Тројном пакту, да би поново ушао 27. марта 1941. У току рата био је у емиграцији, из које се вратио већ у јануару 1945, утичући да Савез земљорадника уђе у Народни фронт. Био је савезни посланик, прво кооптиран, а затим изабран у Већу народа за Босну. Водио је бању Теслић, одакле се преселио у Београд. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 382.

⁵⁶⁴ Јосиф Костић (1877–?), Лесковчанин. Учесник је Мајског преврата 1903, да би, у сукобима завереника, постао противник Драгутина Димитријевића Аписа, и, уз Петра Живковића, најистакнутија личност Беле руке. Учесник балканских ратова и Првог светског рата. Од генерала Милоша Васића, заступника команданта Прве армије, приликом реорганизације српске војске, у октобру 1916, добио је изузетно неповољну оцену, због чега је био распоређен, прво, у Ађутантско одељење ВК, а затим за судију Великог војног суда. По завршетку Првог светског рата био је командант прве подофицирске школе, командант Моравске дивизијске области, командант Дринске дивизијске области, управник Војне академије, командант Пете армијске области. Пензионисан је, по молби, 31. августа 1938. После пензионисања именован је за сенатора. У влади Милана Недића био је министар ПТТ 1941–1944. По завршетку Другог светског рата проглашен је за ратног злочинца. Умро је у иностранству, као политички емигрант. – Mile St. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 2009, 184, 185.

⁵⁶⁵ Мехмед Спахо (1883–1940), политичар, оснивач и председник Југословенске муслиманске организације од 1921; са Стојадиновићем и Корошцем основао је, 1935, Југословенску радикалну заједницу; био је члан више влада Краљевине СХС / Југославије. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 451.

милошћу одозго. А то не може. Јоца има своју мисао, и она је исправна, али нема своје воље, што је штета, али је тако. Ми имамо свој пут, и он је дугачак, али је одређен и прав. Нама је главно економско-социјално питање, али знамо да се прво мора решавати национално и политичко. Федерација пре свега, и што пре, тако кажу и Хрвати: зато смо ми њима најближи. Република чим се буде могло, али не пре свега, како кажу републиканци стално, а Светозар од јуче. Хрвати су овако дефинисали своје становиште: пре федералистичка монархија, него централистичка република. Грол каже обрнуто: пре република у централизму него федерација под монархијом. Јаши Продановићу је свеједно: само нека је република, па била капиталистичка, сељачка или совјетска. Са таквом опозицијом, краљ може да комбинује до миле воље.

А у народу је зло. Из Великог Бечкерека пише озбиљно Никола Радованов: „Земљорадник је свих брига ослобођен... Порез прикупљају од нас без да нас узнемирују. Ако ратар однесе репу фабрици, па преостане који динар (после наплате свих трошкова), фабрика сама однесе новац те нам и порез плати. Продамо ли свиње трговцима, то после утовара новац за свиње бележник прими, те нико не мора о њему да се стара, где ће да га потроши. Кукуруз нам егзекутори сами округе, они се и за утовар постарају. Ако нам се исти не носи, они га сами однесу. Дуван када предамо монополској управи, новац који се за дуван добије одмах се у порез носи. Ко има жита тај меље, па једе лебни леб, а ко жита нема, тај кукуруз троши. „Они који ни једно ни друго немају, а таквих је код нас подоста, ти и не морају да живе...”

Наша левица је добра. Само више стрпљења и више активности. Марко Савићевић је после Београда отишао на Уб и у Ваљево; сви су тамо сложни са нама, и идеолошки и тактички. Сада се Марко јавља из Чачка. А после иде, преко Краљева, на Косово, па у Пећ. После ће, ако буде могао, у Црну Гору. Тако треба сви да раде. Марко даје пример. Гладује, али послом путује.

Уторак, 15. децембар 1932.

Већ је било прошло једанаест, и ушли смо у собе, кад ми заповедник рече да пођем на разговор са неким Поповићем, дипломираним правником. Да ли га познајем? Одмах сам помислио на Ненада [Поповића]⁵⁶⁶ из 1930, од славне генерације којој он даје име. Пред вратима сам нашао

⁵⁶⁶ Ненад Поповић, доктор економских наука. Био је један од најбољих на економској групи 1930. Други светски рат провео је у немачком заробљеништву, одакле се вратио као комунист, поставши члан КПЈ. Ипак, емигрирао је из земље, оставши веран својој природи. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 266.

сасвим другог човека: Миодрага Поповића, секретара Савеза југословенске трезвене младежи. Зачудио сам се. Дошао је да ме посети. Како је у Главној контроли? Више није тамо, већ опет на старом месту у Министарству правде. Божа Максимовић као да још не зна, не дира га. Али, доставиће му већ његови шпијуни. Жена му је наставница у Вуковару, али је на раду у Београду. Распитује како је мени. Ја се интересујем како је добио дозволу. Рекао је судији да је донео поздрав од др Мил[ивоја] Костића.⁵⁶⁷ Судији је, изгледа, казао да је у Министарству правде. Држи се сасвим опортуно. Доноси ми поздрав од др Еда Марковића.⁵⁶⁸ поручио му је да никако не пропусти. Др Едо му је причао о разговору др Штампара⁵⁶⁹ и Светозара [Прибићевића] у Паризу. Овај изјавио да је републиканац, и преко [Андрије] Штампара те објавио свима пријатељима.

Шта, иначе, мисли Едо о ситуацији? – Финансијско стање је такво да ће до неке корените промене морати да дође најдаље за шест месеци. Ново стање ће носити други, али ће га подржавати Мачек и Прибићевић, као лојална опозиција. Који други? Радикали, Корошец, Спахо, можда демократи и земљорадници. А краљ? Он би можда остао. Али установа сигурно остаје. Је ли Корошец био у двору? Тоне зна, али зна да је Спахо

⁵⁶⁷ Миливој Костић (1883–1974), познати хирург, професор Медицинског факултета у Београду од 1921. Учесник балканских ратова и Првог светског рата. Члан Академије за хирургију у Паризу, дописни члан Немачког медицинског друштва у Берлину, почасни члан пољског и чешког друштва, дописни члан Берлинског хирушког друштва и Хирушког друштва Велике Британије и Ирске, члан Научног савета Међународног хирушког друштва. Враћен на катедру и под окупацијом, током Другог светског рата. Делегат ФНРЈ у Интернационалном хирушком друштву од пре Другог светског рата и председник Савеза хируршких секција ФНРЈ у Београду. – *Ko je ko u Jugoslaviji*, Biografski podaci o jugoslovenskim savremeniciма, 338.

⁵⁶⁸ Едо Марковић (1885–1939), агроном, банкар, публицист и јавни радник, трезвењак. Члан Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба; директор државног монополског предузећа за откуп и извоз пољопривредних производа, директор банке. Пуцао је на полицијског агента који је хтео да ухапси његову кћер. Тада је и погинуо. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 181.

⁵⁶⁹ Андрија Штампар (1888–1958), професор хигијене и социјалне медицине на Медицинском факултету у Загребу, први председник обновљене ЈАЗУ, члан САНУ, ректор Свеучилишта у Загребу 1945, први потпредседник Економског и социјалног савета УН 1946, председник Светске здравствене организације у Женеви. Између два светска рата, из средстава Рокфелерове задужбине подизао хигијенске установе; организовао здравствену службу у неколико кинеских покрајина; за време Другог светског рата интерниран је у Грац. Гл. дела: Здравствена политика, Социјална терапија, Социјална медицина, десет година унапређења народног здравља, Здравље и друштво, Хигијена и социјална медицина и др. – *Мала енциклопедија*, књ. 3, 1004.

имао везу са двором преко реис-ул-улеме Маглајлића. То је радио наш трезвењак Дервиш Коркут,⁵⁷⁰ сада намештен код овога. Дакле, то је сигурно. Како је загребачка резолуција примљена у Србији? Углавном повољно. Ујела их је мала увреда о хегемонији, али су разумели да се то морало рећи због франковаца. Приметили су да државна заједница остаје, и то им је довољно. Даје се за право Хрватима, има се разумевања за њихове захтеве. Револта против њих више нема.

Како са републиком? То ће у Србији ићи теже. Краљ има у народу још добрих веза из рата. А код војника и друге интелигенције сматра се он као гаранција да Србија није умрла, иако смо жртвовали име, заставу и друго. Гаранција да нас Хрвати неће сасвим зајашити. Ко је то тако формулисао? Каже ми поверљиво: тако је резонувао црнорукац са Солуна, сада директор штампарије планске, одмах после рата, и зато онда није био републиканац. Сада јесте, и више него то. Али сада тако каже дивизијски генерал Станоје Ристић,⁵⁷¹ противник Пере Живковића, али не краља. Овај ће лично можда морати да се жртвује, јер се је сувише експонирао и завадио са целим светом, али установа ће се сачувати. Иначе смо три народа, па нека буду, вели, три регента, и овај мали нека стоји.

Мени још није јасно зашто је Миодраг дошао, и је ли право овамо, и само код мене. Нуди ми један зајам на дужи рок од 1.000 динара. Ја одбијам, јер мени мало треба, а за моју породицу скупљају другови. Онда ће он, вели, дати Ћосићу. Ништа не кажем. Говори ми о сукобу [Илија] Јелић⁵⁷² – др [Милош Ђ.] Поповић.⁵⁷³ За 60% је, каже, крив Јелић, за 40%

⁵⁷⁰ Дервиш Коркут (1888–1969), библиотекар, учитељ, хуманиста и оријентолог, трезвењачки борац. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 144.

⁵⁷¹ Станоје Ристић, интендантски бригадни генерал, учесник у ратовима 1912–1918. После рата обављао је бројне дужности: в. д. начелника Економског одељења Министарства војске и морнарице, професор војне администрације на Нижој школи Војне академије, у Економској инспекцији; у Интендантском одсеку Саобраћајног одељења Гл. генералштаба; в. д. управника Административне школе и редовни професор на Војној академији; наставник Војне администрације на Вишој школи Војне академије; в. д. управника Интендантске академије и др. – М. S. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, 265.

⁵⁷² Илија Јелић, судија, трезвењак, али силовит Васојевић. Близак рођак Пунише Рачића. Стално се с неким борио и судио. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 112.

⁵⁷³ Милош Поповић (1876–1954), лекар, радник на пољу социјалне медицине; основао је Савез трезвене младежи, Друштво за заштиту југословенске деце у Водену 1917, Савез извидника и планинки, као и прве установе за лечење алкохоличара, и др. У балканским ратовима и Првом светском рату радио је и као хирург. После Првог светског рата био је начелник Министарства социјалне политике и управник клиничких болница у Београду. Оставио је већи број публикација из социјалне медицине. Био је потпредседник Савеза земљорадника, а затим један од лидера Земљорадничке левице и Народне се-

др Поповић. Али је трезвењачком покрету то сметало. На мене апелује да умеравам др Поповића, нека се не удаљује дефинитивно у Загреб. Осећа се несигурним са Јелићем, за кога види да ће се сломити. Али не сме он да га руши, јер га се боји као опозиције. Можда рачуна са мном за у будуће? Је ли то разлог његове посете? Питам га хоће ли се бавити политиком? Неће, јер је то тешко и напорно. А он ипак воли миран и угодан живот. Растајемо се срдачно.

Четвртак, 17. децембар 1932.

Синоћ се Павићу јавио Милан Гаврловић из Лесковца, пошто је био у Ариљу, Пожези, Крушевцу и Алексинцу. Поздравља и „твоје колеге тамо“. И мене не помиње, као и Урош, који се јавио из Беча и Прага, где је путовао по послу Савеза. Павић је, сиромах, сав срећан што му се најзад неко од те господе јавио. Три месеца је скоро овде и још нико није дошао да га посети. Ни Тупањанин не би дошао да није хтео да прави комбинације са левицом. Он им је писао, и молио да дође Крајшумовић, да би га обавестио, јер му се наша обавештења чинила једностраним. Одговорио му је да болује од грипа. Јутрос му дајем да потпише честитку Јоци за Св. Николу. Не допада му се што на крају шаљем израз „поштовања и оданости“. Јоцу он не воли. Не знам зашто. Замера што му није одговорио на карту. Ни Пери није. Ја му данас први пут пишем. Кажем: шеф је. А после: оданост није ништа страшно. Мени Милан Прибићевић свако писмо завршава са „ваш одани М. П.“

Занимљиво је шта Добросав [Томашевић] каже за Милана. Он објашњава његово држање овако: Нас хоће да уклони да би могао ући у владу. Ми смо сметња. А ја му кажем: Не, он то хоће да би се могао да понуди. Нико га не зове, али он се нуди, и мисли да смо ми препрека. Зато је мене провоцирао код Јоце да се изјасним за републику на оном састанку, где се дискутовало о *16 шакака*, ваљда у јануару или крајем децембра. Зато је дао на знање полицији да је Урош добио од Милетића писмо из затвора где се говори о носиоцу диктатуре кога не треба спасавати. Зато стално режи на нас Драгиша Здравковић, његов кер. Зато Милан по господским кућама прича како би ја био искључен из странке да није наступио 6. јануар. Милан осећа да нешто мрда у народу и да наша странка може да порасте. Осећа с друге стране да је у критичним годинама, и да сад треба да се попне, сад или никад. Рачуна, најзад, да ће већина у странци увек одобрити десничарску политику и сарађивање са краљем. Зато по народу Јоцу приказује као републиканца, а свуда где стигне говори да сам ја немогућ човек: комунист, републиканац, већ мање; али македонствујуши,

бугарофил, радићевац, нелојалан и непоштен. Кад је видео да не пали ништа од свега тога, узео је да тврди како ја Мачека у опште нисам видео. Тако тај паметни Милан врло непаметно поступа и брука се. Јер, на крају крајева, све ће изићи на видело. Али би његов рачун могао бити исправан ако бисмо се ми нервирали и изишли из странке, из наше странке. По држању неких наших људи, рекло би се да је он имао успеха. Али ја сам ту. Последњих дана видим да и други увиђају.

Милан [Гавриловић] је решио да путује. То му је много паметније. Али то је за његове везе опасније, јер, где год макне, наићи ће на наше пријатеље, пред којима неће имати храбрости да говори лажи. У Пожези га је дочекао Миливоје Станић,⁵⁷⁴ који ми је најлетке писао и раније о Јовичићу рђаво говорио; у Ариљу Сима Миловановић,⁵⁷⁵ који је послао сандук јабука од 20 кгр, у Крушевцу Иван Поповић,⁵⁷⁶ који је био на састанку у Крагујевцу; у Алексинцу Мишу Качаревића,⁵⁷⁷ који је послао печено прасе и пуно других ствари. У Лесковцу Станишу Костића,⁵⁷⁸ који је идејно с њим, али не сме да мрдне од младих у Лековцу који су наши. Нека само путује! Сазнаће оно што је научио Тупањанин у пролазу кроз Шумадију; да смо ми живи део партије и да се у нас не сме дирати. Али и

љачке странке. Биран је за народног посланика у Савезној скупштини Федеративне Народне Републике Југославије, а обављао је и дужност шефа одсека у Министарству социјалне политике под Животом Ђермановићем. – Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, 265.

⁵⁷⁴ Миливоје Станић, напредни сељак из Глумча код Ужичке Пожеге. Десни земљорадник, један од најумнијих и најизграђенијих сељака. Сарађивао је са ЗЛ. – Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, 133.

⁵⁷⁵ Сима Миловановић, школовани пољопривредник. Леви земљорадник из Радобуђе код Ариља. Бавио се задругарством више него политиком. Био је у непосредној вези, више личној него политичкој, са Драгољубом Јовановићем. – Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, 133.

⁵⁷⁶ Иван Поповић, искусан економ из Бруса, на раду у Крушевцу и околини. Земљорадник од почетка, али и наклоњен левици. О свом трошку издавао летке и популарне списе. Стално је радио на измирењу левих и десних земљорадника. – Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, 133.

⁵⁷⁷ Милош Миша Качаревић, адвокат у Алексинцу. Рано ушао у СЗ, али стао уз левицу, у НСС је био члан Главног одбора. Био је један од најутицајнијих првака ЗЛ у унутрашњости. Сарађивао је с републиканцима, комунистима и демократима у акцијама Удружене опозиције и Народног фронта. – Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, 133.

⁵⁷⁸ Станиша Костић, адвокат из Владичиног Хана, десни земљорадник. Мимо вођства је посетио у Београду Александра Стамболијског, као представник студената Савеза земљорадника. У политици опортунист, али се није предао социјалистичкој власти. – Д. Јовановић, *Политичке усйомене*, књ. 12, 147.

не треба да путују. Испред њега, или бар после њега. У данашње време и политика и трговина морају се водити једино динамично: кретањем, у живом додиру са народним масама.

Затворске шале.

Највише се препричава Милетићева шала из Горње Чичаве о сведоцима и руској револуцији. Хтео Бог да се обавести о стању у Русији, где се десила велика чуда. Послао јеванђелиста Луку, пошто је он неки социјалан писац, скоро социјалист. Сишао Лука, а кад тамо они га стрпали у затвор. Шаље еванђелист телеграм: „Сижу в чека, пророк Лука.“ – Бог се онда обрати Илији, громовнику и небеском револуционару. Стигне Илија, али бољшевици и њега ухапсе: „Сижу и ја, пророк Иља.“ Охо, вели Бог, тамо опасно заратили. Мораш, вели, ти Мојсије лично да кренеш. Ти си мајстор за те ствари: 40 година си држао народ у опозицији, тј. у пустињи. Убрзо стиже Мојсијев извештај: „Жив-здрав, Товариш Петров“. Снашао се син Израилев. То као наш Давичо, кажем ја. Очито да ствари крећу у корист земљорадника, па ступио у прве редове најживље акције. „Ја сам *kuntius victoriae*“ приметио је он духовито на нашу шалу кад смо се опет састали у Главњачи. Доцније, кад смо сазнали да је у Бихаћу ухапшен његов брат Оскар због комунизма, још више смо се смејали: браћа Давичо се поделили, и отишли у две странке будућности. Ма који да успеју, они су на коњу. Као маћедонци, кад се у једној породици поделе на Србе, Бугаре и Туркомане, а негде и Гркомане. „Сижу и ја“ имало је великог успеха. Дирали смо и Сингера, и све оне Јевреје који су били у Суботичком процесу, па и Штајнфелда⁵⁷⁹ који одговара са графилорима. Тај је највећи мајстор, рече Симо: оличава у своме имену Савез радника и сељака. Прави Шумадинац, кажем ја: Каменопољски!

Читав један империјализам је манифестовао Словенац Вомбергер (молер сеоски који је, пијан, викао за Корошца, а против краља, чија слика му је сметала у кавани). Једнога јутра је чуо као напољу њачу неки магарци: Очигледно, сви магарци су на слободи.

Тим поводом г. жупник Шкербец (из Крања) шеф словеначке групе, прича како је неки немачки министар срео на путу католичког (разуме се!) свештеника како јаше на коњу. Потстакнут од свога пратиоца да исмеје попа, министар упита: Како то велечасни, да ви јашете на коњу, док ја ваш

⁵⁷⁹ Штајнфелд, хрватски комуниста јеврејског порекла. Осуђен од Државног суда 1932. године. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 394.

учитељ јашем на магарцу.“ Е, шта ћу, екселенцијо, кад је пресветли цар од свих магараца направио министре!”

Наш Павић (адвокат Јефто, из Никшића) признаје да је ова шала духовита, али не заборавља Нушићев позив председнику Мостарске општине Пилети, кад су београдски књижевници ишли Мостару у походе: „Ој Пилета, Пилета, наше име дично, приправи нам нешто твом имену слично!”

Или ону другу, о главарима што суде народу, коју Шкербец хоће да користи за своју одбрану пред судом. Кад нису нашли кривца, нису могли да наплате своју награду. Обавести се најстарији ко би из изблике могао да поднесе те трошкове, па се окоми на њега: ти да платиш, вели, трошкове. Зашто ја, побогу. Зато, вели, што си се смеја док смо овим јадним људима судили. И Шкербец је доведен у затвор зато што је, вели, посматрао народну демонстрацију против Борлета (режимског попа-посланика) и против режима.

Крај 1932.

Овде [у затвору] је загребачка резолуција изазвала прилично изненађење и велику живост. Хрвати за њу нису знали пре нас: Они су је примили раздрагано, као свету реч. Они су у сукобу међу собом (са Хаџијом остали не говоре), али су сви задовољни. Хаџија је од свих најекстремнији, скоро франковац, отворено, и он резолуцију схвата као победу своје и Павелићеве тезе о табули рази. Јелашић сматра да о табули рази не може бити речи, и та га реч, као и остале, нервира, али разуме 1918. тако да се у борби и у критици полази од почетка, а не од неког датума доцније, 1928 (20. јун), 6. јануар, и тсл. Кад је почела кампања београдске штампе, они су реагирали слично. Хаџија је задовољан, јер се као центар пажње узима 1918, а остали су задовољни, јер *Полиџика* није одвише оштра, нарочито не првог дана, и *Време* напада само Трумбића, који и јесте, кажу, за нападање, јер је лизао некада одакле мајка не љуби, а сада све пљује код Србије.

Јефто Павић је савршено задовољан резолуцијом, јер се: 1) напада србијанска хегемонија против које је и он као Црногорац; 2) јер се не дира у државну заједницу, до које је њему пре и изнад свега. Мисли да је резолуција умерена, и да су сада Хрвати рекли шта хоће, управо да „хоће“ државу, а то је њему главно. Не верује Хаџији да је стварно задовољан, и каже да се он тако само чини.

Пера прима резолуцију у њеним основним мислима, не изненађује га она. Замера јој што је буржоаска, тј. што не напада буржоазију, и нашу, и хрватску, а ова је хегемонију користила непрестано, више него сељаци од Србије.

Ја сматрам да је резолуција добра, с обзиром на елементе који су на њој сарађивали, на агитацију франковаца, на поступак пасјалук прибићеваца; да је у суштини својој конструктивна; да је натера [недовршено]

3. јануар 1933.

Код нас промене пред сам крај године. 28. [децембра] у само подне, надзорни судија улази врло срчано, скупља све чланове Custodiae у нашу собу – ја сам рекао да смо и нас тројица прешли у број 3, по одлку Јелашића и Моцнаја – и чита нам председникову наредбу: од сада можемо да пишемо само по два писма недељно, на по две стране. Посете ће бити само у четвртак (за оне из Митровице) и петком (за странце); председник ће давати дозволе у друге дане. Разлог: нисмо били довољно „чедни“ (каже судија) у слању писама. У септембру је стигло и отишло око 600, у октобру 700, а у новембру око 800 и непрестано расте. Не може, вели, да врши своје редовне послове, и зато је оптужен дисциплински. Верујем да је оптужен, али не због дотичног посла, већ због бегства чувеног и опасног разбојника Алојза Хорвата. Осуђен на смрт од овог суда. Хорват је од Касације добио доживотну робију. Одлука је стигла 16. децембра; нису му је одмах саопштили. 17 је био Краљев дан, 18 – недеља, 19. му саопштили, али је био Свети Никола. Ноћу према 20, он је побегао. Зашто да не? Окове је скинуо калаузом сваке вечери пре спавања. У соби је њих 10, а светлости никакве нема. Није висока ни три метра. Пробио је тестером или нечим другим таван и изишао заједно са једним још мршавијим младићем. Покушао је и други, али није успео; рупа је била одвише узана. Гвожђа је оставио на тавану. Неколико дана касније чуло се да је прешао у Бачку, и најзад да је похарао срески суд у Апатину: 75.000 динара. Сада је свакако већ у Мађарској. Тај затвор надзирава исти судија: др Ухрин, бивши аустријски официр, иначе, син бившег командира казнионе. Знало се да је Хорват вешт у бежању. Нису га чували. Страдаће два три стражара, можда наш тамничар. Али смо већ страдали ми.

За нову годину, спремили смо председнику лепу честитку: заједничку представку у којој се жалимо комисији за преглед затвора на ову наредбу. Комисија су: председник, државни тужилац и један судија. Тамничар иде

с њима. То је чиста формалност: председник је све и свја. Лепо ме је саслушао, и пристао да ја шаљем 10 карата недељно, а остали мање, према својим потребама. Ову привилегију ми је израдио наш Пера: „Ми, вели, можемо мање, али др Јовановић не може, јер има велику преписку.“ Дипломатија!

Ликујемо у недељу. Мање смо победнички расположени. Сутрадан тамничар неће да прими пошту, јер му је судија наредио да прима само 2 пута недељно: уторником и суботом. Нисмо весели ни данас: примио је у јутру, али нам после подне каже да ништа није отишло. Саботира нас. Целе прошле недеље није нам дао пошту, а имали смо сви пуно. Дао је у суботу, па у петак и суботу. Данас је уторак. Ако сутра до подне не пошаље, другови предлажу да вратимо ручак, и онај из казнионе и од Подршке. То је предано вечерас, пред спавање. Сутра у јутру. Грубер иде председнику на рапорт. Хоће да му се прими пет карата, којима честита Божић. Барба [Франс] Шољан⁵⁸⁰ је последње вести од куће примио 24 децембра. Једно Перино писмо лежало је код судије 14 дана. Свети нам се судија. Ја мислим да ствар није ништа трагична. Али се младићи нервирају, хоћемо ли почети штрајк глађу? Или ћемо у току ноћи променити намеру. Ја ћу пустити да се ради, и учествоваћу у свему, јер је судија претерао. Ако смо ми сувише писали, требало је да каже. Он никад није никога опоменуо. Мени је рекао нека само изволим писати. Зашто онда чини овако? Ипак ми ствар не изгледа тако важном. Кад не добијем данас, радујем се што ће сутра доћи више. И што је радост од очекиваног писма у будућности, не у прошлости. Од кога очекујем? Увек од некога. Сећам се свога учитељевања у Леснову.

Недеља, 8. јануар 1933.

Дана је дошла са децом на Бадњи дан, и остаће овде на први и други дан Божића. Главно ми је донела ово. Светозар Прибићевић је пред француским скупштинским одбором за спољне послове држао један кратак експозе о нашој политичкој ситуацији. Напао је Србију и краља због искоришћавања централизма и због личног режима, и изјаснио се за републику и за федерацију. Не каже како има доћи до републике, нити даје слику федеративног уређења. Предавање је сажето, чисто политичко,

⁵⁸⁰ Франс Шољан Барба, поморски бродски капетан. После 1918. италијански шпијун, осуђен на пет година затвора. У затвору се спријатељио с Мачеком, за кога је истицао да је више за Југославију него што је био Стјепан Радић. – Д. Јовановић, *Полицичке усйо-мене*, књ. 12, 393.

опште. Нема много аргумената ни детаља, после њега је била дискусија, у којој су поједини посланици постављали питања, а он одговарао. Најважније: је ли можда краљ морао да заведе диктатуру? Друго: питање финансијског помагања је чисто теоријско, пошто о зајму сада не може бити речи. За то предавање смо сазнали већ раније из једне белешке у режимској *Зетши*, коју добија Павић, према париским *Југословенским народним новинама*. Какв утисак у Београду? Слаб. Светозар је толико тога и тако супротно говорио, да ове речи немају ауторитета. Мени се чини да је тај утисак погрешан. Није без значаја Светозарево изјашњавање за републику. Није то више против личног режима и против краља Александра, већ против установе монархије. Или је Светозар политички очајник, без изгледа да нешто још уради, па хоће да остави лепо име, или се је још једном залетео, спреман да опет трза натраг. Или је, најзад, стекао уверење да су Александрови дани избројани, па хоће да се стави на чело новог покрета. То је мени одавде тешко рећи. Али је несумњиво важно кад се један вођ странке, други председник Сељачко-демократске коалиције тако отворено изјасни, на таквом месту, за републику. Мислим да наши потцењују овај случај.

Друга новост. Вођство Сељачко-демократске коалиције у Загребу издало је објашњење своје изјаве од 7. новембра. Ова изјава није била намењена за јавност, већ само њиховим главним људима. Продрла је ипак, и режим је после декларисао. Ублажава се србијанска хегемонија: Мисли се на једну извесну клику, којој су служиле све владе од 1918. до данас. Нека сами Србијанци одреде колико људи се је користило том хегемонијом. Позивају се на своју резолуцију од 1. августа 1928. и жале што она није нашла одјека међу Србијанцима. Ипак је цео тон друкчији, повољнији за опозицију у Србији, него у „пунктацијама“. То личи на оно објашњење које је обећао Јелашић пре поласка. Ја сам врло задовољан њиме.

[Мијо] Мирковић је данас дошао. Он је био у Загребу и тамо му Богољуб рекао да је Мачек незадовољан држањем опозиције у Србији. Јоцу су очекивали неколико дана. Није дошао. Кад буде дошао, Мачек ће га примити, али само званично. Милана Гавриловића у опште неће. „А поверење, вели, има само у Драгољуба“ Добили су наш један летак из Београда, у коме се прихвата резолуција од 7. новембра. Потписан је: „Земљорадници Србије“, а види се да долази од наше групе. Они су га у Загребу умножили и много ширили. Полиција београдска верује да је дошао из Митровице. Дописник (берлинске) агенције „Süd-ost“ питао је секретара Земљорадничке странке (Уроша или Милана?) је ли то њихово.

Овај се десолидарисао, и пребацио сву одговорност на фракцију проф. Јовановића. Баш су глупи ти људи!

Мирковић је чуо да је краљ поручио Мачеку, нека се споразуме са србијанском опозицијом, па ће им онда дати власт. Мачек је одговорио: „Нека он даде власт србијанској опозицији, а он ће се онда с њом споразумети.“ Врло вешто су поступили и један и други. Краљ зна да се Мачек са старцима не може споразумети. Мачек опет хоће пре свега слободу, па после ће видети. Краљ је вештији, јер је на тај начин одговорност пребацио на политичаре у опозицији, себе опрао пред Мачеком и пред Блоком, а њих удаљио једне од других, иако има изглед да их приближује. Сваки зна да може рачунати на краља и само је онај други крив што не може доћи до споразума. Зар не може сутра да каже Мачеку: Реците ви мени шта желите, ја ћу вам дати оно што узалуд очекујете од мамута.

Четвртак, 26. јануар 1933.

Тачна је Перина примедба да смо сви ми на земљорадничкој левици по својој формацији социјалисти или комунисти. Нема ни једног који се у једном тренутку није двоумио између комунистичке и земљорадничке странке. Је ли онда чудновато што нама припада и таква омладина на Универзитету и у другим школама, међу учитељима нарочито? Је ли чудо и то што су наши студенти начинили први судбоносан корак. На изборима за Правничко друштво 29. овом месеца, они излазе заједно са комунистима, а присталице деснице излазе одвојено. Тако ми јавља данас Мирко Вешовић,⁵⁸¹ мој бивши ђак, чије ћутање ми није годило. Он пише: „Моје досадашње нејављање нисте требали схватити као неко отпадништво. Не. од првог дана како сам Вас ближе упознао, па за цело вријеме, и данас, ја гајим иста осјећања и исто поштовање према Вама, Вашој идеологији и покрету коме дајете живот. Особито би ме заболело ако сте можда мислили и мислите, да сам ја, послије онога што сам научио и чуо од Вас о земљорадничком покрету, отишао да чујем нешто боље од г.г. Здравковића, Гавриловића и комп[аније].“

⁵⁸¹ Мирко Вешовић (1909–1943), правник и левичар из Црне Горе. Припадао је дуго Земљорадничкој левици, а затим је радио на стварању Странке радног народа. Један је од зачетника устанка у Црној Гори, и погинуо је као партизан. – Д. Јовановић, *Полицијске усјомене*, књ. 12, 44.

Ушорак, 1. фебруар 1933.

Јутрос је поштом стигао један број *Petite Parisien*-а, у коме је у уводном месту чланак Луја Рубо-а,⁵⁸² онога који је ишао на Дедиње, и изненадио се да је то тако високо, и да је хоризонт одатле тако широк. Враћајући се са Дедиња, опет се изненадио што је стаза тако стрма, скоро стрмоглава. Био је код Мачека на (Прпићевом) пољском имању, и донео чланак „*Ce que veulent les croates*“ [Шта Хрвати желе]. Читао сам га одмах на глас онима који су се затекли у мојој соби. Перу је збунила она граница двају римских царстава. Да не тражи Мачек за Хрватску све што је у западном? То значи целу Босну? Мало се умирио кад је чуо да говори о седам јединица. Мени је све то познато: Декларација СДК од 1. августа 1928. наши разговори у 1930, 1931. и 1932. Не одбија једну војску. Али одбија и одбацује све старе партије, брише гомилу невидљиве прашине. Док читам претпоследњи стубац, бацам поглед на последњи, и приметим своје име. Глас ми задрхта. Читам до краја. Опет ништа. Али је најзад рекао. Наши, против Милетић, хтели су да траже од Мачека да дође у Митровицу, и тиме манифестује своју везу са нама. Он је урадио боље.

Мало после долази Дана у посету. Свечано је расположена. Задовољни су сви. У Београду се само о томе говори. Њој и нашим сви честитају. Србија хоће са Хрватима, и воли што Мачек бар у некога има поверење. Француски лист је разграбљен и додаје се од руке до руке. Поручиће још. Упознаће унутрашњост. Најзад! кликћу сви наши пријатељи. То је накнада за све што је Мачек до сада пропустио да каже и да учини. Сада је рекао: „*Je n'ai connus qu'un seul!*“ [Ја знам само једног!]

Словеначки процес⁵⁸³ биће 20. фебруара. Можда ће председавати Бубањ. Ја сам јавио Натлачену⁵⁸⁴ да бисмо ми били вољни учествовати са

⁵⁸² Луј Рубо (Louis Roubaud, 1884–1941), француски новинар и публицист, од својих репортажа по Источној Европи 1932. направио је дело *Baltique, Adriatique – attention*. Писао је о Југославији у време Шестојануарске диктатуре. Чувен је његов разговор са Мачеком о преуређењу државе. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 296.

⁵⁸³ Суђење „групи присталица СЛС због политичких изгреда које су изазивали маја 1932, ометајући око Крања зборове ЈРСД, које су држали посланици Ј. Барле и М. Мравље. Пред Суд за заштиту државе у Београду изведена је група од 12 оптужених на челу са Јанезом Бродаром, истакнутим прваком СЛС и бившим народним послаником. Сви оптужени проглашени су кривим и осуђени на строги затвор (у трајању од месец дана до годину и по), односно на новчану казну.“ – Todor Stojkov, *Opozicija u vreme Šestojanuarske diktature 1929–1935*, 184.

⁵⁸⁴ Марко Натлачен (1886–1942), љубљански адвокат. Дуго је био председник Словенске људске странке, „деснији“ од Корошеца у словеначком национализму. Био је интерниран под Шестојануарском диктатуром. Пре тога је, у септембру 1932, бранио леве земљораднике. Био је бан Дравске бановине. За време Другог светског рата сарађивао је са Италијанима, који су били окупирали пола Словеније. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 222.

једним, два или више адвоката. Он ће јавити мени или Дани. Ви се посаветујте ко би дошао у обзир за одбрану. Нинко [Петровић] свакако. Говорити са Вујанцем, можда [Глигоријем] Вукчевићем.⁵⁸⁵ Можда Живота [Ђермановић], или који други. Бити спреман у том погледу, кад стигне одговор из Љубљане. Иначе њих одмах обићи, и однети им штогод.

Чим Пернар дође, Дана да тражи од судије дозволу да га види и донесе му понуде. Ја ћу писати Предавцу.⁵⁸⁶ Миодраг ће посетити и њега, макар ишао у Дуго Село. Свратиће аутом овде, па ћемо говорити. Не мора баш у петак, ако осети да треба брже; председник би дао дозволу, рећи ће да за петак није знао, јер је без додира са нашом кућом.

Мишина замисао о писму сасвим је добра, и по садржини и по форми. Само је треба извести, али су прерано ови студентски избори.

Волео бих да се привуче нашем друштву Мирко Вешовић, од ког сам добио врло лепо писмо. То је старији мој ђак, врло озбиљан, и требало би га упознавати са свима стварима. Мило ми је што се Давичо меша са студентима, и њега звати на састанке одраслих, као и неке које Мирко препоручи. Искоришћавати ово време до краја школске године.

Јовин алманах матураната ме врло интересује. Размислићу о њему и јавићу. Ја сам Енглеску одредио за случај да студира на страни. И то ја мислим економске и политичке науке; никако рударство. У осталом, нека учи оно што воли највише. У мају ћемо детаљније разговарати. сада нека лепо сврши ово. Много држим до [Драгољуба] Сретеновића.⁵⁸⁷ До [Веселина] Маслеше⁵⁸⁸ исто тако.

⁵⁸⁵ Глигорије Вукчевић (1888–1968), инжењер, друг и пријатељ Драгољуба Јовановића са школовања у Паризу. Начелан и доследан републиканац. У току Другог светског рата сарађивао је са покретом Драже Михаиловића, али је према њему био и критичан. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 52.

⁵⁸⁶ Јосип Предавец (1884–1932), инжењер агрономије, други потпредседник ХСС, кога је Стјепан Радић прескочио, и за наследника одредио Мачека. Био је способан и амбициозан. Живео је у Дугом Селу близу Загреба. Погинуо је 1932. од руке личног противника, вероватно по жељи режима. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 268.

⁵⁸⁷ Драгољуб Сретеновић, медицину завршио у Бордоу. После студентског конгреса, у априлу 1919, није се изјаснио за Трећу интернационалу. Касније се све више приближавао комунистима, које је свесрдно помагао, иако никад није био организован. Издавао је свој лист Лекар и Народну читанку. Као управник краљевског Студентског дома замерио се полицији штитећи студенте. Зато га је Светозар Вујковић послао на стрељање из логора на Бањици. Увек је био у вези са левим земљорадницима, сарађивао је у листу Рад. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 315.

⁵⁸⁸ Веселин Маслеша (1906–1943), студирао права и економију у Загребу, Франкфурту и у Паризу. Сарађивао је у Пижоновим Новостима, и у Народном благостању Велимира Бајкића. Тридесетих година 20. века био је близак са ЗЛ, да би затим постао комунист и виђени руководилац у КПЈ. У Црној Гори уређивао је Слободу и Народну борбу. У току НОБ-а сарађивао је у Борби и Народном ослобођењу. У Бихаћу је изабран у Извршни

Некога би делегирао да пронађе [др Михаила] Арсића.⁵⁸⁹ Миша би могао с њим да одржава најпре телефонску, а затим и директну везу.

За наш алманх тражити нешто од А[лександар] Видаковића⁵⁹⁰ (где је сада тачно?) Давичо има једно лепо парче, које је било спремно за његову одбрану. Мицко Марковић би нешто могао спремити. Целу ствар треба пожурити. После збора одмах одмах исписати једну карту за мене са нашим цифрама. Знам, морате. У тој борби ће се извесни људи истаћи. Њих одмах пронаћи и позвати да би се још боље привезали.

Милетићев [нечитке три речи] баш тако. Станко требало би да [нечитке две речи], да се пошаље и на друге стране, само у центре. Ја сам иначе прилично обавестио.

Понављам опет за Пожаревац и [Недељка Нешу] Бранковића.⁵⁹¹ Ћосић: тамо и у Пирот, и узпут у Јагодину. Ћосић мора да крене.

Четвртак, 3. фебруар 1933.

Место које режимски превод интервјуа [са Мачеком] не даје:

Пре свега реч rallies преведена је са „присталице“, док то значи: они који су пришли режиму, или „присталице режима“

„Па онда, г. председниче са којом српском партијом моћи ћете да ступите у преговоре, са којим државником?“

Познајем само једног: Г. Драгољуба Јовановића, шефа земљорадничке левице. Тај је једини јавно признао наше право... Али он је у затвору!

Онда неколико речи о Трогиру, па крај, који новине не доносе:

„Два утиска се сукобљавају у мојој глави. Како да се сматра сељачки шеф?“

одбор АВНОЈ-а. Значајне су његове студије о Светозару Марковићу и Младој Босни. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 186.

⁵⁸⁹ Михаило Арсић, школски друг Драгољуба Јовановића са школовања у Француској. Докторирао је права у Бордоу. Био је власник листа Рад 1926–1929. Био је првак Групе СКА. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 18.

⁵⁹⁰ Александар Видаковић (1896–1940), књижевник и публицист, лево опредељен, сарадник у Групи СКА, пријатељ ЗЛ, велики познавалац Англосаксонаца, код којих је студирао и међу којима је дуго и често боравио. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 44.

⁵⁹¹ Недељко Неша Бранковић, докторанд права, адвокат, борац у ЗЛ, затим сарадник Димитрија Љотића – због борбе против Воје Ђорђевића у Пожаревачком округу. Убили су га партизани. Потписивао се као Браничевац, због Војиловице у којој је рођен. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 34.

Интелигентан човек, несумњиво, и карактер!... Али да није тврдоглав као Бретанац и префриган као Норманђанин?

Најзад гласно казујем моју неодлучност, моје колебање у томе погледу, а друг Мачек ми одобрава: Тврдоглав и префриган као Хрват!"

Средина фебруара 1933.

Садашња гоњења и интернације, после извесног попуштања, потврђују наше гледиште да ће се догађаји споро развијати и да ће бити потребне корените промене. Нема прелазног стања, или не тако брзо како мисле блокаши, остаци од Блока. Ако је тако онда је јасно да ми морамо бити врло лево настројени, што бескомпромиснији, како у политичком тако и у социјалном погледу. Ми имамо израђене платформе (Задаци), и ако нешто мењамо, то може бити само у лево.

Није доста да то будемо у теорији. Морамо бити врло активни и врло борбени. Активност се данас може састојати само у кретању и у дописивању. Кретање колико је могућно; дописивање што више. И то пословно, не формалистички. Проучити преглед судова, и тражити везе. Ја сам Пери говорио како то замишљам. Сада сам написао [Милојку] Ђирићу⁵⁹² за алексиначки, моравски (Житковац), млавски, рачански (Бајина Башта) и љубићски. Драгану Ерићу⁵⁹³ (старешина суда – Рековац) за тај крај. То учинити са Прокупљем, са осталим судовима. Са Бранковићем ухватити везу, без обзира на то што је он био са њима, и што је њима ближи. Ствари се неће решавати у Београду, него у унутрашњости. Србију узети у озбиљну акцију. А нека десничари преклапају по кафанама и на седељкама. То не значи да се треба потпуно удаљавати, и од њих туђити. Сада, кад постоји канцеларија, тамо треба ићи. Не сви одједном, него по двојица, и увек нови, нико стално, али нико да не изостане, да не пропусти да се појави. Или ће се иселити, или ће им досадити, или ће полиција забранити. Бити дотле тамо. Због студената. Више са студентима разговарати. Чекати док они наиђу, а са онима избегавати распре. Али бити ту, да не могу да нас клеветају, и да интригирају.

⁵⁹² Милојко Ђирић, из Црног Кала код Ражња. Прво је био у Савезу земљорадника, затим у ЗЛ, од почетка и једног и другог покрета. Више пута посланички кандидат. Врло угледан у своме крају. – Д. Јовановић, *Полићичке усјомене*, књ. 12, 384.

⁵⁹³ Драган Ерић, судија, један од најревноснијих сарадника листа Рад 1926–1929. Хумориста са много духа и књижевне вештине. Највише је живео у Ђуприји. После Шестојануарске диктатуре се повукао. – Д. Јовановић, *Полићичке усјомене*, књ. 12, 91.

Мирко [Томић] нека се мало одмори. Бора нека буде активнији. Оставку да не дају, јер су сада добили подручје. Треба да седе, не да оду кад су стекли. У Правничном друштву нека покушају да раде, ако може нешто. Ако не, нека ствар спава. А [Студентско друштво] *Село* би требало да почне, са предавањима, јавним, на Универзитету. Иначе, приређивати ужа предавања у Пашићевој, и наши тамо да држе.

Миодраг може да одложи свој пут [у Загреб], за март, кад буде готов и Словеначки и Пернарлов процес. Осим ако је неопходно да отпутује одмах. Ја сам му припремио улазак код Ј[осипа] Предавеца. Свакако да сврати пре тога овде. Има нових момената.

Немам ја никаквих обећања Мачеку. Саслушао сам, изложио наше становиште (Задаци). О свему сам реферисао Јоци. Он је рекао: Једини који је јавно дао нама за право, хоће рећи, на процесу и у одговору: 1) ништа нема тајно. Све сам нашим људима рекао. Десничари нису имали храбрости. Ми смо имали, то је све.

Доле у народу, дакле; а овде у Београду са студентима. Најхитније – упознати наше људе (макар само главне) са правом изјавом у Загребу.

Пешак, 10. март 1933.

Јутрос ме пробуди леп сан. После једног ружног. Онај матори агент што је, изненађен пред Чика Љубином кућом, питао: „Парле франце?“ – показује на мене пролазницима поред неког затвора, и смеје ми се. „Најзад си нам пао шака, тичице!“ Одмах затим, осетим како ме нечије руке обгрлише око груди, с леђа, и чујем: „*mon parr adoré*“. Гледам руке, пипам их: личе на Бојкине. Будим се и сећам да је данас њен рођен-дан: има 12 година. А ја јој јуче нисам честитао. Устајем брзо, и састављам телеграм. Пошто је петак, очекујем некога из Београда, вероватно Мишу, и спремам мојој Бобици једну књигу, која би је могла занимати: Кошутићеве песме: *Христос и жена*. Већ има *Сан мале Виге* и *Иде млади мој*. Питам [Петра] Грубера⁵⁹⁴ да ли има штогод згодно, и он ми предлаже Нолитове књиге *Емил и дешекшиви* [од Ериха Кестнера] и *300.000 км у секунду* од д-ра Свугдића (*überall*). Решавам се за ову другу, и њу ће Миша понети, ако дође на састанак.

⁵⁹⁴ Петар Грубер, Србин из Хрватске, прво самосталац, па Павелићев и Ванча Михаилова агент у иностранству. Најзад у служби београдске Главњаче. Дуго пре рока изашао је из Кустодије хонесте, где су га послали да шпијунира политичке осуђенике. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 64.

Дошао је и позвао са многим жупника Шкербеца,⁵⁹⁵ шефа наших десет Словенаца, који нам напунише Кустодију пре три дана: Оде наш слатки мир! Оде за увек, јер сада чекамо Пернара и некога с њим. У нашу собу дошла су два младића, а изгубили смо Барбу и Стефанца. Сигурно ћемо добити кога из Пернарова процеса, јер је наша соба највећа. Са ова два Словенца се може живети, и скоро стално су са својима у другој соби, а иначе су мирни и ћутљиви: Остали су мало живљи. Осим Бродара и Шкербеца, све сами дечади. Један нема још 18 година. То је Церар, кога је Ђодаров, државни тужилац назвао највећим букачем, лопту тера сјајно, то сам видео, аи не знам какав је као политичар и као противник друштва. Пресуда их је запрепастила. Нарочито је [Матија] Шкербец изненађен. Све им је напаковао Крамер, а у Београду уживају што су нашли словеначког Прибићевића... из херојског доба државотворства.

Миша је држао пуну торбу вести. Влада је у латентној оставци, нарочито М[илорад] Ђорђевић⁵⁹⁶ који не да земљарину и Деметровић који неће да одложи експропријацију великих поседа у Јужној Србији и Божа Максимовић који хоће преко пите погачу. Пристали су да смувају буџет за 18 дана, и кроз Скупштину и кроз Сенат, али као да не журе остали министри, који се боје да им 1. априла не буде крај. Ко би дошао после? – Узуновић! Мита Љотић са Миланом Гавриловићем: иду улицама заједно, и кафански столови већ комбинују. Бошко Јевтић, коме је [Едуард] Бенеш⁵⁹⁷ поклатио своју Малу Антанту⁵⁹⁸ у новом издању, и тако му дао

⁵⁹⁵ Матија Шкербец, жупник у Крању, био у затвору у Београду и у Сремској Митровици, 1932. и 1933, заједно са левим земљорадницима и ХСС-овцима. Писао о томе у крањском листу Шентјурски догодки. Изашао из земље 1944. – Д. Јовановић, *Полицичке усйомене*, књ. 12, 392.

⁵⁹⁶ Милорад Ђорђевић, стручњак за финансије. У време Шестојануарске диктатуре био министар финансија у неколико влада. Као пријатељ Двора и масон послат је у мисију у Москву 1940, да би припремио успостављање дипломатских односа са СССР-ом. Стрелан је из логора на Бањици. – Д. Јовановић, *Полицичке усйомене*, књ. 12, 85.

⁵⁹⁷ Едуард Бенеш (1884–1948), чехословачки државник, вођ Народне странке, Масариков први сарадник; у два маха председник Чехословачке Републике. За време Првог светског рата радио на стварању слободне Чехословачке и Мале Антанте. Од стварања Чехословачке 1918. до Масарикове смрти био је министар спољних послова, а 1936–38. председник ЧСР. После Минхенског споразума дао је оставку и избегао у Лондон. У периоду 1945–48. поново је председник ЧСР. – *Мала енциклопедија*, књ. 1, 222.

⁵⁹⁸ Мала Антанта (la Petite Entente) представља савез Југославије, Чехословачке и Румуније закључен непосредно по завршетку Првог светског рата, ради заштите њених чланица од реваншистичке политике Аустрије и Мађарске. Непосредни повод за стварање овог савеза био је покушај рестаурације Хабзбурга у Мађарској (март–април 1921). – *Историја – Енциклопедијски лексикон Мозаик знања*, Београд 1970, 395.

нешто угледа у Женеви и у Београду! Или можда све по старом? То је највероватније, ако не по форми, оно по садржини. Хитлерове победе и изузетне мере против социјалиста у Аустрији, диктатура у Грчкој, и све за четири дана ове недеље, дали су режиму нешто кичме, и он се усправио.

Тако је било у децембру и јануару, ка су изишле хрватске и словенске пунктације, а нарочито епископска против Сокола. Али све је то кратко, нарочито за Србију, која се више не интересује за административно уређење државе, ни за државотворна питања. Њу притискује криза, и она би примила сваку промену у уређењу, ако се само државна заједница сачува. Чак се чују гласови да се Хрвати пусте да иду ако им то срце жели, само једанпут послови да крену. Више, и тако данима нешто друго. Рат. То не би волели. У неком ваљевском селу (у Подгорини), председник општине погрешно отворио коверат са мобилизационим распоредом. Ударио у звона, и народ се опасно узврпољио. Нико нема ни гроша да остави код куће, амбари празни, подруми такође. Зло! Кукњаве и лелек! То је мала проба, случајна и комична, али згодна, да се види како септембар 1912. припада далекој прошлости. Рат, докле! То не. Сада не! – Милан Прибићевић се вратио из Француске, и мисли да Италија неће ратовати.

Миша се слаже с њим да бих ја морао имати више самоуверености и правити од земљорадничке левице странку, праву и независну, са програмом: федерација, република, сељачки социјализам. Милан само даје идеје. То је хтео, Ја слушам, и примам. Спроводим колико могу, кад могу, и како могу. Од 6. јануара 1929. он непрестано предлаже акцију, енергичну, широку, бучну. Ја му нисам могао учинити по вољи. Али зато сам ишао три пута у затвор, водио два велика процеса и један мали. Изгубио најлепшу службу и одлежао годину дана. Ако је он исправно мислио, чини ми се да ја нисам неисправно радио. Федерацију смо бранили на процесу, прво у Србији, и сви до једног. За републику смо се изјаснили Пера и ја, једини којима је за то била дата прилика. Свој социјализам смо увек подвлачили, од 1926, а 1927. је *Раг* донео чланак против Светозара Прибићевића, који нас је онда нападао као црвене аграрце и авангарду комунизма: Наш аграрни социјализам под мојим потписом. То није доста? Лепо: нека Милан уради више и ми га, не само нећемо демантовати, као што се нас одрекла десница у току ислеђења, него ћемо сви стати иза њега. Нисам му учинио љубав да идем у емиграцију, у почетку 1931, зато је он сада мишљења да је Светозарева емиграција дала слабе резултате. Ја не могу да идем. Не могу никога ни

да пошаљем: немамо судова. А он признаје да се Никола Лалић⁵⁹⁹ и Радиша Воркапић⁶⁰⁰ муче као црви: једном је од од своје сиротиње дао 200, а другом 100 франака. Славински формално гладује, и долази му да скочи са петог спрата. Ето, Славински је Србијанац. Млад, недовољан? Шта ћемо?! Нека Милан нађе средства, ја ћу дат човека, и то доброг, јаког, са извесним ауторитетом. Предлог је врло интересантан. Нико их пажљивије не слуша него ја. Али, они имају једну незгодну страну, лакше се формулишу него што се изводе. Или бар брже се формулишу. Он нека даје предлоге, ја ћу одредити време и начин извођења.

Изјаснити се за федерацију! Па и ја сам то у странци учинио још у 1928. на седницама градског већа, у Чика Љубиној улици: код *Стрица* (тога ће се сетити Голуб Марковић, који је био за централизам, а знаће и проф. Кирило Савић, који је реферисао о хрватском питању и о државном уређењу. Мислим још пре тога, после једног конгреса ГССЗЗ у Београду, можда у септембру 1928. у *Селу* (Босанска 28) скупило се доста сељака, и разговарало се о хрватском питању (чини ми се поводом неких немира у Загребу. Воја Лазић је мени замерао федерализам. Ја сам му поставио питање, је ли он за уједињење са Бугарима? Одговорио је да јесте, па како замишља ту заједничку државу? Је ли као централистичку! Зашто не, одговорио је он. Онда не можемо да разговарамо, завршио сам. Положили сте испит.

1. јануара 1928 – пре Радићевог убиства, у *Рагу* изишао је мој чланак *Символ борбе*, који наш програм формулише у три лозинке: Обарање или укидање личног режима; уједињење са Бугарима; наслон на Русију. Очигледно је шта то значи: република, федерација, сељачко-радничка држава. 18. маја 1929. на првом форуму после проглашења диктатуре, ми смо те лозинке поново усвојили као заједничке, исекли из *Рага* крај тога чланка, и решили да се он сматра као наша политичка резолуција и као директива за држање наших људи у унутрашњости.

⁵⁹⁹ Никола Лалић, студирао у Загребу и Паризу, у коме је тридесетих година 20. века дуго био „папа“ југословенских студената. Идеолошки је био земљорадник, наклоњен левици. Организовао је одбрану левих земљорадника 1932, преко париске штампе. У Југославији је, преко Политике, изобличио хрватски клер. После завршетка Другог светског рата водио је Издавачко предузеће Рад у Београду. Био је члан КПЈ. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 159.

⁶⁰⁰ Радиша Воркапић, адвокат и новинар. Био је самостални демократ, затим режимски посланик; емигрант у Француској. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 49.

На другом форуму, у јуну 1930, то је све утврђено поново, и одлучено да се не сме разговарати ни са једном групом која то прво не буде прихватила.

На трећем форуму, 1932, формуле је поставио сасвим прецизно: Јуж. Ф.С.Р. [Јужнословенска федеративна сељачка република] И на томе је почео процес, где су идеје форума страначког изишле пред суд и пред јавност.

Ето тако смо ми радили: одређено, постојано и истрајно. Прихватили смо Миланову тезу да је политика едукација, али и Радићеву и да је политика психологија. На Светозарево: да је политика логика.

Понедељак, 13. март 1933.

Ваљда последњег дана јануара, Пера ме опоменуо да не заборавим увреде које ми је нанео Павић онога дана кад је из Београда стигао одговор земљорадничке левице на загребачке пунктације. То су неваљалци, рекао је. А онда, обухватајући и мене: „Ви никад у странци нисте ни били.“ „Ви сте уљези.“ Вас ће странка избацити.“ Ја сам отрпео све то, јер је он био ван себе. Криво му је што тај човек каже да смо ми први пружили братску руку измирења, и да смо на томе програму правили процес, на коме су осуђени Д(рагољуб) Ј(овановић), М(иодраг) Милетић и П(етар) Поповић. Зашто не признајемо никоме другом? Зашто истичемо себе? Зато што у тренутку кад је тај летак пуштен, нико други из Србије није се био јавио. То је онда било тачно, дословно тачно. И данас је, јер Мачек није задовољан ни Јоцином изјавом. Ова преписује прве две тачке загребачке резолуције, из осталих брише поједине делове, и оставља један окрњен скелет, без кичме. То не може никога да одушеви. У осталом, Јоца се те своје „пунктације“ одриче. А ја верујем да је његова. Покушао је, па кад је слабо примљена, одрекао се. Милану Ђурчићу је рекао: Може и тебе и мене свако да потпише. Павић је страшно узрујан. Ја миран, и ако ми је врло тешко.

Настављамо суседске односе, али хладно. Једва разговарамо. Пера одлази 2. фебруара. (1 дан раније, по наредби Управе града), да би избегао дочек, и да би га евентуално претресли.) Павић је врло љубазан; ја обично. Једног дана долази Драгиша Здравковић, да брани Јевту Лончаревића из Гретега, који је уз мене певао антирежимске песме. По подне је посетио Павића. Овај ми је у вече испричао њихов разговор. Сав је срећан, сиромаш, што га се, најзад, неко од десничара сетио. Он је незадовољан

њиховим радом, али им је у души одан. Сваку реч Драгишину узима озбиљно и тумачи је као пророчанство. Каже да је много умеренији и зрелији него раније. Замера студентима што су у Правничком друштву правили заједничку листу са комунистима. Сумња, разуме се, на мене да сам ја то наредио. Жали се на Милетића.

23. фебруара посећује мене Небојша Малетић,⁶⁰¹ и каже ми оно што је Драгиша затајио, да је и он бранио Лончаревића. Драгиша је са највећим презиром говорио о левици. То су, рекао му, три човека: грбави Милетић, пропали трговац Пера Поповић и Драгољуб. А Јоца је такође против левице, јер, вели, не долази у Митровицу да посети Павића само да не би морао посетити и Драгољуба. (Док нашим људима Јоца говори и мени пише сасвим друкчије.) Сутра дан, 24. долази Дана, и каже ми да Драгиша [Здравковић] шири директне лажи и клевете: да сам ја Тупањанину рекао да је глуп и будала, да је он у Гучу дошао на готово (од нас спремљено) и да Воја Лазић није имао никаквог удела на Убу.

Ја све ово причам Павићу, јер верујем у његово поштење, његову оданост странци и добру вољу његову да се сачува јединство странке. Причам му зато што се Драгиша позива на њега: Сада ми знамо шта се ради у Митровици.

Драгиша ме не занима. Али мислим да Јефто Павић својом честитошћу и искреношћу заслужује ову пажњу. Он воли странку: Милетић је добро урадио што је 17. фебруара и њега тражио од судије. Тако смо разговарали у четворо, са др Л[ујом] Новаком. Пера је погрешно што није одмах у јутро инсистирао да види и Павића 3. марта. Овај после подне није хтео да иде.

Среда, 15. март 1933.

Јуче су новине донеле вест да је Мачек доведен у Београд 11. ов[ог] месеца, у затвор Државног суда, који је одлучио истражни затвор, по чл. 3, 30, 39. Корошец је стављен под истрагу по истом члану. Већ 10 овог донео је Миша вест да је Јоб⁶⁰² био два пута у Чајничу и преслушавао

⁶⁰¹ Небојша Малетић, адвокат из Сремске Митровице, завршио студије на Загребачком свеучилишту. Од 1932. био је члан ЗЛ, потом њен првак, и један од оснивача Народне сељачке странке 1940, члан њеног Извршног одбора, кандидат Удружене опозиције на парламентарним изборима 1935. и 1938. године. Издавао је лист Срем. Од почетка оружаног устанка 1941. прикључио се отпору. У првом броју ужичке Борбе објављен је његов текст. Погинуо је за време бомбардовања Чачка. – Д. Јовановић, *Мегаљони*, књ. 3, 411.

⁶⁰² Јоб, иследни судија и надзорник затвора у Државном суду за заштиту државе. – Д. Јовановић, *Полићичке усјомене*, књ. 12, 113.

Мачека. Др. Шутеј,⁶⁰³ који је са својом и Пернаровом госпођом био код нас на ручку 9.о.м., на суду је истог дана рекао да ће ускоро бранити Мачека, али онда није веровао да ће до процеса доћи. Ми се овде препиремо да ли ће бити осуђен Мачек, пошто смо још пре три дана направили прогнозу за осуду Пернара и другова. Са Словенцима су нас већ изненадили: дали су им више него што смо очекивали, управо послали су грдне младиће, скоро децу, једног испод 18 година. Бићанић тврди да Мачека морају осудити, ако га изведу на суд. Тада, али га не морају извести, тј. не морају приредити сам процес, праву расправу. Али само хапшење његово показује да је курс поштрен. То и Пернару Јово пише. Већ смо му јуче дочек спремили.

Данас читамо пресуду: Иван Пернар, годину дана строгог затвора, ука] Кемпфеља⁶⁰⁴ годину и по, Виктор Кошутић⁶⁰⁵ 10 месеци, Петар Пасарић⁶⁰⁶ 8 месеци.

У исто време кад су стигле новине, сазнајемо да су нови гости већ стигли: ноћас у три сата су били у судбеном столу. Пре девет, довели су их нама. Кустодија је сасвим бучна, више још него после Словенаца, који су у маси нагрнули. Сад је нас у соби седам. Дошли су нам Кошутић и Пасарић. Први је брат Августа и Стјепана, и по томе је познат. Иначе би пре пристао за практиканта у ма каквој канцеларији, него за политички затвор. Пасарић је нешто чвршћи, али и он типичан плави и мали Загорац. Наш Баковић⁶⁰⁷ се сав расцветао од среће. Код Кошутића је две године становао бесплатно и подучавао му децу; сада ће му својом гњаважом платити кирију и претплатити...

⁶⁰³ Јурај Шутеј (1889–1976), хрватски политичар, члан ХСС; министар финансија у влади Драгише Цветковића, министар у емигрантским владама, министар без портфеља у Титовој влади, из које је изашао 17. септембра 1945, заједно са Иваном Шубашићем. Пре Другог светског рата био је народни посланик за сарајевски срез. Као судски приправник 1914. био је на руци оптуженим Србима, после атентата. Оженио се Српкињом, с којом је добио сина. Мачек му је веровао и слао га у Београд на разговоре са шефовима опозиције, као своје ухо. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 397.

⁶⁰⁴ Ђука Кемпфеља, Мачекон првак и командант његове паравојне формације Сељачка заштита. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 134.

⁶⁰⁵ Виктор Кошутић (1884–1946), чиновник, брат Августа Кошутића. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 148.

⁶⁰⁶ Петар Пасарић, првак Хрватске сељачке странке. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 244.

⁶⁰⁷ Петар Баковић, Херцеговац, студент. – Д. Јовановић, *Полицичке усјомене*, књ. 12, 21.

Пернар је одмах пред свих двадесет становника Кустодије испричао како му је пре пресуде долазио Никола Никић⁶⁰⁸ и саветовао да оде краљу у аудијенцију. Иначе је он ослобођен, а ако оде, биће и остали ослобођени. Пернар није одбио, али је као изговор да не иде навео да мора пре тога видети Мачека, и питати шта треба да каже. Бојао се, вели, да га не казне сувише. Ипак је одбио. Мачека није видео, јер су њега предали затвору београдског варошког суда. Корошец, вели, треба да стигне сваког дана. Обојица су признали да су потписали пунктације, али друге никакве исказе нису давали.

Пернар је врло жив, весељак, задругар, шаљивчина. Добар човек. Увек отворене, беле, шиљате очи. Гледа право и боде. Чуди ме да није успео да увери судије. Каже да одиста није умешан у целу ову ствар са летком. Сигурно није, јер би сада рекао. Жао му је што је дошао узалуд: Бар да сам нешто радио!

Кемпфеља оставља утисак жива и разборита човека. Млад, свеж, види се да није интелектуалац, ни собна животиња. Летак је, изгледа, његов, а рекао је да га је добио из иностранства, да не би морао одавати сарадника. С те стране је добро изведено. Иначе, сасвим слаб процес.

Пера П[асарић] стално прича, а ни Кошутић не уме да затвори уста. Сада је Бићанић⁶⁰⁹ мудар и ћутљив, пре је стално нешто полугласно жуборио и коментарисао. Сада више ћути и по мало очајава. Почетан разлог му је дао жупник Шкербец, који га је преда мном назвао

⁶⁰⁸ Никола Никић, адвокат, током двадесетих година 20. века био је члан Хрватске сељачке странке, са чије листе је био министар шума и рудника у четири владе Николе Пашића, од 18. јула 1925. до 1. октобра 1926. године. У време министровања дошао је у сукоб са Стјепаном Радићем. Одговарао је и у тзв. Нашичкој афери, у судском поступку вођеном 1932–34, у којем је одговарало чак 107 лица која су, на различите начине, била умешана у заштиту тамошњих шумских велепоседника: Светозара Гргина, Стјепана Млинарића и Филипа Шлезингера, и покушавала да заштите шумске велепоседнике. — Д. Јовановић, *Полицичке усйомене*, књ. 12, 226.

⁶⁰⁹ Рудолф Бићанић (1905–1968), професор Правног факултета у Загребу, сарадник ЈАЗУ. Од 1932. до 1935. био је у затвору у Сремској Митровици због политичке делатности. Пре Другог светског рата припадао је Хрватској сељачкој странци. Од 1935. до 1940. био је директор Завода за проучавање сељачког и народног господарства Господарске слоге у Загребу. За време рата био је у емиграцији у Лондону, где је био вицегувернер Народне банке и члан Председништва Уједињеног одбора Јужних Словена у Лондону. Од 1945. до 1946. управник Управе за спољну трговину; од 1946. професор Правног факултета у Загребу. Дела: Како живи народ, Економска подлога хрватског питања, Поглед из светске перспективе и наша економска оријентација, Хрватска економика на пријелазу из феудализма у капитализам и др. — *Ко је ко у Југославији. Биографски подаци о југословенским савременцима*, 56.

„загребачким гигерлом“, а после је дошла приповетка са хрватском браћом.

Отв[орено] писмо проф. др Франа Илешића⁶¹⁰ др А[нтону] Корошцу:

„У једној смо се жупи родили.... у исто смо се доба родили. У исту смо школу ходили.. Били смо абитуранти исте године. Ја сам остао да будем професор. Тебе је нешто однело на теологију. Ја сам био професор увек и читав. Јеси ли ти, Корошче, био свештеник?... Идеја је тамо где се форма и вештина слажу са садржином и стварношћу. Код тебе те хартије нема. Ти ниси човек идеје.

Видели смо једанпут да и ти ходаш под нашом другом заставом, али... Било је ваљда год[ина] 1912. недуго пред светски рат. Твоја је политичка странка са хрватским правашима одржала збор и истакао се некакав заједнички програм. Догађа ли се чудо, и ти са својима гураш у југословенском правцу? Никада те раније нисам осетио међу нама, југословенским поштоваоцима. У позадини се видела силуета хабсбуршког трона Фр. Фердинада и сена триализма који би имао да спасе Аустрију. Јеси ли ти знао за онај злогласни циркулар своје странке којим су се у почетку светског рата проscribeовале наше неаустријске словеначке главе! Али свакако си и ти ишао под заставом на којој је било написано „Све за веру, дом цесара!“

Видели смо те где идеш под југословенском заставом године 1917. и 1918. кад се свршавао рат... Један твој државни господар рекао је: „Треба за југословенство радити, јер је у томе спас Аустрије“, а други је, кажу, говорио: „Добра ће бити Југославија, јер ће се у њој моћи да шири католицизам.

Ти си Аустрију оставио кад је умирала, и накнадно си се исказао као Југословен. Твој друг [Иван] Шуштерчич⁶¹¹ остао јој је веран и кад јој је било зло, и у смрти. Ти си , Корошче, заставе замењивао.

Ти си способан човек! За све си способан. Био си као гимназијски ђак далеко пред нама другима, не у школским наукама, али у проучавању и у

⁶¹⁰ Фран Илешић (1871–1941), словеначки професор, књижевни историчар, предавао на Загребачком универзитету после 1919. Специјализовао се за историју илиризма и веза између југословенских народа. Његов часопис Словен требало је да буде за „нови илиризам“. – Д. Јовановић, *Полиџичке усјомене*, књ. 12, 104.

⁶¹¹ Иван Шуштерчич (1863–1925), словеначки политичар, клерикалац наклоњен Аустрији. Потиснуо га је у СЛС најпре Крек, а затим и Корошец. – Д. Јовановић, *Полиџичке усјомене*, књ. 12, 397.

познавању друштвених проблема, само да су те затворили зидови бискупског елемента.

Корошче, ти ниси никада био свештеник. Ниси апостол. Августа 1932. (објављујем после нове год. 1933. која нам је донела Корошчеве пунктације.) Маска је скинута.“

Загреб, Др Франо Илешкић

Објављено у целини у: *Слободна мисао*, Никшић, 19. фебруар 1933.

У Скупштини је Др Милан Метикош⁶¹² јуче тврдио да је у почетку августа 1928. Корошец говорио Предавцу: „Ја видим да ми Словенци овде нећемо моћи живети. Овако не можемо. Ми се налазимо између два света. Ја држим да је за нас Словенце једини излаз да ми одело у Италију. Нас Словенаца има 1.500.000, 500.000 је у Италији, 1.000.000 овде. Не може се мислити да ми оне из Италије можемо превести овамо. Али се може помишљати да ми одемо тамо, па ћемо својим везама преко Ватикана себи исходити бар црквену аутономију, па ћемо живети као културни народ. Метикош тврди да су то донели *Време* и *Правда*.“

Поводом тога, питам Шкербеца да ли је такво гледиште могућно у Словенији. Он каже овако: „Апсолутно је искључено да је Корошец тако нешто изјавио. То би била лудост. Словенцима нигде не може бити боље него са Србима и Хрватима Али они морају истицати своје словенаштво, да би тако соколили Словенце у Истри и Горици и оне у Корушкој да чувају своје. Ако ми постанемо Југословени, утопимо се у Србе и Хрвате, онда ће они изгубити сваку наду и претопиће се у Талијане, односно Аустријанце. У Италији је притисак тако велики да само мали број може да се одржи, а остало се денационализира. Ми не смемо да престанемо бити привлачна тачка за њих. А зато морамо остати Словенци.“

Неким радикалима је Корошец своју пунктацију објаснио притиском који су извршили на њега другови из вођства. (Већ је мени сам Корошец објаснио свој излазак из владе П[етра] Живковића наглим порастом Натлаченовог ауторитета.) Шутеј је нашим поменуо [Франца] Куловца⁶¹³

⁶¹² Милан Метикош, Србин из Хрватске, народни посланик у време Шестојануарске диктатуре.

⁶¹³ Франц Куловец (1884–1941), словеначки свештеник и политичар, један од вођа СЛС. Биран је за народног посланика 1923, 1925. и 1927, и 1938. године. Био је министар пољопривреде у две владе. За сенатора је именован 1938. и 1940. године. У странци је наследио Корошеца 1940. Од јануара до марта 1941. био је у влади Цветковић–Мачек.

као најлавивијег. Шкербец ми каже да је пунктацију написао сам Корошец, али да их је било 16 на конференцији у Љубљани уочи Нове године:

Натлачен, Крек, Куловец, Корошец, [Антон] Огрizeк⁶¹⁴ (?)

Четвртак, 16. мај 1933.

У Скупштини се води буџетска дебата већ неколико дана. Врло је живо. Никић је држао велики говор, а нарочито се околио на Крамера и Деметровића. Крамер је био против 6. јануарског режима кад је Корошец био у влади, а Деметровић уочи 6. јануара опевао слободу и истерао балканску пандурију и систем главњаче и насиљем тамнице, у пролеће 1929. спремао републикански федералистички устав, а сада када опозиција такав устав тражи Деметровић је краљевски министар. Одиста 15. маја 1929. ја сам био код Деметровића куће, и он ме својој жени представио као представника „симпатичне земљорадничке левице“, који је недавно био хапшен од режима. Говорили смо после о уређењу државе и он је исповедао да динарце треба све заједно ставити. Ја сам му говорио о мојој тези о сточарима и ратарима. На разапетој карти он је показивао како он дели државу на пет делова, одиста, као у пројекту који помиње Никић. Био је опозиционо расположен, али се већ није виђао са Светозаром [Прибићевићем], и спремио се на „конструктиван“ рад. Вероватно је мислио да [ће] режим брзо [да] престане, и да он дође у владу. Када то није ишло, онда је пришао краљу.

Никић помиње и мене као политичког човека који има злу судбину да лежи у затвору док се његове идеје почињу примењивати. Велики покварењак. А већ о Мачеку говори као његов директни експонент. За Хрватску сељачку странку да је једини прави израз хрватског народа.

Најлепше ипак није учинио Никић, него други један министар: др Кешељевић,⁶¹⁵ Црногорац. Он је рекао: Наша странка постоји де јуре, а де факто је нигде нема. Старе странке су де јуре укинуте, а де факто постоје. Неко упада да то није тачно, Кешељевић каже: Нека дигне руку ко је

Погинуо је 6. априла 1941, приликом немачког бомбардовања Београда. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 155.

⁶¹⁴ Антон Огрizeк, словеначки политичар, клерикалац; интерниран у Кључ 1933–34. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 234.

⁶¹⁵ Никола Кешељевић (1890–?), лекар, за народног посланика изабран 1931. године, после чега је постао велики хођеровац. – Д. Јовановић, *Политичке усјомене*, књ. 12, 135.

створио организацију. Ја сам, јавља се министар Павао Матица.⁶¹⁶ А доктор ће попу: „Баш се нашао прави! Па ви сте изабрани са 220 гласова!“

Чудан циркус и та Скупштина.

И овде је дискусија: Пернар говори и говори. Ја сам мало с њим говорио. Слушао сам га. Јефто је с њим дебатовало. Он је врло импресиониран целом Хрватском навалом. Још кад су јутрос доведена три младића Личанина, свежи као роса, један 17 година! онда се учинило одиста да се Хрватска креће. Пре тога смо од Бићанића слушали о [Јози] Јуци (Рукавини)⁶¹⁷ и осталим Личанима из буне у септембру 1932. који су сада код Државног суда. Он је такође импресиониран. За пролеће очекује устанак, упад стране војске, револуцију, све. Ја га потсећам да је већ март, то значи још два месеца, и мање. Он остаје при свом. Смејем му се скоро сваког дана, јер видим да се он радо игра са револуцијама. Више ме изненађује Јефто. Он је данас готов да Хрватима призна засебну војску, као гаранцију за федерацију, само да се некако удеси да у случају ратне опасности обадве војске дођу под једну команду. Шта би рекао његов Гавриловић да га чује!... Каква разлика од његових погледа летос у затвору Државног суда. Онда није давао ни да се помене федерација.

Деметровићев нацрт устава.

За СДК, у пролеће 1929. године:

Републиканско.федеративно уређење. Пет делова: I Словенија 1.056.464 становника – Љубљана; II Хрватска, Славонија, Далмација – Славонија без Срема, Далмација без срезова: Дубровник, Котор, Босна и Херцеговина – линија Босна–Неретва – 3.880.674 – Загреб; III Босна, Црна Гора, Рашка – 1.317.380 – Сарајево; IV Северна Србија, Банат, Бачка, Срем – 3.733.897 – Београд; V Јужна Србија – 2.028.908 – Скопље.

Овом земљом, по нацрту г. Деметровића, влада министарски савет. Председника тог Савета не именује краљ, него га бира Народна скупштина, са Сенатом на заједничкој седници, и то за цео изборни период. (Краља нема у том нацрту.)

Заједнички министри 6: инострани послови, војска и морнарица, финансије, трговина, саобраћај, правде и изједначење закона.

⁶¹⁶ Павао Матица, католички свештеник, припадао кругу који је сарађивао са владом Краљевине Србије пре Првог светског рата. – Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 12, 187.

⁶¹⁷ Јозо Рукавина, југословенски официр. Побунио се као хрватски националиста 1932, створивши велику аферу. – Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 12, 297.

Поједини делови овако разједињене Југославије имају на челу министре: за Северну Србију, Јужну Србију итд., док Хрватска, Славонија и Далмација имају свој историјски изузетан положај са баном на челу, као шефом земље и целокупне државне администрације.

Чиновнике именује ресорни министар, али по споразуму са шефом овако раздвојене државе, ако дотични чиновник спада у његов део државе. Хрватска има потпуно подједнак број сенатора као и Србија, а сви пречански крајеви заједно имају 34 сенатора према србијанских 31. Земаљско народно представништво – Сабор.

Свака земља решава своје финансије.

Сви уплаћени непосредни порези припадају свакој земљи.

Све изјаве др-а Мачека нису радикалније од нацрта г. Деметровића, па ипак, г. Деметровић је краљев министар, а др Мачек је заточеник у Чајничу и под кривичном осудом код Државног суда у Београду... Како далеко иде ова чудна судбина политичких људи, најбољи је доказ чињеница да је г. Деметровић са својим федеративним републиканским програмом дошао на министарску столицу, а на пример др Драгољуб Јовановић на оптуженичку клупу и политичку робију.

(Из говора др Николе Никића у Народној скупштини 15. марта 1933.)

Потсећа на Маринковићеву изјаву 8. маја 1932. у Нишу, на бановинској конференцији ЈРСД, да државно уређење није довршено и на изјаву на зрињском пољу 14. VIII 1932 (словенском народу) „Провешћемо потпуну аутономију“ (Време од 15. VIII)

Чланак Ј. Деметровића у *Слободној мисли* од 1. I 1929. „Јединство и слобода“ против балк[анске] пандурије Режим Главњаче и несносне тамнице.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Аврамовић, Михаило 331, 347, 352, 370
Адолф, Хитлер 36, 42, 45, 331, 337, 404
Ајзенхауер, Двајт 93
Ајх, Видосава 70
Александар, Карађорђевић 22, 25, 101,
102, 246, 254, 338, 339, 344, 345, 350,
353, 354, 374, 380, 381, 382, 383, 387,
388, 389, 390, 391, 393, 396, 397, 398,
409, 413
Алигијери, Данте 127
Амор, 145
Андрић, Иво 73
Анђелиновић, Будислав Грга 345, 346
Арко, 371
Архимед, 123
Асишки, Св. Фрања 373, 374
Аскју, Клод 243, 244
Бабунски, Јован 86, 214, 215
Бајлони, 371
Баковић, Петар 380, 384
Балзак, Оноре де 323
Балугић, Радош 244
Балугић, Раул 221, 236, 237, 240, 241,
242, 243, 244, 246
Балугић, Живојин 236, 242, 244
Барес, Морис 248, 249
Баричевић, Јанко 322, 323
Бартош, Милан 384, 385
Беланже 214
Белвер, 136
Бенеш, Едуард 404
Бенито, Мусолини 36, 45, 337
Бенић, Деметар Демо 37, 332, 333
Бенић, Нада 100, 325, 332
Бењо, 254, 255, 265
Берберџан, Михаило 324, 327, 329, 330
Бержерак, Сирано 182
Бержери, Гастон 188
Бирчанин, Гвозден 386
Бићанић, Рудолф 409, 410, 414
Блажевић, Јаков 59
Блен, Леон 313
Боаден, 196, 206, 223
Богдановић, Душан 46
Богдановић, Јакша 54
Богдановић, Никола 149, 158, 196, 226
Бодри, 213
Божиновић, Анђелко 334,
Бојовић, Крсто 135, 150, 177, 194, 195,
197, 233, 238
Бојовић, Петар 380
Борисављевић, Душан 379
Борлет, 393
Бранковић, Добривоје 104
Братић, Богољуб, 325, 327, 380
Бреје, Луј 264, 298, 312, 313
Бркић, Живорад 99, 105
Бркић, Средоје 105
Бродар, 404
Бугле, Селестен 11, 13
Будак, Миле 370, 371, 380
Бурже, Пол 183, 226, 248, 249
Васић, Драгиша 102
Васић, Милош 387
Ваше, Жак 223
Вељковић, Момчило 104
Вељковић, Новица 65, 104, 106
Венизелос, Елефтериос 246, 247
Веселинов, Јован 103
Весковић, Драгић 325, 379
Веснић, Миленко 254
Вешовић, Мирко 331, 398, 400
Видаковић, Александар 401
Видановић, Вукадин 47, 105
Вилдер, Вечеслав
Вини, 136
Влајинац, Милан 347, 348, 350
Вомбергер, 393
Воркапић, Радиша 406
Вудро, Вилсон 92
Вујанац, Војислав 381, 382, 400
Вујачић, Марко 59

- Вујић, Димитрије 368
 Вујковић, Светозар 332
 Вујовић, Војислав 12
 Вукановић, Српко 102
 Вукићевић, Велимир Веља 101
 Вукобратовић, Мане 385
 Вукчевић, Глигорије 400
 Гавриловић, Милан 22, 38, 39, 42, 340, 345,
 346, 347, 348, 350, 358, 366, 369, 376,
 383, 386, 391, 392, 397, 398, 404, 414
 Гажи, Фрањо 65, 66, 68
 Галанд, 225, 226
 Ганчев, Љаља 102
 Гарније, 225
 Геринг, Херман 60
 Гете, Јохан Волфганг 323
 Гланжо, 313, 314
 Година, Јос 343
 Гомулка, Владислав 93
 Горки, Максим 157
 Гргин, Светозар 409
 Греј, Доријан 234
 Греј, Едвард 184
 Грол, Милан 49, 50, 52, 55, 59, 340, 341,
 388
 Грубер, Петар 403
 Давидовић, Љуба 30, 340, 341, 346, 349,
 354, 383, 387,
 Давичо, Јаша 333, 355, 393, 400, 401
 Давичо, Оскар 335
 Даковић, Марко 358, 359
 Дамњановић-Ћирић, Стела 7
 Дедвиз ду Дезер 264, 279
 Дедијер, Владимир 103
 Дезире, 223
 Делаби, 223
 Деметровић, Јурај 338, 339, 404, 413, 414,
 415
 Денис, Ернест 263
 Дешартр, Гијом 182
 Дивац, Недељко 61, 104, 298, 365
 Димитријевић, Драгутин Апис 387
 Димитријевић, Живорад Гија 73
 Димитријевић, Спасоје 353
 Димитриос, Гунарис 247
 Димитров, Георги Демет 66
 Дириг, Сержан 199, 203
 Дириг, Франсоа 208, 211, 218
 Диркем, Емил 11
 Драгићевић, 353
 Драгнић, Алекс 100
 Думер, Пол 326
 Дучић, Јован 235, 236, 242, 243, 244, 245,
 246, 248, 249
 Ђермановић, Живота 50, 59, 345, 346, 347,
 348, 349, 350, 354, 365, 367, 390, 400
 Ђилас, Милован 61, 64, 74, 75, 103, 365,
 384
 Ђодаров, 404
 Ђордано Бруно 123
 Ђорђевић, Воја 28, 331, 352, 366, 385, 401
 Ђорђевић, Милорад 404
 Ђорђевић, Михајло 324, 327, 329
 Ђурић, Војислав 73
 Ђурић, Милан 72, 73
 Ђурић, Момчило 50
 Ђуришић, 386
 Ерио, Едуард 337
 Живановић, Ратко 331
 Живковић, Александар 70,
 Живковић, Петар 26, 33, 235, 328, 338,
 339, 357, 387, 390, 412
 Живковић, Светислав 45, 52,
 Животић, Вукашин 101
 Жорес, Жан 67, 75, 80, 209
 Жујовић, Јован 378, 382
 Жујовић, Милан 385
 Здравковић, Драгиша 23, 346, 347, 350,
 352, 358, 359, 386, 391, 398, 407, 408
 Здравковић, Јован 347, 350
 Зечевић, 101
 Ивановић, Слободан Лале 50, 57
 Иконић, Драгомир 375
 Илешкић, Франо 410, 411
 Илић, Аца 104
 Јанковић, Велизар 346,
 Јанковић, Драгутин 30, 362,
 Јанковић, Лепосава 170, 173, 186
 Јанковић, Павле 76
 Јањић, Воја 34, 375
 Јевтић, Богољуб 268, 319, 322, 338, 352,
 362, 404
 Јевтић, Ђорђе 386
 Јелашић, Јакоб 36, 359, 360, 361, 362, 363,
 364, 369, 372, 377, 380, 386, 394, 395,
 397

- Јелић, Илија 390, 391
Јовановић Ж, Милоје 22
Јовановић Славински, Ђорђе 106
Јовановић, Александар 380
Јовановић, Бојка 13, 26, 104, 268, 385, 403
Јовановић, Дана 26, 38, 63, 69, 70, 71, 72, 76, 84, 85, 104, 108, 109, 271, 332, 354, 355, 357, 362, 363, 365, 385, 386, 396, 399, 400, 408,
Јовановић, Дафина 21, 26, 69, 70
Јовановић, Живко 150
Јовановић, Зорка 7
Јовановић, Јован-Пијон 23, 30, 35, 95, 253, 340, 341, 346, 347, 348, 350, 354, 355, 358, 359, 363, 366, 368, 385, 387, 391, 397, 403, 407, 408
Јовановић, Љубомир Љуба 101, 381
Јовановић, Надежда 5, 6, 7, 9, 11, 76, 110, 133, 355
Јовановић, Недељко 229
Јовановић, Никодије 49,
Јовановић, Петар 11
Јовановић, Рајко 24
Јовановић, Слободан 14, 25, 66, 73, 102, 352, 382
Јовановић, Срђан 7, 85
Јовановић, Ставра 9
Јовановић, Таске 9
Јовичић, 392
Јоцовић, 95
Кавелије, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 208, 210, 211, 212, 218, 219, 225
Калајџић, Драган 76
Калеов, Мане 180
Кара, Амет 218
Кардељ, Едвард 52, 55, 63
Каруа, Мари Ан 386
Каучник, 66
Качаревећ, Милош 392
Кашанин, Љаља 107
Кашанин, Милан 106, 107
Кенеди, Жаклина 75
Кершовани, Отокар 21, 41
Кестнер, Ерих 403
Кешљевић, 413
Кидрич, Борис 59, 63, 64
Киликини, 199
Кине, Едгар 107, 280
Кнежевић, Божидар 150, 333
Кнежевић, Мијалко 71
Ковачевић, Вељко 61, 67, 365, 384, 386
Комадинић, Милан 347
Кораћ Вељко 73
Кораћ Витомир 365
Коркут, Дервиш 389
Корошец, Антон 38, 83, 319, 341, 343, 380, 383, 387, 389, 399, 408, 410, 411, 412, 413
Косановић, Веља 12
Космајац, Ђорђе 332
Костић, Ђорђе 335, 336,
Костић, Јосиф 387,
Костић, Милан 365, 380
Костић, Миљивој 389,
Костић, Станиша 392
Кошутић, Аугуст 360, 371, 409,
Кошутић, Виктор 403, 409, 410
Крајшумовић, Коста 347, 350, 391
Крамер, Алберт 338, 339, 404, 413
Крек, Миха 412
Крлежа, Мирослав 380,
Крњевић, Јурај 371
Кузмановић, Александар 191
Куловец, Франц 412
Кумануди, Коста 13, 14, 236
Лаврентијевић, 63
Лазевић, Воја 348, 349, 355, 406, 408
Лазевић, Жика 338
Лазевић, Милан 7
Лалић, Никола 72, 73, 405
Ламер, 218
Лансон, Гистав 225
Лаптеф, 75
Ласре, Ернест 220, 221, 224, 228, 254, 256, 259
Ласре, Мадлена 108, 254, 255, 256, 307
Лаур, Ернест 370
Ле Менил, 126
Ле Мерлен 374
Лемари, Габријела 255
Летс, Франк 161
Лешјанин, Љубомир 11, 220
Лешјанин, Милојко 220
Ликсон, Огистен 199, 201
Линдон, Џонсон 94
Линколн, 92

- Лонго, Луиђи 94
 Лончаревић, Јевта 407
 Лопичић, Никола 384
 Лукић, Борислав Бора 327, 328, 402
 Лукић, Живан 331
 Љотић, Димитрије 30, 322, 323, 330, 331, 352, 401, 404
 Маглајић, 389
 Макдоналд, Ремзи 337
 Максимовић, Божидар Божа 101
 Малетић, Небојша 407, 408
 Малишић, Обрад, 84
 Манојловић, Бранислав Брана 144, 147, 148, 163, 186, 187, 221, 305
 Манојловић, Коста 144
 Маринковић, Војислав 338, 339, 415
 Марковић, Голуб 406
 Марковић, Едо 389,
 Марковић, Лазар 345,
 Марковић, Милорад 376
 Марковић, Мицко 401
 Марковић, Петар 349,
 Марковић, Светозар 80, 382, 400
 Марковић, Сима 90, 334, 336, 337
 Маркс, Карл 27
 Маслеша, Веселин 41, 400
 Матић, Сергије 380
 Матица, Павао 413
 Мачек, Владимир 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 65, 66, 105, 322, 323, 325, 340, 355, 360, 362, 371, 373, 375, 380, 382, 3893, 387, 389, 392, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 415
 Месарош, 336
 Метерлинк, Морис 137
 Метикош, Милан 412
 Мефистофело, 140, 143, 144, 164, 233
 Мијовић, Радојка (Рада) 114, 135, 153, 168, 203, 234
 Мијовић, Љубица 88, 89, 151, 152, 153, 156, 157, 158, 168, 192, 217, 233, 325
 Мијовић, Михаило 135, 160,
 Мијушковић, Никола 348,
 Мијушковић, Радован 54, 57, 59, 61, 358
 Мијушковић, Радоје 348, 349, 379
 Милан, Обреновић краљ 254
 Милатовић, Милорад Миле 65
 Миленовић, Душан 324, 331
 Милетић, Миодраг 31, 327, 328, 341, 348, 354, 355, 366, 367, 369, 391, 393, 399, 401, 407, 408
 Милић, Божа 328, 378
 Милићевић, Драган 365, 366
 Милићевић, Жарко 191, 193, 194, 259
 Миловановић, Драгољуб Бена 35
 Миловановић, Миодраг 369,
 Миловановић, Сима 392
 Милојевић, Жика 104
 Милошевић, Дана 13
 Милошевић, Милош Миша 333, 342, 345, 351, 376, 377, 403, 404, 405, 408
 Милошевић, Симо 366,
 Милутиновић, Десанка 83, 87, 88, 89, 113, 117, 119, 120, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 144, 152, 154, 156, 162, 169, 171, 185, 186, 192, 195, 196, 231, 232, 234
 Минић, Милош 59
 Мирковић, Казимир 324
 Мирковић, Мијо 324, 327, 354, 397, 398
 Мисирлић, Милош 89, 193, 194, 195, 206, 238, 259
 Митровић, Митра 61
 Митровић, Момчило 349
 Михаиловић, Дража 46, 50, 52, 55, 58, 59, 60, 65, 333, 339, 349, 375, 381, 382, 400
 Монтани, Већеслав 331, 332, 355
 Морача, Милутин 102
 Московљевић, Мара 104
 Московљевић, Милош 61, 72, 102, 103, 104, 346, 347, 350, 351, 355, 356, 357, 363
 Московљевић, Олга 104
 Моцнај, Велимир 369, 370, 395
 Мургић, Божидар 372
 Натлачен, Марко 399, 412
 Находа, Франц 66
 Недић, Милан 46, 58, 84, 331, 333, 385, 387
 Нектаријевић, Будимир 328, 329, 330
 Нешић, Алекса 378, 379
 Нешковић, Благоје 45, 46, 47, 48, 51
 Никезић, Марко 99
 Никић, Никола 409, 413, 415
 Никић, Федор 352, 368

- Николајевић, Борко 385
Николић, Вељко 168
Николић, Добросав 379
Николић, Љубивоје 325
Николић, Милорад 348
Нинчић, Момчило 89
Новак, Лујо 363, 408
Новаковић, Радивој 312
Новаковић, Стојан 339
Новаковић, Чедомир 348
Његуш, Роксанда 103
Обрадовић, 332
Огризек, Антон 412
Павелић, Анте 42, 331, 394, 403
Павић, Јефто 343, 358, 359, 361, 362, 364,
393, 391, 393, 394, 397, 407, 408, 413,
414
Павле, Карађорђевић 107
Павловић, Аца 333
Павловић, Дража, 26
Пањевац, Боривоје 379
Папен, Франц 337
Пасарић, Петар 409, 410
Пашић, Никола 101, 102, 323, 331, 340,
340, 375, 380, 403, 409
Пашић, Рада 101, 102
Пејчић, Грозда 7
Перић, Ђорђе 352
Перић, Живојин 25, 26, 27, 379
Пернар, Иван 400, 403, 404, 408, 409, 410,
413
Перовић, Латинка 99
Петар I, Карађорђевић 378
Петар II, Карађорђевић 102, 105, 242,
Петковић, 238
Петровић Душан Шане 103
Петровић, Александар 195, 221, 227, 228,
229, 251
Петровић, Богдан 72
Петровић, Марисав 330
Петровић, Мирослава Лили 109
Петровић, Михаило Алас 336,
Петровић, Нинко 50, 54, 56, 61, 326, 366,
400
Пијаде, Моша 52, 55, 59, 62, 63
Пилар, Иве 27, 379
Пиљак, Милан 7
Пишно, 198, 199, 200, 201, 203, 205, 211,
218
Пламенац, Милутин 10
Плећевић, Чедомир 35, 102, 368, 369
Помиез, Северен 198, 200, 203, 210, 218,
225, 226
Поповић, Душан 140, 144
Поповић, Иван 392
Поповић, Милош 363, 390, 391,
Поповић, Миодраг 388
Поповић, Настас 380
Поповић, Ненад 388
Поповић, Никола 73
Поповић, Петар 36, 327, 329, 330, 352,
353, 355, 358, 362, 364, 371, 378, 380,
386, 394, 395, 405, 407, 408
Поповић, Реља 380
Поповић, Светислав, 352
Првуловић, 327
Предавец, Јосип 400, 403, 412
Прибићевић, Милан 44, 342, 391
Прибићевић, Ружа 44, 104,
Прибићевић, Светозар 16, 20, 323, 337,
340, 342, 343, 351, 365, 381, 387, 389,
396, 397, 404, 405, 413
Продановић, Вук 104
Продановић, Јаша 18, 26, 60, 68, 104, 346,
358, 369, 375, 383
Прокић, Милован 73
Пруво, 223
Пурић, 352
Радивојевић, Пера 353
Радић, Анте 372
Радић, Стјепан 16, 23, 42, 105, 323, 342,
357, 360, 363, 370, 371, 373, 381, 396,
400, 407, 409
Радованов, Никола 367, 368, 388
Радојевић, Анта 101
Радојевић, Мира 36
Радуловић, Јован 324, 325, 327
Ракић, Драгомир 259
Ранковић, Александар 48, 51, 61, 62, 68,
98
Расимлић, Никола 365, 386
Раушкова, Мара 178, 186
Рачић, Пуниша 23, 390
Рибар, Иван 35, 43, 46, 47, 333
Рибар, Иво Лола 45,

- Рилке, Ото 27
 Ристић, Светомир 103
 Ристић, Станоје 390
 Розенфелд, Брест 75
 Рубо, Луј 399
 Рукавина, Јозо 414
 Савић, Кирило 48, 51, 57, 366, 367, 406
 Савићевић, Марко 358, 359, 388
 Садичков, 52, 55
 Сандић, Коста 347, 348, 353
 Сарај, Морис 193, 214, 215
 Свугдић, 403
 Серенец, Душан 66
 Симић, Владимир 381,
 Симић, Живота 332, 334
 Симић, Светислав 381
 Симовић, Душан 382
 Симон, Ернест 249, 250
 Симон, Сен 222
 Сингер, Адолф 336, 393
 Сирц, 66
 Сјенкијевић, Хенрих 148
 Скерлић, Јован 10, 73, 106, 107, 151, 249,
 341
 Славински, Станко 73
 Смиљанић, Драгослав 35
 Смиљанић, Милан 104
 Смиљанић, Милутин 324
 Сној, Јоже 66
 Сократ, 123
 Спасојевић, Живадин 385
 Спахо, Мехмед 337, 340, 343, 387, 388,
 389
 Сршкић, Милан 338, 352, 384
 Стајић, Урош 347, 348, 350, 352, 358
 Стамболић, Петар 60
 Стаменковић, Тихомир Тиле 329, 330
 Стаменовић, Александар Сања 48
 Станић, Миливоје 392
 Станковић, Алекса 229, 238
 Станковић, Борисав 235
 Станковић, Петар 230
 Станојевић, Аца 383
 Стевановић, Ђура 7
 Стефановић, Радомир Раца 235
 Стјепан, Митров Љубиша
 Стојадиновић, Милан 32, 34, 36, 81, 352,
 375, 388
 Стојановић, Благоје 354
 Стојић, Михајло 331
 Стојковић, 331
 Стојковић, Александар 357
 Стојковић, Бора 331
 Стојковић, Јован 214
 Стојковић, Миленко 331
 Стојсављевић, Богдан 57
 Стошић, Драгомир 102, 268, 285, 357, 365,
 366, 367
 Суботин, Стеван 187
 Тарановски, Тодор 384
 Тартерен 209
 Тасић, Ђорђе 21
 Тасић, Коста 326, 327, 329, 332, 334,
 Тешић, Душан 221
 Тешић, Срећко 221
 Тимотијевић, Коста 331
 Тито, Јосип Броз 35, 45, 46, 47, 49, 50, 51,
 53, 58, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 74, 93, 96,
 98, 99, 102, 103, 106, 384,
 Тодоровић, Драгољуб 148
 Тодоровић, Жарко 46, 65
 Тодоровић, Радомир 40, 57, 61, 63, 353
 Томашевић, Добросав 349, 385, 386, 391
 Томић, Мирко 357, 385, 402
 Трифуновић, Душан 353, 354
 Трифуновић, Станко 333
 Труве, 218
 Трумбић, Анте 380, 382, 394
 Тупањанин, Милош 347, 348, 351, 355,
 359, 366, 391, 392, 408
 Туцовић, 187
 Туцовић, Димитрије 140, 144
 Ђопић, Никола 57, 60
 Ђосић, Драгомир 341, 351, 357, 365, 366,
 367, 390, 401
 Ђурчин, Милан 19, 253, 258
 Ђурчић, Милан 365, 379, 407
 Узуновић, Никола 101
 Фелдер, Хиларин 373
 Филаговић, Имре 63
 Флобер, Гистав 183
 Франклин Делано, Рузвелт 92
 Франс, Анатоли 75, 167, 170, 185, 188, 210,
 224, 225, 226, 229, 233, 249, 266, 269,
 303, 308
 Франц, Фердинанд 411

- Фуријал, Жермен 89, 269, 271, 272, 274,
277, 278, 282, 284, 289, 293, 303, 311,
316
Хајне, 323
Харингтон, Џејмс 267
Хација, Цвјетко 361, 364, 372, 373, 379,
384, 394
Хорват, Алојз 395
Хрушчов, Никита 92
Царић, Војин 354, 355
Цветковић, Драгиша 37, 38, 363, 375, 386,
408, 412
Цветојевић, Сава 325, 326, 332, 353
Цвијић, Јован 25, 26, 77, 79
Церар, 404
Цицерон, Марко-Тулије 212
Честертон, Гилберт-Кит 244
Чомић, 353
Чопић, 357
Чубриловић, Бранко 38, 386
Чубриловић, Васо 347, 351
Џон, Кенеди 75, 92, 93
Шарл, Де Гол 75
Шартр, де Гијом 182
Шекспир, Вилијам 323
Шербулизе, Виктор 257
Шкербец, Матија 343, 344, 393, 394, 403,
404, 410, 412
Шљивар, 356
Шојић, Радослав 27, 70
Шољан, Франс 396
Шотвел, Џејмс 25, 77
Шотра, Татјана 7
Штављанин, Велимир 324, 327, 330
Штампар, Андрија 389
Шубашић, Иван 55, 408
Шуменковић, Илија 345, 346
Шустер, Санда 380
Шутеј, Јурај 408, 412
Шуцић, Тодор 331
Шуштерчич, Иван 411

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32:929 Јовановић Д.
316.334.3(497.1)"19"(091)
323(497.1)"19"(091)
821.163.41-94

ЈОВАНОВИЋ, Драгољуб, 1895-1977

Дневник. Књ. 1 / Драгољуб Јовановић ; приредио Момчило Исић ; [превод са француског и коректура Татјана Шотра]. - Пирот : Историјски архив : Београд : Породица Д. Јовановића, 2020 (Београд : Графоавала). - 421 стр. : илустр. ; 24 cm

Ауторове слике. - Тираж 100. - Стр. 9-109: Драгољуб Јовановић и његов дневник / [Момчило Исић]. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Регистар.

ISBN 978-86-80412-12-2 (ИАП)

а) Јовановић, Драгољуб (1895-1977) — Дневници б) Социјална мисао — Југославија — 20в — У успоменама в) Југославија — Политичке прилике — 20в — У успоменама

COBISS.SR-ID 25420809